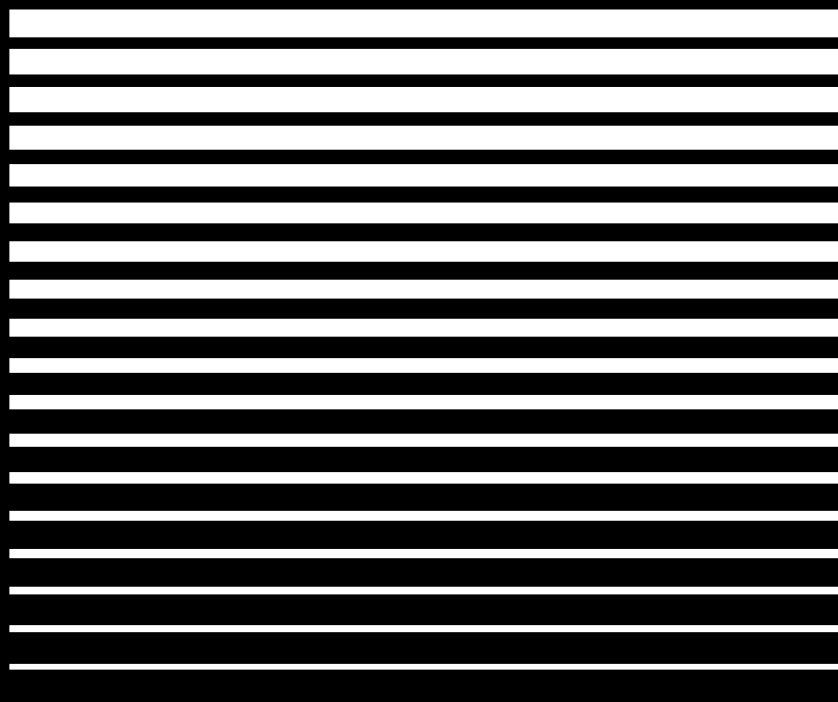

MODERNÍ *dějiny*

2 3

2 0 1 5

1

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editor's Office:

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK

Výkonný redaktor / Managing Editor: Petr PROKŠ

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Jan Gebhart, Jan Hájek, Josef Harna, Milan Hlavačka,
Drahomír Jančík, Jiří Lach, Michal Pehr, Luboš Velek

Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Publisher by the Institute of History, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa /Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 286 882 121/244

E-mail: proks@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

STUDIE

Lenka Dvořáková

Šlechtic a revoluce. Pohled Karla Chotka na revoluční rok 1848

Nobleman and revolution. Count Karl Chotek's view of the 1848 Year of Revolution

The submitted study looks at the opinions and acts of the nobility, in particular Karl Chotek, during the 1848 Year of Revolution. Before the spring revolutionary period, the Czech nobility enjoyed an exclusive status, but the revolutionary summer changed all that. Although some noblemen had already endeavoured to reform relations with their serfs before the revolution, had founded the Union to Encourage Industry in Bohemia and declared the ability to purchase freedom for serfs, during the revolution they signed a petition to avoid sudden revolutionary change and keep their current status as political representatives of the country, and they were confronted with the Herder-inspired Czech nationalist movement. They could not find a common voice with this movement because amongst other things, their reforms arose not from the language-profiled concept of the nation as declared by the Czech nationalist movement, but rather from the Enlightenment. Although the nobility were not passive and endeavoured to play a part in political events, they remained alone in their endeavours, with even the state itself drawing away from them and abolishing serfdom on 7 September 1848 independently of their demands, and through this also abolishing the whole of the previous patrimonial administration.

Key words: History, 19th Century, 1848 Revolutions, Czech lands, the nobility

Úvodem

Tato studie vznikla na základě mojí diplomové práce, která se snažila celistvě postihnout osobu Karla Chotka s využitím doposud nevytěženého materiálu o životě tohoto vysokého úředníka – jeho Memorabilií a deníku.¹ Chotkův „deník“ resp. rodinné a další záznamy, nazvané *Memorabilia* a uložené i s (nepřesným) opisem ve Státním oblastním archivu Praha.² A druhým pramenem mi byly deníkové záznamy Karla Chotka, jež se nacházejí v Archivu Národního muzea v Praze Holešovicích, resp. Terezíně, z nichž jsem využila deníkové záznamy právě z roku 1848.³

Z dosavadní dostupné literatury⁴ jsem při zpracování této studie používala obsáhlou monografii Ivo Cermana *Chotkové*,⁵ Miladou Sekyrkovou editovanou práci od Evy Lisé *Karel hrabě Chotek, nejvyšší purkrabí Království českého*,⁶ studii Václava Řezníčka *Karel hrabě Chotek, poslední nejvyšší purkrabí království Českého*,⁷ monografii Josefa Ledra *Hrabata Chotkové z Chotkova a Vojnina*,⁸ brožuru Adama Wolfa *Graf Carl Chotek geheimer Rath und Oberstburggraf von Böhmen*⁹ a článek Romana Vondry *Karel Hrabě Chotek z Chotkova a Vojnina*,¹⁰

¹ Lenka SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek – šlechtic na pomezí dvou epoch*. Diplomová práce, FFUK, Praha 2013.

² Státní oblastní archiv v Praze, f. Rodinný archiv Chotků, kart. 165, inv. č. 2087, Deník (opis). Pro přepis tohoto dokumentu jsem použila jeho originál. Opis tohoto „deníku“ nese název *Memorabilia* a je pravděpodobné, že stejný název nesl i původní dokument, protože se jeho desky nezachovaly. Název *Memorabilia* či vzpomínky také užívám v této práci, abych tím je odlišila od deníku a Biographische Skizze, pro kterou používám pracovní název autobiografie nebo memoáry.

³ Archiv Národního muzea (dále jen ANM), f. Chotek Karel, kart. 2, inv. č. 25, Journal vom 15. Februar 1847 bis 7. April 1848 a ANM, f. Chotek Karel, kart. 2, inv. č. 26, Journal vom 8. April 1848. Jedná se o dva kartony převážně deníků, vedených od roku 1803 až do 1868, ovšem s mezerami. Viz inventář Petra VACHOVÁ, *Chotek Karel (1783–1868)*, Praha 2011, s. 2.

⁴ Posouzení přínosnosti jednotlivých publikací srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek – šlechtic na pomezí dvou epoch*, s. 7–9.

⁵ Ivo CERMAN, *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*, Praha 2008.

⁶ Milada SEKYRKOVÁ (ed.), Lisá Eva, *Karel hrabě Chotek, nejvyšší purkrabí Království českého*, Praha 2008.

⁷ Václav ŘEZNÍČEK, *Karel hrabě Chotek, poslední nejvyšší purkrabí království českého*, Časopis musea království českého, 1912, č. 1.

⁸ Josef LEDR, *Hrabata Chotkové z Chotkova a Vojnina*. Studie rodopisná. Kutná Hora 1886. Online na: <http://kramerius.nkp.cz>.

⁹ Adam WOLF, *Graf Carl Chotek, geheimer Rath und Oberstburggraf von Böhmen*, Prag 1869.

Pro obecný popis jednání aristokratů a stavovské reprezentace v době revolučních událostí mi posloužily knihy Jiřího Štaifa,¹¹ Jiřího Raka¹² a Ralpa Melvilla.¹³ Kromě toho jsem využívala běžně dostupných encyklopedických prací, jako jsou *Ottův slovník naučný*, *Riegrův slovník naučný*, *Allgemeine deutsche Biographie*, *Neue deutsche Biographie*, *Österreichisches biographisches Lexikon*, atp.

Rod Chotků

Karel Chotek pocházel z českého, údajně starobylého rodu.¹⁴ První zmínka o jménu Chotek nás zavede do konce 14. století, konkrétně do roku 1379, kdy Chotkové sídlili na tvrzi Chockově nedaleko Libína v Plzeňském kraji. Během 16. století se rod rozdělil na dvě větve – Chotky z Chotkova a Chotky z Vojnína, kteří sídlili na tvrzi Vojnín (Wohnung).¹⁵ Po zničení zemských desek byli roku 1543 uznáni Chotkové za starý šlechtický rod rytířského stavu a začali se postupně dostávat do lokálních úřadů, avšak stáli na straně stavů a po bitvě na Bílé Hoře jim byl zabaven majetek.

Až Václav Antonín Chotek přinesl rodu kýžený vzestup – vyženil velký majetek, zastával vysoké zemské úřady a po dvaceti letech služby, v roce 1723, byl povýšen do hraběcího stavu. Jeho nejmladší dva synové, Jan Karel Chotek a Rudolf Chotek se také dobře oženili, reformy zaváděné Marií Terezií vynesly oba bratry k vysokým zemským úřadům. Rudolf se stal nejvyšším kancléřem, ovšem zemřel bez dědice. Jan Karel se uchýlil ve dvorské válečné radě a za své válečné služby získal od císařovny opuštěný palác v Josefově u Vídně, v němž se pak narodil i Karel Chotek. Dne 4. října 1745 povýšil arcivévoda František Lotrinský Chotky do stavu říšských hrabat. Jan Karel se na rozdíl od svého bratra dočkal syna jménem Jan Rudolf (nar. 1748) a roku 1764 zakoupil panství Nové Dvory.¹⁶

Jan Rudolf Chotek se vydal ve stopách svého strýce, stal se kancléřem česko-rakouské dvorské kanceláře, ovšem funkce nejvyššího kancléře nedosáhl.¹⁷ Po strý-

¹⁰ Roman VONDRA, *Karel Hrabě Chotek z Chotkova a Vojnína (1783–1868)*, Historický obzor, 2007, č. 5–6.

¹¹ Jiří ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005.

¹² Jiří RAK, *Bývali Čechové... Historické mýty a stereotypy*, Jinočany 1994.

¹³ Ralph MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen, Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Mainz 1998.

¹⁴ O této problematice podrobně: Ivo CERMÁN, *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*, Praha 2008, s. 19–21.

¹⁵ I. CERMÁN, *Chotkové*, s. 21–23.

¹⁶ Josef LEDR, *Hrabata Chotkové z Chotkova a Vojnína*. Studie rodopisná, s. 47.

¹⁷ I. CERMÁN, *Chotkové*, s. 334.

ci zdědil fideikomis Veltrusy, po otci pak Nové Dvory. Roku 1791 byl jmenován prezidentem obnovené Dvorské komory, po změně panovníka a státní politiky odešel v dubnu 1793 do penze a ke své úřednické kariéře se vrátil až roku 1802, kdy na tři roky vykonával úřad nejvyššího purkrabí v Čechách, následně zastával funkci konferenčního ministra ve Vídni. Poblíž Nových Dvorů nechal vystavět zámek Kačina v klasicistním stylu s rozsáhlým anglickým parkem.¹⁸

Samotná osoba Karla Chotka si jistě také zaslouží malé představení. Narodil se v roce 1783 jako osmý syn Jana Rudolfa Chotka a Marie Sidonie, rozené Clary-Aldringen. Vyrůstal ve Vídni a Čechách a po studiu práv působil jako úředník. Od skromných počátků konceptního praktikanta, přes sekretáře a hejtmána se dostal až k nejvyšším zemským úřadům – postupně zastával místo guvernéra v Terstu, prezidenta zemského gubernia v Innsbrucku a nejvyššího purkrabí v Praze.¹⁹ V kariéře mu byl vzorem jeho otec, ovšem k funkci dvorského kancléře se v důsledku nepřívznivých vztahů s vídeňskou vládou nikdy nedostal. Roku 1817 se oženil s hraběnkou Marií Sofií Berchtoldovou z Uherčic a jejich harmonické manželství bylo obdařeno šesti dětmi, avšak dospělosti se dožili jen synové Bohuslav a Antonín.²⁰ Karel Chotek se do dějin českých zemí zapsal nejenom svou charitativní a osvětskou činností, ale také mnohými hospodářskými opatřeními. Dodnes nesou v Praze jeho jméno Chotkova silnice a Chotkovy sady. Po odchodu z činné služby trávil své stáří cestováním a odpočinkem na svém statku Velké Březno v severních Čechách obklopen rodinou, fascinován technikou i krásnou přírodou.

Postavení české šlechty v revolučním roce 1848

Jaké bylo vlastně postavení české šlechty v revoluci 1848? Ještě v předrevoluční době se podle Jiřího Štaifa vyznačovala mentalita šlechty „*silným vědomím společenské výlučnosti, resp. nadřazenosti nejen nad svými poddanými, nýbrž i nad měšťany a dalšími příslušníky tehdejších středních společenských vrstev*“.²¹ Tuto výlučnost jim poskytovalo zejména oprávnění užívat titul, predikát a rodový erb, vlastnictví movitého majetku, exkluzivní výchova a vzdělání, především jazykové znalosti němčiny, francouzštiny, italštiny či angličtiny, časté cestování do zahraničí, výhradní právo na některé dvorské úřady, řádová vyznamenání a pohyb ve vysoké společnosti, do níž byl nešlechticům vstup omezen. Svě myšlení, postoje a hodnoty neopírali o českou obrozeneckou kulturu, nýbrž o osvícenství, později *biedermeier*, a vlastní širší rozhled. Většina šlechticů smýšlela konzervativně, častý

¹⁸ I. CERMÁN, *Chotkové*, s. 452.

¹⁹ L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek – šlechtic na pomezí dvou epoch*, s. 72–101.

²⁰ L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek – šlechtic na pomezí dvou epoch*, s. 55–71.

²¹ J. ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005, s. 107.

byl zemský patriotismus a naprostá loajalita k vládnoucí dynastii. Díky svému majetku, cestování a novým poznatkům jevila česká šlechta také mnohem více pochoopení pro podnikání než obrozenecká intelektuální elita.²²

Dokladem tohoto tvrzení je např. i Jednota ku povzbuzení průmyslu v Čechách, jejíž založení podpořil v roce 1833 právě Karel Chotek a jež měla zpočátku převážně aristokratický charakter.²³ Tato organizace se po své demokratické reorganizaci v první polovině 40. let, když do ní byly vpuštěny i střední vrstvy obyvatel, stala nejpočetnějším spolkem v předbreznové době v Čechách.²⁴ Roku 1847 vydala iniciativní skupina Jednoty v čele s hrabětem Bedřichem Deymem memorandum, v němž hlásala, že Čechy jsou v habsburské monarchii natolik významné, že je třeba je zapojit do moderního kapitalistického podnikání pomocí klíčových institucí, jimiž měla být hypoteční banka s levným a dostupným podnikatelským úvěrem a pražská burza. Hlásala také výkup poddaných z poddanství za náhradu, jež by zprostředkovala výše zmíněná hypoteční a zároveň eskontní banka.²⁵

Kořeny negativního obrazu šlechty, který v revolučních letech převládl, hledá Jiří Rak v tom, že v Čechách se nacionalismus definoval jazykově, od svých přívrženců vyžadoval okázalé užívání češtiny, což bylo sice integračním prostředkem, ale zároveň to zabránilo včlenění šlechty, která byla především zemsky vlastenecká a nebyla schopna domyslet význam jazykové otázky v procesu transformace společnosti. Ovšem i zde se našly výjimky. Další ránu vnímání šlechty zasadil sám František Palacký. Ovlivněn filozofií J. G. Herdera uváděl ve svých dílech, že feudalismus je spojen s Germány a šlechta se tak stala cizorodým prvkem.²⁶ Už pobělohorský šlechtic se ale necítil povinován k zemi, nýbrž k panovníkovi, po roce 1742 se prohabsburská loajalita stala závaznou záležitostí a šlechtici začali překládat svá sídla do blízkosti císařského dvora ve Vídni, což způsobovalo jednak odcizení mezi vrchností a poddanými, jednak definitivní změnu české šlechty na nadnárodní, rakouskou.²⁷ K tomu se na základě utilitaristického členění stala šlechta ekonomicky neužitečným stavem, a proto se již od počátku revolučního hnutí roku 1848 objevovaly radikální pamflety a letáky žádající odstranění feudálních práv,

²² Tamtéž, s. 106–109.

²³ Více např. Bedřich MANSFELD (ed.) et al., *Sto let Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách: 1833–1933*. Sborník statí o vzniku, vývoji a působení Jednoty Průmyslové, Praha 1934. Viz kap. 8.4.5 Podpora hospodářství, s. 92.

²⁴ J. ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, s. 100–101.

²⁵ J. ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, s. 109–110.

²⁶ J. RAK, *Bývali Čechové... Historické mýty a stereotypy*, s. 72–74.

²⁷ Tamtéž, s. 70.

šlechty a stavovského sněmu.²⁸ To, co bylo ještě počátkem 19. století nemyslitelné, tedy že by národ mohl existovat bez šlechty, si již roku 1848 bylo možné představit.

Protišlechtická agitace se nejen v Praze rozhořela ještě více po svatodušních bouřích, na druhou stranu se našla i řada obhájců rodové šlechty, jako např. Johann Weitlof, jehož články vycházely v *Constitutionelle Prager Zeitung*. Významnou úlohu v této agitaci hrál Karel Havlíček Borovský a jeho *Národní noviny*, později *Slovan*, v němž zanechal popis, jak by měl šlechtic vypadat: „*Má-li mít slovo šlechtic vůbec nějakého rozumného smyslu, musí býti šlechticové lidé pocházející z rodin již dříve o národ zasloužilých, při tom mohovití, nejsouce skličováni starostmi o svou výživu a majíce tudy času a prostředků k tomu, aby všechny své síly k obecnému dobrému celého národu obětovati chtěli. Že přitom šlechta nesmí užívatí žádného nadprávní nad národem, že nesmí národ utiskovati neb utiskovat pomáhati, ... musí být šlechtic muž o národ zasloužilý.*“²⁹ Podle Havlíčka tedy český národ vlastní šlechtu neměl, a pakliže tu nějaká byla, tak v době předbřeznové podporovala patrimoniální úředníky a po zrušení roboty setrvala v nečinnosti s tím, co jí tento krok přinesl za výhody.

Přesto to byli právě šlechtici (hrabě Albert Nostic, kníže Karel Auersperg, hrabě Bedřich Deym, Johann Lažanský, Wilhelm Wurbrand, Albert Deym, Johann Ritter von Neuberg,...), kteří se již v únoru po vypuknutí revoluce ve Francii sešli a jako první navrhli reorganizaci zemského sněmu a jeho rozšíření o střední vrstvy. Svůj návrh tlumočili již 2. března místodržícímu Rudolfovi hraběti Stadionovi, ovšem návrh byl odložen.³⁰ Mezitím se někteří šlechtici zúčastnili zasedání ve Svatováclavských lázních, kde vznikla první „měšťanská“ petice. Její původní reformní Braunerův³¹ návrh byl však A. M. Pinkasem³² za součinnosti zasedajících šlechticů (s vyloučením veřejnosti) značně pozměněn a přestylizován. Např. původní návrh žádal zrušení roboty za náhradu a odstranění patrimoniální správy v prospěch obecní, nový pouze „*Humane und zeitgemässe Verbesserung der bauerlichen*

²⁸ I. CERMÁN, *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*, Praha 2008, s. 474–475.

²⁹ Karel HAVLÍČEK, *Česká šlechta*, Slovan, 1. 6. 1850.

³⁰ Ralph MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Mainz 1998, s. 100–110.

³¹ František August Brauner (1810–1880), český právník a politik, v roce 1848 se zapojil do revolučního dění, byl zvolen do říšského sněmu, poté v 60. letech do zemského, na poč. 70. let získal mandát do říšské rady. Mezitím působil v lokální politice.

³² Adolf Maria Pinkas (1800–1865), český advokát a politik zapojený do událostí v roce 1848, např. ve Svatováclavských lázních, poslanec Ústavodárného sněmu, Po rozeznání kroměřížského sněmu byl nadále ochoten spolupracovat s vídeňskou vládou na základě oktrojované ústavy. V šedesátých letech se stal odpůrcem českých státoprávních snah.

Verhältnisse“.³³ Tato petice byla od 15. března přístupná podpisům a 19. března se s ní do Vídně vydala delegace. Bylo tu podepsáno i 43 šlechticů, ovšem Ralph Melville uvádí, že tři čtvrtiny těchto šlechticů stály na okraji českého zemského sněmu, nebo zde vůbec nevystupovaly.³⁴

Již 20. března byla však sepsána samostatná šlechtická robotní petice, jejímž účelem bylo získat zpět iniciativu pozemkových vlastníků v robotní otázce. Šlechta se tímto krokem snažila upozadit měšťanskou petici, která byla „příliš nekonkrétní“ a zároveň upozornit veřejnost na to, že se sama již v roce 1846 zasazovala o zrušení roboty za náhradu v Memorandu vypracovaném Jednotou pro povzbuzení průmyslu v Čechách.³⁵ Proto se na uvedený dokument ve své petici několikrát odvolává. Tentokrát by však výkup probíhal v režii země a státních úřadů. Tato petice byla podepsána 69 nejvýznamnějšími českými velkostatkáři a již o tři dny později odvezena do Vídně. I druhá svatováclavská „měšťanská“ petice, která už konkrétně žádala zrušení roboty, byla podepsána 60 šlechtici, ovšem v této době již vyšel císařský patent, v němž bylo přislíbeno zrušení roboty, avšak až k 31. březnu 1849. K tomuto závěru dospěla vídeňská vláda po poradě s patnácti největšími velkostatkáři z Čech, Moravy a Dolních Rakous. Právě při projednávání této druhé měšťanské petice se začaly projevovat protišlechtické nálady, „neboť čeští aristokraté se stále snažili jednat jako tradiční politická prezentace nezávisle na Svatováclavském výboru, s cílem uzavřít s Kolovratovou vládou výhodné politické spojenectví“.³⁶ Petice české šlechty vyvrcholily 1. dubna, když se čeští šlechtici ve Vídni přihlásili k podpoře národního programu, v němž požadovali širší zastoupení na sněmu a rovnoprávnost češtiny s němčinou. Kabinetní list z 8. dubna, označovaný také jako tzv. Česká charta, vyhověl požadavkům petice i šlechty. Obsahoval, jak již bylo řečeno výše, nové volební řády do zemského sněmu a díky slíbenému zrušení roboty se měl stát prostředkem sblížení české šlechty s národním hnutím. Také v nově vzniklém Národním výboru byla šlechta zastoupena, a to čtrnácti členy ze 150.

Za další úspěch bylo považováno jmenování Dr. Lva Thuna prezidentem gubernia,³⁷ neboť ten byl již dříve znám angažovaností v českém národním hnutí.

³³ „*Humánní a času přiměřené zlepšení v poměrech selských*“ (přel. L. S.). Srov. R. MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen*, s. 118–119.

³⁴ Tamtéž, s. 126.

³⁵ R. MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen*, s. 129–130 a I. CERMÁN, *Chotkové*, s. 483–484. Znění šlechtické petice bylo otištěno v *Constitutionelle Prager Zeitung*, 1848, č. 24.

³⁶ J. ŠTAIF, *Obezřetná elita*, s. 196.

³⁷ Leopold Lev Thun-Hohenstein se narodil 7. 4. 1811 jako nejmladší syn hraběte Františka Antonína Thun-Hohensteina. Byl ovlivněn praktickým utilitarismem, který později přešel v konzervatismus. Do vyšších funkcí se Lev Thun začal dostávat v roce 1846, když působil v Haliči jako dvorský komisař a později guberniální rada. Do Čech se vrátil až v roce 1848 – 6. 4. byl jmenován prezidentem českého zemského gubernia, avšak pouze do 19. 7. 1848, načež byl odvolán. V srpnu 1849 získal místo ministra pro kult a vyučování, kde působil až do roku 1860.

Avšak Thun začal kritizovat dubnový kabinetní list, protože se obával, že díky širokému volebnímu právu zemský sněm nabude radikálního složení. Národní výbor (zabývající se provedením kabinetního listu – tedy přípravou zemského sněmu, vytvářením nové zemské ústavy, zrušením poddanství včetně výkupu z roboty a konkretizováním volebního řádu pro Čechy) Thun omezil v jeho působnosti a neúčastnil se ani vypracování nové zemské ústavy. Vůči národnímu hnutí zaujal odmítavě zdrženlivé stanovisko a přestal podporovat reformní snahy. Lev Thun zaslíval národnímu výboru jeho revoluční původ, a proto zamítl kompromis mezi stavy a národním hnutím jako dalekosáhlý ústupek revoluci. Tímto krokem zklamal národně uvědomělé Čechy, což vedlo k roztržce se šlechtou a se stavy jako celkem, zejména když byl Thun pranýřován Havlíčkem jako hlavní viník neúspěchu kompromisu.³⁸ Lev Thun, jehož otec i bratr byli významnými členy stavů, doufal, že aristokracie rozhodně vystoupí na blížícím se zemském sněmu a vytvoří tak bariéru revolučnímu národnímu hnutí, aby tak uchránila historický ústavní řád a dosavadní pořádky. S tím také souvisel jeho odmítavý postoj ke zrušení roboty, což mělo za následek masové odmítání vykonávat robotu a agitaci, která zcela podkopala jeho autoritu.

Proč se jeho názory takto změnily, objasnil už ve spise *Události v Haliči a patrimoniální vztah v Rakousku* vydaném v dubnu 1846. V něm hrabě Thun vyjadřoval konzervativní základy svého myšlení, přimlouval se o zachování patrimoniální správy i poddanství v rakouských zemích a zdůvodňoval to tím, že v těchto zemích převažuje „šlechta opřená o pozemkové vlastnictví, jejíž existence je hluboce zakořeněná v chápání všech tříd obyvatelstva“, a v jejichž rukou (několika desítek rodů) se nachází na relativně malém prostoru českých zemí velký a souvislý pozemkový majetek. Proto má být osvědčená patrimoniální správa ještě po dlouhý čas zachována, aby se mohlo pomalu přejít k jiné formě správy, např. samosprávy.³⁹ Nebyl to ale jen Thunův názor, tento konzervatismus byl v předbřeznové době pro pozemkovou aristokracii typický. Ovšem tento postoj se v březnových dnech dostal do rozporu s postátňováním správy v Haliči, jež zde začal provádět hrabě František Stadion-Warthausen, a také s revolučními událostmi v celé západní části monarchie a vedl tudíž k nezvratnému neúspěchu Thunovy politiky, později i k odtržení národního hnutí od šlechty.

Zemřel ve Vídni 17. 12. 1888. Viz např. Hana FOŘTOVÁ – Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Lev Thun - Alexis de Tocqueville*. Korespondence 1835–1856. Praha 2011, s. 19–49.

³⁸ Ralph MELVILLE, *Der böhmische Adel und die tschechische Nationalbewegung vor und in der Revolution von 1848*, in: Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu, Litomyšl 1998, s. 64.

³⁹ R. MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen*, s. 280. Thunovým postojům a jejich proměnám je v uvedené knize věnována celá kapitola: „Gestützt auf die Aristokratie“ Leo Thun als Böhmischer Gubernialpräsident, s. 190–219.

Po červnových bouřích byla v Praze napadána šlechta jako opora starého režimu a na venkově probíhaly masové „konstituční“ hony, výlovy panských rybníků, atd. Nenávist na vesnici se obracela zejména proti vrchnostenským úředníkům, vesničané se obávali, že nedojde ke zrušení roboty. V červenci tedy, z obavy před dalšími nepokoji, iniciovala skupina šlechticů v Praze petici za okamžité zrušení roboty s pěti podpisy, a v srpnu znovu, tentokrát již s 31 podpisy nejřednějších českých šlechtických rodů. Opět předpokládali zrušení roboty za náhradu, ovšem tentokrát zcela v režii státu. Vláda ale petici nevyhověla s poukazem na to, že ji nepodepsaly všechny vrchnosti, a tudíž některým by to mohlo vadit. Na kongresu v Teplicích se na konci srpna skutečně někteří velkostatkáři pokusili spojit a poddanské reformy zastavit, ovšem mezitím bylo poddanství patentem ze 7. září zrušeno.

Český zemský sněm se nesešel, čímž pozemková aristokracie ztratila svou politickou tribunu. Nadále politicky působili čeští šlechtici v říšském sněmu, později říšské radě, zejména v kurii velkostatkářů, a také roztržštěně na lokální úrovni, v obecních a okresních zastupitelstvech. V souvislosti se zrušením roboty a patrimoniálního vztahu byla také zrušena šlechtická soudní privilegia a osvobození aristokratů od vojenské služby.⁴⁰ Aristokracie se pomalu začala začleňovat do občanských elit, ovšem se stálým vědomím své výlučnosti.

Názorová základna hraběte Chotka

Na počátku této kapitoly je nutné říci, že se Karel Chotek v roce 1848 dožil 65. narozenin a nacházel se již pátým rokem mimo činnou úřednickou službu, byl pensionován. V zimním období pobýval především ve Vídni, kde vedl poklidný rodinný život převážně v ústraní, přesto se společenským akcím nevyhýbal. Pravidelně navštěvoval hraběte Kolowrata i Metternicha a stále doufal, že se „uprázdni vhodné místo“.⁴¹

Ivo Cerman o Karlu Chotkovi říká, že se sám označoval za konzervativce.⁴² Adam Wolf k tomu naznačuje, že by mohl patřit mezi reformně smýšlející konzervativce:⁴³ „*Doch erkannte er die neue constitutionelle Verfassung als eine*

⁴⁰ Jiří GEORGIEV, *Až do těch hrdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*, Praha 2011, s. 26.

⁴¹ Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek – šlechtic na pomezí dvou epoch*, Příloha 2, s. 173.

⁴² Srov. I. CERMÁN, *Chotkové*, s. 495. Autor však své tvrzení nepodkládá žádným pramenem.

⁴³ Klaus Epstein rozlišuje ve své knize tři ideální typy konzervativců: obhájce statu quo, reakcionáře a reformistu. Konzervativní obhájce statu quo je spokojen se současným stavem, nechce jakékoli výraznější změny, protože by narušily z jeho pohledu přirozenou společnost. Reakční konzervativce věří v dynamiku vývoje, ovšem kritizuje existující stav, protože se podle něj vývoj obrátil nesprávným směrem. Snaží se tedy najít příčinu neblahého stavu a pokouší se

*nothwendige feststehende Thatsache. Mit hohem Interesse folgte er allen Wandlungen der äußeren und inneren Politik Oesterreichs, der modernen Gesetzgebung, so wie den Verhandlungen des Reichsrathes.*⁴⁴ V denících však Chotek říká něco jiného, když 19. března popisuje slavnostní shromáždění na Stephanplatz oslavující „konstituci“ a nově nastolený pořádek: „...*ich ging um nicht zu scheinen, als theilte ich nicht die Freude über den Fortschritt.*“⁴⁵ Je tedy zřejmé, že se mu ve sledovaném roce 1848 nově nastolený pořádek nelíbil, a že byl rozhodně obhájcem starých pořádků (statu quo), jak dokládá i zápis ze 17. března či 18. září.⁴⁶

Chotek byl vždy loajální k císaři a Rakouskému domu, ať se jednalo o Františka, Ferdinanda, či Františka Josefa. Řezníček, Cerman i Wolf uvádějí, že je pro něj příznačný zemský patriotismus, byl si vědom svého českého původu a podporu národa tak považoval za svou povinnost.⁴⁷ Adam Wolf k tomu dodává: „*Seine Ergebenheit für das Haus Oesterreich war unbegrenzt. Von Kaiser Franz sprach er nur mit der tiefsten Rührung. Es war ihm ein freudiges Ereigniß, als 1847 der Erzherzog Franz Joseph und 1857 die Kaiserin Mutter und Kaiser Ferdinand, der sein Gutsnachbar war, im Schlosse Groß-Priesen einsprachen.*“⁴⁸ Karel Chotek rozlišuje Čechy, jakožto obyvatele své vlasti, k nimž se v rámci svého zemského vlastenectví sám hlásí⁴⁹ a českou politickou stranu (czechische Partey), kterou viní

o jeho nápravu. Reformní konzervavec si je vědom tendencí vývoje společnosti, ale obává se, že pokud změny (reformy) neprovede, budou realizovány radikály. Srov. Klaus EPSTEIN, *Die Ursprünge des Konservatismus in Deutschland*, Frankfurt am Main–Berlin–Wien 1973, s. 19–23.

⁴⁴ „*Přesto přijal nové konstituční zřízení jakožto nezbytnou, pevně stanovenou skutečnost. S velkým zájmem sledoval všechny změny vnitřní a vnější politiky Rakouska, moderního zákonodárství, tak jako jednání říšské rady.*“ (přel. L. S.); Adam WOLF, *Graf Carl Chotek, geheimer Rath und Oberstburggraf von Böhmen*, Prag 1869, s. 29.

⁴⁵ „*šel jsem, abych neukázal, že nesdílím radost z toho pokroku*“ (přel. L. S.). Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek – šlechtic na pomezí dvou epoch*, Příloha 2, s. 178. Tento i všechny dále citované Chotkovy prameny jsou přepsány metodou transliterace textu, která je sice u pramenů 19. století neobvyklá, avšak nikoli vyloučená. Tuto metodu jsem zvolila mimo jiné i z důvodu zachování co nejvyšší míry autentičnosti textu.

⁴⁶ Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek – šlechtic na pomezí dvou epoch*, Příloha 2, s. 171 a 181.

⁴⁷ I. Cerman, *Chotkové*, s. 494. Srov. V. ŘEZNÍČEK, *Karel hrabě Chotek, poslední nejvyšší purkrabí království českého*. Časopis musea království českého, 1912, č. 1, s. 135. Srov. Adam WOLF, *Graf Carl Chotek, geheimer Rath und Oberstburggraf von Böhmen*, s. 29.

⁴⁸ „*Jeho oddanost Rakouskému domu neznala hranice. O císaři Františkovi mluvil jen s nehlubším pohnutím. Radostnou událostí pro něj bylo, když 1847 arcivévoda František Josef a 1857 císařovna matka a císař Ferdinand, který byl jeho sousedem [majitelem sousedního statku], promlouvali v zámku Velké Březno.*“ (přel. L. S.); A. WOLF, *Graf Carl Chotek, geheimer Rath und Oberstburggraf von Böhmen*, s. 28–29.

⁴⁹ Tamtéž, s. 29.

např. z rozpoutání svatodušních bouří.⁵⁰ Od této (v jeho pojetí národní) strany se zcela distancuje.

Revoluční události pohledem Karla Chotka

Obraz politických událostí přináší Karel Chotek ve svých denících a Memorabiliích. Samotná Memorabilia, která jinak zaznamenávají především rodinné události, jsou v roce 1848 plná i zmínek o politických událostech. Už třetí zápis 24. února informuje o revoluci v Paříži, sesazení krále a krveprolití, které jim předcházelo. Záznamy o krveprolitích, krvavých bojích a počtech obětí během revolučních událostí jsou pro tyto zápisky charakteristické i nadále, např. hned v dalším záznamu o 13. březnu: „*Es musste auf das Volk gefeuert werden und 11 Menschen wurden getödtet.*“⁵¹ Hrabě zaznamenává i úsilí Vídeňanů o vydání ústavy a změnu vlády, naproti tomu ovšem výslovně neříká nic o požadavku a následném sesazení knížete Metternicha. Z deníků vyčteme věcný popis událostí, které vedly k revoluci a stavbě barikád: „*Als der Landtag sich versammelte und kaum noch eine Stunde über die Adresse deliberte, welche Sie S[ein]e M[aje]s[tät] überreichen wollen, drangen die Studenten mit vielem Volke in den Sitzungs[-]Saal und forderten durch ein[e] Deputation von 12 jungen Leuten, dass man die Wünsche[,] den sie vorbrachten zu Papier bringen sollte, was dann durch geschah; von vielen Volke begleitet, ging nun ein Theil der Stände in die Burg, während die anderen zurückblieben. Da wurde vor dem ständischen Hause des Militärs beschimpft, u. mit Steine beworfen, selbst den E. H. Alberte traf ein Stein, so dass er auf seine Pferde wankte, da wurde leider! geschossen und ein paar Menschen fielen. Nun nahm der Tumult immer mehr zu, auf unsere Platze war er besonders groß.*“⁵² O knížeti Metternichovi se v denících mluví často (např. 12. března ho Chotek navštívil), ovšem o jeho sesazení nikoli. Své názory na Metternicha a jeho odchod si autor nechává pro sebe, jen 14. března se zmiňuje, že navštívil svou sestru Terezii, „die

⁵⁰ Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek*, Příloha 3, s. 191.

⁵¹ „*Na dav musela být zahájena palba a 11 lidí bylo zabito.*“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek*, Příloha 3, s. 190.

⁵² „*Když se shromáždil zemský sněm a sotva hodinu se radili o adrese, kterou chtěli předat Jeho Výsosti, vnikli studenti s mnohým lidem do zasedacího sálu a požadovali deputaci 12 mladých lidí, aby přání[,] která přednesli, byla přenesena na papír, což se pak stalo; doprovázena mnoha lidmi, šla nyní část stavů na hrad, zatímco jiní zůstali. Zde byla urážena před stavovskou budovou armády, a byly po ní házeny kameny, dokonce arcivévodu Alberta zasáhl kámen, takže se na svém koni zapotácel, proto se bohužel! střídalo a několik lidí padlo. Nyní vřava rostla víc a víc, na našem místě byla obzvláště velká.*“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek*, Příloha 2, s. 168–169.

*sehr betrübt ist, und den Abgang des F[ür]st Metter[n]ich tief bedauert“.*⁵³ Následujícího dne píše o zrušení cenzury a vydání ústavy, přestože se jednalo pouze o císařský patent, kde bylo její vydání přislíbeno (viz kap. Revoluční léta 1848–1849). Dne 19. března popisuje Chotek slavnostní stavovské shromáždění oslavující konstituci a nově obnovený pořádek, jehož se však údajně nezúčastnil nikdo ze dvora, jak podotýká.⁵⁴ Do Memorabilií si zaznamenává vyhlášení všeobecné amnestie pro politické vězně 21. března a o dva dny později vyhlášení války Rakousku od Piemontu a vpád do Lombardie.

Vydání dubnové (Pillersdorfovy) ústavy 25. dubna nijak nereflexuje v deníku, protože se od 24. dubna přesouval přes Přerov do Prahy a druhý den z Prahy do Obříství a odsud do Velkého Března na své nově zbudované sídlo. Ovšem zvláštní je, že vydání dubnové ústavy nezaznamenává ani v Memorabiliích, která byla psána zpětně.

Patnáctého května se v obou pramenech nachází popis, že tohoto dne, kdy se měla odvádět daň, propustili Chotkovi část poddaných (pravděpodobně z osobního svazku) a smluvně povolili splatit tzv. Kaufschilling místo rozmezí deseti let až na dvacet. *„Heute sind sie es noch, Gott weiß wie lange – die Zinsenzahlung für die in ihrem Besitze befindlichen Feldes.“*⁵⁵ Za tento čin (propuštění atd.) se jim dostalo krásného poděkování: *„Da saß ich eben mit Marie am Fenster, als wir die ganze Schrar“*⁵⁶ *gegen das Schloss heraufkommen sahen, unter lebhaften u. ziemlich lauten Gespräche. M[arie] meinte[,] sie kämen sich bedanken, woran ich aber zweifelte, weil wieder der Justiziäre noch der Director[??] mit waren; Ich besorgte neuen Anstände, unzufrieden[e] Äusserungen. Diesemahl hatte ich unrecht. Nur Dank war es, der allen Lippen entströmte, viele hatten Tränen der Rührung in den Augen, sie sahen die Größe des Geschenkes ein, Marie u. die Söhne waren mit mir, u. es war wirklich rührend, wie sie uns alle die Hände küssten uns fast u.....ten, und endlich in ein lautes Vivat ausbrechen.“*⁵⁷

⁵³ „*kteřá je velmi zarmoucena, a odchodu knížete Metternicha hluboce lituje*“ (přel. L. S.). Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek*, Příloha 2, s. 169.

⁵⁴ Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek*, Příloha 2, s. 172.

⁵⁵ „*Dnes jsou ještě, Bůh ví jak dlouho – splátky úroků za pole nacházející se v jejich vlastnictví.*“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek*, Příloha 3, s. 191.

⁵⁶ Schar – zástup.

⁵⁷ „*Právě jsem seděl s Marií u okna, když jsme viděli proti zámku vzhůru přicházející celý zástup, v živém a poměrně hlučném rozhovoru. Marie myslela, že přišli poděkovat, o čemž jsem ale pochyboval, protože právní zástupci a ředitel byli opět s nimi; obával jsem se nových potíží, nespokojených projevů. Tentokrát jsem neměl pravdu. Jen díky to bylo, které unikalo ze všech rtů, mnozí měli slzy pohnutí v očích, uznali velikost daru, Marie a synové byli se mnou a bylo to velmi dojemné, jak nám všichni téměř libali ruce a, a nakonec propukli v hlasité Vivat.*“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek*, Příloha 2, s. 175.

14. až 16. května vyvrcholily ve Vídni demonstrace proti dvoukomorovému systému a nepřímé volbě do sněmu, jež proklamovala Pillersdorfova ústava. Dav vnikl do úřadu ministerstva vnitra, což mělo za následek revizi ústavního návrhu a útěk císaře se dvorem do Innsbrucku o den později. Chotek se o těchto událostech dozvěděl až 18. května: „Zweyte Procla[m]ation in Wien, vor der Hand, ohne Blutvergießen! Zum Sturze dies Zweikammersystems, folglich des monarchischen Prinzips, und der Aristocratie, Wahl ohne Census, erster Schritt zur Republik! Diese Nachrichten schlugen uns zu Leben, diess noch zu den übrigen Zerwürfnissen in allen Theilen der Monarchie, und den Kunst der Partheyen, da muss alles auseinander gehen!“ Dále popisuje převzetí úlohy armády Národní gardou a dodává: „Somit ist der Kaiser nunm[e]hr nicht mehr Herr seiner Soldaten! Bey Gott es ist weit gekommen!“⁵⁸ V Memorabiliích však mluví již 15. května o „druhé revoluci“, pádu monarchistického principu a aristokracie, prvním kroku k republice a uštěpačně poznamenává: „welcher Contrast mit obigem!“⁵⁹ Jako další zápis následuje 17. květen: „Der Kaiser und die Kaiserl. Familie, verlässt Wien und flinkt!!! /Denn so war es/ nach Tyrol.“⁶⁰ Naproti tomu v denících se během těchto dní nenachází žádná zmínka útěku císařské rodiny (autor se o něm zmiňuje až 25. května). Teprve 28. května se díky poslíčkovi z pošty dozvídá, že nejsou žádné dopisy, noviny, protože: „Wien ganz abgesperrt, und seit 2 Tagen gestürmt wird. Die Telegraphen sind besetzt, damit keine Nachricht heraus kömmt.“⁶¹ V Memorabiliích označuje toto povstání jako „třetí revoluci“ s barikádami po celém městě, jež vznikla kvůli rozpuštění studentských milicí. Dokonce si poznamenává radikální požadavky petice.⁶²

Teprve v červnu se do zorného úhlu Karla Chotka dostává i Praha. V žádném z dokumentů jsem až do tohoto měsíce nenašla delší reflexi schůze ve Svatováclavských lázních, či podání první pražské petice. Ohledně Slovanského sjezdu je 7. června pouze poznamenáno: „von Prag[,] wo der dumme Slawen Congress alle

⁵⁸ „Druhá proklamace ve Vídni, z ruky, bez krveprolití! Ke zhroucení toho dvoukomorového systému, tedy monarchistického principu a aristokracie, volby bez cenzu, prvního kroku k republice! Tyto zprávy nás probraly k životu, ještě tohle ke zbývajícím neshodám ve všech částech monarchie, a umění stran, zde musí jít vše stranou!“ „Tedy není již císař pánem svých vojáků. Při Bohu, zašlo to tak daleko.“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek, Příloha 2, s. 176.

⁵⁹ „jaký kontrast s výše uvedeným!“ (přel. L. S.). Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek, Příloha 3, s. 191.

⁶⁰ „Císař a císařská rodina opouští Vídeň a prchá!!! /Neboť tak tomu bylo/ do Tyrol.“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek, Příloha 3, s. 191.

⁶¹ „Videň zcela uzavřena a po dva dny se útočí. Telegrafy jsou obsazeny, aby odsud nemohla přijít žádná zpráva.“ (přel. L. S.) L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek, Příloha 2, s. 177.

⁶² Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek, Příloha 3, s. 191.

*Begriffe verweigert, u[nd] die Studenten, wahrscheinlich durch die Wien Colleague, und durch die Pohlen[,] die Prag sind aufgesetzt[,] auch schon eine Macht werden, welcher Thun nicht gewessen scheint, dann wird in Prag auch bald Anarchie herrschen“.*⁶³ Je zde dobře patrné, jak hrabě sjezd hodnotil. Překvapivě přesná byla i jeho předpověď věci budoucích. V Memorabiliích se o Praze nebo českých zemích nezmiňuje až do 12. června vůbec. Podle deníků je zřejmé, že o pražských událostech se Chotek dozvěděl pouze s jednodenním zpožděním od hraběte Wratislava z Mitrovic: „...er sag in Prag[,] wegen der verlangten Attackung des Windischgrätz[,] die er nicht eingehen wollte, ein Aufstand entstanden, Bar[r]ikaden errichtet, und in der Stadt mit Kanon u. Kartätscher geschossen worden sey, dass jedoch Militeir Bürger u. National Garde zusammenhielten. Wenn das wahr ist, dann hoffe ich einen guten Ausgang, aber nur dann, wenn sich Windischgrätz in [...] Straßenkampf einliest, die noch überall eine[n] schlechten Ausgang hatten! Gott beschütze u. erleuchte ihn, und alle an denen ich in Prag Theil nehme!“⁶⁴ Ve vzpomínkách uvádí již přesné datum s jednoduchým komentářem: „Aufstand in Prag durch die czechische Parthei[,] bei welche[r] Fürstin Windisc[h]grätz von einem entlassenen Jäger Maux(?) am Fenster ihrer Wohnung erschossen wird. Prag durch 3 Tage im Belagerungszustand!“⁶⁵ Tímto konstatováním končí v Memorabiliích zmínky o událostech v Čechách až do 22. listopadu.

Bez data se tamtéž nachází i zápis o slavnostním otevření říšského sněmu za účasti arcivévody Jana dne 22. července.⁶⁶

Zápis ve vzpomínkách se k 7. září zmiňuje o vydání patentu ke zrušení roboty: „Kaiserlicher Patent[,] mit welchem in Folge Beschluss des Reichstages das unterthänige Verhältniss ganz mit allen Lasten aufgehoben wird,“ se kterým souvisí hořké konstatování: „...wodurch ich bei der 3ten Theil meiner Gutseinkünfte

⁶³ „...z Prahy, kde ten hloupý Slovanský sjezd odmítl všechny názory, a studenti, pravděpodobně skrz vídeňské kolegy a Poláky, kteří jsou v Praze usazeni, budou mít také nějakou moc, kterou se Thun nezdá být, pak bude v Praze také brzo panovat anarchie.“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek, Příloha 2, s. 178.

⁶⁴ „...říká, že v Praze kvůli požadovanému útočení Windischgrätze, které nechtěl podstoupit, vzešlo povstání, byly vystavěny barikády, a ve městě bylo stříleno kanóny a kartáči [kartáčovými střelami; pozn. L. S.], že však armáda měšťanů a národní garda byly zajedno. Jestliže je to pravdivé, pak doufám v dobré vyústění, ale jen pak, když se vpraví Windischgrätz do [...] pouličního boje, které měly všude špatné vyústění! Bůh ho ochraňuj a osviť a všechny, na nichž jsem měl v Praze podíl[??]“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek, Příloha 2, s. 179.

⁶⁵ „Povstání v Praze díky České straně, při kterém byla zastřelena kněžna Windischgrätzová jedním propuštěným myslivcem Mauxem (?) u okna svého bytu. Praha po tři dny ve stavu obležení!“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek, Příloha 3, s. 191.

⁶⁶ Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek, Příloha 3, s. 192.

*und größten Theils der agriment das Jagd verliere. Was nur dabei bleibt!!!.*⁶⁷ Z deniků je však patrné, že ještě 9. září Chotek nic o patentu nevěděl (nebo to ne-refletoval). Zabýval se spíše vídeňskými, francouzskými a německými poměry a námořní bloádou.

K datu 18. září si do Memorabilií poznamenal, že kníže Lichnovský⁶⁸ a generál Auerswald⁶⁹ byli ve Frankfurtu zavražděni „auf Anstiften der democrate“⁷⁰ V denících se věnuje zasedání spolku velkostatkářů, které v Teplicích inicioval Edmund Clary-Aldringen, manžel Elisalex, a na nějž byl také pozván.⁷¹ Pozvání však nepřijal, protože se nechtěl nijak zvýrazňovat a navíc nevěřil v užitečnost tohoto podniku. Jako další důvod uvedl: „...kommt noch einmal – was ich nun nicht mehr glaube, – eine Gelegenheit[,] wo ich dem Vaterland nützlich werden kann, so bin ich in dessen nicht abgenützt.“⁷² Smrt Lichnovského i Auerswalda reflektuje až v zápise za dny 28. září až 2. října: „Zur Frankfurth war revoll. u. Barrikaden[,] die selbst mit Kanonen zerstöhrt werden mussten[,] ein paar hundert Menschen kam[e]n um, u. der junge F[ü]rst Lichnowsky u. Gf. Auerswald (:Preuße:) wurden vor den Thoren von Frankfurth von durch die Democraten gedungen Mörder auf die grässlichste u. grausamste Art gemordet.“ Jeho zděšení nad tímto činem se odráží v další větě: „...ich nie geglaubt hätte, dass Deutsche zu politische Mörder nie zu solche Ge...si...keit aufgestachelt werden könnten, u. dass es andere Deutsche geben könne, den Ihre Landsleute dahin bringen könnten, – endlig“⁷³ weil

⁶⁷ „císařský patent, se kterým v případě rozhodnutí říšského sněmu bude zrušen poddanský vztah se všemi břemeny“; „čímž ztratím u třetí části mého příjmu z panství a největší části práva honby. Co z toho jen zbyde!!!“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 3, s. 191.

⁶⁸ Felix Maria Lichnovský z Voštic, zemřel 18. 9. 1848.

⁶⁹ Hans Adolf Erdmann von Auerswald, zemřel 18. 9. 1848.

⁷⁰ „na podnět demokratů“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 3, s. 191.

⁷¹ Na konci srpna 1848 hostily Teplice sjezd zástupců německých obcí a spolků, od něhož se Edmund Clary-Aldringen však distancoval a inicioval zde vznik Spolku pro ochranu zájmů velkostatkářů (*Gutsbesitzer-Verein*). Šlo o sdružení na základě majetku bez zřetele na národnost členů či stavovskou příslušnost, jehož cílem bylo získat zastoupení na říšském a zemském sněmu, aby mohli velkostatkáři hájit své zájmy, mezi nimiž bylo např. další působení patrimoniálních soudů a zabezpečení náhrad za zrušenou robotu. První ustanovující schůze se konala 17. září na Teplickém zámku a předsedou spolku byl zvolen hrabě Albert Nostic (i přes veškeré Edmundovy aktivity a zásluhy). Členy se do konce roku 1848 stali hlavně velkostatkáři ze severozápadních Čech. Srov. Josef POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce v Rakousku 1848*, Praha 1975, s. 207–213.

⁷² „...přijde-li ještě jednou, což už si nyní nemyslím, příležitost, kde mohu být vlasti prospěšný, tak nejsem v tomto potřebný.“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 2, s. 181.

⁷³ Endlich.

ich befürchte, dass nie so grüliches Beyspiel muss die andere Völker vielleicht auch auf uns zurückwirken kön[n]en.“⁷⁴ Dále se zabývá Itálií, Kolínem, Berlínem, Uhrami. Ve stejném zápise je i zmínka o tom, že hrabě Lamberg měl být v Pešti zavražděn. Tato (již potvrzená) informace se nachází i ve vzpomínkách s datem 28. září, kde se autor pozastavuje nad způsobem jeho smrti: „auf die grausamste Weise ermordet u[nd] in Stück zerrissen!“⁷⁵

I další zápis v memorabiliích (datovaný 7. října) pojednává o smrti šlechtice: „Mein alter Freund G[ra]f Latour [.] Königsminister 68 J[ahren] Alt[,] wird in Wien in seiner Wohnung vom Pöbel auf Anstiften Ungares ermordet und sein nackter Leichnam auf dem Hof an eine Laterne Pfahl durch 12 St. hängen gelassen!!!“ Chotek zde dává najevo své rozhořčení a smutek: „O Schande! O Schmach! meiner unglücklichen Vaterstadt.“⁷⁶ Na rozdíl od deníků zde není uveden další revoluční výbuch ve Vídni, jehož spouští se stalo jmenování Jelachiče velitelem uherských vojsk. „[...] denn Gestern hatten sich in Ansich[t] eine fürchterliche Nachricht verbreitet, blutiger Aufstand in Wien[,] Eisenbahne u Telegraphen zerstöhrt[,] Latour gehangen! Ich fand Mittel Marie bis itzt⁷⁷ noch zu verhohlen, in der Hoffnung[,] das sey Lüge, aber die letzten Nachrichten, dass Jelachich immer näher gegen Wien rücke, dass immer mehr Truppen nach Wien gezogen werden, dass der ungar: Landtag aufgelöst. Jelachich zum Commandanten v[on] alle Truppen in Ungarn u[nd] zum alter ego des Kaisers ernannt, das Ministerium in Ungarn entlassen, und ein neuer Minister Präsident in der Person des F. Z. M Retsey⁷⁸ ernannt ist[,] lassen die größten Gewaltmaßregele, vor den alter Magyare,

⁷⁴ „Ve[??] Frankfurtu byla revoluce a barikády, které musely být zničeny dokonce kanony, zahynulo pár set lidí a mladý kníže Lichnovský a hrabě Auerswald (:Prus:) byli zavražděni před branami Frankfurtu vrahy najatými od demokratů nejhorším a nejkrutějším způsobem.“ „...nikdy bych si nemyslel, že by Němci někdy mohli být podněcováni k politické vraždě takové, a že to jiní Němci mohli dopustit, že jejich krajané tam [do tohoto stavu] mohli být přivedeni, – konečně, protože se obávám, že takový hrůzný příklad musí na ostatní národy, a snad také na nás by mohl zpětně účinkovat.“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 2, s. 182.

⁷⁵ „nejkrutějším způsobem zavražděn a roztrhán na kousky!“ (přel. L. S.) Srov. Příloha 3, s. 192. Naproti tomu Allgemeine Deutsche Biographie uvádí, že tělo Františka Filipa z Lambergu bylo zohaveno, poté byl nabodnut na koso a vítězoslavně nesen k Invalidovně. Allgemeine Deutsche Biographie, Leipzig 1883, svazek 17, s. 537.

⁷⁶ „Můj starý přítel hrabě Latour [.] 68letý královský ministr[,] je ve Vídni ve svém bytě zavražděn lůzou na podněty Uhrů a jeho nahá mrtvola ponechána pověšena na [náměstí Am] Hof na sloupu pouliční lampy po dvanáct hodin!!!“ „Ach ta ostuda! Ach ta potupa! mého nešťastného rodného města.“ (přel.; pozn. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 3, s. 192.

⁷⁷ Jetzt.

⁷⁸ Baron Ádam Réczey byl nezákonně jmenován 3. 10. 1848 císařem Ferdinandem uherským ministerským předsedou, o několik dní později byl však zase úřadu zproštěn ve prospěch Lájaše Kossutha.

*Democraten u. Wiener Studenten befürchten.*⁷⁹ V zápise nechybí ani zmínky o Itálii, Berlíně a Paříži, kde se podle Chotka ovšem nic převratného či nového nedělo. O odjezdu císaře i s dvorem do Olomouce se ani v Memorabiliích, ani v denících (v tomto případě do 9. září) nemluví. Zmínky o vídeňské revoluci se v denících vyskytují průběžně s jedno až několikadenním zpožděním, podle toho, jak Chotek dostával noviny a zprávy od známých a příbuzných. V memorabiliích zdůraznil datum 23. října, k němuž zaznamenává obležení Vídně: „*Fürst Windischgrätz, Jellachich u[nd] Auersberg belagern Wien[,] dem alle Lebensmittel Zufuhr abgeschnitten wird, und fordert selber unter gewissen Bedingungen zur Übergabe auf.*“ a 31. října, kdy píše o obsazení vnitřního města Windischgrätzem.⁸⁰

V listopadu se v deníku se čtyřdenním zpožděním zmiňuje o vzniku nové vlády Felixe Schwarzenberga a otevření říšského sněmu v Kroměříži.⁸¹ V memorabiliích tyto dvě události připisuje ke stejnému datu, přestože nová vláda byla jmenována již o den dříve. Její působení na sněm hodnotí autor jako s „*sehr ungünstigen Aspecten*“.⁸²

Další a poslední politický zápis v memorabiliích v rámci roku 1848 odkazuje ke druhému prosinci, kdy bylo v Olomouci požehnáno novému císaři Františku Josefu I. „*Kaiser Ferdinand u E. H. Franz Carl entsagen den Thron zu Gunsten des 18 ½ Jahr alten E. H. Franz Joseph[.] Der Kaiser u[nd] die Kaiserin gehen nach Prag.*“⁸³ V deníku je patrné, že se tuto zprávu dozvěděl při svém pobytu v Teplicích opět až o den později a konstatoval: „*Niemand wollte die Nachricht recht*

⁷⁹ „...neboť včera se rozšířila ve známost strašlivá zpráva, krvavé povstání ve Vídni, železnice a telegrafy zničeny, Latour pověšen! Shledal jsem díky Marii ... doted ještě skrývat, ve víře, že jsou to lži, ale poslední zprávy, že Jelačič se stále blíže posouvá proti Vídni, že se stále více oddílů stahuje do Vídně, že se uherský zemský sněm rozpustil. Jelačič je ustanoven velitelem všech oddílů v Uhrách a alter ego císaře, ministerstvo v Uhrách propuštěno a je jmenován nový ministr prezident v osobě F. Z. M. Réczeyho[.] dá se obávat mocenských opatření před těmi starými Maďary, demokraty a vídeňskými studenty.“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 2, s. 183.

⁸⁰ „Kníže Windischgrätz, Jelačič a Auersberg obléhají Vídeň[,] které se odřízl přísun všech potravin, a sami vyzývají pod určitými podmínkami ke kapitulaci.“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 3, s. 192.

⁸¹ Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 3, s. 192.

⁸² „velmi nepříznivými aspekty“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 3, s. 192.

⁸³ „Císař Ferdinand a arcivévoda František Karel se zřekli trůnu ve prospěch osmnácti pátého arcivévody Františka Josefa[.] Císař a císařovna odchází do Prahy.“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, Karel hrabě Chotek. Příloha 3, s. 192.

glauben.“ Ovšem tato „překvapující zpráva“ byla hned další den potvrzena dopisem od Crennevilla.⁸⁴

Závěr

Přestože se Karel Chotek nacházel ve Vídni jen do konce dubna, neustále se o události v monarchii i mimo ni zajímal. Do výše zmíněných příspěvků promítá své názory, postoje, myšlenky, pocity. V jeho deníkových zápisech se také odráží, především po přesunu do Velkého Března, určitý pocit odříznutí od hodnocených událostí a každodenního poklidného stereotypu, za nějž byl na jednu stranu velmi rád, neboť se tímto způsobem vyvaroval revolučních krutostí, na druhou stranu však pociťoval jako člověk, který byl vždy v centru dění, jistý „hlad“ po informacích, jenž se snažil ukojit usilovným sháněním novin, dopisováním s příbuznými i přáteli z různých koutů monarchie i vyzpovídáváním známých či dokonce náhodných cestujících. Sebrané informace pak byly dopodrobna probírány v rodinném kruhu či s přáteli. Karel Chotek pravidelně reflektoval především události z Vídně, pak také z Pruska, Francie, Maďarska, Itálie a Terstu, v menší míře z Prahy, ovšem všímal si i lokálních událostí. Týž nám také zanechal svá stanoviska ohledně zrušení roboty, které považoval za špatné, přesto však velkou část svých poddaných vyvázal už v předstihu. Zde je dobře patrné, že Chotek nejen pozorně sledoval vývoj událostí, ale také na něj pružně reagoval, aby předešel nepokojům na svém vlastním panství. Stejně tak je pro něj charakteristické, že v průběhu povstání a bouří se obává o život a zdraví svých příbuzných a přátel ve městech, pečlivě zaznamenává počty obětí (zničených životů), jmenovitě především osob ze svého stavu, jimiž je v zápiscích zprítomněna hrozba smrti z rukou rozbouřeného davu, která nejen jej děsila.

⁸⁴ „*Nikdo nechtěl té zprávě doopravdy uvěřit.*“ (přel. L. S.) Srov. L. SMÍTKOVÁ, *Karel hrabě Chotek*. Příloha 2, s. 184. Franz Maria Johann Folliot de Crenneville-Poutet byl manžel Herminie Chotkové, neteře Karla Chotka.

Lenka Dvořáková

Adliger und Revolution. Karel Graf Choteks Blick auf das Revolutionsjahr 1848

Zusammenfassung

Karel Chotek tritt in den betrachteten Unterlagen als Konservativer auf, als Beamter josefinischen Schlags, dessen höchste Mission es war, das „Allgemeinwohl“ zu erzielen. In seinen Beiträgen schlagen sich seine eigenen Ansichten, Haltungen, Gedanken und Gefühle nieder. Im Jahr 1848 befand er sich bereits das fünfte Jahr außer Dienst, trotzdem wich er dem gesellschaftlichen Leben nicht aus und verbrachte die Wintersaison jeweils im Zentrum des Geschehens, in Wien, wo er im März die ersten revolutionären Ausbrüche und Erfolge der Revolutionäre verfolgen konnte, die er sorgsam niederschrieb, im Unterschied z. B. zur Absetzung von Fürst Metternich, die er in keiner Weise kommentierte. Das Erlassen der Aprilverfassung reflektierte er ebenfalls nicht, unter anderem weil er gerade in seinen Sommersitz nach Velké Březno umzog. Die weiteren Eintragungen werden also bereits von hier aus geführt. Um weiteren Unruhen in seiner Herrschaft vorzubeugen, entließ er die meisten seiner Leibeigenen aus ihren Pflichten und erlaubte ihnen, ihren Boden nicht innerhalb von zehn, sondern zwanzig Jahren abzuzahlen. In den Tagebüchern und Memorabilien im Mai reflektiert er vor allem die Ereignisse im vom Kaiser verlassenen Wien, das sich im Belagerungszustand befindet, denn hier brachen Unruhen wegen der Pillersdorfschen Verfassung aus. Im Juni gerät Prag in sein Blickfeld, den Slawenkongress bewertet er als dumm und sagt voraus, dass in Prag aufgrund der radikalen Studenten auch die Anarchie ausbrechen könnte. Dann wendet sich sein Blick zurück nach Westeuropa, er reflektiert die Geschehnisse in Frankreich, den deutschen Ländern sowie die Seeblockade. In seinen Memorabilien vermerkt er die Eröffnung des Reichstags in Kroměříž (deutsch: Kremsier) und das die Fronarbeit aufhebende Patent. Karel Chotek reflektierte während des Jahres 1848 regelmäßig die Ereignisse vor allem aus Wien, aber ebenfalls aus Preußen, Frankreich, Ungarn, Italien und Triest, weniger aus Prag, beachtete allerdings auch lokale Geschehnisse. Die politischen Ereignisse verfolgte er aufmerksam, in die Politik griff er jedoch selbst nicht mehr aktiv ein, denn dies gebot ihm seine Loyalität und Beamtenehre. Auf die neu entstandene Lage vermochte er jedoch flexibel zu reagieren, wie auch sein Verhalten hinsichtlich der Aufhebung der Leibeigenschaft andeutet.

Lenka Dvořáková

Nobleman and revolution. Count Karl Chotek's view of the 1848 Year of Revolution

Summary

In the material looked at, Karl Chotek acts as a conservative, an official of the Josephenistic calibre, whose greatest mission was to achieve general welfare for all. He put his own opinions, positions, ideas and feelings into his contributions. In 1848, it had already been five years since he had been relieved of his duties, but he did not avoid social life and regularly spent the winter in the centre of events in Vienna where he could observe the first March revolutionary events and the successes of the revolutionaries which he made careful note of in contrast, e.g., to the deposition of Prince Metternich about which he made no comments. He did not reflect on the April Constitution either, one reason being that at this time he moved to his summer residence in Velké Březno. Further records are thus made from here. To avoid further disturbances on his estate, he released most of his serfs from serfdom and allowed them to pay for the land not over a ten-year, but rather a twenty-year period. Diaries and memorabilia in May reflect the events in Vienna above all, which was in a state of siege with disorder having erupted as a result of the Pillersdorf Constitution, and the Emperor having left. In June, Prague arrived into his field of vision. He declared the Slavic Congress to be foolish, and predicted that radical students in Prague could result in anarchy breaking loose. His perspective then turned back to Western Europe, focusing on events in France, the German lands and the naval blockade. In memorabilia he notes the opening of the Imperial Diet, and issuance of the charter to end serfdom. Over the course of 1848, Chotek regularly considered events mainly in Vienna, but also in Prussia, France, Hungary, Italy and Trieste, somewhat less in Prague, and he was also aware of local events. He kept careful track of political events, although he did not himself get actively involved in politics as he was guided by his loyalty and official honour. He was, however, able to respond flexibly to the new situation as seen in his acts regarding the abolition of serfdom.

Marie L. Neudorfllová

Reflexe anglického a amerického ženského hnutí v českých ženských časopisech do roku 1914

V politické správě by měly mít ženy své zástupce, aby nebyly vydány všanc kvůli mužů. (1792).

Mary Wollstonecraftová

Considerations of the British and American women's movement in Czech women's magazines up to 1914

A number of papers looking at specific aspects of the Czech women's movement touch upon the political dimension of the Czech women's movement prior to 1914. They do not, however, look in detail at the efforts of Anglo-Saxon women to gain political rights as reflected in Czech women's magazines which fairly regularly brought reports on the women's movement abroad, especially regarding political aspects, beginning in the 1890s. With increasing efforts to achieve women's suffrage abroad, contacts grew up between the Czech movement and those abroad. There was ever more information on the situation in Britain and the USA in particular due to the long tradition of women's efforts there to achieve their political rights. The reports were not just admiring in nature, but also critical, so the extent of their impact on the Czech movement is hard to determine. What is clear is that information from abroad contributed to a feeling of wider solidarity, leading to perseverance in their endeavours and inspiring the Czech women's movement.

Key words: History of the 19th and 20th centuries, Czech lands, suffrage, journalism, women's movement, suffragettes

Politické dimenze českého ženského hnutí před rokem 1914 se dotýká řada prací věnujících se jeho specifickým aspektům, jež zároveň přinášejí bohaté odkazy na prameny i literaturu.¹ Podrobněji však nezahnují úsilí anglosaských žen o politická práva reflektované v českých ženských časopisech, které poměrně pravidelně přinášely zprávy o ženském hnutí ze zahraničí, zvláště jeho politických souvislostech od 90. let.² Se vzrůstem úsilí o volební právo žen v zahraničí, vzrůstaly i kontakty českého hnutí s cizinou. Zvláště informace o situaci v Anglii a v USA se staly početnější vzhledem k delší tradici úsilí žen těchto zemí o politická práva. Zprávy nebyly jen obdivné, ale i kritické, takže míru jejich vlivu na české hnutí lze těžko určit. Jisté je, že informace ze zahraničí přispívaly k pocitu širší sounáležitosti, k vytrvalosti snažení i k inspiraci.

Do konce 80. let 19. století jediné ženské vzdělávací periodikum, *Ženské listy*, nevěnovaly přílišnou pozornost politickému aspektu ženského hnutí, ale občas přinášely zprávy, které byly povzbuzením pro české ženy, posilovaly víru ve smysl jejich úsilí. Takovým příkladem mohla být i zpráva již roku 1885, že v USA bylo nejméně 2533 doktorek medicíny, působících samostatně i ve zdravotních ústavech.³ Nové ženské časopisy, vznikající od 90. let 19. století, sledovaly více politickou problematiku doma i v zahraničí.⁴ Nejvíce se věnoval politickému úsilí žen v Anglii a v USA *Ženský obzor*.

¹ Například Jana MALÍNSKÁ, *My byly jsme a budeme!*, Praha 2013; Luboš VELEK, *První v Rakousku. Zvolení prvního poslance-ženy Boženy Víkové Kunětické v roce 1912*, in: Milan Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*, Praha 2007, s. 259–319; Jana MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí. Proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*, Praha 2005; Jitka MALEČKOVÁ, *The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women's Movement*, in: Sylvia Paletschek and Bianka-Ennker (eds.), *Women's Emancipation Movement in the Nineteenth Century. A European Perspective*, Stanford 2004, s. 167–188; Marie L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*, Praha 1999, zvláště kap. Orientace na politiku, s. 255–298; Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999; Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Česká žena v politice a veřejné činnosti na přelomu 19. a 20. století*, in: Documenta Pragensia 13, 1996, s. 291–299.

² Hlavní časopisy, ze kterých byly čerpány informace jsou: *Ženské listy* (Praha), 1873–1914; *Ženský list* 1891–1914; *Ženský Svět* 1897–1914; *Ženský obzor* 1900–1914; *Ženské listy* (Chicago) 1894–1900.

³ *Lékařky americké*, *Ženské listy* 13, č. 1, 1. l. 1885, s. 3.

⁴ Existovaly poměrně intenzivní přátelské a kulturní styky s ženami jiných národů, včetně Anglie a USA, kde byla v Chicagu velká česká a slovenská krajanská komunita. Tradici těchto kontaktů založil již Vojta Náprstek v 60. letech 19. století. V *Ženských listech* nacházíme hojně článků o kulturních stycích. Zvláště jubilejní výstava v roce 1891 v Praze a roku 1903 v Chicagu k nim daly příležitost. Komunikace *Ženských listů* v Praze (Eliška Krásnohorská) a *Ženských listů* v Chicagu (Josefa Vlastimila Humpál-Zemanová) je velmi zajímavá. Slušný přehled styků českého ženského hnutí se zahraničními, tak, jak se odrážely v českých ženských časopisech a soukromých dokumentech, je např. v knize: M. L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy*, s. 319–359.

Přesto, že úsilí českých žen nikdy nemělo agresivní formy, požadavek jejich volebního práva se začal objevovat v českém ženském hnutí již začátkem 90. let 19. století, a to s podporou některých mužů. Například T. G. Masaryk, vznesl požadavek volebního práva pro ženy poprvé na říšské radě již jako poslanec mladočeské strany 1891–1893, a to přesto, že strana ve svém programu úsilí o volební právo žen neměla. Po celá 90. léta si však ženy uvědomovaly, že na aktivní roli v politice nebyly dostatečně vzdělané a připravené a proto tomu začaly věnovat značnou pozornost. Založení ženského klubu českého (1903) a zvláště Výboru pro volební právo žen (1905) se politické vzdělávání žen střední vrstvy značně zintenzivnilo. A v tomto ohledu znalosti o zahraničí sloužily ke srovnávání, poučení a inspiraci. Anglické ženy, které usilovaly o volební právo od roku 1832, byly trvalým příkladem.

Českým ženám šlo tradičně hlavně o možnosti vzdělání, o rovnoprávné postavení ve společnosti a v rodině. V podtextu úsilí o politickou rovnoprávnost žen byla nejen víra v rovnocennost žen s muži, ale i víra, že když ženy získají vliv v politice, ovlivní její obsah v zájmu větší lidskosti a spravedlnosti, a to i sociální. To měly společně se ženami rozvinutějších hnutí, jako bylo v Anglii a USA. Zároveň si české ženy uvědomovaly, že rozdílné podmínky a historie jednotlivých národů hrály podstatnou roli pro charakter a úsilí každého ženského hnutí. Teprve úspěchy žen v pronikání do všech stupňů vzdělání od druhé poloviny 90. let, začaly vážně nahlodávat obecnou víru v duševní nerovnocennost žen.⁵ Konzervativní síly, zvláště katolická církev, používaly všemožné prostředky, aby ženy od cesty ke vzdělání a k rovnoprávnosti odradily. Ještě před tím, než česká krajanka v USA Josefa Vlastimila Humpál-Zemanová začala vydávat roku 1894 v Chicagu *Ženské listy*, posílala od roku 1891 do Prahy články, uveřejňované v *Ženských listech*, které informovaly o poměrech v USA.⁶ Některé články poněkud idealizovaly určité aspekty ženského hnutí v USA, některé komentáře byly k poměrům v USA velmi kritické.

⁵ V Anglii bylo vnímání ženy jako nerovnocenné podstatně narušeno již prací řady ošetřovatelek pod vedením Florence Nightingale, které zachraňovaly desetitisíce zraněných a umírajících britských vojáků v Krymské válce v polovině 19. století. Nightingale dostala jen po dlouhém úsilí od královny povolení odjet na Krym a pomáhat zoufalým lékařům. Hezký článek o ní napsala Karla MÁCHOVÁ, *Miss Florence Nightingale. Obraz z Krymské války*, *Ženský obzor* 13, 1914, č. 8, s. 239–241.

⁶ Například *Dopisy. Z Clevelandu*. Píše Josefa Vlastimila-Zemanová, *Ženské listy* 19, 1891, s. 142–143; *Americký kaleidoskop*, *Ženské listy* 21, 1893, s. 16, 78, 155, 195, 216, 233. Humpál-Zemanová v dopise Elišce Krásnohorské líčila vynikající vystoupení a přednášku pani Fosterové na „velkém Ženském sjezdu“ v Pittsburghu, kde statečně a vroucně hájila českou národnost proti jakýmsi negativním názorům na Čechy v Americe. Zároveň se ujímala přistěhovalců, aby byli chráněni vládou před vyděrači a dívky před náhončími, kteří je lákali k „nemravnému životu“.

Jeden z prvních článků, který poskytl českým vzdělanějším ženám námět ke srovnávání, byl anonymně uveřejněn v září 1893 v *Naší době*.⁷ Kromě toho, že si autor všímal větší angažovanosti amerických mužů v domácnosti, větší svobody žen a přátelských vztahů mezi pohlavími, zmiňoval i větší zájem amerických žen o veřejné záležitosti a o politiku. Autor si však byl vědom, že americké zkušenosti byly zatím do českého prostředí nepřenosné.

Poměrně vlivné byly *Ženské listy*, vycházející od roku 1894 v Chicagu. Vy-dávala je česká krajanka Josefa Humpál-Zemanová spolu s Karlou Máchovou, která v té době pobývala v Chicagu.⁸ Přinášely informace jak o situaci žen v USA tak naopak žen v Čechách. V čísle 10 byla zajímavá informace o manifestaci v Brně za všeobecné volební právo, kterého se účastnily hlavně dělnické ženy. Máchová dokreslila situaci poznámkou, že se jim „*slečinky ze středních vrstev posmívaly*“. Úspěchy českých žen v USA, zvláště možnosti ke vzdělání, včetně medicíny,⁹ byly velkým povzbuzením ženám v Čechách. Jejich úspěchy se braly jako důkaz rovnocennosti žen i jako nepřímou kritiku konzervatismu rakouské vlády, která ženám studium na vysokých školách nechtěla povolit.

Poučné byly roku 1894 i články Karly Máchové v *Ženských listech* o charitativní činnosti v USA. Byla to sice spíše nepolitická aktivita, ale s politikou v Habsburské říši úzce souvisela.¹⁰ Poměrně podrobný článek se týkal široké škály aktivit k podpoře sirotků, opuštěných dětí, choromyslných, polepšoven, odborných škol, ozdravoven, jeslí, nedělních škol, charitativní práce lékařů, atd. Problém článku spočíval v tom, že se nedotýkal neřešených sociálních problémů, které ve skutečnosti v USA převažovaly nad těmi, kterým byla věnována pozornost. Tomuto aspektu byla věnována pozornost až o řadu let později.

Bylo rovněž důležité, že začaly vycházet překlady z anglické literatury, v řadě případů zásluhou Charlotty Masarykové, která se v českém ženském hnutí, konkrétně v sociálně demokratickém, velmi angažovala. Ještě předtím, než její zásluhou byla přeložena do češtiny práce Johna Stuarta Milla *Poddanství žen*.¹¹ Karolina Světlá Millovy myšlenky připomínala již ve svém slavnostním projevu při založení

⁷ *Beseda. Boston*, Naše doba 1, 1893–1894, č. 1, s. 42–46. Téměř se zdá, že autorem článku je T. G. Masaryk.

⁸ K. M., *Demonstrační procházka dělnická v Brně za všeobecné hlasovací právo*, *Ženské listy* (Chicago), I, 1894, č. 10, s. 7. (Red. Karla Máchová a Josefa Vlastimila Humpál-Zemanová. K.M. znamená Karla Máchová). Karla Máchová byla činná v sociálně demokratickém ženském hnutí a později spolupracovala se Charlottou G. Masarykovou v sociálně demokratickém ženském hnutí.

⁹ *Promoce první české lékařky v Americe*, *Ženské listy* (Chicago), I, 1895, č. 18, s. 1–2.

¹⁰ Karla MÁCHOVÁ, *Dobročinné ústavy v Americe*, *Ženské listy* (Praha) 22, 1894, č. 8, s. 149.

¹¹ John STUART MILL, *Poddanství žen*, Praha 1890. Anglicky vyšla práce jako *Subjection of Women*, Londýn 1865.

Ženského výrobního spolku 12. července 1871.¹² Mnohé ženy aktivní v ženském hnutí četly anglickou, francouzskou a německou literaturu v originále. Od 90. let vycházely české překlady děl Charlotte Brontëové, Elizabeth Barret-Browningové a dalších, s důrazem na mravní a sociální dimenzi života žen.

Jako příklad rozumné výchovy uváděl *Ženský svět* zaváděnou koedukaci dětí v USA, která v žádném případě nekazila morálku ve školách. Také zavedení stejných platů učitelkám a učitelům, bylo pro české ženy inspirující, i když měly málo naděje na jejich prosazení.¹³

Komunikace týkající se veřejných záležitostí, byla důležitá mezi ženami všech národů. Ale možnosti pro tuto komunikaci byly velmi rozdílné. Například, i když české ženy měly od roku 1903 svůj Ženský klub český v Jungmannově ulici č. 7, zdaleka se nedal přirovnat k možnostem anglických žen středních vrstev, které roku 1904 ličila Olga Stránská v *Ženských listech*.¹⁴ Ženské kluby v Londýně se rozvíjely v posledních pěti letech a poskytovaly svým členkám nejen možnost k diskusím, ale i možnost oběda či odpoledního čaje. Autorka jmenovala kolem dvaceti takových luxusních klubů, v nichž dámy diskutovaly o tom, co je zajímavé, pravděpodobně i včetně politiky, kouřily, obědvaly, svačily. Některé kluby měly i několik tisíc členek. Nejvíce ji zaujal Pioneer Club, založený Mrs. Massingherdovou, známou bojovnicí za ženská práva. Tento klub shromažďoval dámy a stoupenkyně ženské otázky, a byl orientován i na sociální oblast.

Reflexe anglosaských žen na české poměry se neobjevovala velmi často, i když byla jistě pro české ženy při nejmenším poučná. Předkládám dvě takové reflexe do tohoto příspěvku, které by bylo škoda pominout. Nejprve začnu negativní reflexí. Američanka dr. Winsteinová pobývala rok a půl v Čechách a na rozloučenou měla přednášku o svém pobytu.¹⁵ Hned od počátku kritizovala špatné hospodaření s veřejnými financemi, že se miliony vyhazovaly za zbytečnosti a na důležité věci nebyly peníze. To se odráželo i v obecně malém smyslu pro čistotu. Přednášející viděla českou ženu v soukromém životě zotročenou, význam rodiny muži podceněn s důsledkem, že převládala neúcta k tělu i duchu ženy, mateřství bylo vnímáno jako něco nečistého, kdy se matka musí po šestinedělí „očistit“ v kostele. Kořen této pro ženu nedůstojné situace viděla v klerikalismu, v kněžském celibátu, který považovala za kořen mnohého zla, způsobující prostituci a „mnoho nečistoty“, ze které se měli, podle přednášející, „očistit“ sami kněží a ne matky. Uvedla příklad školní rady, která místo, aby postihla kněze, pronásledovala učitelku, která

¹² Projev Karolíny Světlé vyšel v brožuře: *Zahájení konstituující valné hromady, jednatelelská a účetní zpráva prozatímního výboru Ženského výrobního spolku v Praze*. Praha 1871. Světlá zmiňovala také myšlenky francouzského teologa a politického myslitele Françoise de Solignaca Fénéloona.

¹³ Ze *Spojených států*, *Ženský svět* 13, 1909, č. 12, 20. 6., s. 192.

¹⁴ O. STRÁNSKÁ, *Londýnské kluby*, *Ženské listy* 13, 1904, č. 3, s. 56–57; č. 4, s. 80–81.

¹⁵ *Přednáška pí dr. Winsteinové*, *Ženský obzor* 9, 1910, č. 9, s. 209.

předložila důkazy o jeho nepatřičném chování. Přednáška zmiňující takováto choulostivá, málokdy otvíraná témata, byla jistě pro posluchače překvapením i poučením. Druhým příkladem byl proslov o českých poměrech americké prezidentky Světové aliance pro volební právo žen paní C. Chapman-Catt 25. března 1909 v zasedací síni Staroměstské radnice.¹⁶ Svůj projev začala tím, že obrátila svůj obličej k památnému obrazu Josefa Brožíka Mistra Jana Husa a poukázala na to, jak musí být české ženy šťastné, že mají záštitu muže, který již v 15. století pronesl slova: „*Povstaň dcerko, a poznej, že jsi člověk.*“ Interpretovala to tak, že Hus zdůrazňoval práva žen. V další části projevu pokládala poměry v Čechách jako zaostávající za USA a Austrálii, i když v USA byla stále ještě řada problémů, pokud se žena chtěla dostat na vyšší příčku žebříčku vzdělání a zaměstnání. Navíc o segregaci černošského obyvatelstva se nikdy nemluvalo, podobně jako se nedostatečně mluvilo o problémech dělnic.

V úsilí o volební právo žen od poloviny první dekády 20. století byla stále považována za důležitou práci Mary Wollstonecraftové *Obrana práv žen* (1792). Byla poměrně často připomínána v ženských časopisech, roku 1904 vyšla v českém překladu. V upomínce na výročí jejího 150. výročí narození K. Bufková-Wanklová roku 1909 v *Ženském světě* připomněla, že ani po stu letech nebylo dosud dosaženo všeho, o co Wollstonecraftová pro ženy usilovala. Připomněla, že podle portréту v londýnské galerii, to byla žena nádherná.¹⁷ S růstem úsilí o volební právo žen, přibývalo v časopisech zpráv z domova i ze zahraničí.¹⁸

Ženy doufaly, že dosažením volebního práva by přestaly být stavěny na roveň dětí, choromyslných, zločinců a nesvéprávných, a byla by otevřena cesta k dalším důležitým právům v oblasti vzdělání, v rodině, manželství, zaměstnání a ke zlepšení jejich sociálního postavení. Z článků v tomto období je však patrná i určitá kritika nedostatečné politické úrovně žen, jejich nepřipravenost na aktivní účast v politice v důsledku poměrů, které ženám nedovolovaly účastnit se ani politických schůzí.¹⁹ Zvláště dělnické ženy byly málo vzdělané a málo četly tisk, což se velmi vážně probíralo v dělnickém *Ženském listě*.²⁰ Řada článků se dotýkala problémů,

¹⁶ Paní C. Chapman-Catt, *Ženský svět* 13, 1909, č. 7, 5. 4., s. 110.

¹⁷ K. BUFKOVÁ-WANKLOVÁ, *Mary Wollstonecraftová*, *Ženský svět* 13, 1909, č. 10, 20. 5. 1909, s. 157. Práce Mary Wollstonecraftové, *Obrana práv žen* vyšla česky, Praha 1904.

¹⁸ K. NEVŠÍMALOVÁ, *O volebním právu žen*, *Ženské listy* 34, 1906, č. 12, s. 222–227. Autorka připomíná i vystoupení Francouzky Olympe de Gouges, která roku 1791 předložila Konventu „Deklaraci ženských práv“, v níž žádala politickou rovnoprávnost pro ženy, neboť přispívaly rovným dílem s muži ke státnímu bohatství. Tamtéž, s. 223. Král sice Deklaraci podepsal, ale s nástupem Napoleona byly výdobytky o rovnoprávnosti žen opět zrušeny.

¹⁹ Tamtéž, s. 227.

²⁰ Například *Ženy a tisk*, *Ženský list* 17, 1908, č. 2, 9. 1., s. 2. Bylo potřeba i pozvednout sebevědomí dělnických žen, neboť „*kapitalistický a měšťácký tisk byl vůči sociální demokracii*

kteřé ženy a část společnosti velmi tížily, sociálně i morálně. Bez zapojení politiky se tyto problémy nedaly řešit.

Například, ještě v roce 1912 se v *Ženském listě* rozebírala otázka, „*Má či nemá žena se starat o politiku*“.²¹ Názory z anglického prostředí se zdály být stále poučné.²² I širší historický kontext, stopující počátky politického uvědomění a snažení během Velké francouzské revoluce, byl na pokračování uveřejňován z anglických překladů.²³ *Ženský list* uveřejňoval zprávy, které mohly povzbudit dělnické ženy v úsilí o zlepšení jejich postavení, zvláště zaměstnaneckého; například článek „*Poměry služebných v Americe a u nás*“ v *Ženském listě* 9. 7. 1908.²⁴ Přesto, že služebnými v amerických rodinách byly především cizinky (pravděpodobně nové imigrantky), byly v pracovním poměru, který jim teoreticky zaručoval slušnou mzdu, svobodu, dvě volná odpoledne týdně (na rozdíl od 2–3 hodin jednou za čtrnáct dnů českých služebných). Jako následování hodný příklad časopis uvedl situaci v Anglii, kde byly zřízeny čtyři mzdové úřady k ochraně domácích pracovnic a jejich mzda byla zvýšena o 80–100 %. Pozitivně bylo hodnoceno zavedení minimální mzdy v továrnách v polovině první dekády 20. století v Anglii a ve Francii.²⁵ Také úsilí anglických žen o „mateřské pojištění“ byla věnována podrobná pozornost.²⁶

Sociálně demokratický časopis *Ženský list* si všímal více než ostatní ženské časopisy situace dělnických žen ve světě, včetně USA a Anglie. Věnoval pozornost širšímu kontextu vzdělávání, ať již mezinárodnímu nebo historickému, se snahou ukázat, že situace pracujících žen byla téměř všude žalostná a postavení nerovnoprávné. Historickou perspektivu přineslo například shrnutí knihy anglické autorky Lily Braunové *Ženy a politika*, zachycující hlavní vývoj ženského hnutí od Velké francouzské revoluce do současnosti.²⁷

Ženský list uveřejňoval i kritické pohledy na práci žen a dětí v amerických a anglických továrnách. Dvanáctihodinová pracovní doba se týkala i jednoho

nepřátelský a klerikální lhač“, označoval dělnictvo za „*línou chátro, povalečskou*“, a byl „*nepokrytý nepřátelský*“ vůči pokroku proletariátu.

²¹ *Má či nemá žena se starat o politiku*, *Ženský list* 21, 1912, č. 7, 15. 2., s. 3.

²² Ellen KEYOVÁ, *Ženy a muži ve veřejnosti*, *Ženský list* 20, 1911, č. 22, 1. 6., s. 4.

²³ Lilly BRAUNOVÁ, *Ženy za doby revoluce*, *Ženský list* 20, 1911, č. 23, 8. 6., s. 3–4. Od tohoto data série článků začíná.

²⁴ *Poměry služebných v Americe a u nás*, *Ženský list* 17, 1908, č. 28, 9. 7., s. 3–4. Články v *Ženském listu* podléhaly nejvíce konfiskacím právě kvůli jejich sociálnímu zaměření. Konfiskace byly časté.

²⁵ *Zákon o ochraně domácích dělnic v Anglii a ve Francii*, *Ženský list* 23, 1914, č. 3, 15. 1., s. 3.

²⁶ *Mateřské pojištění a péče o děti v Anglii*, *Ženský list* 23, 1914, č. 23, 4. 6., s. 1.

²⁷ *Z knihy Ženy a politika od Lily Braunové*, *Ženský list* 14, 1905, č. 1, 5. 1. s. 3–4.

milionu deseti až patnáctiletých dětí, někdy pracovaly v továrnách i sedmileté děti.²⁸ Velkou pozornost budila stávka anglických dělníků v Liverpoolu koncem léta 1911, které se mezi šedesáti tisíci mužů účastnilo i patnáct set žen.²⁹ Cílem a výsledkem tohoto hnutí bylo zlepšení podmínek a dosažení pojištění dělnictva v nezaměstnanosti a v nemoci.³⁰ Roku 1914 *Ženský list* uveřejnil článek pod názvem *Moderní otroci*,³¹ který popisoval situaci pracovnic v USA v továrnách na nakládání zeleniny. S rodiči v továrnách pracovalo 1259 dětí od 3 do 14 let, takže zákon o dětské práci byl zcela ignorován. Autor charakterizoval situaci slovy, že „*otroctví v Americe kvetlo dál*“ a novým otrokářům bylo jedno, že děti nemohly zdravě růst. Pracovní doba byla 16–21 hodin, dělnice dostávaly 10 centů na hodinu. Autor ironicky poznamenal, že lépe bylo postaráno o tažný dobytek, než o tyto lidi a děti, že úřady trestaly majitele pro špatné zacházení se zvířaty, ale zaměstnavatelé nebyli trestáni pro vykořisťování a zanedbávání dětí. Ženy obecně věřily, že jejich politická angažovanost by přispěla k řešení těchto problémů.

Sociálně a dělnicky orientovaný *Ženský list* se nevyhýbal ani velmi bolestivému problému, kterým byla prostituce. Otfesné informace uveřejnil roku 1913 Antonín Němec v článku *Anglické sufražetky*.³² Reprodukoval jejich názory z anglického tisku, zvláště Ethel Smithové z Londýna, která viděla příčinu situace v malých mzdách. Autor však viděl hlavní příčiny v samotném kapitalistickém systému. V Americe a v Anglii bylo kolem „*dvou milionu prostitutek*“, z nichž dvě třetiny ze sociální nouze. Tyto „*bílé otrokyně*“ většinou po pěti letech praktikování prostituce umíraly. (Barevnými prostitutkami a jejich sociálními podmínkami se nikdo v té době nezabýval. Pozn. MN.). V tisku vzrůstala i pozornost věnovaná sexuálnímu zneužívání dětí. Prostitutky se rekrutovaly nejen z nižších vrstev, v továrnách, ale i ze středních vrstev. Autor uvedl jako příkladnou situaci v Curychu, kde byla prostituce zcela zakázána, a při přistižení se trestaly obě strany. Autor kritizoval anglické sufražetky, že podceňovaly destruktivnost kapitalistického systému. Nechápal, proč měly negativní vztah k sociální demokracii a pochyboval, že vydobudou volební právo pro ženy. Zprávy, které se týkaly zemí, v nichž ženy již volební právo v určité formě získaly, jako na Novém Zélandě, Austrálii, ve Finsku a v některých

²⁸ *Zpráva o vykořisťování dětí v USA v továrnách*, *Ženský list* 17, 1908, č. 18, 30. 4., s. 3.

²⁹ *Stávka dělnictva v Anglii a účast žen v této*, *Ženský list* 20, 1911, č. 36, 7. 9, s. 3. Také: *Sociální revoluce v Anglii*, *Ženský list* 20, 1911, č. 34, 24. 8., s. 2.

³⁰ *Pojištění dělnictva v nezaměstnanosti a nemoci v Anglii bude uskutečněno*. *Ženský list* 20, 1911, č. 20, 18. 5., s. 2–3.

³¹ *Moderní otroci*, *Ženský list* 23, 1914, č. 12, 19. 3. s. 2–3.

³² Antonín NĚMEC, *Anglické sufražetky*, *Ženský list* 22, 1913, č. 3, 16. 1., s. 2–4; č. 5, 30. 1., s. 2–4; č. 6, 6. 2., s. 2–3.

státech USA, se téměř nedotýkaly způsobů, jakými bylo politické zrovnoprávnění žen dosaženo.³³

Rakouská vláda připravovala zavedení všeobecného volebního práva, v důsledku strachu z radikalizace mas vlivem revoluce v Rusku. Zároveň doufala, že zástupci sociální demokracie budou svými zásadami internacionalismu tlumit národnostní problémy v říšské radě. Organizace žen a ženské časopisy zintenzivnily proto od roku 1905 své úsilí prosadit volební právo pro ženy. V roce 1908 přispívaly ke zvolení české kandidátky do českého sněmu. Když se nedosáhlo ani jednoho z těchto cílů prostřednictvím četných schůzí, petic a manifestací, ženské hnutí zvyšovalo své kontakty se zahraničními organizacemi, což se odráželo i v ženských časopisech. Neúspěch prosadit volební právo žen a ženskou kandidátku do českého sněmu roku 1908 byl prezentován jako dočasný, často s odkazem na úsilí anglických žen, které se nedaly odradit ani žalářováním.³⁴

Představitelky českého ženského hnutí si udržovaly poměrně kritický přístup k mezinárodním organizacím. Ne každá se zdála vhodná pro české potřeby. Například roku 1904 se české ženy rozhodly nevstupovat do Světového svazu žen (International Council of Women), neboť jeho sjezd v Berlíně ukázal, že neměl dostatečné pochopení pro potřeby žen menších národů, zvláště nerovnoprávných. Jeho princip „lásky k lidstvu“ byl velmi abstraktní a vzdálený konkrétním problémům a potřebám žen. Anonymní autorka v článku v *Ženských listech*³⁵ zmínila i zdrcující kritiku, kterou prezidentka Konference pro volební právo žen, Susan Antony, vznesla proti německému konzervatismu (žen i mužů), uveřejněnou v řadě předních amerických časopisech. Zmínila také odpověď německých žen, které charakterizovaly anglické a americké ženské hnutí jako bezobsažné.

Již od roku 1904 byly české ženy v úzkém kontaktu s mezinárodní Aliancí pro volební právo žen (International Alliance for Women's Voting), vedené Angličankou Carrie Chapman Catt. Měly velké štěstí, že roku 1905 místodržící v Čechách dovolil českým ženám, aby se jejich Výbor pro volební právo žen stal součástí této mezinárodní organizace, která sdružovala šestnáct zemí (rakouskému hnutí to dovoleno nebylo). České ženské časopisy pak pravidelně informovaly

³³ V případě Nového Zélandu dokonce konstatuje, že volební právo ženám anglických osadníků i manželkám tuzemských Maoriů udělil guvernér Nového Zélandu. *Volební právo žen v Novém Seelandu*, *Ženské listy* 22, 1894, č. 4, s. 75.

³⁴ K. N., *Volební právo žen*, *Ženské listy* 36, 1908, č. 11, s. 205–207.

³⁵ VLASTENKA (Berlín), *Dozvuky k internacionálnímu sjezdu žen*, *Ženské listy* 32, 1904, č. 10, s. 188–191. Autorka poznamenala, že Němci věří ve své poslání „něst pochodeň svobody“ před jinými národy, a zároveň poznamenala, že české ženy nemají důvod se vzdávat lásky k vlastnímu národu.

o činnosti organizace i o osudech řady jejích osobností i o své intenzivní práci k dosažení volebního práva pro ženy.³⁶

V tomto pro ženy politicky nejaktivnějším období, plném schůzí, agitací a manifestací, byly zkušenosti, vytrvalost, historie a sebevědomí anglických sufražetek značnou inspirací. Vzhledem k silnému konzervativnímu vlivu katolické církve v českých zemích, zkušenosti z liberálnějšího prostředí byly velmi důležité. *Ženský list* přinesl poměrně podrobnou zprávu o třicetitisícové demonstraci sufražetek v Londýně ve spojení s neodvislou dělnickou stranou. Demonstrace 21. června 1908, které se účastnily i zahraniční delegace, mířila do Hydeparku, kde bylo postaveno dvacet tribun pro řečnice, které poslouchalo na tři sta tisíc lidí. Vládě byla poslána rezoluce, žádající volební právo pro ženy.³⁷

Pavla Maternová, redaktorka *Ženského světa*, požádala Matyldu Wolf van Sandau o článek „Ženská otázka v Anglii“, který byl na pokračování uveřejněn na podzim 1909 v *Ženském světě*.³⁸ Sandau nazvala boj anglických sufražetek revolucí, její, sice poněkud zjednodušený vhled do historie postavení žen v Anglii, měl nesporný význam pro legitimitu úsilí žen o politická práva. Do 17. století, píše Sandau, byly ženy v Anglii rovnoprávné s muži, mohly zastávat jakýkoli úřad, jakékoli povolání, měly stejné mzdy, měly zastoupení v parlamentě. Magna Charta ze 13. století platila pro všechny. Ale během 17. století, svoboda, „volný rozvoj“, „Bohem daných vloh“, „Bohem danou rovnocennost“, „právo vrozené každému člověku o sobě rozhodovat v tělesném i duševním ohledu, právo jít za svými ideály dle vlastní přirozenosti“, bylo ženám bráno jedno za druhým. Obrana práv žen Mary Woolstoncraftové z roku 1792 byla doplněno *Výzvou ve prospěch jedné poloviny lidstva* Williama Thompsona roku 1825, kterou inspiroval hnutí za volební právo žen a odpor vůči mocným. Paradoxně nová liberálnější volební reforma roku 1832 uzákonila politická práva jen pro muže. „Ženy byly vydány v libovůli nepravu a hrabivosti.“ Nepomohlo, že například Lord Brougham v roce 1850 dokazoval, že pojem „man“ (člověk) znamená muže i ženu a tudíž zákony pro muže by měly platit i pro ženy. Naopak, bojovnice za práva žen začaly být pronásledovány. Parlamentní návrh Johna Stuarta Milla roku 1867 na volební právo žen byl většinou poslanců v parlamentě odmítnut.

Jak úsilí sufražetek sílilo, narůstalo i násilí proti nim. Začalo roku 1905 dotazy Annie Kenneyové v parlamentě, kdy bude uzákoněno volební právo pro ženy. Ani liberálové nebyli ochotni odpovědět a dali volný průchod policii a Kenneyová

³⁶ Viz kap. 12, Orientace na politickou oblast, in: M. L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy*, s. 255–298.

³⁷ *Třicet tisíc demonstrantek*, *Ženský list* 17, 1908, č. 26, s. 2.

³⁸ Matylda WOLF van SANDAU, *Ženská otázka v Anglii*, *Ženský svět* 13, 1909, č. 17, 5. 10., s. 263–265; č. 18, 20. 10., s. 278–283.

spolu s kolegyní Pankhurstovou, která ji bránila, byly uvězněny.³⁹ Od té doby anglické sufražetky začaly používat různého druhu násilí, obvykle s následkem uvěznění. Například *Ženský svět* referoval i o tom, jak dvě sufražetky vnikly do anglického parlamentu, spustily z galerie plakát s nápisem „Hlasovací právo ženám“ a řetězy se k něčemu připoutaly tak, že trvalo tři čtvrtě hodiny, než řemeslník řetězy přepiloval. Mezitím slečna Fox a slečna Matters přednesly v parlamentu projevy o volebním právu žen. Obě byly vzaty do vazby a odsouzeny k měsíčnímu vězení jako nejhorší zločinci. Podobně skončilo 156 žen, které byly začátkem roku 1911 na demonstraci sufražetek zatčeny. Dalších 150 bylo připraveno se nechat zatknout. Demonstrující ženy žádaly, aby vláda nejdéle do března 1911 rozšířila volební právo i na ženy.⁴⁰

V důsledku četných demonstrací, protestů, deputací, vytloukání oken a pěstních zápasů, anglická vláda prohlásila, že bude sufražetky považovat za politické provinilce. *Ženský obzor* referoval, že v roce 1910 byl vydán zákon, podle kterého rušení veřejných schůzí lidu bylo považováno za překročení zákona s trestem jednoměsíční vazby či značnou peněžní pokutou. Ženám byla zakázána účast na politických schůzích.⁴¹ Poslanec anglického parlamentu Lord Newton nazval roku 1914 násilnou taktiku sufražetek „činem msty“.⁴² Násilné a výstřední metody anglických sufražetek měly jen skromné konkrétní výsledky. Například, v polovině roku 1910 anglický parlament debatoval o předloze na volební právo žen samostatně žijících, s příjmem nejméně deset liber ročně a platících daně.⁴³ Nakonec vládním nařízením roku 1912 anglická vláda dala volební právo finančně samostatným, nevdaným ženám (Conciliation Bill). Ženy pokračovaly v demonstracích s požadavkem, aby nařízení získalo podobu zákona. Útoky policie byly tak tvrdé, že z toho jedna účastnice zemřela, další ve vězení držely hladovku, ale dalších ústupků nedosáhly.

I když české ženy považovaly metody boje anglických sufražetek za nepřenosné do českých poměrů, obdivovaly anglické ženy jako ženy neohrožené, které si zaslouží čestné místo v ženském hnutí. Jejich násilné metody vnímaly jako důsledek desetiletí trvajících hanebných přístupů anglických politiků, kteří slibovali volební právo ženám, sliby neplnili a tím násilné metody ženám vlastně vnutili. České

³⁹ Tamtéž, s. 278. Bohužel strany 279–282 chybí v časopise, který je k dispozici v Národní knihovně v Praze. I v jiných časopisech po roce 1909 chybí stránky, anebo jsou některé stránky nedostupné v důsledku zabavení cenzurou.

⁴⁰ *Demonstrace anglických sufražetek*, *Ženský obzor* 10, 1911, č. 1, s. 30.

⁴¹ *Právní postavení ženy*, *Ženský obzor* 9, 1910, č. 2, s. 43–44.

⁴² *Volební právo žen v Anglii*, *Ženský list* 23, 1914, č. 27, 2. 7., s. 7.

⁴³ *Volební právo ženské v Anglii*, *Ženský obzor* 9, 1910, č. 7, s. 167. Volební právo měly naději získat jen ženy nevdané a vdovy, s příjmem nejméně 10 liber ročně

ženy nepochybovaly o konečném vítězství anglických žen.⁴⁴ Někteří čeští muži se však domnívali, že „dryáčnické“ metody anglických sufražetek, „dávaly do rukou zbraň reakci“. Zvláště odsuzovali velké demonstrace anglických sufražetek 4. března 1912, při nichž na pochodu ke sněmovně v pět hodin ráno, při zpěvu Marseillaisy vytloukaly okna. Jejich vůdkyně Christabelle Pankhurstová spolu s dalšími 150 ženami byly zatčeny a odsouzeny na dva až tři měsíce do vězení.⁴⁵ I v dalších letech ženské časopisy přinášely zprávy o boji anglických žen za volební právo. Například, *Ženský obzor* přinesl v červnu roku 1913 zprávu, že po dalších nepokojích, v květnu roku 1913 anglický parlament zamítnul třináctou předlohu (za posledních padesát let) na volební právo žen, ale již s malým rozdílem (219 : 266).⁴⁶ Zároveň se sdružení socialistických organizací pro volební právo žen usneslo vypořádat se vládě v parlamentu tuhý boj.⁴⁷

Jedna z představelek hnutí, E. Christitchová, se v článku o historii anglického ženského hnutí, uveřejněném v *Ženském obzoru*, domnívala, že zásadní změnu pro ženy musí přinést zákony. Násilné metody žen znovu odůvodňovala tím, že vláda neplnila své sliby.⁴⁸ Vracela se k roku 1903, kdy vláda prohlásila, že ženy dostanou volební právo tehdy, až bude zřejmé, že ho opravdu chtějí. To zahájilo násilné metody ženského hnutí. Volební právo ženy přirozeně spojovaly s možností řešit otřesné sociální poměry v zemi. Ke konfliktům přispíval i Svaz odpůrců volebního práva žen, založený roku 1889. Anonymní článek v *Ženském listu* roku 1911 informoval,⁴⁹ že Women's Social and Political Union (Sociální a politická unie žen) měla po celé Anglii více než 50 000 členek, připravených kdykoli demonstrovat v Londýně. Druhou největší organizací byla Women's Freedom League (Liga svobody žen) s 20 000 členkami. Kromě toho existovaly také organizace soustředěné na vzdělávání žen. Jejimi členkami byly však většinou ženy z vyšších vrstev, které neměly zájem o situaci proletářských žen ani o politiku, a neuznávaly revoluční metody.

⁴⁴ B. FIEDLEROVÁ, *Žena a politika*, *Ženský obzor* 11, 1912, č. 1, s. 25–27. Je na místě poznamenat, že české ženy hlavně zásluhou T. G. Masaryka získaly volební právo již v první ústavě Československa roku 1920 a anglické ženy až roku 1922.

⁴⁵ *Boj anglických sufražetek*, *Ženský obzor* 11, 1912, č. 3, s. 94.

⁴⁶ Antonín NĚMEC, *Anglické sufražetky*, *Ženský obzor* 22, 1913, č. 6, 6. 2. s. 2–3.

⁴⁷ *Boj anglických sufražetek*, *Ženský obzor* 11, 1912, č. 3, s. 94.

⁴⁸ Elizabeth CHRISTITCHOVÁ, *Volební právo žen v Anglii*, *Ženský obzor* 12, 1913, č. 6–7, s. 186–187.

⁴⁹ *Volební hnutí ženské v Anglii*, *Ženský list* 20, 1911, č. 22, 1. 6., s. 4.

Užitečné byly informace o důvodech boje anglických sufražetek za volební právo žen. *Ženský obzor* uvedl roku 1912 jejich seznam formulovaný paní W. Waltesonovou:⁵⁰

- 1) Žena je občanka státu jako muž.
- 2) Když žena poruší zákony, stíhají ji stejně jako muže.
- 3) Když platí daň, má mít hlas pokud jde o veřejné záležitosti.
- 4) Podřízenost jedné skupiny (žen) druhé (mužům) je základ otroctví.
- 5) Absence politických práv žen je řadí mezi duševně choré, zločince, žebráky a děti.
- 6) Je povinností ženy pracovat pro dobro národa.
- 7) Je povinností žen pomáhat druhým ženám.
- 8) Ženy, které svou prací přispívají k prosperitě státu si zasluhují politická práva.

Zdá se, že více než bojovné hnutí anglických sufražetek nacházelo u českých žen sympatie méně radikální a méně násilné hnutí amerických žen. Zvláštní přízní v *Ženském obzoru* se těšil Henry Brown Blackwell (1825–1910), který se svou manželkou Lucy Stone, celý život bojoval za práva žen. Roku 1869 založili ještě s Mrs. Juliet Ward Howe Americkou federaci pro volební právo žen, o rok později *Woman's Journal*.⁵¹ Roku 1904 založila Suzan Anthony mohutný Svaz pro volební právo žen.⁵² Aktivita amerických žen se orientovala převážně na petice vládě. *Ženský obzor* zmiňoval, že v roce 1910 čtyři sta tisíc žen podepsalo takovou petici. Do kongresu ji vzal průvod automobilů v čele s Annou Howard Shaw, předsedkyní Suffrage Association. Kongres slíbil, ž jí věnuje patřičnou pozornost.

Postupně získávaly ženy podporu i politiků, včetně řady poslanců v jednotlivých státech. Velmi nadějnou byla skutečnost, že v šesti amerických státech měly ženy částečné volební právo, devět žen bylo zvoleno do poslanecké sněmovny v Coloradu, kde odbor státních škol byl zcela v rukou žen. Velkým úspěchem bylo právo matek sdílet poručnictví nad dětmi s manželi a právo, že všechny dlužní úpisy, týkající se domácností, musely být podepsány i ženou. Důvěru společnosti si ženy získávaly hlavně svou charitativní prací, které se účastnily i bohaté dámy, platící daň.⁵³

⁵⁰ *Angličanka Mrs. W. Waltesonová*, *Ženský obzor* 11, 1912, č. 9, s. 154. Podobné argumenty přicházely i od amerických žen. Liga spravedlivého zrovnoprávnění žen v Talbotě, Maryland, USA, *Ženský obzor* 11, 1912, č. 9, s. 154.

⁵¹ *Z Ameriky*, *Ženský obzor* 9, 1910, č. 2, s. 43–44. Pro přístupy amerických středostavovských žen bylo asi důležité, že měly více svobody než ženy anglické a že i manželky prezidentů měly o jejich práci a cíle zájem. Například manželka prezidenta Tafta, který byl proti volebnímu právu žen. *Choť amerického prezidenta*, *Ženský svět* 13, 1909, č. 7, 5. 4., s. 108.

⁵² Jus SUFRAGI, *Ženský obzor* 13, 1914, č. 5, s. 153–157; *Z Ameriky*, *Ženský obzor* 9, 1910, č. 2, s. 43–44.

⁵³ *Ženská politika v Coloradu*, *Ženský obzor* 11, 1912, č. 1, s. 30.

Kritický hlas vůči americkým sufražetkám zazněl v *Ženském obzoru* na jaře 1913 v dopisech na pokračování z New Yorku.⁵⁴ Autor Vladimír Skřivánek viděl hlavní slabiny sufražetek v USA v tom, že to byly dámy z „lepší společnosti“, toužily vzbuzovat pozornost a heslo „Votes for Women“ uznávaly jen pro bílé ženy. Zabývaly se hlavně různými sbírkami, ale skutečná charitativní práce byla zanedbávána. Zmínil i hojně rozšířenou prostituci v Chicagu, kde pracovalo přes padesát tisíc žen a dívek za mzdu pět dolarů na týden, ač minimální potřeba na živobytí na týden bylo sedm dolarů. Zabýval se také poměry v chicagské nemocnici, kde matky prodávaly ještě nenarozené děti (většinou nemanželské). Majitel jedné porodnice a ředitel klerikální katolické školy, měl nemocnici propojenou s nevěstincem. Před porodem musely chovanky konat ty nejtěžší práce a hned po porodu pracovat jako prostitutky. Zároveň autor kritizoval zkorumpovanou policii, která se dopouštěla i zločinů.⁵⁵

V druhé části dopisu, autor líčil hlavně mohutný průvod sufražetek z celých USA, v němž z 30 tisíc pochoduujících byla asi desetina mužů. Několika mílovou cestu jejich průvodu doprovázely statisíce sympatizujících. Vůdčí dámy jely na koních, včetně indiánské dívky, pasačky krav z Arizony. Ženy měly jednoduché bílé šaty a jednoduchý klobouk, aby se nemohlo rozlišovat mezi bohatými a chudými. V rukou všichni drželi stuhu s nápisem „Votes for Women“. Cílem bylo, aby ženy dostaly možnost účastnit se tvorby a schvalování zákonů, které musely poslouchat. Měly podporu i Ligy mužů pro volební právo žen, která vznikla několik let předtím. Průvodu se také účastnilo na šedesát českých žen a mužů krajanů. Autor dopisu měl daleko větší sympatie pro tyto metody, než pro metody anglických žen, které vlastně ani nedosáhly za desetiletí úsilí potřebné podpory veřejnosti.

Argumenty pro volební právo amerických žen byly podobné jako žen anglických: placení daní, závaznost zákonů i pro ženy, neřešené sociální problémy, touha prosadit lepší vládu. Za organizované nepřátele volebního práva žen byli považováni hlavně výrobci a prodávači alkoholu, společenská korupce a podlí politikové, kteří jim sloužili. Jejich snahou bylo zvýšit zločinnost a chudobu, aby bohatství připadlo do jejich rukou.⁵⁶

Na otázku „Proč se mají ženy účastnit politiky“ odpovídala jiným způsobem sl. Emilie Balcová, profesorka politické ekonomie v koleji Wellesley, kterou *Ženský obzor* citoval roku 1913: „*Není politika záležitostí veřejnou? A není snad záležitostí politiky téměř náš každodenní život? Je snad nám ženám lhostejno dostávají-li lidé vodu čistou, prostou zárodků všech nemocí, dostávají-li ji hojně nebo ne? Nebo nezajímají-li se ženy o školy, kam posílají své děti? A lhostejno ženám,*

⁵⁴ Vladimír SKŘIVÁNEK, *Dopis z Ameriky. New York*, *Ženský obzor* 12, 1913, č. 4, s. 121, č. 5, s. 158–159.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ *Liga spravedlivého zrovnoprávnění žen v Talbotě, Maryland, USA*, *Ženský obzor* 11, 1912. č. 8, s. 248.

jsou-li ulice, kde samy a jejich rodiny bydlí, čisty, je-li doprava pošty správná, je-li mléko falšované, jsou-li ceny potravin až nemožné?... Není-li povinností ženy tak jako muže zabránovat ukrutnostem a nespravedlivým bojům, snažit se, aby policie byla k ochraně lidí, bezbranných a pokoušených dříve a ne naopak? Zmenšit nebezpečí v továrnách a dolech?“ Byla přesvědčena, že potřebné změny mohou nastat jen vstupem žen do politiky díky volebnímu právu.⁵⁷ Ale jak sílila sociální orientace ženského hnutí v USA, sílily i protitlaky mocenských kruhů. Když roku 1913 v Michiganu a v Calumetu ženy veřejně sympatizovaly se stávkujícími horníky, byla jejich vůdkyně Annie Clemencová zatčena a uvězněna. Clemencová byla chorvatského původu, brala ideu spravedlnosti a svobody vážně a byla ochotná za „správnou věc zemřít“.⁵⁸

Kritické články byly uveřejněny o 8. mezinárodním kongresu Aliance pro volební právo žen v Budapešti roku 1913, neboť byl velmi honosný, určený pro bohaté, a nepřátelský k delegátkám menších národů. Naopak, příjemným překvapením pro Prahu byla ve stejnou dobu návštěva početné delegace mezinárodní Aliance pro volební právo žen v Praze.⁵⁹ Byly to ženy vzdělané, elegantní, kterým se věnovala hlavně předsedkyně české sekce Výboru pro volební právo žen Františka Plamínková a spisovatelka Božena Víková-Kunětická.

Od roku 1914 se přesouvá pozornost mezinárodních organizací žen na otázku války a míru, která začala být velmi aktuální. Hlavní otázkou bylo jak mír udržet a po vypuknutí války jak ho obnovit. Zároveň stoupal počet cenzurou konfiskovaných článků v českých ženských časopisech, a pravděpodobně i autocenzura. Dva měsíce před vypuknutím první světové války *Ženský list* uveřejnil první část úvah anglické feministky Ellen Keyové o militarismu, z něhož vinila nejvíce církevní představitele. Ti dávno opustili skutečné učení Ježíšovo, vykládali jeho slova falešně a nebylo možné od křesťanské církve očekávat výchovnou práci k právnímu řádu a k míru. V důsledku toho matky nebyly schopné vychovávat charakterní muže. Keyová považovala za zlo státy, politické strany, kapitalisty, kněze, diplomaty, vlády a vojenskou moc, vysávající duchovní a fyzickou sílu národů. Řešení viděla v mezinárodní světové organizaci, která bude „chránit všechny“. Kromě tlaku na politiky, se však autorka zdála bezradná nad otázkami jak dosáhnout ustavení a kvality světové organizace, spolupráci mezi národy, potřebnou úroveň lidí, jak dospět k požadovaným cílům rychle.⁶⁰

⁵⁷ *Na otázku proč se mají ženy politiky účastnit*, *Ženský obzor*, 12, 1913, č. 1, s. 31.

⁵⁸ *Annie Clemencová, vůdkyně žen v Americe*, *Ženský list* 22, 1913, č. 50, 11. 12., s. 3–4.

⁵⁹ *K zájezdu delegátů kongresových do Prahy*, *Ženský obzor* 12, 1913, s. 166–172.

⁶⁰ Ellen KEYOVÁ, *Mládež, žena a militarismus*, *Ženský list* 23, 1914, č. 22, 28. 5., s. 2–3, č. 23, 4. 5., s. 2–3.

Již týden po vypuknutí války byly ženy z Mezinárodního svazu pro volební právo žen první, které proti ní protestovaly v Londýně a požadovaly obnovit mír.⁶¹ Bylo však zřejmé, že nebylo možné se spoléhat na jednotu mezinárodních organizací žen. Především hnutí německých žen málo zdůrazňovalo požadavek aktivity žen ve veřejném životě. Naopak, na dopis švýcarských žen německé ženy dopisem odmítly jejich soucit a zdůraznily, že „*německé ženy se nelekají žádných obětí pro velké cíle války, poněvadž jsou naplněny neúprosným nacionalismem a chtějí válku pro zvětšení moci německé říše až do úplného vítězství zbraní*“.⁶²

Když se koncem roku 1914 konal mezinárodní ženský kongres v Haagu, účastnilo se ho přes tisíc žen z Evropy a Ameriky. Jeho cílem bylo posílit úsilí žen o volební právo a vyvinout účinné tlaky na ukončení války. Anonymní autorka článku rezignovaně konstatovala, že kongres neměl žádných výsledků, účastnice se dohodly jen na tom, aby se poslaly raněným vojákům do nemocnic květiny.⁶³ V *Ženském obzoru* je poměrně velký počet zpráv o mírovém hnutí v Evropě i v USA, včetně zprávy, že se v říjnu 1914 konala v Chicagu schůze českých žen, které požadovaly, aby se vyvíjel potřebný tlak na politiky ukončit válku a uzavřít mír.⁶⁴

České ženy přispěly svou vytrvalostí alespoň k tomu, že začátkem roku 1911 byla v říšské radě schválena novela ke spolkovému zákonu z 15. listopadu 1867 říšského zákona, č. 134, 2. oddíl, paragraf 29–30. Tato novela umožňovala ženám členství v politických spolcích.⁶⁵ Novela však víceméně uzákoňovala stav, který existoval nelegálně řadu let. V roce 1912 nastala poněkud obrácená situace, pokud jde o výměnu informací o úspěších žen. Řada zahraničního tisku podávala zprávy o úspěchu spisovatelky Boženy Víkové-Kunětické, která, díky mezeře v zákoně, byla zvolena poslankyní do českého sněmu. Její vítězství, které jí nebylo dovoleno aplikovat v praxi, bylo výsledkem cíleného úsilí mladočeské strany i řady mužů, včetně T. G. Masaryka. Pro ženy obecně to byl triumf a ženské časopisy přinášely zprávy o reakcích ze zahraničního tisku.

⁶¹ *Politická činnost žen anglických v mezinárodním Svazu pro volební právo žen*, *Ženský obzor* 13, 1914–1915, č. 6, s. 190–91.

⁶² *Ženský obzor* 13, 1914–1915, č. 8, s. 253.

⁶³ *Mezinárodní ženský kongres v Haagu*, *Ženský obzor* 13, 1914–1915, č. 10, s. 318–319.

⁶⁴ *Mírová schůze*, *Ženský obzor* 13, 1914–1915, č. 7, s. 220.

⁶⁵ *Úspěch v boji za rovnoprávnost žen*, *Ženský obzor* 10, 1910, č. 3, s. 65–66. Návrh musela schválit ještě panská sněmovna, což učinila. Ve skutečnosti se ženy už léta účastnily práce v politických organizacích, uvědomovaly si nevýhody své nerovnoprávnosti v politických stranách a nedostatek zájmu o ženské úsilí na straně mužského vedení stran. Obecný dojem byl, že „*o sociálním postavení ženského pohlaví rozhodovala erotika*“. Ženy tuto situaci viděly jako příčinu určité „*stagnace politického hnutí žen*“. Olga STRÁNSKÁ-ABSOLONOVÁ, *Politická práva žen* (Shrnutí článku Terézy Novákové v Přehledu, 1911, č. 13 a 14.), *Ženský obzor* 10, 1911, č. 3, s. 73–75.

Souhrnně řečeno, pozornost, kterou české ženské časopisy věnovaly politické činnosti a názorům anglických a amerických žen středních vrstev byla značná a nekritická. Zprávy ze zahraničního tisku rozšiřovaly obzory čtenářek, přispívaly k širšímu kontextu ženského hnutí, k pocitu sounáležitosti i k inspiraci. Bylo však výrazem jejich úrovně, že zvenčí přijímaly jen to, co souznělo se specifickými potřebami a možnostmi českých žen a s ohledem na práci pro pozvednutí úrovně většiny. Podle informací z časopisů ještě před válkou bylo 80 % českých žen stále pod vlivem katolické církve, která myšlenky rovnocennosti a rovnoprávnosti žen nepřála. Ženské hnutí ve svém úsilí o školy, o změny zákonů, o zdraví žen, ochranu matek a dětí, o politické vzdělávání, o důstojnost a rovnoprávnost žen, vycházelo z reálných podmínek a potřeb, nespolehalo jen na politické prostředky a státní instituce, ale vyvíjelo obdivuhodnou iniciativu. Vědomí, že úsilí českých žen není izolované od světa, posilovalo jejich sebevědomí i vytrvalost. Ve výsledcích svého úsilí nezůstávaly pozadu za ženským hnutím jiných národů, naopak v řadě oblastí, jako bylo vzdělání, kultura i politické vzdělávání byly mezi předními. To byl velmi cenný vklad do svobodnějších poměrů po vzniku první Československé republiky v roce 1918, která učinila z žen, hlavně zásluhou T. G. Masaryka, politicky rovnoprávné bytosti, včetně volebního práva. V poměrně úctyhodném počtu byly na tuto situaci připraveny díky své dlouholeté práci.

Marie L. Neudorflová

Reflexion der englischen und amerikanischen Frauenbewegung in den tschechischen Frauenzeitschriften bis 1914

Zusammenfassung

Die politische Dimension der tschechischen Frauenbewegung vor 1914 wird von zahlreichen sich den spezifischen Aspekten der tschechischen Frauenbewegung widmenden Arbeiten berührt. Sie enthalten jedoch wenige Details zu den in den tschechischen Frauenzeitschriften reflektierten Anstrengungen der angelsächsischen Frauen im Kampf um ihre politischen Rechte. Diese Zeitschriften brachten seit den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts recht regelmäßig Meldungen über die Frauenbewegung im Ausland, insbesondere zu ihren politischen Aspekten. Mit den stärker werdenden Bemühungen um das Wahlrecht der Frauen im Ausland wuchsen auch die Kontakte der tschechischen Bewegung mit anderen Ländern. Zahlreicher wurden besonders die Berichte über die Lage in England und den USA dank der längeren Traditionen in den Anstrengungen der Frauen in beiden Ländern um ihre politischen Rechte. Die Meldungen waren nicht nur bewundernd, sondern auch kritisch, so dass ihr Einfluss auf die tschechische Frauenbewegung nur schwer zu bestimmen ist. Sicher ist, dass die Informationen aus dem Ausland zu einem Gefühl der breiteren Verbundenheit, zum Ausdauern in den eigenen Bemühungen sowie zur Inspiration der tschechischen Frauenbewegung beitrugen. Die Frauenbewegung ging in ihrem Bemühen um Schulen und Gesetzesänderungen, um die Gesundheit der Frauen, den Mutter- und Kinderschutz sowie um politische Bildung, Würde und Gleichberechtigung der Frauen von den realen Bedingungen und Bedürfnissen aus. Sie baute nicht nur auf politische Mittel und staatliche Institutionen, sondern entwickelte eine bewundernswerte Initiative. Das Bewusstsein, dass die Anstrengungen der tschechischen Frauen nicht von der Welt isoliert sind, stärkte ihr Selbstbewusstsein und ihre Ausdauer. In den Ergebnissen ihrer Bemühungen blieben sie nicht hinter den Frauenbewegungen anderer Nationen zurück, im Gegenteil befanden sie sich auf zahlreichen Gebieten wie Bildung, Kultur und politische Weiterbildung unter den führenden. Dies war ein sehr wertvoller Beitrag für freiere Verhältnisse nach dem Entstehen der ersten Tschechoslowakischen Republik im Jahr 1918, die die Frauen, hauptsächlich durch das Verdienst von T. G. Masaryk, zu politisch Gleichberechtigten einschließlich des Wahlrechts machte. In beachtenswerter Anzahl waren sie dank ihrer langjährigen Arbeit auf diese Situation vorbereitet.

Marie L. Neudorflová

Considerations of the British and American women's movement in Czech women's magazines up to 1914

Summary

A number of papers looking at specific aspects of the Czech women's movement touch upon the political dimension of the Czech women's movement prior to 1914. They do not, however, look in detail at the efforts of Anglo-Saxon women to gain political rights as reflected in Czech women's magazines which fairly regularly brought reports on the women's movement abroad, especially in terms of political aspects beginning in the 1890s. With increasing efforts to achieve women's suffrage abroad, contacts grew up between the Czech movement and those abroad. There was ever more information on the situation in Britain and the USA in particular due to the long tradition of women's efforts there to achieve their political rights. The reports were not just admiring in nature, but also critical, so the extent of their impact on the Czech movement is hard to determine. What is clear is that information from abroad contributed to a feeling of wider solidarity, leading to perseverance in their endeavours and inspiring the Czech women's movement. The women's movement's endeavours to achieve schooling, changes to the law, health of women, the protection of the mother and child, political education, and women's dignity and equality were based on real conditions and needs, and they did not rely merely on political means and state institutions, but developed their own admirable initiative. The awareness that the Czech women's efforts were not isolated from the world strengthened their self-confidence and persistence. As a result of their endeavours, they did not fall behind women's movements of other nations, and in fact in a number of areas such as education, culture and political education they were amongst the leading movements. This was a very valuable basis for their greater freedoms under the conditions after the foundation of the first Czechoslovakian Republic in 1918, which made women, in particular thanks to T G Masaryk, politically equal to men, including having the right to vote. Respectable numbers were ready for this situation as a result of their many years' work.

Josef Tomeš

Česká státoprávně pokroková strana za první světové války

Czech Constitutional Progressive Party during the First World War

Almost all contemporaries were taken unawares by the First World War, including members of the Czech Constitutional Progressive Party which had been expecting a war for a number of years and had linked it to a deciding moment in the history of the struggle for Czech national liberation. And yet suddenly from one day to the next they found themselves face to face with the new war situation, manifesting itself as a de facto military and police dictatorship and previously unknown censorship. In the spirit of its political traditions, the party was involved in organising domestic and international resistance and was a principal adversary to 'Pro-Austrian' activism. In February 1918, it merged with other Czech civic parties striving for an independent Czech state to form the Czech Constitutional Democratic Party. Constitutional Progressive politicians and journalists played a key part in the final, but decisive, phase of the national liberation struggle – both within the new party and independently. Amidst the general euphoria of the first few weeks after the revolution, it appeared that the mission of the Constitutional Progressive Party had come to a definitive close, but the party's ideas left an inheritance which was still to be updated in subsequent years in the struggle for the form and nature of the Republic.

Key words: History of the 20th century, First World War, Austria-Hungary, Czech domestic resistance, Czechoslovak international resistance, formation of Czechoslovakia, Czech Constitutional Progressive Party

První světová válka vypukla uprostřed léta, v čase prázdnin, dovolených a žní. Překvapila a zaskočila prakticky všechny současníky, dokonce i reprezentanty České strany státoprávně pokrokové, která ji po řadu let očekávala a která s ní spojovala rozhodující dějství českého národně osvobozovacího zápasu.¹ Většinu českých politiků, včetně státoprávně pokrokařských, zastihla na „letním bytí“. Kvůli situaci na železnicích, vyvolané přesuny vojsk, se do Prahy dostali až po mnoha dnech a ve vzájemných kontaktech začali zvažovat své další kroky. Přitom se takřka ze dne na den ocitli tváří v tvář novým válečným poměrům, projevujícím se faktickou vojensko-policejní diktaturou a zatím nepoznanou cenzurou.²

Státoprávní pokrokáři mohli nyní prožívat satisfakci, že jejich předválečné soustavné apely k české veřejnosti nebyly chimérou. Evropský válečný konflikt, pokládaný ještě před nedávnem všeobecně za fantastickou vizi, se stal realitou. Ale zůstávalo otázkou, zda konflagrace přinese i kýženou šanci pro samostatnost českého národa, zda ve svém konečném výsledku naopak pozici národa nezhorší. Nepočítalo se s dlouhým průběhem války a s konkrétní odbojovou činností neměla zkušenosti ani strana, jež se na odboj programově orientovala. Situaci prvních válečných dnů plasticly zachytil ve svých vzpomínkách Viktor Dyk:

„Hladký průběh mobilisace působil na mne dojmem zcela skličujícím, zcela vydražďujícím. Ti, kterým bylo narukovat, zrovna ani dočkat se nemohli svých stanovišť. Jako by se stalo obecným heslem: musí-li to být, ať je to odbyto! Vlak za vlakem odvážel mobilisované. [...] Národ cítil ovšem instinktivně nebezpečí německého úspěchu a šel ne pouze bez nadšení, ale nerad do boje, v němž vítězství znamenalo porážku. Ale kolik přitom bylo tu odstínů v smýšlení i citech! Od pevného odhodlání k činnosti Wallenrodově, od pušky namířené proti vlastnímu spánku, od pozapomenutého krajana z Neratovic, který 4. srpna byl ubodán na nádraží lineckém, poněvadž volal: ‚Ať žije Srbsko!‘, až k vzteku na ‚Srbáky‘, kteří zavinili vše svým atentátem svou neústupností. K tomu se mstila nevěra v možnou státní samo-

¹ Česká strana státoprávně pokroková vznikla na jaře 1908 sloučením dvou dosavadních radikálně státoprávních stran, navazujících na pokrokařské hnutí 90. let 19. století. Program obnovy samostatného českého státu na základě českého historického státního práva spojovala s radikální opozicí vůči vídeňské vládě a samostatnou českou zahraniční politikou, počítající s brzkým globálním evropským válečným konfliktem. V květnu 1914 otevřeně formulovala program české politiky v případě války, orientovaný na mezinárodní řešení české otázky s pomocí mocností Dohody a samostatný český stát mimo rámec rakousko-uherské monarchie. Vůdčími představiteli a mluvčími strany byli Antonín Hajn, Antonín Kalina, Viktor Dyk a Lev Borský. – O aktivitách této strany v posledních měsících před vypuknutím světové války viz blíže Josef TOMEŠ, *Česká strana státoprávně pokroková v předvečer první světové války na jaře 1914*, *Moderní dějiny* 22, 2014, č. 1, s. 35–64.

² Obraz poměrů v českých zemích, v české národní společnosti a v českém politickém táboře za první světové války viz souhrnně: Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982, s. 574–645 (kapitola Světová válka), a Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, Praha 2001.

statnost, přijatá za credo vedoucí politiky a naočkovaná lidu. Tisk byl spoután, veřejný život znemožněn; co se vydávalo za veřejné mínění, bylo míněním policejně dirigovaným. V prvé chvíli a ještě dlouho potom nebylo jasno, tím spíše, že část intelektuálů z tradice skláněla šiji pod jařmo německé početní, kulturní a hospodářské převahy. Výsledek byl skepse a pasivita.“³

Omezení politického života se přirozeně dotklo i činnosti státoprávně pokrokové strany.⁴ V prvních válečných týdnech se snažila ještě zastřeně působit prostřednictvím svého deníku *Samostatnost*, který dosud představoval hlavní nástroj jejího vlivu na širší veřejnost a zároveň prostředek styku mezi pražským ústředím a venkovskými členy či stoupenci strany. Postavení listu bylo přitom komplikováno jeho dlouhodobými finančními obtížemi, které se stranické vedení neúspěšně pokoušelo řešit již na jaře 1914. Úměrně zmenšenému rozsahu listu byl redukován i počet stálých redaktorů a veškeré výdaje bylo nutno omezit na minimum. Odpovědným redaktorem se po svém návratu z dovolené v Navarově stal Viktor Dyk a společně s redaktorem Gustavem Šmejcem pak připravoval polední vydání listu. Oba se snažili jinotajně oslovit své čtenáře, jichž den ze dne přibývalo, například obratným sestavením zpráv převzatých z ranního vydání pražských provládních německých listů *Bohemia* a *Prager Tagblattu* tak, že se vzájemně vyvracely, skrytě ironickými titulky článků, Dykovými verši, fejetony a válečnými anekdotami,⁵ ale také nedosti patriotickými „válečnými reliéfy“ dr. Lva Borského (publikovanými jako redakční články, bez uvedení autorova jména) a pronikavými mezinárodně politickými analýzami Jana Havlasy.⁶ A především se nepřizpůsobovali loajálnímu duchu jako většina ostatního tisku. *Samostatnost*, vnímaná v předválečných letech alespoň ve své politické části jako poněkud extravagantní „*Kassandra*“, získávala v prvních válečných týdnech stále větší čtenářské sympatie a stále více se ocitala v zorném poli cenzury. Osmého září 1914 byla po předchozích výstrahách úředně zastavena. Stejný osud stihl již 25. srpna 1914 Pokrokovou revui a v následujících týdnech postupně i všechny krajinské listy strany.

³ Viktor DYK, *Vzpomínky a komentáře. 1893–1918*. Kniha druhá (dále jen *Vzpomínky a komentáře*, II), Praha 1927, s. 23 a 25–26.

⁴ Historie této strany za první světové války je souhrnně zpracována v diplomové práci Alice BERNARTOVÉ *Česká strana státoprávně pokroková v letech 1914–1918*, FF UK, Praha 1993. V této studii se zaměříme na některé její osobé body.

⁵ Na válku například specificky reagují básně Viktora DYKA *Pout'* (*Samostatnost* 4, 1914, č. 233, 30. 8. 1914, s. 1–2) a *Veselý chodec* (*Samostatnost* 4, 1914, č. 245, 6. 9. 1914, s. 2).

⁶ Jan HAVLASA, *Vztah Asie k nynější válce*, I–II, *Samostatnost* 4, 1914, č. 233, 21. 8. 1914, s. 3, č. 236, 25. 8. 1914, s. 3; TÝŽ, *Světové rozšíření evropské války*, I–III, *Samostatnost* 4, 1914, č. 238, 30. 8. 1914, s. 1–2, č. 241, 2. 9. 1914, s. 1–2, č. 245, 6. 9. 1914, s. 1–2. Příznačný je i fejeton Jana HAVLASY *H. G. Wells o rozumnosti válčení*, *Samostatnost* 4, 1914, č. 242, s. 2–3, kde je uveden mj. následující Wellsův výrok: „*Věřím, že nesmírné masy lidí v uniformě, vydržované kontinentálními velmocemi v přítomné době jsou nesmírně přeceňovány jako válečné stroje.*“ (Tamtéž, s. 3.)

Krátce po zastavení *Samostatnosti* se sešli její akcionáři, vesměs čelní představitelé státoprávně pokrokové strany, a jednomyslně se usnesli, že nebudou žádat o povolení vydávat deník pod změněným názvem, protože by to vyžadovalo alespoň navenek projevít loajální postoje, a raději od vydávání listu upustí. Tato schůze byla zároveň na dlouhou dobu posledním setkáním a rozhodnutím širší stranické reprezentace. Stejně jako ostatní české strany přestali i státoprávní pokrokáři konat schůze oficiálních stranických orgánů.⁷ Vedení strany v mimořádné době převzala pětice ve složení Antonín Hajn, Antonín Kalina, Viktor Dyk, Karel Stanislav Sokol a Josef Škába, ale ani ta se pravidelně nescházela jako kolektivní orgán a její členové se většinou stýkali jednotlivě, aby nebudili pozornost. Rozhodnutí těchto mužů měla po dobu války nahrazovat usnesení řádně zvolených stranických orgánů, zejména výkonného výboru, a měla v první řadě reagovat na vývoj vnitropolitické situace a na zásadní otázky národně politické, především pak otázku samostatnosti národa, respektive obnovení samostatného českého státu. „*Naše přední starost byla,*“ zaznamenal Viktor Dyk, „*pracovat proti všemu, co by zkompromitovalo národní politiku, a pracovat pro soustředění co největšího národního bloku na základě našich idejí a našeho státoprávního programu.*“⁸

Zatímco činnost ústředních orgánů strany i jejich místních organizací v jednotlivých českých městech byla po vypuknutí války utlumena, jediná její složka pokračovala kontinuálně ve své činnosti. Byla to stranická organizace na pražských Královských Vinohradech, které předsedal Viktor Dyk. Stejně jako před válkou konala pravidelně každou středu své schůze v salonku restaurace „U Trunečků“ na tehdejším Purkyňově náměstí (dnešním náměstí Míru), navštěvované nyní nejen vinohradskými strážníky, ale i státoprávními pokrokáři z dalších částí Prahy, respektive pražských předměstských obcí a někdy i z venkova. Stálými účastníky těchto schůzí byli Viktor Dyk, dr. Vítězslav Štěpánek (do odchodu do exilu v prosinci 1914), jeho otec profesor Karel Štěpánek, dr. Jaromír Malý, dr. Jaroslav Werstadt, J. K. Strakatý, dr. Josef B. Novák, Prokop Kroupa, Václav Moora, architekt R. V. Svoboda, malíř P. F. Malý či libeňský lékař dr. František Zafouk; občas sem přicházel i dr. Antonín Hajn a poslanec Antonín Kalina.⁹ Vinohradská organizace tak v prvních válečných letech představovala stále neoficiální centrum strany, suplující

⁷ „České politické strany se odmlčely a žily jen ve svých denících, pokud jim veřejná moc poprála aspoň živoření; scházely se sice jejich výkonné výbory neb aspoň předsednictva, ale již spíše soukromě. ... Jako by zimní klid a s ním posléze sám spánek uhostil se nad našimi městy a obcemi, politicky i stranicky zpravidla vždy tak rušnými.“ Antonín HAJN, *Česká státoprávní demokracie*, in: Antonín Hajn (ed.), *Příručka. Výběr úvah politických i jiných*. Praha 1918, s. 9. – Tento útlum oficiální stranické činnosti nebyl jen důsledkem nastoleného válečného represivního režimu v monarchii, ale i obavy před tím, aby vedoucí instance stran nebyly státní mocí nuceny k veřejným projevům loajality vůči monarchii.

⁸ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 40.

⁹ Tamtéž, s. 42–43.

její informační kancelář a zčásti i sekretariát. Sem se ostatně mnozí pražští i „přespolní“ stranici obraceli se svými starostmi, stesky, pochybnostmi, návrhy i kritickými připomínkami k postupu strany za války.

Mimo organizační rámec strany existovala ještě další státoprávně pokrokářská ohniska. Mladá generace straníků se scházela v Pařížské kavárně v Žitné ulici; na počátku války se zde setkávali i příští aktéři zahraničního odboje ing. Pavel Baráček, ing. Miroslav Plesinger a dr. Lev Sychrava, pravidelnými návštěvníky byli dr. Jaromír Malý a dr. Ladislav Machač, občasnými dr. Antonín Kalina a dr. Antonín Hajn, ale také představitel spřízněných realistických kruhů dr. Edvard Beneš.¹⁰ Vybrání činitelé strany se pak setkávali při důvěrných politických debatách v bytě feditele Maršnerovy čokoládovny dr. Milana Čapka, dlouholetého příznivce a financiera strany, mezi nimi Viktor Dyk, dr. Jaromír Malý, dr. Ema Čapek, dr. J. B. Novák, ing. Václav Nosek.¹¹ Z těchto společností se vyvinula konspirativní státoprávně pokrokářská skupina, později nazvaná „malá Maffie“, jejíž duší byl Jaromír Malý, propojující ve své osobě a neúnavné činnosti všechna výše uvedená ohniska rezistence.¹²

Státoprávní pokrokaři se také od počátku války jednotlivě i ve skupinách účastnili aktivit různých neformálních zpravodajsko-debatních kroužků, přesahujících stranické rámce a posléze se podílejících na formování struktur domácí rezistence. Na prvním místě je třeba připomenout intelektuálskou společnost, jež se od pozdního léta 1914 scházela každý večer na pražském vltavském nábřeží mezi Novotného lávkou a Národním divadlem a jejímiž svorníky byli Viktor Dyk, Lev Borský, bratři Ferdinand, Gustav a Jan Heidlerovi, Cyril Dušek a Josef Záruba-Pfeffermann. Tvořili ji politici, novináři, vědci, úředníci i čeští důstojníci rakousko-uherské armády, spojení českým vlasteneckým smýšlením a opozičním postojem vůči monarchii. V peripatetických diskusích si zde vyměňovali zprávy, názory a postřehy z různých profesních i stranických kruhů, společenských vrstev, redakcí a institucí, od informací, které by za normálních poměrů bylo možno čerpat z tisku,

¹⁰ „Důležitým místem schůzek a ohniskem různých podvratných akcí byla Pařížská kavárna na rohu Žitné a Školské ulice. [...] Sem přicházeli známí naši důstojníci a vojáci z fronty. Pověděli, co věděli sami, a odnášeli si oplátkou zprávy z Prahy. Zdejší rodák redaktor Jaroslav Urban nosil sem zprávy z Bulharska a odtud odvážel jiné zprávy do Bulharska, aby jich použil vhodně pro naši věc. V Pařížské rád se zastavoval [...] JUDr. Ladislav Machač. Byl neúnavný zvláště ve vykládání a v překládání pozoruhodných zpráv z listů francouzských. Mnohé cizí časopisy přivážel zvláště poslanec Antonín Kalina, jenž navštěvoval Vídeň i v době, kdy parlament nebyl svoláván, a vypůjčoval je z parlamentní knihovny vídeňské.“ Antonín RAUTENKRANZ, *Kus českého odboje*, Nové Čechy. Pokroková revue 10, 1927, s. 107–108.

¹¹ Tamtéž, s. 44–46.

¹² Milada PAULOVÁ, *Dějiny Maffie*, Praha 1937, s. 145.

až po důvěrné vojenské, politické či hospodářské údaje. Všichni účastníci těchto schůzek se v zásadě shodovali v názoru na nutnost protirakouské odbojové akce.¹³

Cesty a formy rezistence se však utvářely pozvolna. I vedení státoprávně pokrokové strany, anticipující odboj dávno před válkou, postupovalo v tomto směru rozvážně a realisticky. Musilo přitom čelit výtkám mnohých radikálních straníků, zvláště mimopražských, očekávajících od něj hned na počátku války demonstrativní odbojový čin. „*Mnoho řeklo se prudkých slov, mnoho se napsalo nakvašených psaní,*“ vzpomíná Viktor Dyk. „*Nejprve měli jsme zničit nějak Rakousko. Měli jsme dát příklad, čekat se od nás čin. Nevybíravými slovy tlumočili naši straníci z různých stran Čech celé své zklamání. Necháпали zprvu, že i kdyby stůj co stůj byl podán příklad a proveden čin, za daných okolností – díky bdělé preventivní cenzuře – v známost širokých vrstev čtenářstva vůbec by vejít nemohl. [...] Plzeň poslala svého zástupce, stavitele Paška, aby nám vyslovil svou nelibost. S tím jsme pobloudili dlouhý čas Prahou, než jsme se dohodli.*“¹⁴

Netrpělivost projevovali i mladí státoprávní pokrokáři v Praze, kteří na několika důvěrných schůzkách během srpna 1914 zdůrazňovali nutnost vlastního spojení se zahraničím, jež by umožnilo informovat politické reprezentace i veřejnost dohodových mocností o skutečném smýšlení českého národa a naopak získávat v těchto státech objektivní zprávy o zdejší situaci, náladách obyvatelstva a postojích politických kruhů obecně a ve vztahu k české otázce zvláště.¹⁵

Nedorozumění plynula jednak ze ztížené komunikace mezi stranickým vedením a členskou základnou v důsledku válečných poměrů, jednak ze specifík konspirace, jež musí být omezena na co nejužší okruh účastníků a o níž nelze referovat na širším fóru. Zvláštní diskretnost pak vyžadovala příprava zahraničního odboje, spojená s vysláním jeho aktérů do ciziny a vybudováním nezbytných kontaktů mezi nimi a domovem. V této oblasti měli státoprávní pokrokáři jisté zkušenosti z doby anekční krize let 1908–1909, kdy promýšleli a připravovali „zahraniční akci“, a nyní se na ně pokusili navázat.

Jako nejvhodnější osoba pro takovou misi v Rusku se jevil dr. Lev Borský, zahraničně politický expert strany a protagonista akce z let 1908–1909. Ten však již tentokrát neměl potřebné vlastní finanční prostředky a strana ho jimi při své známé hmotné situaci nemohla vybavit. Nadto se domníval, že až se ruská fronta přiblíží českým zemím, budou dosavadní vedoucí čeští politici pozatýkáni a ve vedení domácí rezistence je bude muset v národním zájmu nahradit dosavadní druhá poli-

¹³ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 41–42.

¹⁴ Tamtéž, s. 44.

¹⁵ Blíže k tomu: Antonín RAUTENKRANZ, *Kus českého odboje*, Nové Čechy. Pokroková revue 10, 1927, s. 105–106. Srovnej též Pavel BARÁČEK-JACQUIER, *Vzpomínka na počátky našeho odboje ve Švýcarsku*, in: 50 let dr. Edvarda Beneše. Vzpomínky, svědectví, úvahy, Praha 1934, s. 159–170.

tická garnitura, k níž se počítal.¹⁶ Později, v situaci ještě mnohem složitější, se přece jenom pro odchod do zahraničí rozhodl, ale pro objektivní překážky jej nemohl uskutečnit. Do exilu se nakonec dostal až v závěru války, počátkem roku 1918, a ještě se stačil zapsat do historie prvního zahraničního odboje.

Úkolu politického emisara strany na zahraniční frontě se nakonec ujal mladý právník a novinář dr. Lev Sychrava, spolupracovník *Pokrokové revue*, patřící do okruhu státoprávně pokrokové mládeže a udržující široké styky i s mladou generací národně sociální a realistické strany.¹⁷ V roce 1911 byl zproštěn vojenské služby, a proto v srpnu 1914 získal bez problémů pas ke studiu v neutrálním Švýcarsku. Se svými politickými přáteli i s vedoucími představiteli státoprávně pokrokové strany se dohodl o svém poslání: ve Švýcarsku měl informovat tisk i diplomatické zástupce dohodových mocností o tom, že český národ bojuje v rakousko-uherské armádě z donucení a že jeho ideálem je samostatný český stát na základě historického státního práva, a domů posílat zprávy o všech důležitých událostech a signálech, týkajících se české věci v zahraničí. Domluvil se s několika osobami, kterým bude pravidelně psát, o formě dopisování (složitě tajné šifry bylo však posléze užito jen minimálně) a současně si vyjednal statut zahraničního dopisovatele *Národní politiky*, *Českého slova* a *Světozoru*, který měl poskytnout jisté krytí pro jeho vlastní činnost v zahraničí i případný finanční příspěvek. Navštívil také několik českých politiků, mj. Václava Klofáče a Václava Choce, zpravil je o svých plánech a sondoval jejich stanoviska a případné vzkazy do ciziny; starosta České obce sokolské dr. Josef Scheiner mu dal doporučení na ruské vyslanectví do Bernu. Jako největší problém celé akce se ukázalo její finanční zajištění; na počátku září 1914 dostal Sychrava půjčku 600 korun z tzv. Čadkova fondu, zřízeného o rok dříve pro podporu nadaných českých studentů politických věd v zahraničí, a vzápětí 400 korun od přítele dr. Milana Čapka, což mu umožnilo odchod do exilu, ale jen minimální prostředky pro zahájení činnosti.

Lev Sychrava odjel z Prahy 21. září 1914 a usadil se v Ženevě. Rychle rozvinul žurnalisticko-propagační činnost ve švýcarských listech, odkud byly jeho texty převzaty i tiskem francouzským, a navázal též kontakty s českou krajanskou reprezentací ve Spojených státech amerických, jmenovitě se svým přítelem Josefem Tvrzickým. Různými cestami, mezi řádky dopisů a lístků i v podšívce zimníku či v podešvích bot, dostával zprávy z domova a stejným způsobem sám odpovídal, posílaje do vlasti i relevantní články z dohodových listů i českých zahraničních časopisů. Protože zprvu dlel v zahraničí legálně, přicházely zásilky od něho především na adresu jeho matky a sestry, odkud je přebíral dr. Jaromír Malý, a zaslaný mate-

¹⁶ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 18 a 45.

¹⁷ Lev Sychrava (1887–1958), před první světovou válkou advokátní koncipient v kanceláři národně sociálního poslance dr. Otakara Hübschmanna v Praze, redaktor *Českého slova* a spolupracovník několika dalších listů, patřil k neorganizovaným stoupencům státoprávně pokrokové strany a exponentům úzké spolupráce radikálně opoziční mládeže v předvečer války.

riál ukrýval v pražském městském archivu. Ze své švýcarské výspy udržoval Sychrava též korespondenci s Viktorem Dykem, jenž ho v kryptogramech výmluvně informoval o situaci ve vlasti a poskytoval mu v jeho činnosti významnou morální podporu.¹⁸

Sychrava, jenž se později stal jedním z nejbližších spolupracovníků T. G. Masaryka, Edvarda Beneše a M. R. Štefánka v zahraničním odboji, zahájil tedy svou odbojovou anabázi z pověření a s finančním přispěním státoprávně pokrokové strany, jejíž členové mu také byli domácími partnery v nesnadných počátcích zahraniční akce. Do historie českého národně osvobozovacího zápasu za první světové války se zapsal jako vůbec první z domova vyslaný aktivista zahraničního odboje.¹⁹

Státoprávní pokrokáři měli své zahraniční emisary i mezi Čechy, kteří působili před rokem 1914 v dohodových státech a po vypuknutí války zde setrvali a tak či onak se zapojili do odboje. Asi nejznámějším z nich byl již výše připomenutý L. V. Tuček, zástupce automobilky „Laurin a Klement“ v Moskvě a přítel Lva Borského, s nímž v předvečer války jednal v Praze o modalitách postupu strany v případě „konflagrace“. Od prvních válečných dnů patřil k organizátorům českého odboje v Rusku a významně se podílel na formování České družiny a dalších českých dobrovolnických jednotek.

Výraznou osobností české zahraniční akce ve Francii byl novinář Rudolf Kepl, někdejší pokrokářský aktivista z přelomu století, přítel Viktora Dyka a Zdeňky Háskové ze studentského klubu Slavia, v předválečných letech pařížský korespondent *Samostatnosti*, poté *Národních listů*, zasvěcený glosátor francouzského kulturního dění.²⁰ Již před válkou si dopisoval s Viktorem Dykem, po vypuknutí války, kdy se stal místopředsedou výboru české kolonie v Paříži, v korespondenci

¹⁸ O okolnostech Sychravova odchodu do Švýcarska a počátcích jeho odbojové činnosti viz souhrnně s odkazy na dokumentaci: M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie*, s. 123–130.

¹⁹ V lednu 1915 navázal Sychrava spolupráci s T. G. Masarykem; v letech 1915–1918 vydával časopis *Československá samostatnost*, 1916–1918 úzce spolupracoval s Edvardem Benešem v pařížském sekretariátu Národní rady československé. Od října do prosince 1918 byl prvním československým diplomatickým zástupcem ve Francii. V letech 1924–1938 a 1945–1948 působil jako šéfredaktor deníku *Národní osvobození* a vedoucí činitel Československé obce legionářské; patřil k představitelům politické skupiny „Hradu“. Za druhé světové války byl vězněn v nacistickém koncentračním táboře Buchenwald. Po únoru 1948 emigroval do Velké Británie, odkud se roku 1956 vrátil těžce nemocen zpět do vlasti.

²⁰ Rudolf Kepl (1876–1949), novinář a překladatel. Účastnil se studentského hnutí konce devadesátých let, v němž se spřátelil s Viktorem Dykem. V roce 1908 se podílel na založení státoprávně pokrokové strany, od roku 1912 působil jako její důvěrník v Paříži, kde se zapojil do činnosti české krajanské kolonie. Za první světové války aktivista československého zahraničního odboje; od roku 1915 tajemník redakce časopisu *La Nation Tchèque*, prostředník mezi T. G. Masarykem a Ernestem Denisem, V meziválečném období působil v československé diplomatické službě ve Švýcarsku.

pokračoval přes Švýcarsko i prostřednictvím poslů (Čechů vracějících se z Francie do vlasti) a touto cestou informoval domov o počátcích české odbojové akce ve Francii i v Rusku. Dyk mu naopak referoval o vývoji situace doma; první rozsáhlý dopis mu zaslal koncem září 1914 po Sychravovi, odcházejícím do Švýcarska. Pozoruhodnou válečnou korespondenci ukončil poslední Keplův list, zasláný v březnu 1915 ze Ženevy, kde se pisatel o dva měsíce předtím, v lednu 1915, sešel s T. G. Masarykem.²¹

Státoprávní pokrokáři udržovali též spojení s českým krajanským hnutím ve Spojených státech amerických, a to především prostřednictvím novináře Josefa Tvrzického, s nímž byli v kontaktu někteří mladí stoupenci strany z Prahy a Lev Sychrava ze Švýcarska.²²

Do zahraničního odboje se postupně zapojili ještě další státoprávní pokrokáři. Koncem listopadu 1914 odešel do Švýcarska aktivista státoprávně pokrokové mládeže ing. Pavel Baráček; v Ženevě navázal spolupráci s dr. Lvem Sychravou, na jaře 1915 navštívil jako Masarykův posel Prahu a později se stal předním činitelem Národní rady československé v Paříži.²³ O vánocích 1914 uprchl z Prahy do Švýcarska dr. Vítězslav Štěpánek, jenž jako člen předsednictva strany byl nejvýše stranicky postaveným státoprávním pokrokářem v exilu, a zprvu proto vystupoval v okruhu formujícího se zahraničního odboje značně sebevědomě.²⁴ V létě 1915 odešel do Švýcarska poslední státoprávní pokrokář, ing. Miroslav Plesinger-Božinov, jenž předtím mimo jiné zprostředkoval Sychravovo spojení s domovem a později (po Sychravově odchodu do Paříže) se stal hlavním představitelem česko-

²¹ Literární archiv Památníku národního písemnictví, f. Viktor Dyk, k. 5, korespondence přijatá od R. Kepla; f. R. Kepl, k. 1, korespondence přijatá od V. Dyka. Srov. Zdenka HÁSKOVÁ, *Hlas našich dějin v korespondenci Viktora Dyka s Rudolfem Keplem*, Národní listy 74, 1934, č. 304, 4. 11. 1934, s. 5.

²² Josef Tvrzický (1884–1920), povoláním strojní inženýr, působil během svých studií na české technice v Praze v radikálně státoprávním studentském hnutí, byl redaktorem *Časopisu pokrokového studentstva* a roku 1907 zastával funkci předsedy Svazu československého studentstva. V roce 1911 odešel do USA, kde pracoval jako novinář. Po vypuknutí světové války se stal jedním z organizátorů československého zahraničního odboje v Americe, iniciátorem založení a poté tajemníkem Českého národního sdružení. Navázal styky s T. G. Masarykem a zajišťoval krajanskou finanční podporu zahraniční akce. Od března 1918 řídil tiskovou kancelář Odbočky Národní rady československé v USA, po vzniku ČSR expozituru ČTK ve Washingtonu.

²³ Blíže o tom viz: Pavel BARÁČEK-JACQUIER, *Vzpomínka na počátky našeho odboje ve Švýcarsku*, in: 50 let dr. Edvarda Beneše. Vzpomínky, svědectví, úvahy, Praha 1934, s. 159–170.

²⁴ Svědčí o tom například jeho dopis Josefu Tvrzickému do USA z 31. 12. 1914: „Odjížděje z Čech, byl jsem žádán předsednictvem strany státoprávně pokrokové, jehož jsem členem, abych do celé věci [tj. zahraniční odbojové akce] hleděl přinést politickou linii [...] V Čechách se dá jen připravovat příští akce, neboť počátek války byl propasen, ale za hranicemi musí se pracovat plnou parou.“ M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie*, s. 147.

slovenského zahraničního odboje ve Švýcarsku.²⁵ Časem se uvažovalo i o odchodu Viktora Dyka a Antonína Hajna, k těm však nikdy nedošlo.

Když v prosinci 1914 odcházel za hranice T. G. Masaryk, mohla mu Česká strana státoprávně pokroková poskytnout adresy dvou svých mužů, činných již v zahraničním odboji, totiž Lva Sychravy a Rudolfa Kepla. Vedoucí představitelé strany byli na podzim 1914 s Masarykem v užších kontaktech, v nichž vyvrcholilo sbližování státoprávních pokrokářů a realistů z posledních předválečných let, a znali jeho odbojové plány. Svědectví o tom – a také o programové a ideové shodě mezi Tomášem G. Masarykem a jeho někdejšími odpůrci – zanechal ve svých pamětech Viktor Dyk.

V září 1914 („kteréhosi slunečného zářijového dopoledne“) se prostřednictvím redaktora Cyrila Duška uskutečnila Dykova první návštěva u T. G. Masaryka v jeho bytě v Kounicově ulici na Hradčanech. Masaryk přijal Dyka přátelsky ve své knihovně. V dlouhém rozhovoru si oba někdejší protivníci vyjasňovali svá stanoviska k úkolům české politiky v nastalé válečné realitě – a v zásadě se shodovali. Podle pozdějšího Dykova svědectví na základě paměti (poznámky nebylo radno si za daných okolností činit)²⁶ se „Masaryk přiblížil linii záporu, o níž tolikrát byl spor, a vůbec si přejal mnohé z našeho [tj. státoprávně pokrokového – poznámka J. T.] stranického kředu, co dříve prudce potírával“.²⁷ Nedávný reprezentant pozitivní politiky dospěl k závěru, že je třeba za všech okolností zahájit českou zahraniční akci, jejíž konečný cíl – tj. úplný rozchod s Rakousko-Uherskem a jeho rozbití, nebo samostatnost českých zemí, respektive Čechů v rámci monarchie – bude záviset na vývoji válečného dramatu, na vojenských úspěších či prohrách střetnuvších se velmocenských táborů. Věcně rozebral mezinárodní situaci i domácí politickou scénu, přičemž se zmínil i o svém jednání s místodržitelem knížetem Thunem. Blíže charakterizoval české politické strany, které považoval za potenciální účastníky odboje, podal lapidární portréty jejich rozhodujících činitelů a vyjádřil politování, že Švihova aféra v samém předvečeru války mu znemožnila navázat nyní tak potřebné kontakty s dr. Karlem Kramářem. Překvapivé kritice podrobil vlastní realistickou stranu; svěřil se, že i zde musí být rezervovaný a opatrný, zmínil se však o „kroužku spolehlivých přátel, který i jistými prostředky, jež by poskytly první možnost rozvinout akci, vládne“, narážející na dr. Přemysla Šámala a jeho spolupracovníky. A drsně se vyjádřil o svých židovských spolustranicích, kteří až na

²⁵ Podrobné svědectví o jeho činnosti za první světové války viz: Miroslav PLESINGER-BOŽINOV, *Vzpomínky na první odboj*, Eduard Kubů (ed.), Praha 1997.

²⁶ „Velmi toho lituji, že o návštěvách u Masaryka nebylo možno z pochopitelných důvodů činit záznamy; kdybych je byl i učinil, byla by nastala nutnost zničit je na podzim roku 1915, nechtěl-li jsem kompromitovat jiné a především věc. [...] Rekonstruovat rozhovor před lety konaný není lehká věc, třeba v tomto případě běželo o dojem silný, k němuž jsem se často vracel.“ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 58.

²⁷ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 59.

malé výjimky smýšlejí prorakously a sympatizují s ústředními mocnostmi. Na Dyka, jenž mu rovněž s důvěrou otevřeně vyložil své velmi podobné postoje, vyjadřující zároveň stanoviska státoprávně pokrokové strany, udělal velmi příznivý dojem. S uspokojením konstatoval, že Masaryk změnil své názory prakticky ve všech bodech, kde se po léta střetali, od sporu o evoluci a revoluci po otázku českého historického státního práva a státní samostatnosti. Především však vítal, že pro kýženu zahraniční odbojovou akci „*je k dispozici právě profesor Masaryk, [...] který právě proto, že nebyl fantastický ztřeštěnec a radikál, 'boucharon', mohl přesvědčit zahraniční veřejnost, že skutečně zde běží o akci celonárodní*“.²⁸

Pro Dyka byla proměna politických postojů Masarykových velkým zadostiučiněním a vzbudila u něho zjevné sympatie k nedávnému protivníkovi, pod jejichž dojmem jistě ustoupily do pozadí jeho výhrady k samotné Masarykově osobnosti, před několika lety expressis verbis publikované.²⁹ Můžeme tak alespoň soudit z jeho vzpomínek, napsaných sice s odstupem mnoha let, ale v době, kdy mezi oběma muži již opět panovalo politické i osobní napětí, jež příznivý dojem z roku 1914 mohlo spíše setřít, než zveličit. Masarykovo svědectví o kontaktech s Dykem na počátku světové války, natož pak o dojmu, jakým na něho zapůsobil, nemáme k dispozici. Jisté je, že v dané chvíli respektoval Dyka-politika, měl k němu plnou důvěru a oceňoval jeho novinářské schopnosti, jichž nedlouho poté zamýšlel – jak ještě připomeneme – využít i pro zahraniční odboj.

Dykova návštěva u Masarykových neměla být poslední. Brzy se znovu vypravil do Kounicovy ulice, kde zastihl národně sociálního poslance dr. Václava Choce a svého stranického kolegu dr. Antonína Hajna. Nejprve chtěl odejít, ale Masaryk ho pozval dál, aby se spolu s dalšími dvěma hosty účastnil porady, připravující druhou Masarykovu sondážní cestu do Holandska, jež se pak uskutečnila v polovině října 1914. Pro svá zahraniční jednání potřeboval získat souhlas odpovědných představitelů českých politických stran, o něž za daných válečných poměrů nemohl žádat jinak než při soukromých setkáních. Všichni účastníci schůzky mu podle Dykova svědectví tuto legitimaci dali. Přitom se shodli, že je nutno zjistit, je-li likvidace Rakousko-Uherska mezi válečnými cíli Dohody a bude-li ji Dohoda v případě svého vítězství s to prosadit. Zároveň byli jednotní v názoru, že bude třeba rozvinout účinnou zahraniční propagandu za českou věc a mít své zástupce, „jakési národní vyslance“, ve významných světových centrech. Diskutovalo se též o programových a ideových východiscích odboje a o problému, zda hájit stanovis-

²⁸ Tamtéž, s. 62.

²⁹ Nyní, na počátku světové války, Dyk najednou vítal z hlediska potřeb a úspěchu odbojové akce Masarykovo renomé v zahraničí a jeho autoritu „v některých kruzích anglických a amerických“, získané angažovaností v Hilsnerově aféře a v záhřebském procesu, ač právě tato jeho vystoupení mu o čtyři roky dříve, v souboru svých fejetonů z března 1910, vytýkal jako výraz snahy o spektakulární prezentaci vlastní osoby.

ko historicko- či přirozenoprávní. Všichni se nakonec vyslovili pro to, aby se základem zahraniční odbojové propagandy stalo české historické státní právo.³⁰

Na toto setkání vzpomíná s odstupem deseti let i Antonín Hajn: „Masaryk se rozhodl odejít za hranice. Nešel tam bez vědomí celé řady českých politických osob, naopak. Pamatuji se dobře, jak jsme se u něho sešli nahodile, Viktor Dyk, poslanec Choc a já; jednomyslně jsme ho žádali, aby se za hranicemi postavil pevně a nekompromisně na půdu českého státního práva, což slíbil s přesvědčením a důrazem. Požádal mne tenkrát také, mohl-li bych mu přinést ještě návrh hranic českého státu, jak si jej představujeme; bylo již před samým jeho odjezdem z vlasti – v prosinci 1914 – ale stačil jsem ještě s dr. Semerádem³¹ nastínit hranice a dovézt je Masarykovi. Do těch hranic jsme již byli pojali Slovensko a učinili jsme hranicí jeho na nejdálnějším východě řeku Už a na jihu jsme šli před Dunaj do šoproňské a mošonské stolice.“³²

V dalších týdnech následovalo ještě několik kratších rozhovorů mezi Dykem a Masarykem. Jeden se odbýval cestou z Masarykova bytu do redakce *Času* a týkal se vnitropolitického vývoje v Rusku. Dyk projevoval obavy před vnitřními třesky v Rusku a možným selháním ruské armády, Masaryk je rozptýloval vcelku pozitivním hodnocením ruského vojenského nasazení na počátku války, naopak skepticky se vyjadřoval o Francii, ale největší naděje vkládal ve válečnou roli Anglie.³³ K poslednímu rozhovoru došlo krátce před Masarykovým odchodem do ciziny, o němž Dyk věděl, a proto mu při tomto setkání předal švýcarskou adresu svých spolustraníků a přátel Rudolfa Kepla a dr. Lva Sychravy, kteří již v exilu připravovali půdu pro zahraniční akci. Masaryk naopak Dykovi sdělil, že se mu po jeho odjezdu přihlásí důvěrník, který bude prostředkovat styky mezi domácími a zahraničním odbojem. Důvěrník se pak opravdu přihlásil: byl to dr. Edvard Beneš, Dykovi dobře známý ze společných akcí realistické a státoprávně pokrokové mládeže v posledních předválečných letech.³⁴ Následovala několikaměsíční spolupráce obou mužů.³⁵

³⁰ Tamtéž, s. 62–64.

³¹ Jan Semerád (1866–1926), lékař a publicista; v letech 1904–1918 řídící primář nemocnice na Královských Vinohradech v Praze, redaktor *Časopisu lékařů českých*, zakladatel Svazu slovanských lékařů. Stoupenec státoprávně pokrokové strany, aktivní účastník domácího odboje za první světové války. Po vzniku ČSR státní tajemník v ministerstvu veřejného zdravotnictví.

³² Antonín HAJN, *Česká politika za války*, Praha 1924, s. 5.

³³ Tamtéž, s. 68–69.

³⁴ Tamtéž, s. 70.

³⁵ Antonín Hajn zaznamenal, jak ho v březnu 1915 navštívil Beneš v doprovodu Viktora Dyka a požádal jej o „legitimaci“ státoprávně pokrokové strany pro Masarykovu odbojovou činnost v zahraničí, kterou samozřejmě od Hajna „ústní cestou“ obratem získal. – A. HAJN, *Česká politika za války*, s. 5–6.

Nechybělo mnoho, a Masaryk a Beneš mohli s Dykem spolupracovat i v zahraničním odboji. Brzy na jaře 1915 vyzval totiž Beneš z Masarykova podnětu Dyka, aby jako schopný žurnalista odešel do exilu a zapojil se do propagačního úsilí zahraniční akce. Dyk tento návrh zprvu odmítl s poukazem na své nedostatečné jazykové schopnosti i na svou úlohu v domácí rezistenci a v národně obranné publicistice ve vlasti; místo sebe navrhl dr. Antonína Hajna a Antonína Kalinu. Ale Beneš mu oponoval s tím, že dobrý novinář znamená pro odboj více než průměrný politik, a svým dalším naléháním nakonec dosáhl změny básníkova rozhodnutí.

Ač nebyl vnitřně přesvědčen o relevanci svého působení v zahraničním odboji, začal se Dyk připravovat na odchod do exilu. Dvakrát předal dr. Benešovi svoji fotografii pro falešný bulharský pas, který měl být vyhotoven ve Švýcarsku, a posléze od něho přijal tisíc korun na cestu – a tím i „*závazek na kterékoli vyzvání okamžitě odejet*“. S domovem se zastřeně rozloučil básní *Cesta*, pas však stále nepřicházel. V létě 1915 začali s Benešem uvažovat o plánu, podle něž by oni dva a ještě dr. Lev Borský, každý zvlášť, přešli v Sedmíhradsku hranici do tehdy neutrálního Rumunska, setkali se pak na americkém vyslanectví v Bukurešti u vyslance, Čechoameričana K. J. Vopičky, a společně pokračovali na Západ. Vzápětí bylo však Sedmíhradsko prohlášeno za válečné pásmo, na všech dalších možných přechodech se zostrila kontrola hranic – a sám Beneš uprchl takřka v hodině dvanácté původně neplánovanou cestou přes Německo do Švýcarska. Viktor Dyk tak zůstal zachován pro domácí frontu, což se ukázalo jako nejšťastnější eventualita. Historie jeho neuskutečněného odchodu do zahraničí měla ovšem později svou dohru v animozitách československé politické scény dvacátých let.³⁶

³⁶ V roce 1926 a 1927 se v článcích „hradních“ novinářů v *Národním osvobození*, spjatých s dr. Edvardem Benešem, objevily nepřímé výtky Dykovi, že v roce 1915 oslyšel Masarykovu výzvu k odchodu do zahraničí. Také Benešovy válečné paměti *Světová válka a naše revoluce*, vydané roku 1927, obsahovaly pasáž, umožňující výklad, že se Dyk zdráhal (snad z nedostatku odvahy?) odejít do exilu. Dyk nabyl přesvědčení, že jde o Benešovu zákulisní snahu zdiskreditovat aktuálního politického protivníka a kritika rafinovaným zpochybněním či umenšením jeho zásluh v odboji. Zpětně si tím vyložil i určitý chlad T. G. Masaryka vůči sobě při prvním poválečném setkání ve Vínohradském divadle. Dospěl k názoru, že Beneš již v exilu nepravdivě informoval Masaryka o okolnostech neúspěšného útoku, využívaje přitom skutečnosti, že Dyk nebyl výzvou ke své účasti v zahraničním odboji zrovna nadšen a zprvu ji z věcných důvodů odmítal. – Celý případ vyložil Viktor Dyk jednak ve svých memoárech (V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 116–133), jednak v brožuře *Ad usum pana presidenta republiky* (Viktor DYK, *Ad usum pana presidenta republiky*, druhé vydání, Praha 1929, s. 24–34), Edvard Beneš se jej stručně dotkl ve svých pamětech na dobu první světové války (Edvard BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*, díl I, Praha 1927, s. 67–68 a 75), podle Dyka nepřesně, nejednoznačně, s možností dehonestujícího výkladu vůči němu. K tomu srov. Martin KUČERA, *Obrysy světa Viktora Dyka za války*, in: Josef Tomeš (ed.), *Básník a politik. Sborník z konference k sedmdesátému výročí úmrtí Viktora Dyka*, Praha 2004, s. 82–85; Josef TOMEŠ, *Viktor Dyk a T. G. Masaryk. Dvoji reflexe češství*, Praha 2009, s. 55–56 a 81–84.

Vzhledem k početnosti a vlivu jejich strany byla účast státoprávních pokro-
kářů v zahraničním odboji reprezentativní a nadto průkopnická. Aktivně se podíleli
i na domácím odboji a byli zastoupeni v jeho ústředí, tzv. Maffii, a to prostřednic-
tvím Antonína Hajna, jenž o tom zaznamenal: „*Hned po vypuknutí války byla
v Praze tři [odbojová] střediska, nepočítám-li vedení strany státoprávně pokrokové
[...]; jedno začalo vyvíjeti činnost kolem prof. Masaryka, druhé kolem dra Kra-
máře a dra Rašína, třetí středisko bylo sokolské a hlavou jeho byl dr. Scheiner.
Tato střediska s počátku se neznala navzájem a pracovala i nezávisle na sobě, ale
věc sama je nakonec spojila a tlak poměrů to jen urychlil. Naše stranictví vyža-
dovalo, aby v tajné společnosti byla pokud možno zastoupena každá strana. Stačil
mezi jejími členy jediný stisk ruky, aby bylo všechno osobní zapomenuto, a stisk ten
zároveň znamenal slib věrnosti a loyálnosti osobní i oddanosti pro věc. Tak se stali
prvními členy Maffie Beneš, Hajn, Kramář, Rašín, Scheiner, Soukup a Šámal; tento
– Šámal – byl faktickým středem, u něho pravidelně také byly porady.*“³⁷

Základy tohoto konspiračního centra byly položeny v prosinci 1914 po od-
jezdu T. G. Masaryka do exilu, jeho organizace pak dokončena v březnu 1915. Mě-
lo koordinovat zpravodajskou a odbojovou činnost v českých zemích a udržovat
kontakty a součinnost s formující se Masarykovou zahraniční akcí. Programově se
orientovalo na ideu samostatného českého, respektive československého státu s po-
mocí a podporou mocností Dohody, tedy „velezrádně“ protirakousky, protiněmec-
ky a prodohodově, výhledově se snažilo sjednotit na této platformě většinu české
politiky a čelit jejím aktivistickým tendencím a projevům. Na pražský „tajný vý-
bor“ navazovaly odbočky v jednotlivých městech českých zemí (například v Bene-
šově, Mladé Boleslavi, Kladně, Jindřichově Hradci, Plzni, Pardubicích a Brně)
i v samotné Vídni. Brněnská odbočka se v létě 1915 rozrostla v zemskou centrálu
pro Moravu a České Slezsko v čele s Arnoštem Heinrichem. Personální vedení
Maffie se postupem času proměňovalo. Opakovaně bylo postiženo rakouskou per-
zekucí (v roce 1915 byli zatčeni Karel Kramář, Alois Rašín, Josef Scheiner
a František Soukup) a v září 1915 i odchodem agilního Edvarda Beneše do zahra-
ničí. Na uprázdněná místa přicházeli další politici z různých stran, mj. Bohuslav
Franta, Jaroslav Kvapil, Jan Hajšman, Bedřich Štěpánek a další, vedení na podzim
1915 převzal Přemysl Šámal, jenž dále rozšířil odbojovou činnost do širokého
spektra českého politického i kulturního života. Ačkoliv došlo v okruhu Maffie
v prvním období války k několika vlnám zatýkání, její jádro a organizační struktury
nebyly ani v nejtěžším čase válečné persequce v letech 1915–1916 postiženy poli-
cejní represí a kontinuálně zajišťovaly ilegální odbojovou činnost.

Účast státoprávně pokrokové strany v ústředí domácího odboje zprostředko-
val na jaře 1915 Edvard Beneš, jenž byl ve spojení s Viktorem Dykem, věděl
o kontaktech Antonína Hajna a Viktora Dyka s T. G. Masarykem na podzim 1914,
o tom, že „*radikální kruhy na svou pěst začaly styky s cizinou*“, o Masarykově

³⁷ A. HAJN, *Česká politika za války*, s. 12–13.

spolupráci se Sychravou ve Švýcarsku i o konspirační aktivitě strany ve vlasti. Opakovaně navštívil Antonína Hajna v jeho nakladatelství na Václavském náměstí, informoval ho o svých rezistenčních aktivitách a naopak získal zprávy od něho, a tak s ním navázal spolupráci. Koncem března 1915 pozval Hajna do schůzky „tajného výboru“, ač se proti jeho účasti stavěl Karel Kramář, zdůrazňuje bezvýznamnost státoprávně pokrokové strany, a když se pak Hajn dostavil na schůzku „spiklenců“ do bytu Přemysla Šámala, „nemohl nežli být přijat ode všech jako jeden z nich“. Další spolupráce s Hajnem v „Maffii“ pak byla podle Benešova soudu „zelela hladká a bezvadná“.³⁸ Paralelně navázal Beneš styky s dalšími státoprávně pokrokářskými představiteli – se Lvem Borským, Ladislavem Macháčem, Antonínem Kalinou.³⁹ Zároveň rozvinul užší zpravodajskou spolupráci s konspiračními strukturami této strany, řízenými Jaromírem Malým, J. K. Strakatým, Jaroslavem Kábrlem a Rudolfem Brožem.⁴⁰

Zastoupení státoprávních pokrokářů v centru domácího odboje vyplývalo logicky z jejich programového zaměření, deklarovaného již v předválečných letech, kdy mnozí z jejich válečných odbojových souputníků uskutečňovali linii pozitivní politiky. Echo předválečných článků Lva Borského, jež namnoze tehdy byly hlasem „volavého na poušti“, ožilo nyní v informační brožůře o české otázce a českém odboji, kterou týž autor napsal v březnu 1915 z pověření Maffie pro politickou reprezentaci i veřejnost dohodových mocností a v jejímž závěru čteme charakteristické věty: „Trojdohoda může bez veškerých obětí, pouhým svým diktátem při sjednávání míru vytvořiti si spojení o jednom milionu vojáků proti Německu tím, že znovu zbuduje starý a slavný, kdysi neodvislý stát český. [...] Z této číslice milion spojenců plyne železnou logikou axiom, v jehož znamení doufáme býti spasení, axiom: Český stát jest zájmem Trojdohody, a proto zbudován býti musí!“⁴¹

Státoprávně pokroková strana ovšem udržovala kontakty i s legální českou stranicko-politickou scénou, která zde existovala i v mimořádných válečných po-

³⁸ Edvard BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*, Praha 1935, s. 44. Srov. M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie*, I, s. 336.

³⁹ Tamtéž, s. 45.

⁴⁰ Tamtéž, s. 49. – Na počátku roku 1915 jednal opakovaně Edvard Beneš s Jaromírem Malým v pražské Pařížské kavárně o spojení obou rezistenčních aktivit s tím, že „není účelné dělat dvoji akci“. Antonín RAUTENKRANZ, *Kus českého odboje*, Nové Čechy. Pokroková revue 10, 1927, s. 105–106.

⁴¹ O napsání brožury požádal dr. Borského, jenž byl v té době již povolán jako záložní důstojník do rakousko-uherské armády a dlel v kasárnách v Kutné Hoře, poslanec Antonín Kalina. Borský ji napsal za čtyři dny a rukopis předal dr. Janu Heidlerovi, ten jej doručil z Kutné Hory do Prahy a odevzdal představitelům Maffie, kteří jej jednomyslně schválili a v létě 1915 zaslali T. G. Masarykovi do Švýcar. Text však nebyl nikdy vytištěn a propagandisticky využit. Jeho opis se zachoval v archivu zahraničního odboje a posléze byl vydán pod titulem *Leták Dohodě v rámci výboru z Borského předválečné a válečné publicistiky*: Lev BORSKÝ, *Z civilního generálního štábu*, Praha 1924, s. 103–120 (uvedený citát na straně 119–120).

měrech, v situaci suspenze ústavnosti a rozpuštění parlamentu. Představitelé tehdejších českých politických stran se každý měsíc scházeli na neoficiálních poradách, konaných většinou v prostorách sekretariátu agrární strany u Antonína Švehla. Účastnili se jich zpravidla za agrárníky Antonín Švehla, František Udržal a Adolf Prokůpek, za mladočechy Karel Kramář, Alois Rašín, po jejich uvěznění J. G. Maštálka a Z. V. Tobolka, za staročechy Karel Mattuš, za sociální demokraty Alfred Meissner, František Soukup a Bohumír Šmeral, za realisty Přemysl Šámal, případně i František Drtina a za státoprávní pokrokaře Antonín Kalina a Karel Stanislav Sokol. V této společnosti se setkávali stoupenci české samostatnosti a přímo účastníci odboje s prorakouskými aktivisty a kunktátorskými zastánci tzv. politiky dvojího želízka. Reprezentanti protirakouského tábora, k nimž na prvním místě patřili státoprávní pokrokaři, musili zde čelit snahám aktivistů, přímo či nepřímo desavuuujícím československý zahraniční odboj.⁴²

Aktivismus, navazující na předválečnou pozitivní politiku a představující protipól odboje, měl v různé míře své zastánce prakticky ve všech tehdejších českých politických stranách. V zásadě nebyl v rozporu s českým vlastenectvím a státoprávními požadavky, pouze na rozdíl od odboje, spojujícího osud českého národu ně osvobozovacího zápasu s naději na vítězství Dohody, akcentoval obavy z neblahých důsledků negativistického a přímo rezistenčního postoje české politiky v mimořádných válečných poměrech a zejména v případě konečného vítězství ústředních mocností ve světové válce. Vstřícným, loajálním přístupem k dynastii a vládě chtěl v nejisté době zachránit před válkou dosažené pozice českého národa a pojistit jeho poválečné perspektivy v rámci trvající a případně posílené rakousko-uherské říše. Naopak stoupenci odboje dospěli k závěru, že ani sebeloajálnější postoj českého národa nebude v případě rakousko-uherského vítězství ze strany Vídně pozitivně oceněn a že toto vítězství, posilivší pozici rakouských Němců, bude mít pro Čechy v každém případě katastrofální důsledky. Upozorňovali, že otevřená aktivistická vystoupení české politické reprezentace by oslabil a problematizovala postavení českého zahraničního odboje a snižovala šance jeho úspěchu. Zvláštní obavy pak vyvolávaly aktivistické soustředovací tendence v oficiálním českém stranickém táboře, představující – řečeno s Viktorem Dykem – „*nebezpečí, že dojde k utvoření rakušácké strany národní, jež by učinila jménem celého národa projev pro Rakousko a dynastii, – anebo že bude vynucen společný projev českých stran nátlakem stran z přesvědčení rakušáckých a zaleknutím zástupců stran neupřímně rakušáckých nebo vyložené nerakušáckých*“.⁴³

Když z aktivistických řad vzešel na podzim 1915 návrh na sloučení dosavadních českých městských stran v nově konstituované národní straně s prorakousky loajalistickým programem, narazil v první řadě na odmítavé stanovisko státoprávně

⁴² Srov.: A. HAJN, *Česká politika za války*, s. 16; Z. V. TOBOLKA, *Můj deník z první světové války*, Praha 2008, s. 116 a 132.

⁴³ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 233.

pokrokové strany. Na výše uvedených mezistranických poradách je 8. prosince 1915 tlumočil Karel Stanislav Sokol: „*Nemohou-li naši zástupci za hranicemi žádati od nás veřejné přihlášení se k nim, mohou právem čekati od nás aspoň mlčení. Ani nelze utvořiti stranu s takovýmto programem za procesu Kramářova, aby toho nebylo proti němu využito, že se teprve po jeho uvěznění stává v českém národě možnou rakouská strana.*“⁴⁴ V návaznosti na toto prohlášení se proti ideji nové strany postavili i zástupci realistů František Drtina a Přemysl Šámal. Sokolův návrh, aby se bez programu utvořil společný koordinační výbor městských stran, byl zamítnut.⁴⁵ Výzva k ustavení nové strany vyšla pak v českém tisku 1. ledna 1916 bez podpisu představitelů státoprávně pokrokové a realistické strany.

Jednání o nové straně pokračovala v roce 1916, přičemž státoprávní pokrokáři volili retardační taktiku: jejich zástupce K. S. Sokol se buď s omluvou porad neúčastnil, nebo se meritorně nevyjádřil a vyžádal si čas, aby se mohl poradit s dalšími členy vedení své strany.⁴⁶ Počátkem dubna 1916 byl Antonín Hajn válečným vedením své strany pověřen, aby navštívil Karla Mattuše a jménem státoprávních pokrokářů odmítl návrh aktivistického programu proponované strany: „*Návrh ten bje novou dobu ve tvář a podrývá českým pracovníkům za hranicemi půdu pod nohama. Dříve byli dva činitelé, k nimž musila přihlížeti česká politika: panovník a vláda; dnes k nim přistoupil ještě činitel třetí: zahraniční, to je Dohoda, u níž se jeví smysl pro českou otázku, i nemůže česká politika vytyčovati programy a taktiku beze zřetele k ní.*“ Mattuš reagoval příznačně pro tu část české politické reprezentace, jež byla zejména po rakousko-uherském průlomu u Gorlice zachvácená pesimismem: „*Dnes je věc s národní stranou již v takovém stadiu, že nelze jinak, než přijmout to, co jest již hotovo a jak je to hotovo. Dnes strany, které se nezučastní, vystaveny jsou nebezpečí persekuce. To se týká i Vaši strany, pane doktore, a zrovna takřka hned na Příkopech budete moci býti zatčen...*“ A Hajn mu ostře, byť s dobovou kurtoasií, odpověděl: „*Pak to byla chyba, pane vrchní řediteli, lehkomyšlnost nebo zlomyšlnost, že k takovému dílu byla vyzvána i naše strana.*“⁴⁷

Plán národní strany byl nakonec, jako mnohé jiné, založen ad acta. Na podzim 1916 na něj však navázala idea nadstranického orgánu, koordinujícího českou politiku v otázkách celonárodního významu, – Národního výboru – a s ním provázaného společného orgánu všech českých poslanců na říšské radě – Českého svazu. Iniciátor akce Antonín Švehla předložil 17. listopadu 1916 programové prohlášení Národního výboru i Antonínu Hajnovi, jenž je vzápětí pro jeho roajalistický a akti-

⁴⁴ A. HAJN, *Česká politika za války*, s. 16–17.

⁴⁵ Z. V. TOBOLKA, *Můj deník z první světové války*, s. 132.

⁴⁶ Srov. tamtéž, s. 141, 149, 151.

⁴⁷ A. HAJN, *Česká politika za války*, s. 17–18. – Hajn uvedený rozhovor, jehož obsah a průběh si hned po jeho skončení zaznamenal, po letech označil jako pro onu dobu „charakteristickou epizodu“. Záznam se zachoval v Hajnově pozůstalosti: ANM, f. Antonín Hajn, k. 128, sl. 3620.

vistický tón odmítl. Ještě téhož dne večer sešel se Hajn v restauraci tehdejšího nádraží Františka Josefa (dnešního Wilsonova-Hlavního) k jednání s ostatními členy vedení státoprávně pokrokové strany, totiž Antonínem Kalinou, K. S. Sokolem, Viktorem Dykem a Josefem Škábou. Společně posoudili myšlenku a program Národního výboru i rizika plynoucí pro stranu z jejich odmítnutí a jednomyslně se shodli, že se k Národnímu výboru nepřipojí. Jejich rozhodnutí následovali pak i realisté, takže pod provoláním o ustavení Národního výboru chyběly podpisy zástupců dvou sice malých, ale minimálně v předválečném českém politickém životě dobře viditelných českých stran.

Z hlediska dlouhodobé a v podstatě neměnné politické linie své strany oceňovali Hajn i jeho druhové na Švehlově iniciativě kolem vzniku Národního výboru tendenci přenést těžiště české politiky do Prahy. Zásadně souhlasili i s myšlenkou koordinace českých národně politických snah za války jedním ústředím, ale nemohli přistoupit na jeho deklarovanou programovou platformu, byť motivovanou reflexí nepřehrávaných optimistických reality a sebezáštitnými ohledy.⁴⁸

Proti ideovému zaměření Národního výboru a Českého svazu pak ústně protestoval poslanec Antonín Kalina u Antonína Švehly i u Adolfa Stránského. Zároveň jim oznámil, že státoprávně pokrokařští poslanci nepřistoupí k Českému svazu a současně vystoupí z Klubu neodvislých poslanců, jehož byl Stránský, podílející se na vzniku obou výše zmíněných národních orgánů, místopředsedou.⁴⁹

V době, kdy se stranické vedení usneslo neparticipovat na Národním výboru a Českém svazu, ale bez spojitosti s tímto rozhodnutím, byla strana postižena persekucí v souvislosti s tzv. Štěpánkovou aférou. Člen předsednictva strany dr. Vítězslav Štěpánek působil, jak výše vzpomenuto, od prosince 1914 v exilu a aktivně se účastnil zahraničního odboje, nejprve ve Švýcarsku, poté v Rusku. Prostřednictvím svého otce, profesora Karla Štěpánka, udržoval spojení s domovem. Na podzim 1916 se policie na základě udání zmocnila archivu profesora Štěpánka a zjistila jeho kontakty se synem a zahraničním odbojem, ale i s odbojem domácím. Během listopadu 1916 došlo k zatčení řady státoprávně pokrokařských odbojových činitelů z okruhu vinohradské organizace strany, mezi nimi též Viktora Dyka.⁵⁰ O něco později, v únoru 1917, dopadla persekuce i na Antonína Hajna, jenž byl poněkud mírněji postižen pouze konfinací v rodné východočeské Solnici.

Na tomto místě je třeba se blíže zastavit u politické role Viktora Dyka v prvních třech válečných letech, o níž jsme se již průběžně zmínili na předcházejících stránkách. Jeho tehdejší činnost byla opravdu mnohostranná, přesahovala stranický rámec a nabývala různých konspirativních i legálních forem. Zcela mimořádně

⁴⁸ Blíže k tomu viz: A. HAJN, *Česká politika za války*, s. 18–19; V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 200–201.

⁴⁹ Srov. Z. V. TOBOLKA, *Můj deník z první světové války*, s. 221.

⁵⁰ Dále zatčení byli mj. redaktor J. K. Strakatý, Václav Moora, Prokop Kroupa... – V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 199–203.

a jedinečně se projevila na poli kulturní resistance.⁵¹ Dyk totiž dokázal využít prostoru, který pro národní obrannou a přímo odbojnou agitaci – vzdor přísné válečné cenzuře – poskytoval český tisk včetně zdánlivě nepolitických kulturních časopisů, a uveřejňoval zde početné jinotajné úvahy, fejetony, povídky a básně, skrytě pranýřující či zesměšňující oficiální kruhy monarchie i loajální aktivismus nemalé části české politické reprezentace a českého národa vůbec. Po zastavení státoprávně pokrokového deníku *Samostatnost* v září 1914, své dosavadní kmenové publikační tribuny, začal publikovat v dalších českých listech, mimo jiné i v realistickém *Čase* a především v brněnských Lidových novinách, spjatých s moravskou stranou lidovo-pokrokovou, spřízněnou se státoprávními pokrokáři, a řízených Arnoštem Heinrichem, předním organizátorem odboje na Moravě. Z literární revue *Lumír*, kterou od roku 1907 spolu s Hanušem Jelínkem redigoval, učinil prostředek intelektuální rezistence; vedle řady básní s aktuální symbolikou tu mimo jiné postupně otiskl svou obsáhlou studii o Victoru Hugovi a jeho díle, pojatou jako zastřený protest proti monarchii, samovládě i válce,⁵² ale také studie Edvarda Beneše *Válka a kultura*.⁵³ Ve spolupráci s přítelem Jelínkem dokázal „umně balancovat na samém pokraji legality [...] a obměňovat a radikalizovat obsah měsíčníku podle měnící se situace“.⁵⁴

Nejvíce ovšem působily jeho básně, napsané pod dojmem válečné atmosféry a vycházející v denním tisku a v časopisech; jejich metafory oslovovaly většinu národa a zároveň nebyly jasné cenzorům. Posléze byly shrnuty do čtyř básnických sbírek tvořících tzv. *Válečnou tetralogii*, z nichž *Lehké a těžké kroky* (1915) a *Anebo* (1918) vyšly ještě během války, *Okno* (1921) a *Poslední rok* (1922) až v prvních poválečných letech. Dykovi se přitom připisuje i autorství různých „šeptandou“ šířených válečných popěveků a vtípů, jak o tom svědčí jeden z blízkých básnickových přátel a odbojových spolupracovníků, redaktor Jan Hajšman, podávaje hutnou sumární charakteristiku tehdejších Dykových aktivit, v nichž se protínalo jeho umělecké, politické i lidské já: „*Všecky konventikly, schůzky, kroužky znal*

⁵¹ O Dykově odbojové činnosti za první světové války viz souhrnně: Martin KUČERA, *Obrysy světa Viktora Dyka za války*, in: Josef Tomeš (ed.), *Básník a politik. Sborník z konference k sedmdesátému výročí úmrtí Viktora Dyka*, Praha 2004, s. 71–89; Josef TOMEŠ, *Viktor Dyk a T. G. Masaryk. Dvoji reflexe češství*, Praha 2009, s. 53–60.

⁵² V závěru studie Dyk píše: „*Je a zůstane zásluhou Hugovou, že snažil se udržeti plamen, rozžatý velkou revolucí, neboť běda národu, v kterém není svatého plamene, národu tupě se klaničímú skutečností...*“ Viktor DYK, *Básník a politika. K veřejné činnosti Viktora Huga*, Lumír 42, 1914, s. 526.

⁵³ Edvard BENEŠ, *Válka a kultura. Studie z filosofie a sociologie války*, Lumír 43, 1915, č. 5, s. 219–230, č. 6, s. 262–274. Vzhledem k dobové situaci českého národa lze závěr studie považovat za aktuální poselství: „*Válka, násilí, revoluce je oprávněná a spravedlivá – a nejen to, naopak daleko více: je povinností každého tehdy, sahá-li se opravdu na duševní i hmotnou kulturu jeho národa.*“ (Tamtéž, s. 274.)

⁵⁴ M. KUČERA, *Obrysy světa Viktora Dyka za války*, s. 76.

a prošel, všude popouzel, štal, rýpal, šířil sarkasmus, nedůvěru a zase pevnou víru, shledával zprávy a šířil vtipy, výsměšky, jeden ožehavější než druhý. [...] Dyk-básník, Dyk-novinář, Dyk-glosátor denního života, politik a všechno všudy slilo se v jednoho jediného Dyka-odbojníka.“⁵⁵

Smysl Dykovy válečné tvorby dlouho unikal cenzuře. Teprve alegorická próza *Tajemná dobrodružství Alexeje Iványče Kozulinova*, zdánlivě satira na ruské, ve skutečnosti však na rakouské poměry, otiskovaná od 1. června do 21. září 1915 na pokračování v Lidových novinách, upoutala pozornost rakousko-uherské vojenské justice, do jejíž působnosti patřily za války i politické delikty civilistů. Dyk zde ve formě parodie na ruský klasický román karikoval některé jevy a protagonisty soudobé české politické reality (mj. Bohumíra Šmerala), ale také řádění vojensko-policejní perzekuce na počátku války, přičemž průhledně narážel třeba na zatčení dr. Karla Kramáře nebo na represe proti obecnímu zastupitelstvu západočeského města Radnice. Vydávání prózy bylo zakázáno, Lidové noviny na týden pro výstrahu zastaveny a autor byl téměř rok vyšetřován. Konečně na podzim 1916 bylo proti němu (jakož i proti šéfredaktoru a vydavateli listu) zahájeno soudní řízení, vynešení rozsudku však bylo odloženo na neurčito, protože Dyk byl mezitím 20. listopadu 1916 zatčen v souvislosti se státoprávně pokrokařskými odbojovými aktivitami, odhalenými zčásti během Štěpánkovy aféry.

Z pražského garnizónního vězení byl posléze převezen do vídeňské vojenské věznice, kde strávil skoro půl roku. I v žaláři psal příspěvky do *Lumíra* a snažil se jej na dálku redigovat, udržoval korespondenci, překládal francouzskou poezii a samozřejmě psal vlastní verše, obsažené později ve sbírce *Okno*. Právě zde v dubnu 1917 vytvořil svou pravděpodobně nejznámější báseň *Země mluví*, kterou reagoval na situaci před zasedáním říšské rady, svolané poprvé od počátku války, a naléhal na české poslance, aby v historicky rozhodujících okamžicích nezapomněli na svou odpovědnost vůči národu a na parlamentní půdě bojovali nekompromisně za jeho sebeurčení. Intence básně souzněla s intencí v téže době připraveného *Manifestu českých spisovatelů*, který Dyk rovněž podepsal⁵⁶:

*Neoslyš slova varující,
Neprodej úděl za čocovici.
Třeba mne opustíš,
Nezahynu.*

*Ale víš, kolik sem přijde stínů?
Kolikrát pěst bude potomek zatínat,
a syn tvůj kolikrát tě bude proklínat?*

⁵⁵ Jan HAJŠMAN, *Viktor Dyk v domácím odboji*, Praha 1931, s. 6.

⁵⁶ Text manifestu doručil Dykovi do vězení jeho starší bratr Ludvík. Po jeho přečtení Viktor Dyk poslal bratrovým prostřednictvím organizátoru akce Jaroslavu Kvapilovi lístek, v němž se přihlásil k signatářům prohlášení.

Na obnovené říšské radě

Na jaře 1917 nastává přelom v průběhu světové války, ve vnitřním vývoji v Rakousko-Uhersku i v souřadnicích českého odboje. Válečnou konstelaci zásadně změnila ruská únorová revoluce a posléze dubnový vstup Spojených států amerických do války. Ohlas pádu carské monarchie a vítězství demokratické revoluce v Rusku výrazně ovlivnil vnitřní poměry v rakousko-uherské říši, kde byla po nástupu nového císaře Karla podstatně zmírněna politická persekuce, ukončena faktická vojensko-byrokratická diktatura, obnovena ústavnost a parlamentarismus, přislíbena amnestie pro politické vězně a rýsovaly se možnosti reforem říše včetně přeměn státoprávních a řešení národnostní otázky. S celkovým „uvolněním“ a renesancí politického života v monarchii, byť stále v mimořádných válečných podmínkách, se proměnila i situace domácího odboje: značná část jeho dosavadních aktivit se mohla nyní realizovat na legálním fóru a odbojová organizační síť Maffie začala prolínat se strukturami v národně osvobozovacím zápase angažovaných politických stran.

Během prvních let světové války narůstalo odcizení mezi radikalizující se českou veřejností a oportunními postoji větší části její parlamentní reprezentace, jež se projeví ještě v prohlášení Českého svazu z 31. ledna 1917, odmítajícím propozice Dohody o „*osvobození Čechů z cizí nadvlády*“ jako insinuace a deklarujícím, že „*národ český jako vždycky v minulosti, tak také v přítomnosti a v době příští jen pod žezlem habsburským vidí svou budoucnost a podmínky svého vývoje*“. Když byla 26. dubna 1917 poprvé od vypuknutí války svolána na 30. května 1917 říšská rada, vyvstaly oprávněné obavy širokých vrstev české společnosti – od intelektuálních kruhů po značnou část dělnictva – z chování a postupu českých poslanců na parlamentní půdě. Tyto obavy jasně a veřejně vyjádřil manifest českých spisovatelů, novinářů a vědců, adresovaný „*veškerému českému poselstvu na radě říšské*“, ⁵⁷ který byl 9. května 1917 předán v Praze předsedovi Českého svazu poslanci Františku Staňkovi a ve dnech 18. až 24. května postupně publikován ve všech českých denících. ⁵⁸

Manifest se v úvodu odvolával na právo i povinnost české kulturní obce promluvit za národ, jenž sám promluvit nemůže. Požadoval, aby byly obnoveny předpoklady konstitučního života, odstraněna cenzura, vyhlášena amnestie pro všechny politické vězně, zabezpečena imunita poslanců a jejich projevů. Konstatoval, že otevřením parlamentu končí „národní mlčení“ a nastává historický okamžik, kdy poslanci jako mluvčí národa musí před celou říší i celou Evropou rozvinout a hájit

⁵⁷ Prohlášení bylo otištěno a v dobovém tisku uváděno pod titulem „Projev českých spisovatelů“, později však vstoupilo do historické literatury i encyklopedií jako „Manifest českých spisovatelů“.

⁵⁸ K historii vzniku a ohlasu manifestu srov.: Jan HEIDLER, *1917. Projevy českých spisovatelů*, Praha 1921; Jaroslav KVAJIL, *Projev českých spisovatelů r. 1917*, Praha 1924.

program svého národa vyplývající z jeho dějin. V závěru pak poslance otevřeně a striktně vyzýval: „*Nedovedete-li učiniti zadost všemu, čeho národ po Vás žádá a Vám ukládá, vzdejte se raději svých mandátů, prve než na říšskou radu vejдете, a dovolejte se k své nejvyšší instanci: k svému národu.*“⁵⁹

Česká veřejnost přijala manifest se spontánním ohlasem, většina poslanců se však k němu stavěla rezervovaně i nevraživě. O jeho přípravě pravděpodobně věděli jen dva tehdejší čeští poslanci: mladočech Bohuslav Franta a státoprávní pokrokař Antonín Kalina (jeho stranický druh, poslanec Václav Prunar, byl na počátku války protiprávně odveden do armády a ještě v květnu 1917 dlel na frontě). Spiritus agens celé akce Jaroslav Kvapil udržoval styky s Kalinou i s Antonínem Hajnem a text prohlášení s nimi konzultoval.⁶⁰ Spolu s Antonínem Hajnem pak koncipoval úvodní pasus druhého odstavce manifestu, zdůrazňující příznačnou „státoprávníkou“ dikcí prioritní kompetenci českého sněmu pro řešení českých národních a státních záležitostí:

„*Co nejdříve seje se říšská rada a politickému zastupitelstvu českého národa naskytne se poprvé za války příležitost, aby z její tribuny projeвило všechno, co se dosud projevit nemohlo ani tiskem, ani jiným veřejným způsobem. Želíme arci, že tribunou touto nebude staroslavný sněm království českého, a výslovně prohlašujeme, že pouze sněm tohoto království pokládáme za nejpovolanější shromáždění, kde by se mělo o přáních a potřebách našeho národa rokovati. Ale sněmu českého tou dobou bohužel není, jediným svobodným forem českých poslanců může býti prozatím jen říšská rada ve Vídni.*“⁶¹

O chystaném „projevu spisovatelů“ bylo informováno i užší vedení státoprávně pokrokové strany a nadšeně jej přivítalo; jeho text ostatně souzněl s dlouhodobou programovou linií strany. Zároveň na něj navázalo vlastní samostatnou aktivitu.⁶²

Po poradě s ostatními vedoucími představiteli své strany dospěl Kalina k závěru, že nastal pravý čas, aby oficiální česká politická reprezentace učinila nekompromisní projev, adresovaný nejen domovu, ale nepřimo i (z hlediska monarchie nepřátelské) cizině. Dne 10. května 1917 se obrátil na Český svaz, jehož nebyl členem, dopisem, předkládajícím „návrh pilného projevu v otázce na ten čas nejpilnější a nejnutnější: českého sněmu“ a vyzývajícím, aby „*ve chvíli, kdy se slíbujeme*

⁵⁹ Citováno podle souboru statí a dokumentů Antonín HAJN (ed.), *Příručka. Výběr úvah politických i jiných*, Praha 1918, s. 35.

⁶⁰ Tyto vazby a spolupráci potvrzují nezávisle na sobě Jaroslav Kvapil a Jaromír Malý: Jaroslav KVAPIL, *Projev českých spisovatelů r. 1917*, Praha 1924, s. 8 a 14; Jaromír MALÝ, *K státoprávnímu prohlášení poslance A. Kaliny 30. května 1917 (Z historie domácího odboje)*, Nové Čechy. Pokroková revue 10, 1927, s. 325 a 334–335.

⁶¹ *Příručka. Výběr úvah politických i jiných*, s. 33.

⁶² Podrobné vyličení viz: J. MALÝ, *K státoprávnímu prohlášení poslance A. Kaliny 30. května 1917 (Z historie domácího odboje)*, s. 332–348

*obnovení konstitučního života, promluvil český národ svými zástupci, aktivními poslanci, a žádal pevně, neohroženě obnovu ústavního života doma“.*⁶³

Přiložený návrh kýženého projevu připomínal souvislost české otázky s mezinárodní politikou a zdůrazňoval skutečnost, že národ se nyní nachází ve válkou vytvořené „*příznivé situaci pro velkou státoprávní politiku*“ a očekává, že jeho političti vůdcové této situace plně využijí a v okamžiku obnovení ústavního života zahájí „*vážný a neohrožený boj za uskutečnění státního práva národa československého*“.⁶⁴ Za jediné právní fórum pro tento boj však považuje toho času uzavřený sněm Českého království: „*Jen z našeho sněmu, který, ač zkomolený, představuje nepřetržitost minulosti země, života a práce národa našeho, směji nyní jeho političti zástupci vyjítí do největšího ústavního a politického zápasu za idey sebeurčení suverénního českého národa a demokratisaci veřejného života naší vlasti – za myšlenky, jež právě vítězně postupují světem.*“⁶⁵

Kalinův návrh, publikovaný 17. května 1917 v týdeníku *Národ*,⁶⁶ stejně jako výše citovaná pasáž manifestu spisovatelů, byl plně v souladu s tradičním státoprávně pokrokařským odmítáním říšské rady, tolerované pouze jako nutné zlo, v lecčems zněl echem předválečného *Manifestu k Evropě* a kriticky se vymezoval proti linii Českého svazu, počítající stále ještě s rámcem Rakousko-Uherska. Ale především chtěl manifestovat vůli národa k úplné samostatnosti a „podat ruku“ československému zahraničnímu odboji a dohodovým mocnostem. Podle něj měli Češi bojovat za svůj samostatný a demokratický stát demokratický na své domovské půdě, bez Vídně, ale s mezinárodní podporou jejich nepřátel.

Český svaz se k návrhu postavil odmítavě. Realisticky reflektoval možnosti říšské rady, po dlouhé době znovu obnovující svou činnost, a ilusornost obnovy českého sněmu, rozpuštěného již rok před počátkem války a dlouho předtím paralyzovaného obstrukcí. Pragmaticky pak hájil zájem svých členů, říšských poslanců, kteří si nepřáli likvidaci svých pozic a své politické role a v rozporu s Kalinovým naléháním neusilovali o nové volby – ostatně v červnu 1917 si odhlasovali prodloužení svých mandátů.

Vedení státoprávně pokrokové strany poté zvažovalo, jak se mají její poslanci (v případě, že by Václav Prunar nebyl uvolněn z armády, pouze jeden poslanec, tj. Antonín Kalina) zachovat při zahájení říšské rady. Očekávalo se, že v přelomové historické chvíli zazní ve sněmovně státoprávní prohlášení Českého svazu, a začaly

⁶³ Úplný text Kalinova dopisu i přiloženého návrhu státoprávního prohlášení viz: Zdeněk V. TOBOLKA, *Státoprávní prohlášení ze dne 30. května r. 1917*, Naše revoluce 2, 1924, svazek 2–4, s. 171–173.

⁶⁴ Tamtéž, s. 172.

⁶⁵ Tamtéž, s. 172–173.

⁶⁶ *Národ* 1, 1917, č. 7, 17. 5. 1917, s. 152.

se objevovat různé jeho návrhy.⁶⁷ Avšak se žádným z nich se nemohli státoprávní pokrokaři bez újmy své integrity ztotožnit a Kalinovy snahy dohodnout se s Českým svazem na oboplně přijatelném společném prohlášení neměly úspěchu. A tak se Kalina se souhlasem svých spolustraníků rozhodl, že 30. května 1917 vystoupí v poslanecké sněmovně za sebe i za poslance Prunara (ať již přítomného či nepřítomného) se samostatným státoprávním prohlášením, vyjadřujícím stanovisko jeho strany.

Na textu prohlášení se vedle Kaliny samotného podíleli právníci Ladislav Machač a Bedřich Štěpánek, historik Jaroslav Werstadt a novinář Jaromír Malý. Panovala mezi nimi shoda o tendenci a obsahu prohlášení: mělo být koncipováno s ohledem na domácí veřejnost i na rozhodující kruhy dohodových mocností, odmítnout odpovědnost českého národa za válku, odsoudit válečnou perzekuci v Rakousko-Uhersku, přivítat demokratické změny v Evropě, podnícené ruskou únorovou revolucí, proklamovat boj za samostatný český stát rozšířený o Slováky a jejich území, ale také formulovat české státoprávní stanovisko v otázce následnictví císaře Karla, jakkoliv už s pokračováním monarchie a dynastie nepočítala. Projev měl být koncisé, jasný, úderný, svou stylizací i deklamací strhující pozornost parlamentního auditoria a vyvolavší ohlas doma i v zahraničí. Počítalo se i s tím, že projev bude ze strany německých poslanců rušen, že vyvolá bezprostřední útoky proti poslanci Kalinovi, případně jeho následnou perzekuci a vzápětí perzekuci celé strany, které by ovšem mohlo být využito ve prospěch odboje. Zároveň s textem projevu vzniklo i podrobné písemné memorandum ke státoprávnímu a politickému vývoji posledních tří let, určené ministerskému předsedovi hraběti Jindřichu Karlu Clam-Martiničovi a posléze mu poslancem Kalinou předané.

Jak se rodil text Kalinova parlamentního projevu, podrobně zachytil jeho spoluautor Jaromír Malý.⁶⁸ Nejprve vznikla nezávisle na sobě dvojí verze – Machačova a Werstadtova. Doktor Machač napsal svůj koncept za hodinu ve své advokátní kanceláři na Václavském náměstí. Potom spolu s Jaromírem Malým, který mezitím vyzdvihl koncept Werstadtův, odešel do karlínského bytu historika Jana Heidlera, kde je očekávali poslanec Kalina, Jan Heidler a Emil Franke. Machač zde přečetl svůj návrh, Malý zas návrh nepřítomného Werstadta a všichni přítomní se shodli, že se oba koncepty vhodně doplňují. Konečný text pak po dílčích připomínkách stylizoval Jaromír Malý. Na přání Antonína Kaliny, odjíždějícího do Blatné, odnesl pak hotový text ke schválení Karlu Stanislavu Sokolovi do jeho bytu a večer téhož dne jej v kavárně Zlatá husa předložil agrárnímu poslanci Karlu Práškoví, o němž se soudilo, že by se mohl k prohlášení připojit. Prášek doporučil, že by prohlášení mělo obsahovat ještě „něco citově agitačního“ o obětech války, a Malý

⁶⁷ Tamtéž, s. 174–187.

⁶⁸ J. MALÝ, *K státoprávnímu prohlášení poslance A. Kaliny 30. května 1917 (Z historie domácího odboje)*, s. 340–342.

promptně sdělil jeho návrh všem zúčastněným, v první řadě poslanci Kalinovi do Blatné...

Těsně před zahájením říšské rady byl některým českým poslancům i předsednictvu Českého svazu dodán anonymní návrh státoprávního prohlášení, vyznačující se ostrým, rozhodným tónem, otevřeně se hlásícím k československému zahraničnímu odboji a prolamující požadavek sloučení „národa čechoslováckého“ v jediný, nedilný celek „suverénního státu čechoslováckého“.⁶⁹ Text s největší pravděpodobností pocházel z pera stoupence státoprávně pokrokové strany dr. Bedřicha Štěpánka. Pro Český svaz byl ve svém celku i v jednotlivých částech nepřijatelný, naopak Antonín Kalina z něj na poslední chvíli převzal některé pasáže do svého již hotového projevu. Přitom věnoval značnou péči formální, stylistické stránce prohlášení, a to jak v její české, tak německé mutaci, neboť mělo být proneseno česky i německy a v německé verzi zařazeno do sněmovního stenografického protokolu a imunizováno. Proto požádal o německý překlad vynikajícího překladatele Emila Saudka, působícího ve Vídni a proslulého svými překlady české poezie do němčiny, aby v německé verzi náležitě vynikly všechny nosné slovní obraty a nuance prohlášení. Saudek, žádosti obratem vyhověl a svého úkolu se zhostil tradičně excelentně.⁷⁰

Paralelně vznikalo obdobné prohlášení Českého svazu. Jednání o jeho textu probíhala od 11. do 29. května 1917. V ostrých diskusích se zde střetl historicko-státoprávní přístup většiny zúčastněných stran s přirozenoprávním přístupem sociálních demokratů, přičemž jen minimálně byl reflektován manifest českých spisovatelů a zcela ignorován návrh Kalinův, zaslaný Českému svazu 10. května. Objevila se řada konceptů, jež s výjimkou jediného počítala explicitně s trváním monarchie, s habsburskou dynastií, ale také s dalekosáhlou revizí předlitavské ústavy.⁷¹ Nakonec byl 27. května v Praze a 29. května ve Vídni přijat zcela nový text navržený Antonínem Švehlou, s vycházející ještě z danosti rakousko-uherské monarchie a habsburské dynastie, ale požadující federalizaci dosavadního mocnářství a v jejím rámci vytvoření samostatného českého státu, rozšířeného o Slovensko, tedy spojení Čechů a Slováků v jednom státoprávním celku:

„Poselstvo českého národa jest naplněno hlubokým přesvědčením, že [...] v zájmu celé říše a dynastie je bezpodmínečně potřebno přetvořiti mocnářství habsbursko-lotrinské ve spolkový stát svobodných a rovnoprávných národních států. Opírajíce se proto v této dějinné chvíli o přirozené právo národů na sebeurčení a svobodný stát, o právo, jež nadto jest ještě u nás posíleno nezadatelnými právy

⁶⁹ Jeho text viz: Zdeněk V. TOBOLKA, *Státoprávní prohlášení ze dne 30. května r. 1917*, Naše revoluce 2, 1924, svazek 2–4, s. 184–187.

⁷⁰ Blíže o tom: J. MALÝ, *K státoprávnímu prohlášení poslance A. Kaliny 30. května 1917*, s. 347–348.

⁷¹ Texty jednotlivých konceptů prohlášení viz: Z. V. TOBOLKA, *Státoprávní prohlášení*, s. 173–187; návrhy ústavních změn tamtéž, s. 190 sq.

*historickými, státními akty plně uznanými, budeme se v čele svého lidu domáhati spojení všech kmenů československého národa demokratický český stát, při čemž nelze opomenouti onoho kmene československého, který žije v souvislém celku s historickou vlastí českou.*⁷²

Současně se svoláním poslanecké sněmovny vyvstala také otázka volby jejího předsedy. Nejsilnější sněmovní klub, německý nacionální poslanecký svaz, nominoval na tuto funkci předsedu Schulvereinu dr. Gustava Grosse a o podporu svého kandidáta se ucházel nejen u Českého svazu, ale i u Kaliny coby jednatele Sdružení neodvislých pokrokových poslanců z Čech a Moravy, jehož členy po odchodu T. G. Masaryka do exilu a vstupu Adolfa Stránského do Českého svazu zůstali jen Kalina a Prunar. Na rozdíl od vedení Českého svazu Kalina tohoto kandidáta nepodpořil a v delším dopise vyložil, proč bude hlasovat proti Grossově volbě. Přitom si neodpustil poznámku, že početní dominance německonacionálního svazu je důsledkem volební geometrie a věznění řady českých poslanců.⁷³

Konečně ve středu 30. května 1917 bylo po tříleté přestávce zahájeno zasedání poslanecké sněmovny říšské rady. Účastnili se jej poslanci zvolení v parlamentních volbách roku 1911 s výjimkou těch, kteří byli od začátku války uvězněni, ať už odsouzených rakouskou vojenskou justicí nebo dosud držených ve vyšetřovací vazbě, a samozřejmě politických emigrantů. Teprve na poslední chvíli se do zasedací síně dostavili poslanci-vojáci, propuštění z armády, mezi nimi státoprávně pokrokařský poslanec Václav Prunar, jenž vzápětí po svém příchodu podepsal svůj souhlas s připraveným Kalinovým prohlášením. Když pak nově zvolený předseda sněmovny dr. Gross pronášel svůj úvodní projev a zmínil se v něm o obnově ústavního života, ozval se proti němu z poslaneckých řad výkřik Antonína Kaliny: „*Wir haben keine Verfassung!*“⁷⁴

Poté následovala státoprávní prohlášení jednotlivých národních delegací. Jako první z nich zaznělo prohlášení Českého svazu, pronesené jeho předsedou Františkem Staňkem, po něm projev jihoslovenské parlamentní reprezentace v Předlitavsku, přednesený slovinským poslancem Antonem Korošcem. Jako třetí vystoupil poslanec Kalina a jménem svým i jménem poslance Prunara pronesl „*po-výšeným, všeku sílu sbírajícím hlasem, jemuž bylo již počítati s výkřiky a reptáním německých poslanců,*“⁷⁵ své plamenné státoprávní prohlášení.⁷⁶ V úvodu pateticky-

⁷² Celý text prohlášení viz: Z. V. TOBOLKA, *Státoprávní prohlášení*, s. 183.

⁷³ J. MALÝ, *K státoprávnímu prohlášení poslance A. Kaliny 30. května 1917 (Z historie domácího odboje)*, s. 339–340.

⁷⁴ Tamtéž, s. 342; Jan HAJŠMAN, *Antonín Kalina*, Republikánský hlasatel 1, 1922, č. 34–35, 22. 12. 1922.

⁷⁵ Antonín RAUTENKRANZ, *Kalinovo státoprávní prohlášení na radě říšské v r. 1917*, Nové Čechy. Pokroková revue 6, 1923, č. 5–6, s. 207.

mi slovy odmítl zodpovědnost českého národa za probíhající světovou válku, tvrdě odsoudil „absolutistickou krutovládu“ a persekuci minulých tří válečných let v Rakousko-Uhersku, jež „ve své zaslepenosti“ nerespektovala ani poslaneckou imunitu, „s bezmezným obdivem“ uvítal ruskou únorovou revoluci⁷⁷ a konečně – a především – požadoval samostatný český stát, nezmiňuje se již vůbec o dynastii a širším rámci říše:

„V dějinné velké chvíli, kdy z krve bojišť rodí se nová Evropa a světem jde vítězná idea svrchovanosti lidu a národů, národ český prohlašuje slavně tváří v tvář celému světu svou vůli ke svobodě a neodvislosti! Chce svůj vlastní stát, aby volně rozhodoval o svém osudu, aby žil a spravoval se ve zděděné vlasti podle zákonů a řádů, které si dal ze své svrchované vůle.

Pro tento první a poslední cíl každého sebevědomého národa smí se dovolávati nejen přirozeného práva národního sebeurčení, uzákoněného ve svědomí nového demokratického světa, nýbrž i psaného a platného svého historického práva státního!

Má velkou a slavnou minulost a trvá právně podnes, třebaš mocensky bylo potlačeno násilím absolutismu.

Stoje na starém právu zemí koruny české k samostatnosti státní, žádá v duchu nové demokracie rozšíření práv sebeurčení na všechny lid českoslovanský, utištěný cizím panstvím.“⁷⁸

Na rozdíl od „širší vlasti“ rakousko-uherské připomněl však evropskou dimenzi politického poslání českého národa a českého státu a její předpokládanou realizaci v dohledné budoucnosti:

*„Národ českoslovanský, jenž hlubokou hodnotou svých staletých tradic, svou nezdolnou životností, svou vynikající inteligencí, pílí a hospodářskou silou, jakož i počtem svým jest hoden, aby konečně převzal správu svých věcí do vlastních rukou, záhy prokáže, jako svéprávný člen svazu států evropských, že skvěle splní svůj přírodou mu daný úkol, velící mu, aby byl nejen geografickým, nýbrž i ideovým pojítkem obou polovic Evropy a věrně stál proti násilí jakémukoliv.“*⁷⁹

⁷⁶ Celý text prohlášení, který publikujeme v příloze této práce, viz mimo jiné: *Prohlášení poslanců Antonína Kaliny a Václava Prunara na radě říšské dne 30. května 1917*, in: Příručka. Výběr úvah politických i jiných, s. 37–39.

⁷⁷ „Národ český vítá s bezmezným obdivem a nadšením toto nejskvělejší vítězství bratrského národa ruského, jenž titánským rozmachem rázem osvobodil celou východní Evropu!“ *Prohlášení poslanců Antonína Kaliny a Václava Prunara na radě říšské dne 30. května 1917*, in: Příručka. Výběr úvah politických i jiných, s. 38.

⁷⁸ Tamtéž, s. 38.

⁷⁹ Tamtéž, s. 39.

Projev vyvolal rozruch v zasedacím sále.⁸⁰ Následovaly státoprávní deklarace dalších národů říše. Za Němce na všechny z nich reagoval poslanec Raphael Pacher, předseda Svazu Němců v Čechách a pozdější předseda vlády Deutschböhmen, jenž mimo jiné prohlásil české státní právo za „*pro Němce všech zemí a všech stran jednou pro vždy odbytou věc*“ a odsoudil české a jihoslovanské odstředivé snahy v situaci, „*kdy světovou válkou byla prokázána nutnost silného, jednotného státního celku*“.⁸¹

Obsah a podtext Kalinova prohlášení znepokojil předlitavskou vládu, jež hned následujícího dne, 31. května 1917, vydala důvěrný pokyn okresním hejtmánstvím, že jeho celý text nesmí být publikován. Publikaci projevu i samotnou informaci o něm ovšem potlačovali i představitelé Českého svazu a deníky jejich stran. Zvláštní nevráživost vůči němu projevilo sociálně demokratické Právo lidu, jež 31. května tvrdě kritizovalo Kalinovu „neukáznenost“ a navrhovalo, aby všechny listy jeho vystoupení ignorovaly.⁸² Prohlášení se šířilo v opisech, ale celkově zůstalo přes svůj přelomový charakter ve stínu deklarace Českého svazu, zaštitěné většinou české politické reprezentace a v dané situaci považované širokou českou veřejností za odvážnou – přes oportunní věty o dynastii, chápané zde jako nezbytná úliťba válečným poměrům. Mnohými bylo nesprávně považováno za jakýsi doplněk či pointu prohlášení Českého svazu, přestože ve skutečnosti představovalo jeho protějšek a stálo o krok dále: opustilo již půdu podunajské monarchie a implicitně se ztotožnilo s programem československého zahraničního odboje. Jeho text se

⁸⁰ Zatímco prameny státoprávně pokrokařské provenience hovoří o bouřlivých reakcích, které prohlášení vyvolalo zejména u německých poslanců, mladočeský aktivista Z. V. Tobolka bagatelizuje jeho ohlas tvrzením, že Kalina „*mluvil jen před několika málo poslanci*“. Z. V. TOBOLKA, *Můj deník z první světové války*, Praha 2008, s. 385.

⁸¹ *Německé prohlášení*, in: Příručka. Výběr úvah politických i jiných, s. 42: „*České státní právo, jímž mají býti miliony Němců v sudetských zemích proti své vůli vtěsnány do nového státního útvaru, není jen pro tyto, nýbrž pro Němce všech zemí a všech stran jednou provždy odbytou věcí. Každý pokus znovuoživení českého státního práva, jež především odporuje právu Němců v Čechách na národní sebeurčení, vyvolá nejsilnější odpor všech Němců ve státě. Také státoprávní snahy, které nezahaleně se projevíly v prohlášení jihoslovanských poslanců, narazí na rozhodný odpor všech Němců Rakouska.*“

⁸² Právo lidu 26, 1917, č. 147, 31. 5. 1917, s. 3: „*V zájmu poslanecké disciplíny nutno vytknouti veřejně jednání poslance Kaliny. Tento ze všech poslanců českých jediný pokládal v nynější době za nejdůležitější postaviti svoji vlastní individualitu do popředí, než podříditi se usnesení celku, necítě touhu po zodpovědnosti kolektivní. I kdyby byl poslanec Kalina přednesl věcně velmi dobrý výkon, zasloužila by jeho ničím nezkracená individuálnost kritiky. On však vystoupil po mluvčím celého Českého svazu, poslanci Staňkovi, takovým způsobem, který byl věcně i formou tak nevkusný, že velmi vážný poslanec, nám přátelský, projevil o tom mínění, že dojem českého stanoviska a vážné jeho vystoupení by mohl oslabit, kdyby nebyl pod úroveň nejneupravenější, frásami přeplněné řeči z táborů lidu a že jedině správnou odpovědí k jeho ukvapenému a nezkrácenému rozhodování by bylo, kdyby všechny listy jeho neukázněné vystupování prostě umlčely.*“

ovšem dostal do zahraničí a tam našel kýženého ohlasu, dokonce u některých dohodových státníků; podle svědectví Edvarda Beneše je ocenil i anglický ministr zahraničních věcí Arthur Balfour.⁸³

Svým státoprávním prohlášením z 30. května 1917 se Česká strana státoprávně pokroková naposledy projevila jako solitér české politiky. Od léta 1917 se plně zapojila do českého občanského politického tábora, který se rozešel s aktivismem, a v jeho rámci usilovala o koncentraci českého politického stranictví v konečné fázi národně osvobozovacího zápasu.

Cestou k České státoprávní demokracii

Vnitropolitická situace a společenská atmosféra v českých zemích a v monarchii vůbec se rychle měnila. Brzy po obnově parlamentarismu byla vyhlášena amnestie pro početné politické vězně, jež navrátila do českého politického života řadu výrazných politiků a novinářů v čele s Karlem Kramářem, Aloisem Rašínem a Václavem Klofáčem (krátce před amnestií, koncem května 1917, byl propuštěn Viktor Dyk), zastávajících protirakouské opoziční postoje a tvořících respektovaný protějšek oportunní a aktivistické politické garnitury. Výrazně byla uvolněna cenzura a mnohé národně politické a státoprávní otázky a programy, probírané v prvních válečných letech v důvěrném kruhu uzavřených společností, se teď ventilovaly na veřejném fóru. Vznikly i nové, vyhraněně opoziční časopisy – *Národ*, *Česká demokracie*, posléze *Neodvislost*; konaly se veřejné schůze jednotlivých stran i porady příslušníků různých stran.

S obnovou českého politického života nastala i konfrontace různých koncepcí české národní budoucnosti mezi představiteli aktivistického tábora, zaměřeného na ústavní reformy v rámci stávající říše, a reprezentanty zásadní protirakouské opozice, usilující o úplnou státní samostatnost českého národa s podporou dohodových velmocí a v souladu s působením československého zahraničního odboje.⁸⁴ Perspektivy každého z obou směrů podmiňoval ovšem vývoj válečných událostí: úspěchy ústředních mocností posilovaly argumenty prvního, úspěchy Dohody zas argumenty druhého tábora. Konec války byl v nedohlednu; na jejím zatím netušeném výsledku závisel osud rakousko-uherské monarchie i konkrétní podoby české-

⁸³ J. MALÝ, *K státoprávnímu prohlášení poslance A. Kaliny 30. května 1917*, s. 348.

⁸⁴ Představy jednotlivých tehdejších stran o budoucím státoprávním uspořádání českých zemí a jejich vzájemné střety souhrnně a přehledně shrnuje a hodnotí práce Jana GALAN-DAUERA *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*, Praha 1988. Diskuse o této problematice na dobové české politické, kulturní a vědecké (zejména historiografické a právní) scéně zevrubně rozebírá monografie Martina KUČERY *Rakouský občan Josef Pekař. Kapitola z kulturně politických dějin*, Praha 2005.

ho, respekt československého státu. Rozhodující okamžik však mohl nastat poměrně rychle a nečekaně, a šlo o to, aby národ byl na něj připraven.⁸⁵

„Uvolnění“ dosavadních válečných poměrů v Předlitavsku v létě 1917 umožnilo na jedné straně veřejnou prezentaci odbojové garnitury české politiky, na druhé straně však paradoxně oslabovalo zájem odboje, protože vyvolávalo u části české veřejnosti iluze o změně v chování Vídně, její ochotě k zásadním reformám a možnostech dohody s ní. Jiné nebezpečí se skrývalo v oživení činnosti českých politických stran: jejich přirozené vzájemné soupeření bude nutně oslabovat celonárodní zápas za samostatnost v jeho osovém období. Proto se objevil požadavek jednotné organizace všech stran a směrů, zásadně opozičních vůči rakouským vládnoucím kruhům.

Na jaře a v létě 1917 obnovila svou řádnou činnost i Česká strana státoprávně pokroková. V té době neměla ani jediného listu; teprve koncem srpna 1917 získala namísto někdejšího deníku *Samostatnost*, zastaveného počátkem září 1914, svou tiskovou tribunu v týdeníku *Neodvislost*, řízeném Karlem Stanislavem Sokolem (vycházel do listopadu 1918).⁸⁶ Straničtí představitelé zaujímalí kolektivně (jako politický orgán) i jednotlivě (jako politické, žurnalistické či kulturní osobnosti) stanoviska v dobových diskusích o naléhavých národně politických a státoprávních problémech, jež v roce přelomu probíhaly na domácí frontě, a pochopitelně v nich hájili maximalistickou variantu protirakouské opozice, směřující k rozchodu s monarchií a konstituování samostatného československého státu. Ze stranického vedení se v nich svým perem nejvýznamněji angažoval Viktor Dyk.

Dne 15. července 1917 informovalo předsednictvo strany prostřednictvím *Národních listů* veřejnost o svém usnesení z předchozího dne: „*Předsednictvo strany státoprávně pokrokové opětne⁸⁷ dalo výraz přesvědčení své strany, že česká otázka jest otázkou mezinárodní, že tudíž čeští poslanci pod těžkou zodpovědností před svým svědomím, před národem před historií nesmějí se opovážovati zúčastnit se práce na revisi cislajtánské ústavy, jak se byli již spolupohlásili ve Sdružení*

⁸⁵ „Ostatně nutno se vmyslit do tehdejší situace, kdy české hlavy zaměstnávala vážná otázka, jak vlastně válka a rozpad Rakouska, v němž se věřilo, skončí? Ustoupí poražené armády ústředních mocností až k Čechám? Kde se odehraje tento poslední zápas? Bude nutno zasáhnout domácím revolučním činem? Věřilo se, že skomírající Rakousko se nevzdá bez zlobného využití posledních svých sil proti domácímu nepříteli ...“ J. MALÝ, *K státoprávnímu prohlášení poslance A. Kaliny 30. května 1917*, s. 338.

⁸⁶ Na první straně jeho prvního čísla, vedle úvodníku dr. Ladislava Machače, bylo otištěno státoprávní prohlášení poslanců Kaliny a Prunara z 30. května 1917. *Neodvislost* 1, 1917, č. 1, 29. 8. 1917, s. 1.

⁸⁷ Tato formulace nepřímou odkazuje k *Manifestu k Evropě* z května 1914, kde strana poprvé veřejně deklarovala mezinárodní charakter české otázky.

*neodvislých poslanců poslanci Kalina a Prunar, jimž vyslovena byla plná důvěra.*⁸⁸

Strana se rychle dostala z izolace, v níž se ocitla svou neúčastí v Českém svazu a Národním výboru, a postupně se sbližovala s dalšími českými občanskými stranami, v nichž se prosadily protirakousky opoziční síly: s mladočechy, národními sociály a moravskými lidovopokrokáři. V září 1917 vstoupila do nově ustaveného Českého státoprávního klubu na říšské radě, jehož předsedou se stal vůdce národních sociálů Václav Klofáč a tajemníkem Antonín Kalina.

Na den svatého Václava, 28. září 1917, pronesl Kalina v poslanecké sněmovně zásadní projev, v němž odmítl útoky německých nacionálních poslanců, volajících po persekuci Čechů pro jejich podporu Dohody, a ironicky dodal, že nikdo neinformuje Dohodu o poměrech v Rakousku tak dobře, jako rakouští Němci sami svým nepřátelským chováním k neněmeckému obyvatelstvu monarchie. Poté zdůraznil oprávněnost českých požadavků na samostatný stát, opírajících se o historická práva českého království, uznaná roku 1871 i zvěčnělým císařem Františkem Josefem I., a souznějících s hlavními tendencemi přítomné doby. Zároveň ujistil německé poslance, že český zápas za samostatnost není zaměřen proti zájmům Němců v českých zemích: „*Nejsme – to prohlašuji jakožto radikál a jednatel nově utvořeného Českého státoprávního klubu přímo a otevřeně – nijak odpůrci německého národa, jsme pravými demokraty, jako byli jimi naši otcové a předkové. Nikoho nechceme podrobiti, nikomu nechceme způsobiti urážky, chceme sami též žítí podle hesla: Žítí a nechat žítí! Ani největší radikál mezi námi, pánové, nechce způsobiti německému národu nic zlého.*“ A své odpůrce, obviňující Čechy z podvracení Rakouska, poučil: „*Státoprávně nemáme žádného Rakouska. Jenom Království a země na říšské radě zastoupené! A mezi nimi Horní a Dolní Rakousy.*“⁸⁹

Vzhledem ke své předchozí činnosti, konsistentním postojům i nedávnému radikálnímu státoprávnímu prohlášení svých poslanců na říšské radě zaznamenala nyní strana nečekanou politickou konjunkturu. Vzrůstal počet jejích stoupenců, což by se jistě pozitivně projevilo, kdyby byly v této době a atmosféře uspořádány volby; mimořádně posílila zvláště pozice Antonína Kaliny v jižních Čechách.⁹⁰ Nakolik a na jak dlouho by malá a hmotně slabá strana dokázala tento kredit fruktifikovat, zůstává otázkou. Ve chvíli, kdy její pomyslné akcie významně stouply, začala se totiž angažovat ve prospěch zjednodušení a koncentrace českého politického stranictví vytvoření nové, široce založené národní strany, jež by absorbovala něko-

⁸⁸ Národní listy, 15. 7. 1917, s. 2.

⁸⁹ *O rakouské myšlence. Projev poslance Ant. Kaliny na říšské radě dne 28. září 1917*, Neodvislost 1, 1917, č. 6, 3. 10. 1917, s. 1–2.

⁹⁰ Srov. V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 294–295.

lik stávajících stran včetně státoprávních pokrokářů a jež by se stala hlavní politickou silou závěrečné fáze boje za samostatný český stát.⁹¹

S iniciativou v tomto směru vystoupil Viktor Dyk v článku *Zjednodušujme!*, uveřejněném 12. července 1917 v týdeníku *Národ*.⁹² Odmítl v něm fikci úplné národní jednoty, jež neodpovídá skutečnosti, neboť národ je rozdělen na dva tábory: „*tábor zásadové opozice, která chce, a tábor oportunistů, kteří se bojí chtít*“, přičemž opozice má za sebou většinu národa, kdežto oportunisté „*větší počet poslanců, než je zdrávo naší věci, a tisk, matoucí zdravý smysl národa*“. Tváří v tvář této situaci pak vyzval všechny opoziční síly, aby se organizačně sjednotily a utvořily „*společný výkonný orgán, který svou autoritou mohl by čeliti rozhodnutím osudným*“.⁹³ Vzniklá formace by podle Dyka představovala provisorium pro řešení fatálních úkolů přítomné doby, ale zároveň i základ pro žádoucí definitivní zjednodušení českého stranicví: „*Máme-li stejné obavy a stejná přání dnes, není tím řečeno, že bychom zítra se nerozešli v názoru na detailní úkoly, jež přinese zítřek, ovšem rozhodně jeví se nutností v každém případě zjednodušení stranické formace. Je nemyslitelné, aby nadbytek stran před válkou se udržel i po válce; v tomto směru provisorium naznačené připravilo by, tvoříc pevné základy, řešení definitivní. Ale provisorium, byť krátkodobé, je důležitosti takové, že nelze odkládat. Je třeba organizovat opozici zásadovou, je-li tak silná a nebezpečná politika oportunistů*“.⁹⁴

Od léta 1917 se státoprávní pokrokáři účastnili jednání o koncentraci českého politického stranicví s cílem vytvořit společnou platformu stran, zastávajících obdobné stanovisko v národně osvobozeneckém zápase.⁹⁵ V zájmu sjednocení české politiky byli připraveni obětovat vlastní stranu, stojící ostatně vždy na principu všennárodním, a stát se součástí většího, silnějšího a mocnějšího politického subjektu, s nímž by se programově shodovali a na jehož vedení by adekvátně prostřednictvím svých představitelů participovali. Antonín Hajn charakterizoval situaci slovy: „*Ve chvílích, kdy nám takřka sám osud nabízí svobodu, může-li trvati starý způsob nevraživého, závistivého a konkurenčního manévrování českých stran proti sobě? A když ne už manévrování, aspoň lhostejné trvání vedle sebe bez vzájemných styků,*

⁹¹ „*A myslím, že není příkladu, aby strana, mající takovou politickou konjunkturu jako strana státoprávně pokroková s takovou až naivní důvěřivostí pracovala k svému zániku v zájmu všeobecném*.“ Tamtéž, s. 293.

⁹² Citováno podle souboru: Viktor DYK, *O národní stát. 1917–1919*, Praha 1932, s. 37–41.

⁹³ Tamtéž, s. 40–41.

⁹⁴ Tamtéž, s. 40.

⁹⁵ Epika tohoto několikaměsíčního procesu je podrobně a s obsáhlými citáty ze stranických dokumentů zachycena ve stati Antonína HAJNA *Česká státoprávní demokracie* ve sborníku *Příručka. Výběr úvah politických i jiných*, Antonín Hajn (ed.), Praha 1918, s. 11–29, a v memoárech Viktora DYKA *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 232–324. O ně se opírá i následující přehledná rekonstrukce událostí.

*bez součinnosti? I začaly se ozývati hlasy po radikálním uspořádání našich věcí stranických. Začalo býti pronášeno heslo: Strany, které se v hlavních zásadách a cílech stýkají, k sobě!*⁹⁶

Obecnému heslu daly konkrétnější kontury tři porady zástupců vybraných českých politických stran, které se uskutečnily v průběhu srpna a září 1917. První z nich se konala 19. srpna 1917 v Luhačovicích. Svolal a řídil ji předseda národní sociální strany Václav Klofáč, před několika týdny propuštěný z vídeňského vězení, a kromě národních sociálů se jí účastnili zástupci České strany státoprávně pokrokové, České strany pokrokové (realistické), Lidovo-pokrokové strany moravské a Národní strany svobodomyslné (původně svolavatelem opomenuté a pozvané až po intervenci státoprávně pokrokové strany) a nadto členové Rady českých spisovatelů jako představitelky českých literátů, kteří na jaře téhož roku svým manifestem podstatně ovlivnili vývoj vnitropolitické situace.⁹⁷ Šlo o první veřejnou akci svého druhu od počátku války a panovala na ní slavnostní, optimistická nálada. Jednání se soustředila především na otázku státní samostatnosti českého národa a na problematiku silícího aktuálního vlivu socialistických idejí a socialistického hnutí. Všichni účastníci se shodli, že konečným cílem jejich úsilí bude vznik veliké, demokratické, státoprávní a přímo státní strany, jež by byla schopna dovésti boj za státní samostatnost k úspěšnému konci, různili se však v názoru, jakým způsobem tuto stranu ustavit: zda okamžitým založením bez ohledu na strany stávající, anebo sloučením těchto stran. Diskuse se rozvinula i kolem názvu zamýšlené nové strany: národní sociálové navrhovali, aby obsahoval slovo „socialistická“, Viktor Dyk, zastupující zde Radu spisovatelů, doporučil v souhlasu s představiteli dalších stran označit ji jako stranu sociálně reformní – už vzhledem k šíři politického spektra, jež by měla zahrnout. Podle závěrečného oficiálního komuniké se účastníci porad na závěr zavázali „vyzvatí výkonné výbory svých stran ke zřízení společného výkonného výboru za účelem vedení opoziční české politiky a zjednodušení našich stranických poměrů“.

Další obdobná porada zástupců týchž stran a představitelů Rady spisovatelů se uskutečnila již 30. srpna 1917 v Turnově za předsednictví vůdce mladočeské strany Karla Kramáře. Zástupce státoprávních pokrokářů, Antonína Hajna, K. S. Sokola a Viktora Dyka, potěšilo Kramářovo úvodní slovo, v němž prohlásil, že všechny české strany – s výjimkou státoprávně pokrokové – musejí nyní revidovat své programy i svoji taktiku. Mluvčí národních sociálů, Václav Klofáč a Jiří Stříbrný, akcentovali opět požadavek slova „socialistická“ v názvu proponované strany

⁹⁶ A. HAJN, *Česká státoprávní demokracie*, s. 13.

⁹⁷ Radu českých spisovatelů, jež byla ustavena signatáři Manifestu českých spisovatelů a měla plnit roli nepolitického arbitra národního života, tvořili Alois Jirásek (předseda), Viktor Dyk, Jaroslav Kvapil, J. S. Machar, Antal Stašek a Josef Thomayer. Oficiálně se konstitovala až 17. října 1917 a 18. listopadu 1918 byla uznána její kompetence mluvčího ve věcech všennárodních.

s odkazem na své agitační zřetelce, delegáti ostatních stran se proti tomu stavěli a prohlašovali, že jsou pro sociálně reformní ráz strany, ale zároveň pro evoluční, nikoliv revoluční sociální politiku. Národní sociálové stále zřejměji oscilovali mezi dominantní rolí ve sjednocené národní straně nebo na levici české politiky, kde předpokládali získat značnou část pozic sociální demokracie, kompromitované Šmeralovým válečným aktivismem.⁹⁸ Proto se nakonec prozatím vyslovili spíše pro spojenectví, než pro organizační sjednocení zúčastněných stran. Státoprávní pokro-
káři a jmenovitě Viktor Dyk naopak byli pro jednotnou národní stranu.

Na obě tato setkání, jež měla zatím nezávazný charakter, navázala třetí porada, konaná opět z iniciativy vedení národně sociální strany 29. září 1917 v sále Zemské jednoty živnostenských společenstev v Praze. Kromě delegátů mladočeské, národně sociální, státoprávně pokrokové, realistické a moravské lidovo-pokrokové strany a reprezentantů Rady spisovatelů se jí účastnili i zástupci moravské živnostenské strany a české lidové strany ve Slezsku. Ve čtyřhodinové debatě projednali nejružnější aktuální politické otázky a podněty z pléna a posléze se usnesli vytvořit společný užší výbor zúčastněných stran, v němž každá z nich bude zastoupena jedním členem a jedním náhradníkem. Výbor měl sjednocovat postup stran i jejich žurnalistiky v národně politických otázkách a rozpracovat programové a organizační propozice pro další sjednocování. O dalším postupu měl posléze rozhodnout širší společný výbor. Účastníci porady též přivítali předchozí ustavení společného Státoprávního klubu v poslanecké sněmovně říšské rady, zaslali pozdravný dopis nepřítomnému Karlu Kramářovi, jenž zde byl apostrofován již jako vůdce spojených stran, a přijali zvláštní usnesení ke slezské otázce jako důležité součásti českého státoprávního programu. Pražská porada však zároveň ukázala, že sjednocení stran pravděpodobně neproběhne v tom rozsahu a v té šíři, jak se původně předpokládalo.

Česká strana národně sociální, jež stála na počátku sjednocovacího procesu, jej nakonec opustila vzhledem ke své socialistické orientaci, jež ji posléze přivedla ke sbližování se sociální demokracií a k úvahám o vytvoření jediné české socialistické strany. Proces „soustřeďování“ českých politických stran se nakonec omezil na stranu mladočeskou, státoprávně pokrokovou, moravskou lidovo-pokrokovou a část strany realistické. Pro spojení uvedených stran v jednu nově konstituovanou státoprávní a demokratickou stranu se postupně vyslovily jejich orgány a posléze sjezdy.

Již 8. září 1917 přijalo předsednictvo státoprávně pokrokové strany následující usnesení, vyjadřující se v obecné rovině k naléhavé potřebě nové všenárodní stranické organizace:

⁹⁸ Srov. V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 285: „Ale tehdy byla strana národně sociální nepopíratelně pánem situace. Ona mohla určití vývoj naší politiky; ona mohla buďto dáti naši politice pevný a spolehlivý střed nebo tam či onam naklonit vážky.“

„V dnešní době jest jen jedno dělítko stran a jen jeden bod v pracovním programu české politiky: vybudovati československý stát. Státoprávní program český po době téměř půlstoleté stal se opět programem aktuálním, a měl by se tudíž veškeren národ český státí jedinou obrovskou všennárodní stranou státoprávní a státotvornou. Takto nazírajíc na situaci, strana státoprávně pokroková rozumní úsilí po zjednodušení stran jako úsilí po vybudování jediné mocné bojovné organisace ze státoprávních stran českých, jednotně vedené za jediným cílem, za vybudováním československého státu. Tak vypadá příležitost světovou konstelací nabídnutá, již nutno se bez váhání chopit; tak zní příkaz současnou dobou nám davaný, jemuž je nutno bez odmluvy se podrobiti. Příležitost je jedinečná. Zdůrazňovati kterékoli jiné zřetele pro uspořádání našich vnitřních stranických poměrů v dnešní době má v sobě nebezpečí, že znevážena bude před světem, jak nám jej tvoří naši přátelé i nepřátelé, na konec sama opravdovost našeho boje za osvobození. Strana státoprávně pokroková, věrná své základní myšlence, věrná své minulosti, jest hoto-va všecko obětovati i sama sebe, k vytvoření veliké pracovní organisace státoprávní a státotvorné.“⁹⁹

O měsíc později, 7. října 1917, se celý výkonný výbor strany jednomyslně vyslovil k otázce sloučení stran již konkrétněji:

„Byli jsme již v dobách předválečných vždy hotovi k součinnosti ve společných věcech; jsme tím více ve chvíli přítomné hotovi sraziti se stejně smýšlejícími stranami českými v jeden bojovný šik, jsme hotovi za předpokladův a podmínek stejných pro všechny zúčastněné strany spolutvořiti společnou stranu jedinou s jednotným pracovním programem, s jednotnou organizací, s jednotným výkonným výborem a s jednotným tiskem. [...]

Jednotnost pracovního programu budiž shrnuta a vtělena v jediný bod: v utvoření uvnitř i navenek svobodného českého státu ze tří zemí Koruny české a z uherského Slovenska jakožto základního území, státu pokrokového, demokratického a sociálně spravedlivého. Jednotnost tisku přihlížež k vnitřní jeho stránce, myšlenkám, kterým slouží, a k duchu, kterým se nese.

Strana státoprávně pokroková nové jednotné straně politické, takto utvořené, dá všemi svými organisacemi a všemi svými stoupenci cele svou práci a svou pohotovost, dá jí i plně svou starou obětovnost.“¹⁰⁰

Cesta k nové straně byla zásadně nastoupena 21. října 1917 na valném sjezdu zemských důvěrníků Národní strany svobodomyslné, který završil a potvrdil vítězství Kramářovy a Rašínovy politické linie. Druhý bod jednomyslně přijaté sjezdové rezoluce, formulované Aloisem Rašínem, deklaroval: „Odstranění dosavadní roz-

⁹⁹ *Jsmo hotovi podrobiti se příkazu doby*, Neodvislost 1, 1917, č. 3, 12. 9. 1917, s. 1; A. HAJN, *Česká státoprávní demokracie*, s. 15.

¹⁰⁰ *Projev* (Jednomyslné usnesení plenární schůze výkonného výboru strany státoprávně pokrokové 7. října 1917), Neodvislost 1, 1917, č. 7, 10. 10. 1917, s. 1; A. HAJN, *Česká státoprávní demokracie*, s. 15–16.

tríštěnosti, ochromující naši politickou činnost a soustředění všech sil pro velké naše cíle pokládá shromáždění za nevyhnutelné tím spíše, že pod tlakem světového hnutí vymizely programové i taktické různosti politických českých stran státoprávních i demokratických. Proto schvaluje, že poslanci naši vytvořili společně s ostatními stranami Státoprávní klub, pokládá však za nutné, aby vytvořením jednotné demokratické strany byla vytvořena pevná organizace našich sil doma. Za tímto cílem posud podniknuté kroky schvaluje a zmocňuje výkonný výbor, aby po vykonání přípravných prací dal souhlas k sloučení stran, i když provedeno bude zřízením nové jednotné strany, která by v jedno spojila strany dosavadní. Jest v zájmu národním, aby spojení těchto politických sil v jeden organický celek stalo se co nejdříve.“¹⁰¹

Pro spojení svými aktuálními politickými cíli spřízněných stran v jednu novou stranu se vyslovila i většina důvěrníků České strany pokrokové (realistické), kteří se sešli 16. prosince 1917 na svém sjezdu ve smíchovském Národním domě. V usnesení sjezdu se praví: *„Důvěrníci České strany pokrokové jsou v zásadě pro vytvoření nové radikální státoprávní strany demokratické, sdružující v sobě všechny stavovsky neorganizované vrstvy národa. Bude-li strana taková zřízena za souhlasu výkonného výboru České strany pokrokové, usnášejí se důvěrníci na tom, aby Česká strana pokroková byla rozpuštěna. Shromáždění volí desetičlenný výbor, který se zmocňuje, aby příslušné práce k založení nové strany podnikl, a jakmile nová strana bude založena, Českou stranu pokrokovou rozpustil.“*¹⁰² – Významná menšina důvěrníků se ovšem vyslovila pro zachování samostatné strany a současně pro vytvoření společného výkonného výboru českých státoprávních stran, který by rozhodoval o jednotném postupu těchto stran v zápase za státní samostatnost.

Pro splynutí „s rodicím se velikým českým státoprávním demokratickým útvarem“ se na sjezdu svých důvěrníků, konaném 20. ledna 1918 v Besedním domě v Brně, vyslovila též moravská lidovopokroková strana, jež byla sama před světovou válkou ustavena jako výsledek koncentračního procesu v moravském politickém stranicví. Ještě předtím se na témže sjezdu spojila s Lidovou stranou slezskou v Moravskoslezskou lidovou stranu pokrokovou.

Mezitím byla učiněna zásadní rozhodnutí v orgánech České strany státoprávně pokrokové. Předsednictvo státoprávně pokrokové strany přivítalo na své schůzi 22. prosince 1917 rozhodnutí sjezdu realistické strany a konstatovalo, že se tím realisté postavili na bázi usnesení výkonného výboru České strany státoprávně pokrokové ze 7. října 1917. Současně vyjádřilo připravenost svých straniců podílet se na ustavení a budování „nové radikální strany české státoprávní demokracie“ a stručně charakterizovalo svoji představu o ní: „... nová ta strana bez nejmenšího rázu pouhé strany městské budiž stranou všečeskou a všennárodní a její program budiž

¹⁰¹ A. HAJN, *Česká státoprávní demokracie*, s. 17.

¹⁰² Tamtéž, s. 17–18.

*přijatelný všem rozhodným živlům demokratickým, státoprávním a pokrokovým.*¹⁰³ Přitom rozhodlo, aby toto jeho stanovisko bylo předloženo k zásadnímu vyjádření nejprve výkonnému výboru strany a posléze sjezdu stranických důvěrníků, který se měl sejít v Praze 13. ledna 1918.

V souvislosti s přípravou sjezdu zaslal dr. Antonín Hajn jménem předsednictva strany všem místním organizacím důvěrnou zprávu o „*nynější situaci akce za zjednodušení českých stran*“ a zároveň podrobný dotazník, zjišťující politické poměry v jednotlivých místech, zdejší působení konkrétních stran a jejich představitelů a hodnocení těchto poměrů ze strany státoprávních pokrokářů. V průvodním dopise předseda strany žádal, aby byl dotazník zodpovězen během jednoho týdne, a zároveň se dotazoval, kolik důvěrníků může příslušná organizace poslat na lednový sjezd do Prahy.¹⁰⁴ Z vyplněných a předsednictvu zaslaných dotazníků, které se zachovaly v Hajnově pozůstalosti, získáme zajímavý (byť místy subjektivně stranicky zabarvený) obrázek o politických poměrech a náladě obyvatelstva v některých českých městech v posledním období první světové války. Opakovaně se v nich objevuje kritika municipálních činitelů z řad mladočechů, s nimiž se měli státoprávní pokrokáři záhy sejít v jedné politické straně.¹⁰⁵ Díky zachovaným dotazníkům také víme, že koncem roku 1917 měla státoprávně pokroková strana svou organizaci minimálně v těchto českých městech: Beroun, Blatná, České Budějovice, Dvůr Králové nad Labem, Hradec Králové, Jaroměř, Jilemnice, Kladno, Klatovy, Kolín, Louny, Lysá nad Labem, Náchod, Německý Brod, Nový Bydžov, Plzeň, Police nad Metují, Rakovník, Vamberk a Žižkov (pražské předměstí).

V následujících třech týdnech, ve vánočním a novoročním čase, byly postupně uveřejněny prohlášení různých korporací, skupin i jednotlivců, vyzývající k urychlenému sloučení dotyčných stran v novou celonárodní stranu a odstíněné předjímající i její podobu a politickou roli. Své stanovisko postupně vyjádřili představitelé Rady českého spisovatelstva a České obce umělecké, profesorského sboru české univerzity i techniky v Praze, zástupci průmyslníků, obchodníků a živnostníků. Zvláštní význam mělo prohlášení mladé inteligence, sdružené v realistické, státoprávně pokrokové a mladočeské straně, oznamující vznik samostatné organiza-

¹⁰³ Tamtéž, s. 17.

¹⁰⁴ Archiv Národního muzea, f. Antonín Hajn, k. 128, sl. 3622.

¹⁰⁵ Například ve strojopisně vyplněném dotazníku z Jilemnice čteme o mladočesích a klerikálech, ovládajících zdejší radnici: „*Jsou to z velké většiny lidé bezpáteřnatí, klika hájící své vlastní zájmy osobní, peněžní a nyní i aprovisační a klika pánů Franců ze zámku. [...] Starosta dr. Čermák, advokát-mladočech, mohl by být i klerikálem, kdyby nebyl starostou Sokola. Je to miniaturní obraz pražského dra Groše, a snad by jej i v lečcems předčil.*“ – V dotazníku z Vamberka respondent na otázku „*Celková charakteristika osob stojících v čele obce*“ odpovídá: „*osobní prospěch – světový rozhled žádný*“, a v poznámce na konci dotazníku dodává: „*Správa obce naší jest věrnou kopií té politiky, jakou dělali vůdcové mladočechů před válkou.*“ – A státoprávně pokrokářský funkcionář z pražského Žižkova zodpovídá otázku „*Kdo má na radnici většinu?*“ následovně: „*Strana mladočeská, jejíž vlastní podstata je konservativně zpátečnická.*“

ce mladé generace budoucí strany požadující, aby nová strana byla budována na ne-
tržním a všennárodním základě: „*Nehodláme smššovati hlediska přítomná a časová
s hledisky, která vyplývají z přístích poměrů poválečných, dosud nejasných. Celá
česká fronta musí se obrátiti proti zevnímu nepříteli a nesmí býti oslabována v této
době vnitřními zápasy sociálními a zápasy o sociální teorie, směřující na daleká
desítiletí.*“¹⁰⁶

Na prahu nového roku 1918 se k profilu a poslání nové strany meritorně vy-
slovil dr. Antonín Hajn, dosavadní předseda České strany státoprávně pokrokové.
V článku, publikovaném v týdeníku *Neodvislost*,¹⁰⁷ polemicky reagoval na názory,
objevující se v tehdejšímu tisku, zejména socialistickém a agrárním, a označující
proponovanou stranu jako „*stavovskou stranu měšťanskou*“ či stranu městské bur-
žoazie:

„*Straně státoprávně pokrokové nejde o vznik nějaké strany městské, jež by
byla jakousi stavovskou protiváhou stavovské straně agrární a třídní straně děl-
nické, především tedy straně sociálně demokratické; její předsednictvo zcela jasně
a určitě se usneslo [...] pro stranu všennárodní a všečeskou. Jen taková všennárodní
a všečeská strana zajisté bude odpovídati příkazu doby; jen taková strana bude mít
přitažlivost a spojí všechny ty tisíce a tisíce jednotlivců, už dávno v dosavadních
zúčastněných stranách organisovaných, nebo stojících stále mimo ně, jednotlivce
bez rozdílu stavu, pohlaví i země. Nechat' například u strany státoprávně pokrokové
většina příslušníků jejích žije ve městech, přece vždycky byla a jest stále valná část
jejich rozptýlena po obcích venkovských; příslušníci, žijící ve městech, necítí se
o nic více ‚městskými‘ nežli cítí se příslušníci její v malých obcích ‚venkovskými‘ –
nikoli, jejich citění je jednotné díky právě síle stejného politického přesvědčení, jež
má za předmět nikoli zájem města nebo venkova, stavu nebo třídy, nýbrž zájem ná-
roda. I je přirozeno, že jmenovaná strana tento svůj vyšší charakter jako strana
všečeská a všennárodní nebude chtít zaměnití za podřízenější charakter pouhé stra-
ny městské.*“¹⁰⁸

O dalším osudu České strany státoprávně pokrokové měl definitivně demo-
kraticky rozhodnout sjezd jejích důvěrníků, který se konal v neděli 13. ledna 1918
v Grégrově sále pražského Obecního domu.¹⁰⁹ Účastnilo se jej přes dvě stě dele-
gátů; předsedou sjezdu byl zvolen Karel Stanislav Sokol, místopředsedou Antonín
Kalina. Sjezdové jednání zahájil předseda strany dr. Antonín Hajn. Ve svém proje-
vu stručně připomněl osudy strany od počátku války, persekuci, již byl postížen její
tisk i řada členů a funkcionářů, přičemž jmenovitě uvedl všechny postupně vězněné

¹⁰⁶ A. HAJN, *Česká státoprávní demokracie*, s. 20.

¹⁰⁷ Antonín HAJN, *Nová strana*, *Neodvislost* 2, 1918, č. 1, 3. 1. 1918, s. 1.

¹⁰⁸ *Neodvislost* 2, 1918, č. 1, 3. 1. 1918, s. 1.

¹⁰⁹ Podrobnou zprávu o průběhu sjezdu, jednotlivých referátech, rezolucích i diskusi viz: *Neodvislost* 2, 1918, č. 3, s. 1–4.

straníky a východočeského stranického aktivistu profesora Josefa Felixe, jenž padl na frontě a jehož památku uctili účastníci sjezdu minutou ticha.

Referát o stanovisku výkonného výboru, který předchozího večera schválil návrh předsednictva na „*spolubudování nové radikální české státoprávní strany*“, pronesl Viktor Dyk. Muž, jenž byl po léta mluvčím strany, jenž se jejím jménem od počátku války aktivně účastnil nejrůznějších odbojových aktivit, a byl proto řadu měsíců vězněn, přednesl nyní návrh na její rozpuštění a vplynutí do nového, širšího a silnějšího stranického celku:

„Straně státoprávně pokrokové dostalo se událostmi posledních let satisfakce; k idejím, jež určovaly po desetiletí náš politický postup, přiznal se za války celý národ. Ale právě v tom leží odpovědnost dneška, odpovědnost, které jsme si byli také dobře vědomi. Strana naše vždy kladla zájem národní nad zájem tříd, stran a osob; tím se řídící, byla za války vždy ochotna obětovat egoism strany vyšší ideji. Nepřipojila-li se roku 1916 k tzv. národní straně s tzv. národním výborem, byl toho důvod, že program tzv. národní strany neodpovídal citění a myšlení našemu a zájmu národnímu.

Ale mezitím změnila se už celá situace politická. [...] Ukazuje se dnes nutným zřízení veliké, všennárodní, demokratické strany, která by se bez výhrad a kompromisů postavila do služeb národa, nikoli tříd nebo zájmů stavovských. Brzo taková strana mohla by se státí páteří české politiky. A takové páteře je třeba, neboť znamená-li 30. květen 1917 pokrok proti 19. listopadu 1916, znamená-li 6. leden 1918 pokrok proti 30. květnu 1917, není vyloučeno nebezpečí, že by po krocích vpřed mohl se učinit krok zpět. [...]

Chceme budovat novou stranu, ne že jsme se změnili, ale nastala změna okolo nás. Chceme budovat větší a širší basi politiky naší, poněvadž věříme, že v ní bude možno učinit více pro starý cíl. Chceme mít aktivní účast na budování české samostatnosti a nespokojiti se marnou a pozdní kritikou. [...]

*Vstoupili jsme dezorganizováni do války; organizujeme se aspoň dnes, bez váhání, bez průtahů, bez vzájemného podezřívání. Naše kladné usnesení bude dnes pozdravem lepším, svobodným, demokratickým, sebevědomým Čechům!*¹¹⁰

Následovala dlouhá diskuse, v níž převládaly názory pro návrh výkonného výboru, zazněla však i stanoviska opačná. Někteří straníci si nepřáli zánik své strany a Dykovi jako mluvčímu likvidačního sjezdu ještě po letech zazlívali, že se stal „*hrobařem strany*“.¹¹¹ Jménem této opoziční menšiny promluvil na sjezdu redaktor

¹¹⁰ Neodvislost 2, 1918, č. 3, 16. 1. 1918, s. 2; V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 318–322.

¹¹¹ Srov. V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 317–318: „Někteří straníci státoprávně pokrokoví dosud, myslím, odpustit mi nemohou, že stal jsem se ‚hrobařem strany‘. Nebyl bych na to stačil; ale ti, kdož tak smýšlí, zapominají na důvody, které nás vedly, a zapominají také na morální sílu, kterou národní demokracie, tehdy státoprávní demokracie, dala boji o svobodu v chvíli rozhodné.“ A na jiném místě: „Kdybych byl více straníkem, nežli Čechem, mohl jsem si

Josef Pachmayer. Ve svém diskusním příspěvku položil otázku, zda představitelé stran, připravených nyní k fúzi se státoprávními pokrokáři, budou v rozhodných chvílích hájit své současné postoje a zda nezklamou, když v minulosti různě měnili svá stanoviska s vývojem situace a přizpůsobovali se poměrům:

„Vždyť zakoreněnou povahu osob těžko lze změnit. A při takovém osudném zakolísání může se pak strana státoprávně pokroková ocitnout v menšině. Proto je otázkou, máme-li obětovat svou stranu, jež držela neúchylně program státoprávní a jež právě pro své nesmiřitelné stanovisko, stojíc i mimo Svaz český, byla obávána a respektována. Nezapomeňme, že může opět nastati doba slibů z Vídně. Neobjeví se u nás slaboši vůle, nezakolísají opět mnozí, aby přistoupili na koncese? A není pro takové případy lépe, aby tu i nadále trvala strana, jež jako samostatný sbor do krajnosti by vytrvala, ať se poměry a štěstí u nás i jinde mění jakkoliv, a jež by neústupně hlásala: Nevěřte vídeňským slibům!“¹¹²

Poté navrhl setrvat pouze při ustavení společného výboru názorově spřízněných stran, voleného sjezdy jejich důvěrníků. Vzhledem k patrné podpoře myšlenky sjednocení, převládající na sjezdu, doporučil, aby byla učiněna potřebná opatření pro případnou obnovu strany, kdyby si toho politická situace žádala.

S kritickými výhradami vystoupil v diskusi i další státoprávně pokrokářský novinář, redaktor Gustav Šmejce. Podle jeho názoru je rozsah probíhající stranické koncentrace poněkud úzký, protože se omezuje jen na městské vrstvy a tím vtiskuje nové straně ráz stavovský. Vyjádřil nesouhlas, že mimo soustřeďování stran zůstávají agrárníci a národní sociálové. Jako základ koncentrace by nejraději viděl spojení tzv. mladých stran, jež v minulých letech osvědčily společný radikálně opoziční postup, totiž strany státoprávně pokrokové, realistické a národně sociální, a jako podmínku příslušnosti k nové straně by stanovil statečné postoje za války. Projevil též obavy, aby se politické těžiště v nové straně nepřesunulo příliš doprava, směrem ke „kapitalistickým“ a „oportunistickým“ živlům. Nakonec navrhl rezoluci, navrhuující, aby byl vzhledem kvůli celého národa po politickém sjednocení vytvořen společný blok stran za součinnosti strany agrární a národně sociální, který by posléze umožnil i spolupráci se sociálními demokracií.¹¹³

Šmejcevi oponoval jiný dlouholetý stranický žurnalista, někdejší šéfredaktor *Samostatnosti* Karel Polícar. Zdůraznil, že agrárníci a národní sociálové nejsou pro vybudování jednotné strany a rozšiřování koncentračního úsilí o jejich řady by znamenalo zdržování celé akce. Vyslovil se pro rychlou fúzi v aktuálně dosažitelném rozsahu.¹¹⁴

řící, že utvoření strany, kterou jsem měl na mysli, rozbije mou stranu právě ve chvíli možné konjunktury...”

¹¹² Neodvislost 2, 1918, č. 3, 16. 1. 1918, s. 3.

¹¹³ Tamtéž.

¹¹⁴ Tamtéž.

Pro vytvoření nové strany se v delším diskusním příspěvku vyslovil i poslanec Antonín Kalina. Zhodnotil jedinečnou roli státoprávních pokrokářů v české politice předchozích let a optimisticky se vyslovil o perspektivách její politiky v budoucí sjednocené straně: „*Není pravdou, že bychom v nové straně se museli jen pokřokovat většinou; naopak chceme ve velké straně část lépe citící získat pro sebe, což je dnes lépe, než zůstat stranou malou, jež kooperuje, aby nakonec se ocitla mezi žernovy a byla jimi rozemleta.*“¹¹⁵

Na závěr vystoupil v diskusi i Viktor Dyk, jenž shrnul argumentaci svého úvodního referátu a zdůraznil, že před jinými hledisky dává přednost aktivnímu boji za samostatný český stát.¹¹⁶

Pro nedostatek času nakonec odpadl rozsáhlý referát Antonína Hajna o poslání a odkazu pokrokového hnutí a na ně navazující státoprávně pokrokové strany v historické perspektivě třiceti let (od roku 1889 do roku 1918), který byl dodatečně publikován na pokračování v týdeníku *Neodvislost* a poté jako zvláštní brožura pod titulem *Naše poslání*.¹¹⁷

Posléze přečetli Viktor Dyk a Jaroslav Líbal návrh dvoudílné sjezdové rezoluce a bylo přistoupeno k hlasování. Nejprve se hlasovalo o účasti státoprávně pokrokové strany na vybudování jednotné všennárodní strany s cílem vydobytí samostatného českého státu, což bylo značnou většinou přijato; proti návrhu nehlasoval nikdo, opoziční menšina se zdržela hlasování. Poté přijala většina delegátů hlavní rezoluci sjezdu. Její první část, kterou navrhl Viktor Dyk, prohlašovala:

„*S radostí konstatujeme, že starý program neodvislosti, za který strana státoprávně pokroková bojovala od svého založení, stal se přesvědčením celého národa.*

Mezinárodní situace, odpor Vídně a Pešti, přikazuje českému národu, aby určitě a veřejně projevil svou vůli býti svoboděn.

Považujeme za příkaz doby, aby jednotnosti této vůle dostalo se výrazu také organizační jednotou národní.

V duchu tradic strany, jež kladly zájem národa nad zájem stran, tříd a osob, v úmyslu spolupracovati aktivně o české budoucnosti ve smyslu zásad svých minulých a velikých úkolů dneška chceme spolubudovati jakožto rovní mezi rovnými stranu české státoprávní demokracie, a to stranu všennárodní bez nejmenšího rázu pouhé strany městské a pověřujeme dosavadní předsednictvo plnou mocí dokončiti bez váhání a průtahů jednání v duchu usnesení dnešního sjezdu.“¹¹⁸

Druhá část rezoluce, navržená Antonínem Hajnem, se týkala zásad a cílů nové strany:

¹¹⁵ Tamtéž.

¹¹⁶ *Neodvislost* 2, 1918, č. 3, 16. 1. 1918, s. 4.

¹¹⁷ Antonín HAJN, *Naše poslání. Šest kapitol o minulosti a budoucnosti*, Praha 1918.

¹¹⁸ *Neodvislost* 2, 1918, č. 3, 16. 1. 1918, s. 1.

„Státoprávně nová strana organizuje se pro vydobytí českého státu, jehož základní území tvoří všechny historické a nedílné země Koruny české a území Slovenska.

Politicky hlásí se k zásadám demokracie a svobody ve zřízení státním i v organizaci národa.

Kulturně stojíc na základech pokrokových pracuje o podmínkách rozvinutí všech duševních, mravních i tělesných sil národa.

Hospodářsky nová strana usiluje o souměrný hospodářský vývoj a povznesení všech vrstev národa při spravedlivém rozdělení břemene a plodů práce.

Sociálně nová strana, nesena směrem sociálně reformním, je hotova v sociálním zájmu celku pro blaho širokých vrstev lidu a pro účinnější a rychlejší léčení ran válkou zasazených k potřebnému vyvlastňování a ke každé účelné úpravě soukromého vlastnictví, kterou národní i sociální pokrok národa jest podmíněn.“¹¹⁹

Kromě této hlavní a ústřední rezoluce přijal sjezd ještě několik dalších, dílčích rezolucí, na jejichž základě mělo být jednáno s druhými stranami.

První z nich se týkala tisku. Sjezd v ní vyhradil všem vydavatelstvům někdejších stranických listů, deníku *Samostatnost* i periodik krajinských, za války postupně zcela zastavených, právo tyto listy znovu vydávat, jakmile „uznají toho možnost a potřebu“. Dále schválil další vydávání týdeníku *Neodvislost*. Potvrdil rozhodnutí předsednictva strany, jež povolilo Viktoru Dykovi a Karlu Policarovi vstup do redakce *Národních listů* a současně si vyhradilo místo svého důvěrníka ve vydavatelství tohoto deníku. A ustavil zvláštní komisi, jež by při upravování tisku nové strany hájila zájmy vydavatelstev dosavadních, byť toho času většinou nevycházejících státoprávně pokrokových listů.

Druhá byla věnována působení státoprávních pokrokářů prostřednictvím nové strany v oblasti obecní samosprávy: „Sjezd strany prohlašuje pohotovost spolupodovati novou stranu státoprávní demokracie v neodlučné s tím souvislosti, aby nová ta strana ve všech obcích ať městských, ať venkovských, kde bude mít toho možnost, povinně bez průtahů vytvořila zvláštní komunální rady, ve kterých by svými nejvlivnějšími členy za součinnosti všech místních kulturních činitelův byly zastoupeny všechny politické místní organizace bez rozdílu. [...] Speciálně sjezd žádá, aby do všech komunálních komisí, ve kterých nevyžaduje se členství obecního zastupitelstva, byli bez průtahů povoláni příslušníci naši.“

Dobově příznačná je v pořadí čtvrtá rezoluce, jež stanovila zásady „očisty“ nové strany od dosavadních aktivistů:

„1. Lidé národně nebo politicky nespolehliví nebo nějak se provinivší nebudte připuštěni k nijakým hodnotem.

2. Pokud lidé takoví zaujímají již funkce, z nichž podle zákona jsou prozatím nesesaditelní, nová strana vyčká, jak se budou dále chovati, a teprve dle toho svůj poměr k nim rozhodne.

¹¹⁹ Tamtéž.

3. Na vůdčí a zodpovědná místa strany buďte povoláváni pouze osoby politicky i povahově pevné.“

Pátá rezoluce jménem státoprávních pokrokařů požadovala, aby nová strana iniciovala zřízení „společné výkonné rady“ pro koordinaci svého politického postupu se stranou agrární, národně sociální a sociálně demokratickou v zápase znárodní a státní samostatnosti.

Šestá rezoluce navrhovala postup při vytváření organizace nové strany. Nejprve měl být vytvořen přípravný prozatímní výkonný výbor, do něž by každá ze slučujících se stran vyslala stejný počet členů, přičemž členové z konkrétní historické země (Čech, Moravy, Českého Slezska) by se měli autonomně angažovat v zemské politice, ale v záležitostech celonárodních, zvláště pak v zápase o samostatný stát, by platilo závazně pro celou stranu usnesení většiny prozatímního výkonného výboru. Co nejdříve měl být svolán ustavující sjezd, který by zvolil řádný výkonný výbor.

Konečně osmá rezoluce zmocnila dosavadní předsednictvo státoprávně pokrokové strany, aby prohlásilo tuto stranu za rozpuštěnou, dojde-li k vytvoření nové strany v souladu s právě přijatými usneseními sjezdu a se souhlasem předsednictva.¹²⁰

Sjezdu byly předloženy dva návrhy názvu nové strany: *Česká státoprávní demokracie* a *Strana české státní neodvislosti*, o nichž bylo zvlášť hlasováno. Většina delegátů se vyslovila pro první z nich, jehož přijetí doporučil sjezdu Karel Stanislav Sokol jako obsažnější a určitější, protože výraz „státoprávní“ vyjadřuje, že „český stát podle zákona a práva stále trvá“.¹²¹

Sjezd uzavřel předsedající Karel Stanislav Sokol působivým projevem, aktualizujícím slova Husova křástu s intencí dosažení co největší národní jednoty: „*Přejme pravdy každému, i tomu, kdo by se k ní hlásil třeba v hodině dvanácté. Neboť všech sil potřebujeme, abychom zlatým písmem na dokonaném díle mohli psáti: Nedáme národního dobra násilím potlačovati.*“¹²²

Na závěr sjezdu se v Obecním domě konal přátelský společenský večírek.

Všechny sjezdové rezoluce byly záhy souhlasně přijaty čtyřmi partnerskými stranickými reprezentacemi. V následujících týdnech probíhala mezi zplnomocněnými předsednictvy nebo zvláštními komisemi pěti zúčastněných stran jednání o formálních otázkách sloučení.¹²³ Dne 9. února 1918 byla završena dohodou

¹²⁰ Texty všech výše parafrázovaných rezolucí viz: Neodvislost 2, 1918, č. 3, 16. 1. 1918, s. 1.

¹²¹ Neodvislost 2, 1918, č. 3, 16. 1. 1918, s. 4. – Českou státoprávní demokracii se mimochodem nazývala koalice státoprávní (státoprávně radikální), radikálně pokrokové a národně sociální strany ve volbách roku 1907.

¹²² Tamtéž.

¹²³ Dokumentární materiál o likvidaci České strany státoprávně pokrokové a ustavení České státoprávní demokracie viz: ANM, f. Antonín Hajn, k. 128, sl. 3621, 3623.

o ustavení nové strany, České státoprávní demokracie, a složení jejího výkonného výboru, pověřeného jejím vedením do valného sjezdu. Předsedou strany se stal Karel Kramář, místopředsedy Jaroslav Budínský, Antonín Hajn, Alois Rašín, a Přemysl Šámál, jednatelem Josef Matoušek, František Sís, Karel Stanislav Sokol, Jaroslav Stránský, pokladníkem Bohdan Bečka, referenty poslaneckého klubu Bohuslav Franta, Antonín Kalina a Adolf Stránský, dalšími členy výkonného výboru pak František Drtina, Viktor Dyk, Karel Engliš, Jan Herben, Bohuslav Klac, Jaroslav Kvapil, František Mareš, Jindřich Metelka, Bohumil Němec, Josef Schieszl a Josef Škába.¹²⁴

České veřejnosti se nová strana představila slavnostním prohlášením *Českému lidu!*,¹²⁵ publikovaným v neděli 10. února 1918 v úplnosti nebo ve výtahu ve všech denících. Připomeňme z něj charakteristické pasáže:

„Politické strany, zastoupené podepsanými plnomocnými osobami, rozhodly se odkliditi škodlivý stín nejednoty a poslouchající živelného příkazu doby přítomné, předstupují před veškeren československý národ a prohlašují, že utvořily všénárodní, širokou a pevnou organizaci České státoprávní demokracie. Stěžejním úkolem nové strany jest vespolečným národním úsilím vybojovati a vybudovati národu vlastní státní přibýtek, český stát, jehož základním územím jsou historické a nedílné země Koruny české a území Slovenska.

Český stát bude státem demokratickým; veškerá jeho moc bude vycházeti z lidu, a protože z lidu českého, bude, jako duše a srdce lidu toho sama, státem spravedlivým ke svým národnostem, spravedlivým ke všem svým občanům a třídám. [...]

Zdůrazňující povznášející státoprávní skutečnost, že si v nové straně podávají bratrsky ruce staré české země, Čechy, Morava a Slezsko, vzpomínáme a srdečný pozdrav posíláme na Slovensko svým bratřím a sestrám, jimž krutovláda maďarská znemožňuje prozatím veřejný prohlas. [...]

Nová strana počtem i vnitřní stavbou sdostatek veliká a silná, aby při náležitém dělbě práce mohla vykazovat úspěchy a činy národu ke zdaru a sobě ke cti, projevuje zde veřejně, že je hotova s ostatními českými stranami plné důvěře k nim, smluviti se o společný postup v konečném zápase za osvobození národa: prohlašuje slavně veškeré národní veřejnosti svou trvalou ochotu společnou součinností s nimi ve stejné důvěře a věrnosti radostně provést a zceliti vnitřní ústroj národa, aby již nyní, obzvláště však při konečném vyřizování a pořádání věcí války a míru mohl uplatňovati plně svou soubornou vůli národní.“¹²⁶

Prohlášení podepsali Karel Kramář, Antonín Hajn, Adolf Stránský a Přemysl Šámál.

¹²⁴ A. HAJN, *Česká státoprávní demokracie*, s. 28–29.

¹²⁵ Tamtéž, s. 26–28.

¹²⁶ Tamtéž, s. 27–28.

Tím se uzavřela téměř desetiletá existence a činnost České strany státoprávně pokrokové. Jako sama vznikla sloučením dvou programově i typově příbuzných stran, tak se nyní spolu s dalšími, momentálně programově spřízněnými stranami stala součástí širšího celku, usilujícího o naplnění jejich starých programových postulátů. Svou samostatnou roli v české politice končila v době, kdy mezinárodní i vnitropolitický vývoj dávaly za pravdu jejímu po léta konsistentnímu postoji, a v nové straně se ocitla po boku těch, kteří před první světovou válkou patřili k jejím odpůrcům, a kteří nyní stanuli na stejných pozicích. Její představitelé i řadoví členové pokračovali ve svém zápase za českou, respektive československou samostatnost, opření o nesrovnatelně početnější, silnější a vlivnější stranickou základnu, skýtající nadějnější útočiště pro konečný boj.

„Nám nejde jen o mechanické přistoupení ke druhým stranám, nám jde o vnitřní organické přičlenění a sečlenění,“ napsal tehdy Antonín Hajn. *„Jdeme do nové strany pevní ve svých názorech, ale jdeme tam také v bezpečném očekávání, že obrat ve smýšlení těch příslušníků druhých stran, kteří před válkou mysleli proti našim názorům a proti našemu přesvědčení, s nimiž nyní v nové straně máme se setkat jako se spolupracovníky a spolubojovníky, že obrat ten jest dokonán u nich neodolatelně a nezvratně.“*¹²⁷

Státoprávně pokrokářští politici a novináři se – ať už v rámci nové strany či samostatně – výrazně uplatňovali v závěrečné, ale rozhodující fázi zápasu o samostatný československý stát. Lev Borský odešel na počátku roku 1918, zhruba v době ustavení České státoprávní demokracie, do exilu s poselstvím domácí rezistence zahraničnímu odboji a stačil se ještě účinně uplatnit v československé zahraniční akci. Karel Stanislav Sokol udržoval vydávání *Neodvislosti* a na jejích stránkách (a ovšem i v jiných časopisech a novinách) bojoval svým perem stejně jako Viktor Dyk v *Národních listech*. Antonín Hajn, nyní místopředseda České státoprávní demokracie, se stal v červenci 1918 členem Národního výboru československého. Antonín Kalina pokračoval ve své činnosti na půdě vídeňské říšské rady; v předvečer říjnového převratu odejel s delegací, vedenou Karlem Kramářem, do Ženevy na jednání s představitelem zahraničního odboje Edvardem Benešem, odkud poslal procitěný pozdrav T. G. Masarykovi:

„Nevíte ani, jak šťasten jsem já, že mihl jsem zůstatí Vám a sobě věrným, bez váhání a bez kompromisu od počátku! A tím vysvětlete si, že jsem 30. 5. 1914 [recte 1917] byl kacířem a stál sám, já radikál, mimo Český svaz a že jsem musil z Vašeho místa ve sněmovně vykřiknouti do světa protest Váš, náš a definitivní rozchod s monarchií a dynastií. Pro mne bylo jasno od počátku, že nemůže a nesmí býti

¹²⁷ Antonín HAJN, *Naše poslání. Šest kapitol o minulosti i budoucnosti*, Praha 1918, s. 45.

jiného řešení. A tak zůstal jednatel bývalého klubu věrným do poslední písmenky svému bývalému předsedovi!“¹²⁸

Mezitím došlo v Praze 28. října k převratu a vyhlášení samostatného československého státu, který přivítal Viktor Dyk 29. října 1918 v *Národních listech* úvodníkem *Stát jsme my*, shrnujícím „nezapomenutelné dojmy prvního dne svobody“ a zároveň postulujícím přechod od politického negativismu a odboje v rakousko-uherské monarchii k pozitivismu ve státě vlastním:

„*Stát jsme dnes my; to znamená, že nutno úplně změnit celý náš názor na stát z dob, kdy stát nebyli jsme my. Stát jsme dnes my; to značí, že tam, kde bylo vlasteneckým činem brzdit a ochromovat, bude nyní na nás odklízet překážky a urychlovat a posilovat. A pro dobu první znamená to, mít na mysli, že zraky celého světa budou upřeny na československý, z mrtvých vstalý stát.*“¹²⁹

V prozatímním parlamentu nového státu, Revolučním národním shromáždění, zasedli 14. listopadu 1918 jako zástupci státoprávní demokracie i někdejší státoprávní pokrokaři Antonín Hajn, Antonín Kalina, Karel Stanislav Sokol a Viktor Dyk; Hajn byl zvolen místopředsedou sněmovny.

Zdálo se, že mise státoprávně pokrokové strany definitivně končí ve všeobecné euforii popřevratových týdnů v samostatném československém státě, který byl po léta „ceterum autem censeo“ mluvčích tohoto politického subjektu. Ale ideové dědictví strany se mělo ještě aktualizovat v následujících letech, v boji o podobu a charakter republiky.

¹²⁸ Archiv Ústavu T. G. Masaryka, f. TGM, sign. KOR – II – 2, k. 700. Antonín Kalina T. G. Masarykovi 2. 11. 1918.

¹²⁹ Viktor DYK, *Stát jsme my*, Národní listy, 29. 10. 1918, s. 1.

Josef Tomeš

Die Tschechische Partei staatsrechtlichen Fortschritts im ersten Weltkrieg

Zusammenfassung

Die Tschechische Partei staatsrechtlichen Fortschritts (tschechisch: *Česká strana státoprávně pokroková*) entstand im Frühjahr 1908 durch Zusammenschluss der beiden bisherigen radikalen staatsrechtlichen Parteien, die an die Fortschrittsbewegung der neunziger Jahre des 19. Jahrhunderts anknüpften. Das Programm der Erneuerung eines selbstständigen tschechischen Staats auf der Grundlage des tschechischen historischen Staatsrechts verband sie mit einer radikalen Opposition zur Wiener Regierung und einer unabhängigen tschechischen Außenpolitik, wobei sie mit einem baldigen gesamteuropäischen Kriegskonflikt rechnete. Im Mai 1914 formulierte sie offen das Programm der tschechischen Politik für den Kriegsfall, orientiert auf eine internationale Lösung der tschechischen Frage mit Hilfe der Entente-Mächte und einen unabhängigen tschechischen Staat außerhalb der österreichisch-ungarischen Monarchie. Der Ausbruch des ersten Weltkriegs überraschte praktisch alle Zeitgenossen, sogar die Repräsentanten der staatsrechtlichen Fortschrittspartei, die ihn lange Jahre erwartet hatte und mit ihm den entscheidenden Akt im tschechischen nationalen Befreiungskampf verband. Dabei stand sie fast von einem Tag auf den anderen den neuen Kriegsverhältnissen gegenüber, die sich in einer faktischen Militär- und Polizeidiktatur sowie einer in dieser Schärfe nie erlebten Zensur niederschlugen. Die staatsrechtlichen Fortschrittler konnten nur die Satisfaktion erleben, dass ihr systematischer Appell vor dem Krieg an die tschechische Öffentlichkeit keine Chimäre war. Der europäische Kriegskonflikt, noch vor kurzem allgemein als phantastische Vision abgetan, war Realität geworden. Jedoch blieb die Frage, ob der allgemeine Flächenbrand auch die erhoffte Chance für die Unabhängigkeit des tschechischen Volks bringt, ob er in seinem Ergebnis nicht letztlich die Position der Nation im Gegenteil verschlechtert. Man rechnete nicht mit einem langen Kriegsverlauf und auch die Partei, die sich programmatisch auf den Widerstandskampf orientierte, besaß keine Erfahrungen mit einer konkreten Widerstandstätigkeit. Im Geist ihrer politischen Traditionen beteiligte sich die Partei an der Formierung des in- und ausländischen Widerstands und war ein prinzipieller Gegner des „proösterreichischen“ Aktivismus. Im Februar 1918 schloss sie sich mit anderen tschechischen bürgerlichen Parteien, die programmatisch um einen selbstständigen tschechischen Staat bemüht waren, zur Tschechischen staatsrechtlichen Demokratie zusammen. Die staatsrechtlichen Fortschrittspolitiker und -journalisten traten – sei es im Rahmen der neuen Partei oder selbstständig – deutlich in der abschließenden, jedoch entscheidenden Phase des nationalen Befreiungskampfes auf. Es schien, dass nach dem Entstehen des tschechoslowakischen Staats die Mission der staatsrechtlichen Fortschrittspartei definitiv endet, doch das ideelle Erbe der Partei sollte noch in den folgenden Jahren aktualisiert werden, nämlich im Kampf um Gestalt und Charakter der Republik.

Josef Tomeš

Czech Constitutional Progressive Party during the First World War Summary

The Czech Constitutional Progressive Party was founded in spring 1908 with the merger of two previous radical constitutional parties which had come out of the progressive movement of the 1890s. The programme for the reinstatement of a Czech state on the basis of historical Czech state rights was linked with radical opposition to the government in Vienna and an independent Czech foreign policy assuming an early war in Europe. In May 1914, they openly formulated a Czech political programme in the event of war focused on the international solution to the Czech question with the help of the great powers in an Agreement on an Independent Czech State outside of the Austro-Hungarian Monarchy. Almost all contemporaries were taken unawares by the outbreak of the First World War, including members of the Czech Constitutional Progressive Party which had been expecting a war for a number of years and had linked it to a deciding moment in the history of the struggle for Czech national liberation. And yet suddenly from one day to the next they found themselves face to face with the new war situation, manifesting itself as a de facto military and police dictatorship and previously unknown censorship. The Constitutional Progressives could now enjoy the satisfaction that their regular pre-war calls on the Czech public were not fanciful. The European war, considered generally in the recent past as a fantastical vision, had become a reality. But the question remained as to whether conflagration would bring the desired chance of independence for the Czech national, or whether the final outcome would worsen the nation's position. The war was not expected to last long, and not even a party whose programme was focused on resistance had any experience of actual acts of resistance. In the spirit of its political traditions, the party was involved in organising domestic and international resistance and was a principal adversary to 'Pro-Austrian' activism. In February 1918, it merged with other Czech civic parties striving for an independent Czech state to form the Czech Constitutional Democratic Party. Constitutional Progressive politicians and journalists played a key part in the final, but decisive, phase of the national liberation struggle – both within the new party and independently. It seemed that after the formation of the Czechoslovak state, the mission of the Constitutional Progressive Party had come to a definitive close, but the party's ideas left an inheritance which was still to be updated in subsequent years in the struggle for the form and nature of the Republic.

Pavel Marek

Zápas o vlastnictví kostelů po vzniku Československa¹

The struggle for ownership of church buildings following the founding of Czechoslovakia

The end of the First World War marked the establishment of the Republic of Czechoslovakia as one of the successor states to the now defunct Habsburg Empire and represented a milestone of key importance for the Czech nation in terms of historical developments. The national revolution of 1918 was accompanied by calls of 'Away from the Habsburgs' and 'Away from Rome', attacking the Catholic Church as a representative of original centralist governance from Vienna. One product of the post-war religious and Church crisis was the foundation of the Czechoslovak (Hussite) Church on 8 January 1920. This was followed by a period of struggle for the church buildings in the Czech lands between 1920 and 1924. During this period, the Czechoslovak (Hussite) Church occupied a number of churches and other buildings which were owned by the Roman Catholic Church. Naturally, the state authorities took up the position that applicable laws had to be adhered to, such that in the end the Czechoslovak (Hussite) Church had to return the churches taken to the Roman Catholic Church, and they then began to build their own premises for holding services with financial support from the state and its followers.

Key words: History of the 20th century, foundation of Czechoslovakia, religious struggles, Roman Catholic Church, Czechoslovak (Hussite) Church

¹ První stručný nástin problematiky tématu na okraji výkladu boje o kostel v Litovli na Moravě je obsažen v příspěvku Pavel MAREK, *K problematice tzv. boje o kostely na počátku první Československé republiky*, in: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica 34, 2008, Sborník prací historických XXII, Olomouc 2008, s. 59–73.

Úvod

Konec první světové války související s ustavením Československé republiky jako jednoho z nástupnických států zaniklé habsburské říše představoval z hlediska dějinného vývoje pro český národ mezník zásadního významu. Završil proces formování novodobého českého národa, probíhající od konce 18. století, provázený přáním dořešit státoprávní otázku. Ta byla od revolučních let 1848/9 spojena s koncepcí českého historického státního práva, požadující federalizaci monarchie, jež by zajistila národu politickou a hospodářskou autonomii. Tuto vizi se v dlouhodobém měřítku nepodařilo prosadit v důsledku odporu německých a uherských politických elit, dávajících přednost dualistickému uspořádání státu. Požadavkům české politiky, usilující současně o rovnoprávnost v národnostní oblasti, nevycházely vstříc. Proto zásadní odklon od koncepce českého historického státního práva, který nastal v průběhu války a vyústil v požadavek konstituování samostatného státu, nebyl zcela překvapivý, a jeho naplnění v říjnu 1918 provázela pochopitelná euforie, zasahující širší lidové masy. Všichni se radovali z toho, že konečně nastává možnost uspořádat si veřejné záležitosti podle vlastních představ, bez zásahů ze strany vídeňských úřadů a jejich exponentů působících v českých zemích. Tento stav provázely nejen pocity zadostiučinění, ale také jakési odvety za všechna příkoří, skutečná i domnělá, která byla vkládána do historické paměti lidí evokací a nacionalistickou interpretací národních dějin po roce 1526, kdy se dosud samostatné české království stalo volnou součástí soustátí řízeného rodem Habsburků. Proto národní revoluci roku 1918 provázelo volání „Pryč od Habsburků“, vyjadřující distanci od monarchismu a příklon k republikanismu, ale současně v symbolické rovině odmítající vše, co bylo vnímáno jako nástroj, spojenec a pomocník Habsburků při ovládnutí českého národa.

V tomto kontextu bylo souběžně vytyčeno heslo „Pryč od Říma“ napadající katolickou církev jako reprezentanta náboženského vyznání dominující části populace českých zemí.² Liberální kruhy, socialisté, ateisté a stoupenci ideje sekularizace společnosti začali útočit na katolickou církev, politický katolicismus a celý katolický tábor a označovali je za oporu Habsburků, stoupence monarchie a odpůrce Československé republiky. Diskreditace katolicismu v českém prostředí reflektovala zejména poslední půlstoletí chování katolické církve, která se po zrušení koncordátu s Římem, reagujícím na okolnosti provázející závěry Prvního vatikánského koncilu (1869/70), ocitla v područí státu do té míry, že české prostředí úzkou provázanost státních a církevních zájmů označovalo za tzv. austrokatolicismus. Situaci komplikovala skutečnost, že drtivá většina příslušníků vyšší církevní hierarchie, v první řadě episkopát, byl vídeňskými dvorskými kruhy na svá místa vybírán ze

² Srov. Miloš TRAPL, *Hnutí „Pryč od Říma“ („Los von Rom“)*, in: Ivana Koucká a David Papajík (vyd.), *Politický katolicismus v nástupnických státech rakousko-uherské monarchie v letech 1918–1938*, Olomouc 2001, s. 13–29.

šlechtických kruhů a nacionálně nepocházel z českého prostředí. Chování katolických elit v letech války bylo málo čitelné.³ Z toho vznikal pocit, že vedení církve v českých zemích nejde s lidem, s národem, a slouží zájmům nepřátelské Vídně. Intencionální útoky na katolicismus se však nezastavily ani před záměrným zkeslováním historických fakt a jejich využíváním v neprospěch katolíků. Odpor vůči katolické církvi po vzniku Československé republiky byl tak velký, že historiografie hovoří o vzniku velké poválečné církevní a náboženské krize.

Vznik církevní a náboženské krize byl důsledkem revolučního chaosu, který provázel ukončení války a konstituování nového státu. Bez ohledu na skutečnost, že ústřední orgán domácí politiky, Národní výbor československý, od léta 1918 připravoval převzetí moci a vytvoření nové republiky jako státu Čechů a Slováků, pád habsburské říše na území českých zemí způsobil de facto vznik politického vakua. Celá společnost se dostala do pohybu v okamžiku, kdy staré správní orgány ztratily legitimitu moci a nové ji ještě nestačily převzít. Noviny rozpoutaly kampaň ve prospěch nového státu a na obranu před jeho nepřáteli, která přispěla k radikalizaci lidových mas poznamenaných prožitkem těžkých válečných let naplněných nejen politickou perzekucí a nasazením života otců rodin na válečných bojištích, ale i strádáním a nedostatkem základních životních potřeb, v první řadě potravin. Zmíněné volání po zúčtování s nepřáteli („Pryč od Říma“) se promítlo do živelné akce 3. listopadu 1918 v Praze, kdy rozvášněný dav lidí vracejících se ze vzpomínkové akce na Bílé hoře, vedený bohemem, hercem a spisovatelem Frantou Sauerem (1882–1947), podporovaným oběma českými socialistickými stranami, násilně strhl na Staroměstském náměstí čtrnáct metrů vysokou sochu Neposkvrněné Panny Marie (Immaculaty) z roku 1652, postavenou na poděkování za ochranu před útokem švédských vojsk za třicetileté války na podzim roku 1648. Socha byla útočníky vydávána za symbol habsburské monarchie.⁴ Tento vandalský a anarchický čin vyslal signál do celého státu a rozpoutal vlnu obrazoborectví, jíž padla za oběť řada soch světců, obrazů, mariánských a trojičných sloupů a dalších symbolů katolické církve umístěných na veřejných místech.⁵ Velmi rychle se přenesla také do škol, z nichž byly v masovém měřítku odstraňovány kříže a veřejně na hromadách páleny a likvidovány. „Pokrokoví“ učitelé podporovaní mnohými z rodičů žádali vytlačení katolické církve ze škol, zrušení výuky náboženství a úpravu učebnic.⁶ Spolek

³ Srov. Zdeněk KÁRNÍK, *Die tschechische Sozialdemokratie und die tschechischen katholischen Parteien und der böhmische Adel in Böhmen am Anfang des Ersten Weltkrieges. Kooperation, Koexistenz oder Konflikt?*, in: Prague Economic and Social History Papers, Bd. 1, Praha 1994, s. 105–113.

⁴ <http://www.marianskysloup.cz/clanky/historie.html> – ověřeno 13. 12. 2013; Franta SAUER, *Naše luza jesuité a diplomaté*, Praha 1923, 23 s.

⁵ *Ve jménu demokracie*, Praha 1922, 101 s.

⁶ Srov. např. *Deset tisíc českých učitelů staví se „dobrovolně a s nadšením“ do boje proti církvi katolické*, Lidové listy, 4, 1925, č. 150, 5. 7., s. 1–2.

„Volná myšlenka“ a socialističtí bezvěrci agitovali pro vystupování z církvi, které vrcholilo v souvislosti s přípravou prvního sčítání lidu v roce 1921.⁷ Silnou podporu získalo hnutí požadující úpravu, resp. přijetí nových zákonů týkajících se církvi a postavení náboženství ve společnosti. Vrcholným požadavkem proticírkevního tažení se stalo provedení odluky církvi od státu.

Produktem poválečné náboženské a církevní krize byl také vznik Církve československé (husitské) 8. ledna 1920.⁸ Počáteční reakci státu na její ustavení lze označit za rozpornou. Na jedné straně ji část politických elit vítala jako oslabení římskokatolické církve a pomáhala jí etablovat se, na druhé straně však nechyběly výtky, že komplikuje mezinárodní postavení i vnímání nového státu v tradičně katolických zemích a vytváří překážky při hledání poměru státu vůči Vatikánu. Do roku 1921 církev neměla svou ústavu a celý proces položení základů v organizační oblasti trval tři a půl roku. Až v roce 1924 se konala volba patriarchy a proběhl první církevní sněm. V roce 1925 pak rozšířila svou působnost na Slovensko a Podkarpatskou Rus.⁹ Souběžně už od sklonku jara 1920 církev začala řešit otázku své věroučné orientace. V okamžiku založení převládala představa, že bude národní katolickou církví. Ta se však začala měnit a situace nakonec dospěla k rozštěpení elit. Daleko více než vnitřními zápasy a provizorii však tato církev destabilizovala poměry v českých zemích, nejméně ve sféře náboženského a církevního vývoje, tím, jak přistoupila k řešení problému absence vlastních kostelů.

Cílem našeho příspěvku je reflexe problematiky na základě dochovaných pramenů. Pokoušíme se zachytit hlavní rysy této části církevní a náboženské krize po vzniku ČSR s analýzou postojů a stanovisek zainteresovaných subjektů. Chceme ukázat, jak byla tato záležitost vyřešena.

⁷ Olomoucký arcibiskup, kardinál Lev Skrbenský, svobodný pán z Hřiště (1863–1938) před touto akcí varoval v roce 1920 hned ve čtyřech pastýřských listech. *Boj kardinála Skrbenského proti odpadovému hnutí*, Rozsévač, 1, 1939, č. 2, 8. 1., s. 11.

⁸ Rudolf URBAN, *Die slavisch-nationalkirchlichen Bestrebungen in der Tschechoslowakei mit besonderer Berücksichtigung der tschechoslowakischer und der orthodoxen Kirche*, Leipzig 1938; TÝŽ, *Die Tschechoslowakische hussitische Kirche*, Marburg an der Lahn 1973; Ferdinand PRÁŠEK, *Vznik československé církve a patriarcha G. A. Procházka*, Praha 1932; Gustav Adolf PROCHÁZKA, *Die Tschechoslowakische Nationalkirche*, in: Friedrich Sigmund-Schultze (vyd.), *Die Kirchen der Tschechoslowakei*, Leipzig 1937, s. 175–185; Jaroslav ČESAR – Bohumil ČERNÝ, *Vznik a vývoj církve československé za předmnichovské ČSR*, in: *Církev v našich dějinách*, Praha 1960 s. 135–145; Pavel MAREK, *Emil Dlouhý-Pokorný. Život a působení katolického modernisty, politika a žurnalisty*, Brno 2007; Jaroslav HRDLÍČKA, *Život a dílo prof. Františka Kováře. Příběh patriarchy a učence*, Brno 2007; *90 let Církve československé husitské*, Praha 2010.

⁹ Národní archiv (dále NA) Praha, f. Prezidium ministerské rady (dále PMR), sig. 999, k. 413. – Vyhláška Ministerstvo školství a národní osvěty (dále MŠNO) č. 193 z 22. 9. 1925.

Typologie konfliktu

Zajištění prostor pro konání bohoslužeb reprezentovalo jeden z největších problémů, před jehož řešením se vedení církve, duchovní a aktivisté radikálního proudu z laických kruhů v jednotlivých lokalitách ocitli záhy po založení tohoto společenství. Písemné materiály pojednávající o budoucnosti reformního hnutí tuto záležitost nezmiňují. Vysvětlení bychom sice mohli hledat v prohlášeních protagonistů, že se jim podaří strhnout na svou stranu všechny věřící katolické církve v českých zemích, resp. že do nové církve přejde celý národ, a proto těžkosti v tomto směru nevzniknou, avšak takové vysvětlení by bylo příliš jednoduché a také nepravdivé. Vůdčí postavy hnutí zmíněné vizi zřejmě samy nevěřily, protože měly před svými očima obraz rozštěpeného reformního hnutí a realisticky si musely být vědomy toho, že převážná většina duchovních zůstane katolické církvi věrná. Existenci problému však určitě reflektovaly, což dokazuje např. také jeden z pokynů pro provádění reformu *via facti*: neopouštět svou farnost, faru a farníky, a pokračovat v pastorační práci, samozřejmě v novém duchu.

Po 8. lednu 1920 se Církev československá (ČČS), nově ustavená duchovní společnost vzniklá „na zelené louce“ (myšleno bez vlastních kostelů, far a majetku), s absencí bohoslužebných prostor vypořádávala zhruba třemi postupy.¹⁰

Relativně nejjednodušší to bylo v místech, kde do ČČS přešel bývalý římskokatolický duchovní s většinou farníků. V takovém případě nastala pouze formální změna a kněz nadále využíval jak kostel, tak faru a všechno ostatní, čím disponoval dosud – bohoslužebné pomůcky i další sakrální stavby (kaple, filiální chrámy) a různorodý farní majetek, např. polnosti, sady, menší hospodářství. Většinou převzal také vedení matrik. Tento typ záboru bychom mohli označit za dlouhodobý a relativně stabilní.

Katolíci se ocitli v postavení menšiny. Východisko ze situace nacházeli v dojíždění nebo docházení do sousedních lokalit, kde katolické bohoslužby probíhaly nerušeně. Problém eskaloval v okamžiku, kdy do lokality přišel nový římskokatolický kněz, kterého bylo třeba ubytovat a vytvořit mu prostor pro pastorační práci. Řešení se našlo většinou jeho ubytováním v podnájmu, v soukromí, v obci nebo blízkém okolí, případně dojížděl, a bohoslužby konal zpravidla v náhradních prostorách, pokud byla možnost, využíval v místě jiný kostel nebo kapli.

Jiná situace vznikala v místech, kde ČČS neměla tak silnou pozici v důsledku rozštěpení věřících. Vznikly dva tábory, první blok věřících římskokatolické a druhý stoupenců československé církve. Pokud bylo v lokalitě více sakrálních prostor

¹⁰ Jan Kafka upozorňuje, že „ne vždy byli iniciátoři těchto incidentů členové ČČSH. Např. ve východočeské Jaroměři bylo obsazení kostela převážně dílem sociálních demokratů, kteří tak reagovali na projev Antonína Zápotockého, aby se majetek vzal vládoucí menšinou a předal většině“. <http://www.teologicketexty.cz/casopis/2010-4/90-let-Cirkve-ceskoslovenske-husitske.html> – ověřeno 3. 2. 2015. Je třeba však konstatovat, že se jednalo o výjimečný případ.

(vedle farního chrámu filiální kostely a kaple, např. hřbitovní, zámecké, školní), některou z nich začala CČS využívat cestou *via facti* a římskokatolickou z nich vytlačila. V případě, že existovala pouze jediná vhodná, pak nastal zápas o kostel, který provázely střety mezi lidmi, verbálního charakteru i fyzického rázu – násilnosti označované za rušení držby (porušování práv vlastníka objektu) nebo se jednalo přímo o trestné činy veřejného násilí. Boj vyústil buď v zabrání stavby CČS, nebo se podařilo, většinou krátkodobě, najít jakýsi konsensus a katolíkům bylo umožněno chrám spoluužívat. V mnoha případech, zejména tehdy, kdy skupina stoupenců CČS byla ve výrazné menšině a neměla dost sil na to, aby kostel udržela ve svých rukách delší dobu, jsme svědky jednorázového a opakovaného záboru sakrálních prostor pouze pro konání bohoslužby.

Existovaly však také lokality, kde k zápasu o kostely nedošlo a CČS bohoslužby konala v náhradních prostorách, které si pronajímala. Po založení církve mnoho československých mší proběhlo „pod širým nebem“, např. na náměstích a návších, většinou se však podařilo najít vhodnou místnost ve školách, využívala sokoloven a větších sálů určených pro konání veřejných akcí.

Postoj katolické církve

Zhruba do poloviny března 1920 tento proces „přeskupování“ poměrů v bohoslužebné oblasti a ve vlastnictví církevního majetku probíhal ve zdánlivém klidu, který můžeme připsat momentu překvapení. Zaskočení římskokatoličtí duchovní a věřící nevěděli jak reagovat, resp. o situaci informovali příslušné konsistoře a očekávali zásah a její řešení. Tento stav však netrval dlouho. Římskokatolická církev přešla do ofenzívy ve znamení protestu proti praktikám příslušníků CČS a požadavku ochrany svého majetku ze strany státu relativně rychle. Jejím výrazem se stalo zaslání emotivního memoranda pražského arcibiskupa Františka Kordače (1852–1934) datovaného 28. března 1920 prezidentu republiky. Kordač jménem českomoravského episkopátu hlavu státu informoval o „*křiklavém porušení svobody náboženské*“ v Jílovém u Prahy a v Přerově nad Labem. V Jílovém obecní zastupitelstvo jako patron kostela předalo chrám a faru s veškerým majetkem knězi, který přešel do CČS a arcibiskupským ordinariátem vyslaný nový katolický duchovní byl „*pošťvanou luzou zneuctěn, popliván a kamenován*“. Když se domáhal vydání klíčů alespoň od filiálního kostela, bylo mu vyhrožováno utopením. Obdobný případ, bez osobního napadení kněze, se odehrál i v Přerově n. L. Arcibiskup se dožadoval ochrany katolické církve před popsány praktikami ve jménu ústavy Československé republiky garantující náboženskou svobodu a nerušený výkon bohoslužeb. Zábor kostelů označil za znásilnění katolíků a jejich terorizování agitací odpadlých kněží spolupracujících s nevěrci a nepřáteli katolické církve. Útok na majetek církve vnímal jako rozvracení státu a poškozování jeho pověsti v zahraničí, zejména v katolických zemích. Prezidenta a vládu vyzýval k zajištění průchodu

práva administrativní cestou, aby církev nemusela hledat své právo cestou soudního řízení.¹¹

Kordačovo jarní memorandum reagovalo z časového hlediska na počáteční fázi budoucího zápasu o kostely. V dalším období problém akceleroval a nabýval na intenzitě s tím, jak rostl počet jednotlivých incidentů, a do záležitosti vstupovaly další subjekty. Jejich spektrum se rozšiřovalo. V první řadě se na stranu práv a ochrany katolické církve postavila Československá strana lidová (ČSL). Dne 17. května 1920 se k událostem vyslovil Klub duchovenstva ČSL, který v Praze na Strahově uspořádal protestní shromáždění za účasti asi 220 kněží.¹² Chování některých příslušníků ČČS jednoznačně kvalifikoval jako „*loupění majetku katolické církve*“, které je porušením ústavy ČSR a mírových smluv uzavřených ve Versailles. V polovině roku 1920 a opakovaně v následujících měsících¹³ poslanci a senátoři strany podávali interpelace na ministry vnitra a školství a požadovali ochranu sakrálních objektů a katolických duchovních, kteří se dostávali do konfliktu s představiteli komunální správy, někdy i okresní politické správy, stranicemi, jak se jim zdálo, nové církvi a zejména agresivními jedinci vystupujícími v intencích ČČS.¹⁴ Od léta 1920 na násilí „*rozkolníků*“ začaly upozorňovat nižší články politické správy konzistoře a zemská politická správa sahala krok za krokem k vytváření registru problémových lokalit, v nichž došlo ke střetu o církevní majetek. Zapojily se i katolické nepolitické složky jako např. Rada československých katolíků v Praze nebo účelově konstituovaná Liga na obranu katolických chrámů.¹⁵ K protestům spontánně sahalo i nižší duchovenstvo, v lednu 1921 např. kněží trutnovského vikariátu poslali „pamětní spis“ předsedovi vlády.¹⁶

V létě 1920 postoje českého a slovenského katolického tábora jednoznačně podpořil také Vatikán, čímž kauza dostala mezinárodní rozměr. Vstup papežské

¹¹ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2035, karet. 3826 – memorandum F. Kordače z 18. 3. 1920.

¹² NA Praha, f. Ministerstvo vnitra (dále MV) – stará registratura, sig. 1-73-18, i. č. 1093, kart. 12 – protest proti spoluzžívání chrámů zaslaný ministerstvu vnitra 17. 5. 1921.

¹³ V březnu 1921 podal interpelaci v Poslanecké sněmovně i předseda ČSL Jan Šrámek (1870–1956) a v Senátu František Jan Krojher (1871–1948). NA Praha, f. MV – stará registratura, 1918–1938, kart. 261.

¹⁴ Srov. např. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/index09.htm> – tisky z roku 1920 č. 135, 197, 551, 610, 750 – interpelace zpravidla podepisovali představitelé českého i slovenského politického katolicismu a v publicistice jsou spojeny se jmény poslanců Antonína Čuríka (1884–1953) a Aloise Roudnického (1877–1939). Obdobně interpelovali i senátoři, srov. http://www.senat.cz/informace/z_historie/tisky/1vo/rejstrik/tisky/index02.htm – v roce 1920 tisky č. 66, 67, 126, 176, 178. Zde si neaktivněji počínal senátor Josef Karas (1867–1943).

¹⁵ *Katolický lid proti štvanicím Zahradníka-Brodského*, Našinec, 56, 1920, č. 223, 1. 10., s. 2.

¹⁶ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, kart. 3929 – Vaše excelence, b. d.

kurie do událostí, resp. rozhovor státního sekretáře kardinála Pietra Gasparriho (1852–1934) s tehdejšími vyslancem ČSR ve Vatikánu Kamilem Kroftou (1876–1945) na přelomu června a července 1920 byl významný ve dvojím ohledu. Ambasadore do českého prostředí přenesl názor katolické církve na zabírání kostelů ČČS, který se pak promítl do oficiální protestní nóty¹⁷ ze 7. července, a kromě toho pomohl jak místní církvi, tak státu upřesnit postoj, resp. církevní hierarchii v ČSR dal jasnou směrnicí pro řešení situace. Papeže Benedikta XV. (pontifikát v letech 1914–1922) podle kardinálova vyjádření chování „*odbojných kněží*“ velmi znepokojilo a zarmoutilo, ale současně se ho neméně dotkla skutečnost, že bezpráví a násilnosti probíhají „*nikoliv bez přízně světských úřadů*“. Deklaroval, že kostely jsou majetkem katolické církve, byly vybudovány vyznavači katolického náboženství pro katolický lid, aby sloužily katolickému kultu. Mohou je užívat pouze věřící uznávající papeže. Ti, kteří mu vypověděli poslušnost a jsou jím vyloučeni z církve, právo na užívání kostela nemají. Kardinál prý Kroftovi tento postoj ještě upřesnil v tom smyslu, že kostel nesmí být odňat katolické církvi a používán ČČS ani tehdy, kdyby k novému vyznání přešla třeba celá osada.¹⁸

Postoje katolické církve k problému záborů kostelů tlumočila a interpretovala katolicky orientovaná publicistika. Její argumentaci můžeme shrnout do třech bodů. 1) V odkazu na rakouské zákony recipované ČSR, výnosy nejvyššího soudního správního dvora a ústavu republiky dokazovala protiprávnost postupu ČČS, který je útokem na majetek katolické církve, resp. jeho zcizením nebo tzv. rušením držby.¹⁹ 2) Za ochranu majetkových práv organizací a jedinců žijících na území státu činila odpovědné státní orgány. Stát prý v této oblasti selhal a orgány, které měly kompetence k zajištění řádu a pořádku, neplnily svou povinnost. Olomoucký katolický *Našinec* poměry komentoval následujícími slovy: „*My, katolíci, jsme příliš ohleduplní. Mlčíme, aby republika neměla ostudu. Když však ti, kteří v první řadě mají pečovat o dobré jméno republiky, trpí, ba podporují poměry v každém spořádaném státě nemožné, pak přestávají všechny ohledy. [...] Což kdyby se katolíci také jednoho krásného dne sešli [...] a pomohli katolíkům, jimž byl kostel ukraden, tento zpět dobýti? Na koho by pak padla vina, kdyby došlo třeba ku krveprolití?*“²⁰ Novináři viděli chybu v tom, že státní orgány netlumily násilí ihned v zárodku a hlavně jeho původce pro výstrahu netrestaly. Tím dávaly najevo, co si o jejich počínání myslí, a nepřímou je tím povzbuzovaly. V církevních špičkách panovalo přesvědčení, promítající se i do psaní tisku, že postup státních úřadů byl úmyslný

¹⁷ Opis nóty adresované K. Kroftovi je uložen např. v archivním fondu ministerstva školství. NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, 1917–1924, kart. 798.

¹⁸ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, 1917–1924, kart. 798 – opis Kroftovy zprávy ministru zahraničí Edvardu Benešovi z 13. 9. 1920.

¹⁹ Srov. např. *Práva katolíků na chrámy, kaple a bohoslužebné předměty*, *Našinec*, 56, 1920, č. 117, 26. 5., s. 1.

²⁰ *Právní postavení katolické církve*, *Našinec*, 56, 1920, č. 275, 3. 12., s. 1.

s cílem katolickou církev poškodit. Noviny ostře kritizovaly např. skutečnost, že na ministerstvu školství za Habrmanovy éry vedli katolickou agendu Bohumil Zahradník-Brodský (1862–1939) a Karel Farský (1880–1927).²¹ Činily je neprávem odpovědné za pomalou reakci úřadu a podezřívaly je z toho, že stížnosti posílené na ministerstvo dávají do šuplíku. Liknavý postup státu připisovaly rudozelené koalici, která zákonem o pozemkové reformě církev připravila o část půdy a nyní toleruje kroky směřující k zabavení jejího dalšího majetku. Tvrdily, že se nejedná o nic jiného, než o akt socializace, bolševictví a komunismu, a důkaz toho, že ČSR není právním státem. 3) Příslušníkům Církve československé kladla řečnickou otázku: je váš postup v souladu s mravními normami? Chce-li – jak prohlašujete – aby byla vaše církev lepší než katolická, přece nemůžete sahat na cizí majetek. Kostel je sice důležitý, ale ještě cennější je hluboké náboženské přesvědčení, které se promítá do chování a jednání jedince.²²

Postoj Církve československé

Zásadní rozdíl mezi římskokatolickou a československou církví ve vztahu k problematice kostelů spočíval v chápání vlastnictví. Zatímco katolíci, opření o kanonické právo a stanovisko Vatikánu, tvrdili, že se jedná o jejich výhradní majetek, ČČS je prohlašovala za majetek lidu, širokých lidových vrstev českého národa. Argumenty pro toto tvrzení nacházela převážně v minulosti, jednak ve vlastní interpretaci národních dějin doby husitské a protireformace, ale současně je doplňovala poukazy na posuny ve vývoji společnosti, v její demokratizaci, resp. ve změně v postavení a role státu v moderní době. Předseda ÚV ČČS Karel Farský 22. července 1920 v dopise adresovaném prezídiu ministerské rady, požadujícímu přidělení objektů klášterů kapucínů, redemptoristů nebo dominikánů v Praze, kategoricky prohlašoval: „*My tvrdíme, že majetek tzv. církevní je vlastně majetkem národa celého a že má sloužiti všem náboženským společnostem v poměru jejich významu a síly.*“²³ Protože jsou poloprázdné a nevyužité, „*zcela snadno mohlo by několik místností pro naši církev býti zabráno*“. O měsíc později toto stanovisko opakoval v dopise zasláném ministerstvu školství: zabrané kostely římskokatolické církve

²¹ Na tuto skutečnost upozorňovalo už Kordačovo memorandum prezidentu republiky. Arcibiskup nabízel jako náhradu za ně profesory a docenta pražské teologické fakulty Aloise Soldáta (1862–1952), ThDr. Františka Stejskala (1866–1924) a Aloise Kudrnovského (1875–1955), brněnského ThDr. Jana Sedláka (1871–1924), křižovníka Karla Tomana (1864–1921), katechetu ThDr. Karla Vrátného (1867–1937) nebo středoškolského profesora ThDr. Josefa Hanuše (1876–1928).

²² *Proti bojům o kostely*, Lidové listy, 1, 1922, č. 8, 11. 1., s. 4.

²³ Ústřední archiv a muzeum Církve československé husitské (dále ÚAMČČSH) Praha, sig. A I-2, i. č. B1Ba – kopie dopisu z 22. 7. 1920.

„nepovažujeme za majetek Říma, nýbrž za majetek národa“.²⁴ Na přelomu let 1923 a 1924 na stránkách *Českého zápasu* publikoval seriál článků nazvaný *Otázka rozluková a speciálně otázka spoluožívání kostelů*, v němž tvrdil, že kostely jsou historickým dědictvím přecházejícím z generace na generaci a vyrostly z úsilí lidu, z jeho práce a touhy po zduchovnění života.²⁵ Jeho argumentace korespondovala s názory kolegy Matěje Pavlíka-Gorazda (1879–1942) shrnutými v roce 1922 do knihy *Otázka kostelů a jiné časové otázky církevně politické*.²⁶ Pavlík zde píše: kostely vybudoval lid a nedal je církvi ani papeži do vlastnictví a výlučné správy. Je to jeho majetek. „*Je neudržitelný stav, dle něhož – i kdyby veškeré místní občanstvo z církve římské vystoupilo – kostel by tvořil nezrušitelnou součástku solidarity církevního majetku, ba kdyby i veškeré obyvatelstvo státu s církví římskou se rozešlo, všecek 'majetek církevní' zůstal by přece i nadále majetkem církve římské, nad nímž rozhodoval by papež, tedy cizinec, který neplatí ani státních daní. Takový 'právní stav' přičí se rozumu a nejelementárnějším zásadám právního cítění.*“²⁷ Petiční akce ČČS z léta 1920, podepisovaná příslušníky náboženských obcí, přichází s interpretací církevního majetku jako „*zvláštního typu veřejného majetku*“, který byl katolické církvi pouze přikázán k užívání. Poukazuje na skutečnost, že mnohé kostely byly postaveny už v době husitské pro kališnickou, českokobratrskou a evangelickou církev. Bylo to v době, kdy se 90 % Čechů hlásilo k těmto církvím a teprve potom byli násilím pořímsťeni Habsburky a kostely přešly do užívání římskokatolické církve.²⁸

Celkově stanovisko ČČS k otázce vlastnictví kostelů a církevního majetku vyznívá v konstatování – postoj katolické církve je „*věčně neudržitelný*“.²⁹

Vedle popírání práva katolické církve na výlučné vlastnictví kostelů mluvčí ČČS věnovali mnoho pozornosti obhajobě postupu svých příslušníků při jejich zabírání interpretovaném jako pokus o řešení problému lidem v okamžiku, kdy selhal stát. Jen v ojedinělých případech narážíme na přiznání, že se jedná o postup „*sice trochu proti srsti paragrafů*“, že zábory jsou „*příliš mnoho*“ nebo že prožíváme „*ne zrovna radostnou kapitolu*“ v dějinách církve.³⁰ V drtivé většině vyjádření je

²⁴ Tamtéž, sig. A I-2, i. č. 3aa – kopie dopisu z 18. 8. 1920.

²⁵ Karel FARSKÝ, *Otázka rozluková a speciálně otázka spoluožívání kostelů*, Český zápas, 6, 1923, č. 39, 28. 9., s. 1–3.

²⁶ *Otázka kostelů a jiné časové otázky církevně politické*, Olomouc, b. d. (1922), s. 59–87.

²⁷ Tamtéž, s. 79.

²⁸ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 I, 1917–1924, kart. 3814 – předtištěný text petice.

²⁹ Tamtéž.

³⁰ K, „*Zabírání chrámů*“, Český zápas, 4, 1921, č. 14, 8. 4., s. 7.

obhajován, autoři odmítají nařčení z „loupeží“ a zpochybňují obvinění z porušování zákonů.³¹ Jejich argumentaci lze shrnout opět do třech oblastí.

1) Zábor kostela omlouvají jako akt vynucený okolnostmi.³² Poukazují na fakt, CČS nedisponuje prostorami pro konání bohoslužeb a její úsilí o dohodu s římskokatolickou církví troskotá.³³ Proto nemá jiné východisko a její kroky nejsou ničím jiným, než úsilím o dosažení garantovaného práva na svobodný projev náboženského vyznání.³⁴ „*Nikde nebyl kostel zabrán z pouhé bravury, všude se tak stalo z nutné potřeby.*“³⁵ 2) Tvrdí, že zábor kostela a jeho hospodářského zázemí je vrácením majetku uloupeného a násilně konfiskovaného v době po Bílé hoře. Je to naše „*oprávněné a nikdy nepromlčitelné dědictví*“, jsme pokračovateli husitů. Chrámky vznikly z prostředků našich předků, patří věřícím a ne katolické církvi.³⁶ 3) Zábor kostela interpretují jako odmítnutí zastaralého kanonického práva, o něž se opírá římskokatolická církev. Přesvědčují, že v současné době platí jiné právo, právo moderního státu. Je to právo respektující vůli lidu a na ní vybudované. Proto postup příslušníků CČS není možno v žádném případě kvalifikovat jako nezákonný. Projev hlasu lidu je „*naopak postupem duchu nynějšího státu zcela odpovídající a vytrysklý z mentality nynějšího občanstva státního.*“³⁷ Hlavní propagátor tohoto přístupu Pavlík přitom zdůrazňoval nejen nutnost pohlížet na zábor z hlediska dominantního postavení státu, který stojí i nad církvemi a má právo suverénně rozhodovat také o jejich majetku, ale současně s ním spojoval pohled z pozice „zdravého rozumu“, naplnění požadavku „svobody svědomí a náboženství“ a českých církevních tradic. Dnešní zabírání kostelů je podle jeho názoru vědomým úsilím vejít do dědictví otců. „*Zábory kostelů dějí se jednak z důvodů historických, jednak v duchu moderního státu.*“ V lidových pokusech zabírání spatřoval návrat k zásadám obsaženým v Majestátu Rudolfa II. a v navazujícím Porovnání stavů pod jednou i pod obojí (1609), které označoval za „*pravé české zákony vytrysklé z vůle českého náro-*

³¹ Srov. výrok poslance Ferdinanda Práška na manifestačním sjezdu delegátů náboženských obcí CČS v Praze 16. 2. 1928. *Manifestační sjezd delegátů náboženských obcí západočeské diecéze*, Český zápas, 11, 1928, č. 8, 22. 2., s. 3.

³² „*Neschvalujeme snad nějak radostně to, k čemu jsou místy naši stoupenci dohnáni, ale chápeme to.*“ K., „*Zabírání chrámů*“, Český zápas, 4, 1921, č. 14, 8. 4., s. 7.

³³ „*Naši lidé byli okolnostmi, neústupností, provokativní povýšeností atd. donuceni násilím se ujati správy chrámu vybudovaného jejich předky.*“ Odezvou pokusů o smírné vyřízení je „*cynické, zpupné gesto odmítající jakýkoliv modus soužití, ironie, jezuitské výmluvy, výsměch.*“ K., „*Zabírání chrámů*“, Český zápas, 4, 1921, č. 14, 8. 4., s. 7.

³⁴ Srov. rezoluci tábora lidu v Rakovníku 12. 9. 1920. ÚAMCČSH Praha, f. K 40/2054.

³⁵ *Otázka kostelů a jiné časové otázky*, s. 80.

³⁶ Srov. rezoluci tábora lidu v Praze na Smíchově 31. 7. 1920. ÚAMCČSH Praha, f. K 40/2054.

³⁷ *Otázka kostelů a jiné časové otázky*, s. 84.

da a jeho zákonných zástupců“. Přímou uvádí: „*Z vůle lidu přecházely kostely do rukou většiny, z vůle lidu byly rozděleny mezi církve pod obojí a pod jednou dle počtu a církevní příslušnosti obyvatelstva, z vůle tehdejších zákonodárných činitelů byl tento stav vyvinuvší se via facti uzákoněn. [...] To byl stav zákonný, protože vyšel z vůle národa.*“³⁸

Postoj státu

Zábory kostelů a církevního majetku v jednotlivých lokalitách provázely zcela pochopitelně menší i větší konflikty, jimž se dostávalo v rozdílné míře také publicity a vyžadovaly si asistenci nebo přímo zásah policejních složek a nižších článků politické správy. Proto se v nejvyšším patře státních úřadů velmi rychle rozšířilo jejich hodnocení jako „*vážné narušení veřejného klidu a řádu*“. Nelze však zastírat, že celkově byla státní exekutiva těmito událostmi zaskočena a překvapena, protože politikové i úředníci dostávali na stůl novou problematiku, v podstatě bez precedentu, přičemž velmi rychle identifikovali její politickou výbušnost. Státní aparát byl v daném okamžiku připraven na operativní postup, uměl reagovat na jednotlivé případy tak, aby zabránil srážkám mezi obyvatelstvem, ale konstruktivní řešení do budoucna neměl po ruce.

Kordačovo memorandum T. G. Masarykovi rozhýbalo státní mašinerii. V dubnu jeho text obdrželo ministerstvo vnitra s výzvou podat Kanceláři prezidenta republiky zprávu, co v záležitosti záborů kostelů udělalo a jak jim hodlá do budoucna čelit. Skutečnost, že data doručení materiálu a vydání prvních ministerských instrukcí podřízeným orgánům dělila pauza v trvání téměř čtvrt roku, podporuje naši hypotézu o složitosti problému z hlediska jeho věcného řešení. Dne 14. června 1920 ministerstvo vnitra nařídilo prezidentům zemských politických správ v Praze, Brně a Opavě přijat taková opatření, aby se násilnosti spojené se zábory kostelů už neopakovaly. Stanovilo, že ty případy, kdy je spáchán trestný čin, budou řešit příslušné soudní orgány.³⁹ V kauzách majících charakter rušení držby majetku je třeba

³⁸ Tamtéž, s. 85.

³⁹ Tak se také dělo. Zjištění výtržníci byli bráni do vazby, obžalováni a souzeni podle paragrafů trestního zákona pro veřejné násilí, tj. rušení náboženství, urážku úřední osoby, shluknutí nebo zranění na těle. Většinou bývali odsuzováni podmíněčně, přičemž ihned u první instance podávali odvolání, takže jednotlivé případy se z časového hlediska protahovaly. Hojně využívali žádosti o milost a většinou ji obdrželi. Podle Jana Knaibla (*Vzpomínky státního zástupce*, Olomouc, b. d., vyd. 1932, s. 116) dne 29. 9. 1925 prezident republiky udělil pro tyto případy rozsáhlou amnestii a abolicie. Tuto informaci se nám však nepodařilo potvrdit. Srov. Lenka MAREČKOVÁ, *Ohnisko lidství v trestním právu*, Praha 2007, s. 353; Jakub ONDROUCH, *Amnestie prezidenta České republiky z 1. 1. 2013*, Brno 2014, s. 16 – diplomová práce na Právnické fakultě MU v Brně – http://www.google.cz/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCUQFjAB&url=http%3A%2F%2Fis.muni.cz%2Fth%2F348481%2Fpravf_m%2FDPP_Ondruch_Adam_Amnestie.pdf&ei=Vh_SVMymE9PeaqD0gIgl&usg=AFQjCNH3-

poškozeného vyzvat, aby se bránil sám, resp. aby jednání u soudu vyvolal vlastní iniciativou.⁴⁰ V tomto duchu byly počátkem července instruovány okresní politické správy. Prodleva však měla ještě další důvody, které zůstávaly veřejnosti skryty a jež vyšly z části najevo až v polovině října v souvislosti s odpovědí ministra školství Josefa Šusty (1874–1945) na zmíněnou interpelaci senátora J. Karase. Můžeme je seřadit následovně:

1. Státní orgány s vydáním zásadních opatření nespěchaly úmyslně. Hlavní důvod spočíval v potřebě získat dostatek času k jejich důkladné přípravě. Velkou časovou brzdou bylo očekávání přijetí zákona o odluce státu od církvi, od něhož si všichni slibovali vyřešení takřka všech zásadních problémů nakupených v církevní oblasti. Proto zvolily taktiku vyčkávání, nechtěly vydávat rozhodnutí a kauzy řešit, ale pouze tlumit tenze nebo trestat excesy. Uvědomovaly si, že jakékoliv rozhodnutí v současné chvíli situaci neuklidní, ale naopak přileje olej do ohně nespokojenosti té či oné strany. Doporučovaly postupovat podle stávajících, recipovaných rakouských zákonů, které podle jejich názoru nabízely dostatečný prostor k tomu, aby byly spory uspokojivě vyřešeny. Domnívaly se, že nové podněty k legislativní úpravě je třeba nejprve uvážit a pro nové zákony najít shodu na politické scéně, což v rozbouřených veřejných poměrech nebude jednoduché.

2. Instrukce ministerstva vnitra, opřená právě o recipované zákony, byla jednoduchá a strohá i proto, že mezi ministerstvy vznikl spor o to, kdo má situaci kolem kostelů řešit. Je to záležitost ministerstva vnitra, nebo ministerstva školství, nebo je kompetentní ministerstvo spravedlnosti?

Ministerstvo vnitra vyzvané hlavou státu k předložení stanoviska téměř všechnu odpovědnost přenášelo na ministerstvo školství jako správce kultu. Tvrdilo, že je povoláno rozhodnout, zda ten či onen objekt je platně využíván k účelům určitého náboženského ritu. Kostely obsazuje dosud právně neuznaná církev, proti čemuž musí zakročit ministerstvo školství. Dále připomínalo, že tomuto ministerstvu připadl úkol zabývat se také problémem úhrady nákladů spojených s vydržováním duchovenstva ČČS. Současně musí vyřešit otázky související s věcnými potřebami tohoto společenství. Ministerstvo vnitra je odpovědné pouze za udržení klidu a pořádku.⁴¹

Rozhodovací dimenzi rozporů o kompetence rozšiřoval rozdílný pohled na spor o kostely z hlediska právního. Spadá tato problematika do sféry občanského, nebo ústavního práva? Je kostel veřejnoprávní, nebo soukromou institucí? Má spory řešit politický úřad, nebo okresní soudy? Tyto sporné záležitosti bylo nutno

IH90MBUtMCvknSd3owb_xECQ – ověřeno 4. 2. 2015. V každém případě se však jednalo o potrestání víceméně symbolické.

⁴⁰ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2035, kart. 3826 – dopis ministerstva vnitra prezidentům zemských politických správ z 14. 6. 1920.

⁴¹ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2035, kart. 3826 – dopis ministerstva vnitra prezidiu ministerské rady z 9. 7. 1920.

teprve vyjasnit a odstranit a stanoviska kompetentních orgánů sjednotit. Určitě nešlo o jednoduchou záležitost už s ohledem na nezávislost soudů a jejich rozdílné výroky při řešení konkrétních kauz.⁴² Kromě toho otázka vlastnictví byla propojena s problematikou patronátního práva a sporným právem patronů nakládat s církevním majetkem chápaným jako nadační. Zdá se, že do řešení těchto otázek od září 1921 účinně zasahoval ministr spravedlnosti, lidovec Josef Dolanský (1868–1943), jenž přispěl ke stabilizaci pohledu státních úřadů na tyto problémy a zaujetí neměnného a rigorózního postoje, o čemž svědčí jeho ostrá kritika ze strany politických protivníků, odmítajících oficiální postoj státu k řešení problematiky vlastnictví kostelů.⁴³

Relativně nový úhel pohledu na vlastnictví kostelů obsahuje zpráva vyslance Krofty ministru zahraničí z července 1920. Nebyl originální v tom smyslu, že by přinášel nějaké nové řešení podstaty záležitosti, zde jeho návrh z poloviny korespondoval s pohledem mluvčích Církve československé, ale cenný je hlavně proto, že otevřeně pojmenoval existující problém a váhajícímu aparátu předložil dvě možnosti jeho řešení. Jinými slovy řečeno, dal státu vybrat, nabídl mu jako východisko ze situace dvě nosné alternativy. Zabírání kostelů a celkový přístup všech zainteresovaných k problému označil za chování neúnosné pro stát, jenž si přisvojuje adjektivum právní. Buď stát uzná, že kostely jsou majetkem římskokatolické církve a podle toho jej bude chránit, nebo stanoví, že o církevním majetku rozhoduje většina věřících určitého vyznání v dané obci. Pokud zvolí druhou alternativu, potom musí koncipovat příslušný zákon a na jeho základě majetek přidělit té či oné straně, nebo rozhodnout o jeho spoluužívání.⁴⁴

Protestant Krofta doporučoval, aby oficiální postoj státu deklaroval právo všech věřících žijících v lokalitě na kostel a jeho zázemí, bez ohledu na náboženské vyznání. Majetek bude přidělen většinové náboženské komunitě, ale současně stát umožní menšině, aby si mohla zřídit vlastní kostel nebo se připojila k sousední farnosti. Byl si vědom toho, že uzákonění takového přístupu k řešení problému kostelů pobouří proti vládě katolíky i Vatikán, ale rozladění těchto kruhů se mu jevilo jako menší zlo ve srovnání se stávajícím stavem právní nejistoty, násilných a nezákonných akcí a vzájemného dráždění. Situaci komentoval těmito slovy: „*Pokud jde*

⁴² Srov. např. záležitost kolem řešení konfliktů v Litovli, již řešil Krajský soud v Olomouci. *Právní ochrana církevního majetku*, Našinec, 56, 1920, č. 291, 23. 12., s. 1. – Zatímco Okresní soudy případy rušení držby odmítaly projednávat jako nekompetentní, Česká finanční prokuratura došla k závěru, že nejúčinnějším nástrojem je zákrok policejní moci a následně trestní řízení. NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2035, kart. 3826 – dopis České finanční prokuratury PMV z 14. 12. 1920.

⁴³ Srov. *Pozadí bojů proti ministru spravedlnosti dr. Dolanskému*, Lidové listy, 3, 1924, č. 34, 10. 2., s. 3.

⁴⁴ NA Praha, f. MŠNO, 1917–1924, sig. 47 II, kart. 798 – opis Kroftovy zprávy E. Benešovi z 13. 7. 1920.

*o Vatikán, jeho přízeň k nám by tím jistě nevzrostla, ale mnoho by se tím nezměnilo, poněvadž již nyní není nám nijak příznivě nakloněn a naše nejspravedlivější přání plní jen velmi váhavě. Jestliže však vláda uzná, že se nemůže tak rozhodně postavit proti návrhům Vatikánu a římských katolíků, musí jim přiznati výhradní právo na dosavadní katolické kostely, bylo by zajisté slušno poučiti o tom veřejnost a zvláště stoupence Československé církve včas a zameziti zabírání katolických kostelů, pokud je to vůbec ještě bez násilných otřesů možno. V tom případě bylo by také záhodno dáti Vatikánu důrazně najevo, že je nutno, aby projevoval více ochoty a povolnosti k našim žádostem směřujícím k napravení těžkých hříchů, které byly na nás páchány jeho neblahou, jen zájmy Vídně a Budapešti diktovanou politikou doby minulé.*⁴⁵

Zhruba do podzimu 1922 se podařilo postoj státních orgánů sjednotit. O kompetence se podělila všechna tři ministerstva za vůdčí role odboru pro církevní záležitosti ministerstva školství a národní osvěty.

3. Důležité bylo nejen to, kdo oficiální postoj státu k problematice záborů církevního majetku zformuluje, ale především věcná stránka jejího řešení. Z analýzy archivních dokumentů vyplývá, že v zákulisí, ale i na veřejnosti byly ve hře tři varianty. První alternativou bylo uznání práva římskokatolické církve k výhradnímu používání kostelů, budov, ústavů a zařízení pro své účely. „*Vystoupením z církve zanikají pro vystoupivšího nejen jeho povinnosti vůči církvi opuštěné, ale i jeho práva. Přistoupením k Církvi československé pozbyli dotyční občané zejména také právo užívatí dále kostela...*“⁴⁶ Aby je mohl užívat někdo jiný, musel pro to získat souhlas orgánů církve (konsistoří).⁴⁷ Změna mohla nastat jedině na základě modifikace stávajících zákonů.⁴⁸ Druhý návrh směřoval k rozdělení církevního majetku mezi římskokatolickou a československou církev. Už koncem roku 1920 registrujeme podněty k přijetí přidělového zákona principiálně napodobujícího zákon o pozemkové reformě.⁴⁹ Jeho zastánci⁵⁰ doporučovali, aby ve věci kostelů stát roz-

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Z vyjádření okresní politické správy v Turnově. NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2041, kart. 3839 – dopis Okresní správy politické v Turnově duchovnímu správci ČČS Janu Černému, 6. 11. 1921.

⁴⁷ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2035, kart. 3826 – dopis ministerstva vnitra prezidiu ministerské rady z 9. 7. 1920.

⁴⁸ NA Praha, f. MŠNO, 1917–1924, sig. 47 I, kart. 3814 – dopis prezidia zemské politické správy v Praze MŠNO z 2. 9. 1922.

⁴⁹ Záborový zákon č. 215/1919 Sb. z 16. 4. 1919 se dotýkal i církevního majetku v rozloze nad 150 ha půdy a 250 ha celkové rozlohy. Vztahoval se na 232 000 ha církevních pozemků. Pomíjel majetek farností a menších statků řádů a kongregací. Na církev nepříznivě dopadala především idea záboru, odebrání, zásahu do vnitřních poměrů. Obdobné negativní dopady měl i zákon č. 332 Sb. z 11. 6. 1919 o zabírání budov pro veřejné účely, jehož realizace vedla k prohlídce četných klášterních budov mužských řeholí a jejich zařízení.

hodoval o dispozičním právu a uděloval je oběma církvím podle svého uvážení. Největší pozornost však vzbudila třetí varianta doporučující řešit problém uplatněním staré zásady simultanea.⁵¹

Problém spoluužívání kostelů

Idea společného užívání kostelů římskokatolickou a československou církví čeřila veřejné mínění i politické kruhy a zatěžovala vztahy mezi oběma církvemi v letech 1920–1924. Z laického pohledu nabízela snadné a rychlé řešení celého problému, ve skutečnosti však nastalá praxe a následná diskuse o spoluužívání je oddalovala. Státní orgány také v tomto případě zpočátku víceméně lavírovaly, nakonec se však přiklonily na stranu římskokatolické církve a spoluužívání kostelů odmítly jako nevhodné východisko ze situace.

Na rozdíl od zemí západní Evropy, kde v protestantském prostředí používání modliteben různými církevními společenstvími a také k různým účelům mělo jistou tradici, v českých zemích nebylo běžné, spíše bychom mohli hovořit o výjimečných případech. Živelné úsilí směřující na počátku 20. let 20. století k vyrovnání se ČČS s absencí prostor pro konání bohoslužeb fenomén spoluužívání sakrálních prostor oživilo. Simultaneum vznikalo výlučně v místech, kde majitelem chrámu (kostela, kaple) byla obec/město, příp. jeho patronem byla světská osoba. Laičtí představitelé ČČS se na tyto jedince obraceli s žádostí o propůjčení prostor. V drtivé většině případů jim zastupitelstva vzniklá po obecních volbách v roce 1919, které přinesly úspěch socialistické levici,⁵² vyšla vstříc nejen pronájmem, ale v mnoha případech otevřenou podporou. Katolíci, pokud měli zájem a neměli jinou, alternativní možnost, nabídku na dohodu o společném využívání chrámu přijali. Objektivně je třeba konstatovat, že toto soužití fungovalo. Katolické bohoslužby se konaly zpravidla v ranních hodinách a československé před polednem. Modus vivendi závisel na toleranci, vzájemném pochopení a vstřícnosti a také umírněnosti věřících.

Perioda spoluužívání však trvala jen krátce. Pro katolíky byla východiskem z nouze, a jakmile si vyhledali novou vhodnou prostorou, na spoluužívání rezignovali. V drtivé většině však od soužití upouštěli pod tlakem konsistoří⁵³ vysvětlu-

⁵⁰ V srpnu 1920 ČČS v Časlavi předložila okresní politické správě petici, v níž požadovala problém kostelů řešit přidělem ze strany státu. ÚAMCČSH Praha, f. K 40/2054.

⁵¹ *Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Harvard University Press 2007, Chapter 8, pp. 198 ff.

⁵² Antonín KLIMEK, *Boj o Hrad, 1. Hrad a Pětka. Vnitropolitický vývoj Československa 1918–1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví*, Praha 1996, s. 55–56; TÝŽ, *Velké dějiny země Koruny české*, 13. 1918–1929, Praha–Litomyšl 2000, s. 118–121.

⁵³ ÚAMCČSH Praha, f. K 40/458 – důvodová zpráva k návrhu zákona, 1923. Konsistoře kněze upozorňovaly také na to, že dohoda o spoluužívání byla uzavřena bez jejího souhlasu, kněží ani laikové nebyli pro takový úkon kompetentní.

jících kněžím i věřícím oficiální postoj katolické církve. Model spoluožívání kostelů byl pro ni jednoznačně nepřijatelný.

Vysvětlení oficiálního postoje katolické církve nabízí Codex Iuris Canonici z roku 1917⁵⁴ v člancích 7, 19, 27 a 28. Ty taxativně uvádějí případy znesvěcení, poskvrnění a porušení kostela považovaného za posvátné, sakrální místo určené výlučně pro konání katolických bohoslužeb. Tento charakter měly i po jejich skončení. Posvátnost prostoru vychází ze skutečnosti, že v tabernáklu přebývá „*vere, realiter ac substantialiter*“⁵⁵ Ježíš Kristus, Bůh a člověk v nejsvětější svátosti oltářní.⁵⁶ Proto je možné, aby se katolík v prázdném kostele třeba modlil nebo se tam konala mše bez účasti věřících. Proto také jakákoliv činnost v chrámech, vnímaná jako narušení posvátnosti prostoru, byla označována za nepřipustnou.⁵⁷ Bohoslužby jiné církve tuto kvalifikaci naplňovaly.

Dobová publicistika nacházela ještě další důvody, které tento zásadní stanovisko katolické církve doplňovaly. Spoluožívání kostela vytvářelo nebezpečí účasti na bohoslužbě církve mající odlišnou věrouku, což bylo kvalifikováno jako těžký hřích. Současně v sobě neslo nebezpečí šíření náboženské lhostejnosti ve smyslu ztráty bezvýhradné vazby na určitou církev a její věrouku. Potencionálně v něm byl prvek profanace velebné svátosti plynoucí z propuknutí vášní a nezodpovědných činů.⁵⁸ Zatímco tyto oficiálně uváděné důvody církevních kruhů žurnalistika s výjimkou poukazu na předpisy kanonického práva příliš nezdůrazňovala, katoličtí laikové byli ve svém odmítání sice stejně razantní, ale jejich rétorika byla pro širší veřejnost svou otevřeností a jednoduchostí pochopitelnější. Příklad takového postoje můžeme ukázat na stanovisku, které vůči návrhu na spoluožívání kostelů zaujala Rada československých katolíků 9. dubna 1921. Tvrdila: spoluožívání nepřichází v úvahu proto, že církev římskokatolická a československá jsou dva zcela odlišné a protichůdné subjekty lišící se věroukou, mravoukou, liturgií i ústavou. ČČS chce svou existenci vybudovat na rozvalinách římskokatolické církve – svůj život hledá v její zkáze. Jejím cílem je boj do úplného vyhlazení. Jedná se o největšího nepřítele římských katolíků. Je za těchto podmínek možné dát církvi s takovými záměry k dispozici kostely, aby v nich mohla rozvinout své nepřátelské záměry? „*V tomtéž kostele pracovala by jednu hodinu církev římskokatolická na svém životě a druhou hodinu Církev československá zase o její bezživotí?*“ Autoři uvedených řádků byli přesvědčeni o tom, že takové východisko ze zápasu o kostely by provázely neblahé,

⁵⁴ http://www.mercaba.org/Codigo/1917_0001-0086.htm – ověřeno 1. 2. 2015.

⁵⁵ Pravdivě, reálně a hmotně.

⁵⁶ http://katolicky-katechismus.cz/category/cast-druha/44-ve-svatosti-oltarni-je-pritomen-pan-jezis/#.VM30nj_hYy4 – ověřeno 1. 2. 2015.

⁵⁷ Alfred FUCHS, *Spoluožívání kostelů*, Lidové listy, 4, 1925, č. 24, 30. 1., s. 1; *Cizí hlas o spoluožívání kostelů*, Lidové listy, 3, 1924, č. 90, 17. 4., s. 3.

⁵⁸ *Otázka kostelů a jiné časové otázky*, s. 19–20.

a také sebezničující jevy. „Přivedlo by [spoluužívání] do celého národa rozvrat, který by naší republikou mocně otrásl a který by se jí mohl stát i velice osudným. Nebudíž zapomináno, že náboženské boje našeho národa připravily mu již jednou třístaletý hrob. Dnešní poměry mají do sebe mnoho podobnosti s dobou pobělohorskou...“⁵⁹

Výstižně shrnul postoje katolického tábora k problematice spolužívání kostelů na 232. schůzi Poslanecké sněmovny msgre ThDr. Karl Persilka (1877–1942) těmito slovy: „Druhou věcí, které jest se alespoň krátce dotknouti, je požadavek ovcí odloučivších se od katolické církve stran spolužívání kostelů a far. I tyto požadavky musíme odmítnouti, a to především z teologických důvodů. Katolická církev pěstuje tak zvanou občanskou snášenlivost, tj. styk s jinověrci v občanském duchu v nejširší míře, nikdy nemůže však dopustiti teologické snášenlivosti, to jest, aby uznala jinou pravdu za rovnoprávnou, rovněž tak, jako nemůže matematik nikdy upustiti od přesného matematického výsledku, aniž by si při tom musel dáti libiti předhůzku, že je v oboru matematiky nesnášenlivým. Katolická církev nemůže připustiti, aby se v téže budově, ve které se hlásá učení, jež musí uznávati za jediné pravé, hájilo opačné mínění, nechce-li se vzdáti oprávnění ke své existenci.

Ohražujeme se dále proti spolužívání kostelů z důvodů právních, neboť církev jest ve své podstatě společností na státě nezávislou, která se co taková na celém světě uznává, jejíž hlava se považuje dokonce za suverénní a u níž míti vyslanectví, pokládají si první říše světa za čest. Jestliže se nyní jednotlivé údy odloučí od církve, vystupují jako nové právní subjekty, které podle spolkového zákona nemají žádného nároku na statky oné společnosti, ze které vystoupili; když se strana komunistů odloučila od sociálních demokratů, nebylo jí také dovoleno, aby si vzala tisíckárnu. Z téže zásady vychází také právní praxe Spojených států, která stanoví, že při odluce některé náboženské obce veškerý majetek zůstává původní církvi a že si nová obec musí poříditi svůj vlastní majetek.

K tomu přistupuje další důvod, že největší část církevních statků záleží z fundací a stipendií, jež jsou výhradně určeny pro účely katolické církve a jichž nemůže býti bez porušení práva použito k účelům jiné společnosti, která ve svém přesvědčení je katolické církvi cizí neb nepřátelská.

A konečně odporuje požadavek spolužívání kostelů i podmínkám onoho míru, na kterém vybudován jest tento stát. Neboť podle těchto mírových podmínek nesmí vydati žádného zákona nebo žádného opatření, nebo nesmí podniknouti žádného kroku, kterým by se porušila svoboda náboženského kultu. Církevní obec, která se od katolické církve odlučuje, činí to však z nepřátelství k církvi.

Spolužívání kostelů znamenalo by tudíž její naprosté podporování a tím porušení svobody církve. Splnění požadavku spolužívání kostelů vyvolalo by u všech katolíků, v celém katolickém lidu i u všech právně myslících největší rozhořčení

⁵⁹ NA Praha, f. Prezidium ministerské rady (dále PMR), sig. 724, kart. 3205 – Rada československých katolíků prezidia ministerské rady 9. 4. 1921.

*a zajisté i úmysl brániti se takovému znásilnění všemi prostředky, jež jsou po ruce. Přispělo-li by to však ke konsolidaci státních poměrů této republiky, jest při nejmenším pochybným.*⁶⁰

Stanovisko Církve československé

Myšlenka spoluužívání kostelů byla pro Církev československou z hlediska hledání východiska ze situace alternativou velmi schůdnou a mnohým se jevila i jako „*jedině myslitelné řešení*“.⁶¹ Předpokládala totiž, že nebude realizována jen jako propůjčení samotného chrámu, ale vyústí také v participaci na všem majetku. Proto její argumentace ve prospěch spoluužívání kostelů je stejná, jako v případě vyslovení nároků na církevní majetek. Karel Farský hned 16. srpna 1920 žádal: „*Chrámy se svým zařízením budtež bezvýhradně prohlášeny majetkem národa a podřízeny státnímu doзору.*“ Na spoluužívání má ČČS právo všude, kde je v osadě 20 % jejich vyznavačů nebo 3000 věřících. V lokalitách s 60% většinou má nárok na správu objektů subjekt, k němuž se hlásí. Církví římskokatolické zaručujeme svobodné a nerušené spoluužívání objektů, pokud budou v držení ČČS. „*Předpokládáme ovšem slušnou snášenlivost.*“ Pokud je v místě více objektů, žádáme dohodu. Od těchto požadavků „*ČČS neustoupí a jest, jak povědomo, velmi hotova učiniti v republice v tomto ohledu pořádek sama*“.⁶² Představitelé ČČS se od argumentace římskokatolické církve odmítající spoluužívání kostelů distancovali a obviňovali ji z toho, že se „zamíchala“ do živelně vzniklých dohod o spoluužívání kostelů, čímž vnesla do věci zmatek a nevěcnost a rozpoutala bouře lidu. Proti ideji sakramentálního prostoru postavili zásadu majetkového vlastnictví stavby přesto, že lokální soudní spory o budovy končily jejich neúspěchem, neboť své nároky měli prokazovat např. výpisem z pozemkové knihy. Spoléhalo totiž na podporu ze strany obecních zastupitelstev a prosazovali názor, že záleží na vlastníkovi chrámu (v tomto případě na obci), co se svým majetkem udělá a komu ho propůjčí.

V létě 1920 se požadavek na spoluužívání kostelů stal součástí oběžníkové akce ČČS zaslané do náboženských obcí. Nárok na sakrální objekty materiál zdůvodňuje poukazem na fakt, že členové církve jsou bývalí katolíci a oni sami nebo jejich předkové je postavili. Právo na majetek církve vyplývá z toho, že ve velké většině případů je připsán kostelům jako samostatným právním osobám. Právo vydržení je v rozporu s duchem moderního státu. Pro stát je rozhodující potřeba občanstva. Dispoziční právo musí být přepsáno podle změněných potřeb současné

⁶⁰ <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/232schuz/s232011.htm> – ověřeno 1. 2. 2015.

⁶¹ NA Praha, f. PMR, sig. 724, kart. 3205 – Městský úřad ve Dvoře Králové n. L. Kanceláři prezidenta republiky, 25. 3. 1921.

⁶² ÚAMCČSH Praha, sig. A I-2, i. č. 3aa – kopie dopisu K. Farského MŠNO z 18. 8. 1920.

doby a ne se řídit „mrtvou literou starých zákonů“. Majetek církví musí být přístupný všem křesťanským náboženským společnostem. Jen tak bude vyhověno náboženským potřebám národa.

Tyto zásady se v roce 1920 promítly do článků osnovy prozatímního zákona⁶³ o využití náboženských budov, k jehož podpoře petice směřovala.⁶⁴ ČČS zastávala názor, že nelze-li okamžitě převést majetek římskokatolické církve na novou církev, pak je to důsledek „díry v zákonech“. Proto z počátku požadovala přijetí přechodné úpravy s platností do provedení odluky státu od církví a v letech 1922–1924, kdy už bylo zřejmé, že k ní v dohledné době nedojde, přijetí zákonných norem pro definitivní úpravu poměrů.⁶⁵ Vládní návrh zákona o užívání bohoslužebných budov, místností a konfesionálních hřbitovů v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku vznikl v letech 1922–1924⁶⁶ a byl provázen silným napětím a četnými polemikami, jež můžeme sledovat jak v těsnopiseckých zápisech o schůzích na půdě parlamentu, tak v denním tisku. O jeho obsahu kolovaly ve veřejnosti různé zvěsti a fámy, šířily se dezinformace, které v počátečním vyznívaly v tom smyslu, že je zamýšlen jako zákon o spoluužívání kostelů. Nedá se vyloučit, že se jednalo o odezvu reagující na záměr některých politických kruhů. Avšak jeho paragrafové znění, které počátkem roku 1923 proniklo na veřejnost, ukazuje, že autoři návrhu z okruhu ministerstva školství při jeho tvorbě postupovali obezřetně a takto přímočaře zásadu spoluužívání do textu nezakomponovali. V předloze sice je, avšak jako jedna z alternativ, pokud průkazně neexistuje jiné řešení, a to ještě za určitých, přesně stanovených podmínek. Jedná se tedy o krajní řešení po vyčerpání všech možností.⁶⁷ Svou roli přitom sehrála nepochybně zahraniční zkušenost, jak konstatuje důvodová zpráva, kde nucené spoluužívání většinou vedlo místo k uklidnění situace k eskalaci sporů, ale i setrvalé negativní postoj katolíků, kteří v tisku

⁶³ ČČS poslala osnovu zákona společně s žádostí o spoluužívání kostelů Kanceláři prezidenta republiky. Ta ji v polovině prosince 1920 postoupila ministerstvu školství s pokynem k řešení. NA Praha, f. MŠNO, 1917–1924, sig. 47 I, kart. 3814 – dopis Kanceláře prezidenta republiky MŠNO z 14. 12. 1920. Kdo byl jeho autorem, není jasné.

⁶⁴ NA Praha, f. MŠNO, 1917–1924, sig. 47 I, kart. 3814 – petice ČČS.

⁶⁵ V březnu 1921 senátor František Krejčí (1858–1934) předložil návrh vyzvat vládu k přípravě zákona o spoluužívání kostelů. Jednalo se o protinávrh k vystoupení agrárního poslance a kněze Františka Kroihera doporučujícího témuž subjektu přijat opatření k zabránění záborů kostelů ČČS. *Otázka našeho spoluužívání římsko-katolických chrámů*, Český zápas, 4, 1921, č. 13, 1. 4., s. 6. Návrh vyvolal v katolických kruzích velké pobouření, dne 17. května 1921 se v Praze na Strahově sešla schůze Klubu duchovenstva ČSL, která proti tomuto „neslýchanému návrhu“ ostře protestovala. Usnesení zaslala ministerstvu vnitra. NA Praha, f. MV – stará registratura, i. č. 1093, sig. 1-73-18, kart. 12.

⁶⁶ Archiv Kanceláře prezidenta republiky (dále KPR) Praha, L-legislativa, i. č. 542, sig. L 1034/24, kart. 9 – osnova zákona.

⁶⁷ ÚAMCČSH Praha, f. K 40/458 – důvodová zpráva a návrh textu zákona; *Katolické kostely sektářům*, Čech, 48, 1923, č. 14, 16. 1., s. 1–2; č. 15, 17. 1., s. 1–2

na zprávy o přípravě zákona reagovali velmi ostře. *Lidové listy* už v roce 1922 napsaly: „Zákon o společném užívání byl by brutalitou, do nebe volající nespravedlností a křivdou. [...] Byl by groteskou a pitvornou kuriozitou, parlamentním zmetkem a nestvůrnou hanebností, kvůli níž bychom se stali předmětem opovržení a hnusu kulturního světa.“⁶⁸ Musíme předvídat, katolíci „budou na smrt a do krve bránit svou svobodu a vlastnické právo na kostely“. Pokud budou přinuceni ke spolužívání, „opustí poskvrněný chrám a půjdou třeba do selských světnic nebo do stodol. A vzplane boj, v němž se až v kořenech a základech zachvěje stát“.⁶⁹ V roce 1924 tytéž noviny tvrdily: pro takový zákon není vhodná doba, přispěl by k náboženským zmatkům a ke kulturnímu boji. Předloha není ničím jiným, než drážděním katolíků.⁷⁰ Nově se v argumentaci objevuje poukaz na poměry v církvi zasažení tzv. pravoslavnou krizí: je možné dát kostel do rukou „společnosti lidí, mezi nimiž svádějí se divoké boje o základní principy náboženské, kteří jsou fanatickými i teoretickými nevěrci...“⁷¹

Zdá se však, že to nebyly výhrůžky – zemská politická správa v Brně informovala, že ČČS prý do března 1923 vyčká, jak to se zákonem dopadne, ale pokud ho Národní shromáždění nepřijme, tak rozpoutá „hromadnou akci“, ⁷² zejména pouliční demonstrace a tábory lidu pod širým nebem, aby si vynutila řešení –, které pomohly k rozřešení gordického uzlu problémů a k nalezení východiska ze situace. Zatímco veřejnost žila hádkami, v zákulisí probíhala jednání, která vyústila v příslib vyřešit problém absence bohoslužebných prostor ČČS stavbou nových sborů (kostelů). Stát se zavázal, údajně slovem premiéra Antonína Švehly (1873–1933), že církevní obce, které se rozhodnou pro vybudování prostor pro bohoslužby ČČS, finančně podpoří a bude jim vycházet vstříc při řešení příslušné administrativy. Proto mohl být návrh zákona o užívání bohoslužebných prostor (a tím i idea spolužívání kostelů) uložen do archivu.

⁶⁸ *Společné užívání kostelů*, *Lidové listy*, 1, 1922, č. 41, 18. 2., s. 1.

⁶⁹ Tamtéž, s. 2.

⁷⁰ *Československá církev a osnova zákona o užívání kostelů*, *Lidové listy*, 3, 1924, č. 87, 13. 4., s. 1.

⁷¹ Tamtéž.

⁷² NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2035, kart. 3826 – chystaná hromadná akce Církve československé, 17. 1. 1923.

⁷³ K této formě získávání podpory pro své požadavky ČČS sahala už dřív. Srov. např. velké shromáždění ve Vysokém Mýtě 8. 5. 1921 za údajné účasti 12 000 lidí z několika okresů (Vysoké Mýto, Litomyšl, Kralice, Kostelec, Žamberk a Lanškroun). NA Praha, f. MV – stará registratura, 1918–1938, kart. 261.

Vracení kostelů

Byli bychom však na omylu, kdybychom si mysleli, že politickým rozhodnutím se vše vyřešilo a definitivně uzavřelo. Ve skutečnosti opouštění zabraných kostelů a far ČČS a vracení užívaného majetku zpět do rukou římskokatolické církve nebylo ani jednorázovou, ale ani jednoduchou záležitostí. Celý proces probíhal z časového hlediska v letech 1921–1928.

Oficiální požadavek na vrácení objektů zabraných ČČS je obsažen už v memorandu československého episkopátu zaslaném ministerstvu vnitra 25. listopadu 1921. Biskupové poukazovali na rozhořčení katolické veřejnosti a současně si přáli, aby úřady vydaly ihned také zákaz konat v nich československé bohoslužby, což se však nestalo. První úřední pokyny týkající se vracení kostelů toto ministerstvo vydalo v březnu 1922. Politickým úřadům doporučovalo postupovat velmi obezřetně a položit důraz na formální stránku věci. V zásadě měly být vráceny jen objekty, o něž požádá církevní úřad nebo finanční prokuratura. Podání měla být důkladně prozkoumána, zda vyhovují všem požadavkům a předpisům. Pokyny předpokládaly vracení na bázi dobrovolnosti a mělo je provázet vysvětlování a přesvědčování o nutnosti dodržovat zákony. Alternativou představovalo vydání kostelů na základě rozhodnutí správního soudu. Teprve v okamžiku, kdy toto úsilí zůstane bez efektu, měly politické úřady sáhnout k donucovacím prostředkům, každopádně však v mezích zákonnosti a s důrazem na bezpečnost, aby nedošlo k porušení veřejného klidu a pořádku. Ministerstvo si vyhrazovalo právo každý komplikovaný případ před záhalem konzultovat.⁷⁴

Postoj ČČS vůči požadavku vracení kostelů byl v podstatě zamítavý. Důvody jsme uvedli už shora. V této rovině problému její mluvčí argumentovali tvrzením, že nechťjí majetek, ale jejich prvořadým zájmem je spoluužívání prostor. Silný akcent položili na fenomén údajného pronásledování církve ze strany státu. Ten se objevuje jak v interpelaci poslance Ferdinanda Práška (1886–1971) ze 14. června 1922, tak např. v projevech některých sympatizujících politiků na půdě parlamentu.⁷⁵ Proto vracení probíhalo pomalu a neochotně, což je vysvětlitelné jak čekáním na přijetí nových legislativních norem, tak skutečností, že by církev ztratila důstojné prostory pro bohoslužby. Tento předpoklad potvrzuje skutečnost, že po roce 1923 došlo k relativnímu zrychlení postupu, ovšem církevní obce se proti soudním

⁷⁴ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2041, kart. 3839 – dopis ministerstva vnitra zemské politické správě v Praze, 29. 3. 1922.

⁷⁵ Jan Herben v senátu v debatě o rozpočtu ministerstva školství mj. např. prohlásil: V Československu máme dvě katolické církve, „neboť nová ČČS zůstala katolickou výslovně prohlašujíc, že se nedotýká dogmata, že tedy stojí dogmaticky na tom stanovisku jako církev latinská. Jedna z těchto církví je proto katolicko-latinská a druhá katolicko-československá. Obě jsou státem uznány, Ale situace je taková, že jednu tu stát protěžuje a druhou pronásleduje.“ http://www.senat.cz/informace/z_historie/tisky/1vo/stena/082schuz/S082013.htm – ověřeno 3. 2. 2015.

rozhodnutím v drtivé většině odvolávaly, mnoho případů končilo u Nejvyššího správního soudu a tak se vše prodlužovalo a táhlo řadu měsíců.⁷⁶ Katolický tisk byl v roce 1924 velmi pohoršen konstatováním Karla Farského v *Československé republice* z 20. května 1924, považované za úřední list a interpreta státní politiky, že „přes všechny politické exekuce“ má ČČS v dané chvíli ve svém držení stále ještě 63 kostelů a kaplí. Považoval to za vychloubání a důkaz toho, že „kašle na zákony“.⁷⁷ Zdálo se mu, že vše jde velmi pomalu. Státní orgány byly naopak celkem spokojeny, protože prý postupovaly „s ohledem na existující sociální a politické poměry“. Když v roce 1928 deklarovaly ukončení procesu vrácení, ministerstvo školství s uspokojením konstatovalo, že „pro stát ožehavá a nepříjemná otázka je příznivě zlikvidována“.⁷⁸ Převládalo také hodnocení, že vrácení kostelů se obešlo až na výjimky bez větších konfliktů mezi lidmi, protože mnozí se obávali „nového kola bojů“, dokonce panoval strach z krveprolití. Hodně k tomu přispěly správní orgány apelem na policii, aby nezasahovala a nechala událostem pokud možno volný průběh. Vedle zmíněných obav z důsledků tvrdého postupu poukazovaly na skutečnost, že ústup četníků před davem je vnímán jako kapitulace, což podřívá úřední autoritu. Pokud přece jen k excesům došlo (např. Radhošť, Chotoviny aj.), zdroji blízkými ČČS byly připisovány vyprovokování v tom smyslu, že stát vrácení objektů vymáhal tlakem, za pomoci nebo asistence policie.⁷⁹ Zdá se, že za tímto tlakem stála rozhodnutí finanční prokuratury.⁸⁰ Převážně odmítavý postoj k vrácení kostelů někteří představitelé ČČS zaujímali až do konce 20. let. V roce 1928 poslanec F. Prášek na sjezdu delegátů náboženských obcí prý prohlašoval, že kostely nejsou majetkem římskokatolické církve a „vydali jsme je proto, abychom nekomplikovali poměry v mladém státě“.⁸¹ Ve Slezsku odmítli vrátit kostely vůbec a na protest organizovali tábory lidu.⁸²

⁷⁶ Dne 10. 12. 1923 si např. litoměřická katolická konsistoř stěžovala na liknavý postup ministerstvu vnitra. Příslušná okresní politická správa v Turnově postřeh o dlouhé době vyřizování záležitosti v podstatě potvrdila, ovšem zdůvodňovala ho tím, že nechtěla použít násilí. Současně se jí zdálo, že vše je třeba postavit na přijetí nových legislativních norem, protože argumentace recipovaným zákonodárstvím „lidi jen dráždí“. ÚAMCCSH Praha, f. K 40/458 – opis zprávy ministerstvu vnitra, prosinec 1922.

⁷⁷ *Československá sekta, úřední list a zákony republiky*, Lidové listy, 3, 1924, č. 116, 21. 5., s. 3; NA Praha, f. MV – nová registratura, 1919–1944, i. č. 2227–2243, kart. 293.

⁷⁸ NA Praha, f. PMR, sig. 999, kart. 413 – dopis MŠNO PMR, 16. 7. 1928.

⁷⁹ ÚAMCCSH Praha, f. K 40/2054.

⁸⁰ NA Praha, f. MŠNO, 1917–1924, sig. 47 I, kart. 3814.

⁸¹ *Manifestační sjezd delegátů náboženských obcí západočeské diecéze*, Český zápas, 11, 1928, č. 8, 22. 2., s. 3.

⁸² *Odpadové hnutí na Ostravsku*, Lidové listy, 1, 1922, č. 8, 11. 1., s. 4.

Údaje o počtu zabraných a vrácených sakrálních objektů v jednotlivých zdrojích se rozcházejí⁸³ a ani souhrnná data čerpaná ze statistik a záznamů úřadů nejsou podle našich zjištění přesná, protože neevidují všechny případy. Ministerstvo školství v českých zemích k 19. říjnu 1926 registrovalo 141 (76+65) případů zabránění a propůjčení kostelů a kaplí. K témuž datu konstatovalo sice vrácení všech objektů, avšak to byla informace „*pro veřejnost*“. V některých místech církev o vrácení nežádala (např. Lišany, Tuhaň, Svojšice, Zbraslav aj.), jiné sakrální objekty nebyly vráceny nikdy. Jednalo se v drtivé většině případů o kaple v majetku obcí, příp. dalších profánních subjektů. Podle oficiální statistiky bylo vráceno 111 objektů (72+39). Největší frekvence záborů v Čechách byla v politických okresech Louny (17 objektů), Dvůr Králové (9) a Kralovice (9), tj. v severozápadních, jihozápadních a východních Čechách. Na Moravě na Olomoucku a Litovelsku (střední část) a ve Slezsku na nynějším Karvinsku a Frýdecku.⁸⁴

Přehled zabraných, propůjčených a vrácených církevních objektů (k 25. 1. 1924)

1. Zábory a propůjčení Čechy

Rok	Farní kostel	Filiální kostel	Kaple	Hřbitovní kaple	Školní kaple	Fara	Propůjčeno obcemi
1920	9	19	4	1	1	10	9
1921	10	14	5	1	0	4	17
1922	2	3	2	0	0	2	10
1923	2	4	0	0	0	4	2
Celkem	23	40	11	2	1	20	38

Morava

Rok	Farní kostel	Filiální kostel	Fara	Propůjčeno
1920	2	1	1	2
1921	0	0	1	3
1922	1	0	1	1
1923	2	1	2	0
Celkem	5	2	5	6

⁸³ Srov. např. Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (dále AMZV) Praha, f. Zastupitelský úřad (dále ZÚ) Vatikán 1920–1939, církevní věci, kart. 1 – zpráva ministerstva vnitra pro ministerstvo zahraničních věcí, 31. 12. 1926.

⁸⁴ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2035, kart. 3826.

Slezsko

Rok	Farní kostel	Fara
1920	3	3
1921	1	1
Celkem	4	4

2. Vrácené objekty

Čechy

Rok	Farní kostel	Filiální kostel	Kaple	Fara	Propůjčených obcemi
1921	1	0	1		
1922	3	3	3	2	
1923	4	10	0	5	
Celkem	8	15	3	7	4

Morava

Rok	Farní kostel	Filiální kostel	Kaple	Fara	Propůjčených obcemi
1921	1	0	0	0	0
1922	0	1	0	0	0
1923	1	0	0	2	0
Celkem	2	1	0	2	2

Pramen: ÚAMCČSH Praha, sig. K 40/2054; NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II.

Nalezení východiska?

ČCS byla řešením problému kostelů a jejich zázemí ze strany státu, na nějž tak spoléhala, rozčarovaná. Očekávala, že v rámci jejího zrovnoprávnění s římskokatolickou církví⁸⁵ bude participovat na rozděleném majetku a získá jak kostely,⁸⁶ tak fary pro své duchovní. V záloze měla princip spoluužívání chrámů, jenž skrýval tutéž myšlenku realizovanou jinou právní formou. Věřila, že nově koncipované legislativní normy toto vlastnictví během času upraví v její prospěch. Státní orgány však její očekávání nenaplnily a pod tlakem řady okolností zvolily jiný postup, jenž

⁸⁵ Karel FARSKÝ, *Státní dotace církvi československé vyplacená za minulá léta*, České slovo, 12. 8. 1925 – NA Praha, f. Výstřížkový archiv Ministerstva zahraničních věcí (dále VA MZV), i. č. 1221, kart. 2463 – výstřížek z novin.

⁸⁶ V roce 1925 Karel Farský hovoří o záměru získat pouze „přebytečné“ kostely.

nepochybně přispěl ke stabilizaci státu a uklidnění poměrů na náboženské scéně. Rozhodnutí podpořit stavbu nových Husových sborů ČČS, příp. poskytnout církevním obcím finanční dotaci na adaptace a přístavby bylo nejen konstruktivní, ale také vstřícné. Tento závěr neoslabuje skutečnost, že státní příspěvky nemohly pokrýt všechny potřeby církve, protože stavební ruch, který se v ČČS rozvinul od druhé poloviny 20. let, byl na jedné straně obdivuhodný, na druhé však až nekontrolovatelný a z dnešního pohledu neuvážený. Hlavní tíži nákladů nesli příslušníci církve, lidé pocházející většinou z nižších a středních sociálních vrstev, kterým při překonávání těžkostí pomáhal entuziasmus, a měli smysl pro přinášení obětí ve prospěch společenství, pro něž se rozhodli. Proto se s tím, jak se dařilo budování nových sborů zmíněný pocit rozčarování v ČČS vytrácel; nepochybně k tomu přispěla také nové legislativní opatření, k nimž stát sáhl kolem poloviny 20. let.⁸⁷ Už v roce 1926 měla 37 nových a 59 rozestavěných budov, na něž z části finančně přispíval stát dotacemi.⁸⁸

Stát začal stavební činnost⁸⁹ ČČS dotovat od roku 1923 (příspěvky pro náboženské obce v Chudobíně a Litovli) a do roku 1926 (v následujícím roce církev o dotaci vůbec nežádala!) obdržela 14 510 000 Kč. V roce 1928 měla představu o každoročním přidělu 5 mil. Kč po dobu deseti let, kterou vláda upravila návrhem na uždělování 3 mil. Kč do roku 1938 ze státního rozpočtu.⁹⁰ Vše však zůstalo pouze v návrhové podobě, reálně obdržela v letech 1928 a 1929 po 250 000 Kč. Nástup hospodářské krize situaci dále zkomplikoval, proto byly stavební dotace církvi nejprve zastaveny vůbec a od počátku 30. let se do konce ČSR ustálily na 1 mil. Kč ročně. Uvážíme-li skutečnost, že v roce 1928 církev realizovala stavby v objemu 37 500 000 Kč a další připravené projekty počítaly s částkou v objemu 58 500 000 Kč, nelze se divit tomu, že důsledkem bylo obrovské zadlužení církevních obcí. Státní orgány kritizovaly, že do velkých stavebních akcí se místo pronájmu prostor pouštěly i malé obce a když se ocitly v koncích, tak žádaly stát o dotaci. Přitom finanční příspěvky od státu chtěly také další nekatolické církve.

Tyto okolnosti výtky určené státu pro nedostatečnou podporu relativizují, byť žádosti o finanční prostředky provázely poukazy na nárok mít podíl na státních penězích z pozice plátců daní nebo z druhé strany zdůrazňování významu sborů jako veřejných prostor nejen pro kulturní a náboženskou, ale i kulturní, vzdělávací

⁸⁷ Zřejmě nejdůležitější byl tzv. kongruový zákon č. 122/1926 Sb. z 25. 6. 1926. Zatímco do jeho přijetí ČČS dostávala na platy duchovních od státu ročně 1 300 000 Kč, po jeho přijetí se dotace na tento účel zvýšila – v roce 1928 činila 3 880 000 Kč a v roce 1929 4 250 000 Kč. NA Praha, f. PMR, sig. 999, kart. 413 – zpráva ministerstva financí PMR, 29. 10. 1928.

⁸⁸ NA Praha, f. MŠNO, sig. 47 II, i. č. 2035, kart. 3826 – dopis ministerstva vnitra zeměským politickým správám v Praze, Brně a Opavě, 28. 8. 1926.

⁸⁹ Finanční příspěvky na činnost církve však vyplácel hned od roku 1921, v roce 1920 ČČS neobdržela od státu žádné finanční prostředky.

⁹⁰ NA Praha, f. PMR, sig. 999, kart. 413 – sdělení MŠNO PMR, 16. 7. 1928.

a výchovnou činnost, která je „vedena v národním duchu“.⁹¹ Možnosti státu byly přece jen limitované. Na druhé straně je asi pravda, že v zákulisí docházelo k přesouvání finančních částek mezi různými výdajovými položkami a tak sliby se rozcházel s činy. Někteří vůdčí činitelé ČČS viděli východisko ve změně systému hospodaření s veřejnými finančními prostředky: „*Nechť stát přestane platit na církev a nechť zejména přestane církev cizí, římskou, financovat z daní poplatnictva, jehož jest od roku 1921 přes půl milionu v Církvi československé, a tuto si vydrží, a ČČS nebude si také činiti nároků na státní dotaci. Nechť stát pomůže dosubvencovat ČČS stavby, na jeho popud podniknuté, nechť vydá způsobilý zákon o přídělu kostelů, a církev uzná, že jsou zatím jistě důležitější stavby nežli stavby nových chrámů, mnohdy vedle starých, neužívaných.*“⁹²

Kauza zápasu o kostely na počátku první Československé republiky byla nepochybně nešťastnou epizodou našich moderních národních církevních dějin. Nesporně přispěla k prohloubení propasti mezi katolickou a československou církví. Obě strany tehdy nebyly schopny zaujmout tolerantní a ekumenický postoj. Ocitly se v otevřeném střetnutí, z něhož jim měl pomoci najít východisko stát, v té době ještě málo stabilní a disponující nezkušeným úřednickým aparátem jak v ústředí, tak na nižších článcích státní správy. Do rozbouřených poměrů vnášely své zájmy politické strany. Po zvážení všech okolností však můžeme konstatovat, že cesta, kterou politické elity zvolily k vyřešení problému, byla prozíravá a produktivní. Záměr kruhů kolem premiéra Antonína Švehly se z objektivních důvodů sice nepodařilo naplnit bezesbytku, ale rozhodně přispěl k uklidnění situace a stabilizaci státu. Ve své době se pochopitelně s kladnou odezvou na všech stranách nesetkal, ale v prověrce času rozhodně obstál.

⁹¹ NA Praha, f. PMR, sig. 999, kart. 413 – žádost Ústřední rada ČČS PMR, 9. 9. 1925.

⁹² Karel FARSKÝ, *Státní dotace církvi československé vyplacená za minulá léta*. České slovo 12. 8. 1925 – NA Praha, f. VA MZV, i. č. 1221, kart. 2463 – výstřížek z novin.

Příloha

Soupis zabraných a vrácených kostelů v Čechách⁹³

Lokalita/okres (dobový)	Objekt	Datum zabornu/propřijčení obcí	Datum vráčení	Uživatel/Spoluuživá- ní s ř.-k. církvi
BAKOV NAD JIZEROU (Mnichovo Hradiště)	hřbitovní kostel	duben 1920	do 19. 10. 1926	CČS
BÍLÁ TŘEMEŠNÁ (Dvůr Králové n.L.)	farní kostel	14. 03. 1921	březen 1923	spoluužívání
BOZKOV (Semily)	poutní kostel	26. 12. 1921	do 19. 10. 1926	spoluužívání
BRADLECKÁ LHOTA (Semily)	kaple	1922/obec	do 19. 10. 1926	spoluužívání
BRLOH (Louny)	filiální kostel sv. Havla	1921	10. 02. 1924	spoluužívání
BŘEZANY (Kralovice)	filiální kostel	08. 03. 1921	24. 10. 1923	CČS
BUŘENICE (Ledeč n. S.)	kostel sv. Šimona a Judy	17. 04. 1921	do 19. 10. 1926	CČS
CITOLIBY (Louny)	kostel a fara	1921	10. 02. 1924	spoluužívání
ČACHOVICE (Mladá Boleslav)	kaple sv. Václava		?	
ČÁSLAV (Čáslav)	filiální kostel sv. Alžběty	27. 06. 1920	do 19. 10. 1926	CČS
ČERNĚVES (Roudnice n. L.)	kostel	duben 1920	11. 02. 1922	spoluužívání do března 1923
ČÍČENICE (Písek)	kaple		?	
ČERVENÝ KOSTELEČ (Náchod)	hřbitovní kaple	23. 03. 1921	10. 07. 1924	CČS
ČESKÉ BUDĚJOVICE (České Budějovice)	školní kaple v Kailově ul.	21. 12. 1920/město	30. 06. 1922 objekt biskup- stvím zrušen	CČS

⁹³ Přehled je sestaven z pramenů a literatury citované v poznámkovém aparátu našeho pojednání. Data mají pouze orientační charakter, protože údaje v jednotlivých zdrojích se liší. Nelze také vyloučit existenci dalších případů záborů či pokusů o ně v menších lokalitách a méně vyhraněného charakteru. Zpřesňování údajů je záležitostí dalšího náročného výzkumu dlouhodobějšího charakteru.

ČESKÝ ŠICENDORF (=dnes Stříbrné Hory) (Chotěboř)	filiální kostel sv. Kateřiny	CČS použit třikrát v lednu až dubnu 1921, zábor 24. 04.	od 21. 01. 1921 Trvale ř.-k. bez rušení	
DIVICE (Louny)	kaple	16. 01. 1922/obec	1924	spoluužívání
DOBROMĚŘICE (Vysoké Mýto)	Kaple sv. Matouše	30. 08. 1920	do 19. 10. 1926	spoluužívání
DOLNÍ SYTOVÁ (Semily)	kaple	13. 04. 1922/obec	do 19. 10. 1926	spoluužívání
DRŽKOV (Semily)	farní kostel	28. 08. 1921, podruhé 15. 09. 1921	1924	CČS
DVŮR KRÁLOVÉ n. L. (Dvůr Králové n. L.)	děkaný kostel sv. Jana Křtitele	06. 03. 1921	27. 05. 1924	CČS
HABŘINA (Dvůr Králové n.L.)	filiální kostel sv. Václava na Chlomku	25. 12. 1920	1924, ale církví neužíván	CČS
HLOHOVICE (Rokycany)	kostel Nejsvětější Trojice	srpen 1920	?	
HOLICE (Pardubice)	hřbitovní kaple	06. 03. 1921/město	1924	CČS
HOHLAVY (Dvůr Králové n. L.)	děkaný kostel a byt; kaple sv. Anny	19. 08. 1920; 16. 07. 1920	01. 07. 1923; kaple do 19. 10. 1926	spoluužívání; kaple CČS
HORNÍ MOKROPSY	Kostel sv. Václava	27. 05. 1921	?	
HOŘANY u ZBRAŠÍNA (Louny)	kaple	?	?	
HRUSICE (Benešov)	Kostel sv. Václava	?	?	spoluužívání, zrušeno
HUMBURKY (Nový Bydžov)	kaple	28. 06. 1921	1921	CČS
HUSINEC (Prachatic)	hřbitovní kostel sv. Cyrila a Metoděje	?	?	
HUSÍ LHOTA (Mladá Boleslav)	kaple sv. Anny	28. 04. 1921/obec	1923	spoluužívání
CHLOUMEK U HABŘINY (Dvůr Králové n. L.)	filiální kostel sv. Václava	25. 12. 1920	1924	

CHLUMČANY (Louny)	filiální kostel sv. Klementa	1921	10. 02. 1924	spoluužívání
CHOTOVINY (Tábor)	farní kostel sv. Petra a Pavla	04. 04. 1921 11. 06. 1922 nový zábor	07. 06. 1922 zapečetěn 17. 03. 1924 vrácen	CČS
CHOTUSICE (Čáslav)	farní kostel	15. 06. 1920	06. 05. 1922	spoluužívání
CHRAŠTANY (Rakovník)	kaple sv. Barbory	březen 1922/obec	asi trvale zůstala CČS	CČS
CHŘÍČ (Kralovice)	farní kostel	03. 04. 1921	01. 12. 1923	spoluužívání
CHUCHELNÁ (Semily)	kaple sv. Antonína	duben 1922/obec	?	spoluužívání
JAROMĚŘ (Dvůr Králové n. L.)	děkanský kostel sv. Mikuláše a byt kaplana, kaple sv. Anny	27. 06. 1920	20. 05. 1924	CČS
JASENNÉ (Dvůr Králové n.L.)	kaple		1924	
JENÍŠOVICE (Turnov)	kostel, fara, hřbitov	1920	27. 01. 1924	CČS
JÍLOVÉ u PRAHY (Jílové)	kostel a fara	01. 03. 1920/obec	29. 04. 1921	CČS
KAMENICE (Jihlava)	kaple	20. 04. 1921/obec	1921	CČS
KAMENNÝ PŘÍVOZ (Jílové)	kostel	1920	18. 09. 1921	spoluužívání
KAZŇOV (Kralovice)	kaple	?/obec	do 19. 10. 1926	
KAMENIČNÁ (Žamberk)	kaple	listopad 1921/obec	do 19. 10. 1926	CČS
KOLÍN (Kolín)	kostel sv. Jana Křtitele	29. 09. 1920/město	?	CČS
KOSTELNÍ LHOTA (Poděbrady)	farní kostel a fara	1920	09. 02. 1922	v r. 1920 jen CČS, od 1921 spoluužívání
KOZOJEDY (Kralovice)	farní kostel	08. 04. 1921	1924	spoluužívání
KOŽLÁ (Ledeč)	kaple	v l. 1920–1921 třikrát zabrána CČS	vždy pak vrácena	ř. – k.

KOŽOV (Louny)	farní kostel a fara	červenec 1920	1924/fara 12. 08. 1923	spoluužívání
KLATOVY (Klatovy)	kaple sv. Rocha	duben 1921/obec	do 19. 10. 1926,1932 likvid.	CČS
KOZLOV (Strakonice)	kaple	poč. 1921/obec	leden 1923	zpočátku spoluužívání, později jen CČS
KRÁLOVSKÉ VINOHRADY (K. Vinohrady)	hřbitovní kaple sv. Václava	jaro 1922	?	spoluužívání při pohřbech
KRČÍN (Nové Město n. M.)	filiální kostel sv. Ducha	29. 03. 1921	13. 03. 1923	CČS
KŘEMŽE (Český Krumlov)	hřbitovní kaple	09. 01. 1921/farní výbor	?	spoluužívání
KUTNÁ HORA (Kutná Hora)	kaple sv. Kříže	02. 10. 1921/město	do 19. 10. 1926	CČS
LIŠANY (Rakovník)	kostel a fara	březen 1921	květen 1925	spoluužívání, fara jen CČS
LNÁŘE (Blatná)	filiální kostel sv. Mikuláše	20. 06. 1920	do 19. 10. 1926	CČS
LOMNICE n. P. (Semily)	hřbitovní kaple	31. 01. 1922/obec	do 19. 10. 1926	spoluužívání
LOUNKY (Roudnice n. L.)	kostel	duben 1920	11. 02. 1922	spoluužívání do března 1923
LOUNY (Louny)	děkanství kostel a kaple u sv. Mikuláše	30. 08. 1920/kaple zabavena podle bytového zákona	?	spoluužívání
MACHOV (Broumov)	farní kostel a fara	19. 05. 1920	24. 09. 1924	CČS
MLADÉ (České Budějovice)	kaple	14. 02. 1921/obec	do 19. 10. 1926	CČS
NAHOŘANY (Nové Město n. M.)	kaple sv. Josefa	09. 04. 1921/obec	1924	zřejmě spoluužívání a pak jen CČS
NÁCHOD (Náchod)	kostel sv. archanděla Michaela	12. 03. 1921	červenec 1924	CČS
NEČICHY (Vysoké Mýto)	kaple	1920	?	spoluužívání
NEDĚLIŠTĚ (Hradec Králové)	filiální kostel	03. 08. 1921	do 19. 10. 1926	zpočátku spoluužívání, potom jen CČS
NESUCHYNĚ (Rakovník)	filiální kostel	15. 03. 1921	24. 08. 1924	spoluužívání
NĚMECKÝ BROD (Německý Brod)	gymnaziální kostel	28. 03. 1920/zemská školní rada	?	spoluužívání

NOVÉ MĚSTO n. M. (Nové Město n. M.)	hřbitovní kostel všech Svatých	29. 03. 1921/město	do 19. 10. 1926	CČS
NOVÝ BYDŽOV (Nový Bydžov)	kostel sv. Trojice	11. 04. 1921 03. 07. 1921/město	poprvé 1921 30. 05. 1924	nejprve zabrán CČS, pak spoluužívání
	hřbitovní kostel sv. Václava	28. 06. 1921/obec	do 19. 10. 1926	CČS
NUSLE (K. Vinohrady)	kaple a fara	09. 05. 1920	do 19. 10. 1926	spoluužívání, fara CČS
NYMBURK (Nymburk)	školní kaple sv. Jana	06. 03. 1921/místní školní rada a město	duben 1923	zřejmě spoluužívání a pak jen CČS
NYNICE (Plzeň)	kaple sv. Kateřiny	23. 11. 1924/obec	?	
ORASICE (Louny)	filiální kostel	červenec 1920	1924	spoluužívání
PODĚBRADY (Poděbrady)	kostel P. Marie	duben 1921/obec	do 19. 10. 1926	CČS
PLZEŇ (Plzeň)	kostel sv. Anny	?/město	1922	užívaly CČS a evangelická
	hřbitovní kaple sv. Václava	?/město	?	spoluužívání pro pohřby
POČEDĚLICE (Louny)	filiální kostel	červenec 1920	1924	spoluužívání
POCHVALOV (Louny)	kaple sv. Prokopa		?	
POLEŇ (Klatovy)	kaple sv. Blažeje	červenec 1922/obec	do 19. 10. 1926	CČS
PŘEPEŘE (Turnov)	Kostel, fara, hřbitov	červen 1920	duben 1923 jen hřbitov	CČS
PŘEROV n. L. (Český Brod)	farní kostel a fara	20. 02. 1920	srpen 1923	spoluužívání
	zámecká kaple sv. Salvátora		?	
RADHOŠŤ (Vysoké Mýto)	kostel a fara	21. 11. 1920	25. 03. 1923	spoluužívání a následně ř. k. církev
RATIBOŘSKÉ HORY (Tábor)	kostel sv. Vojtěcha	1921		jednorázové užívání CČS pro pohřby a bohoslužby
ROHOZEC (Čáslav)	filiální kostel sv. Magdaleny	15. 05. 1920	1922	spoluužívání

RAKOVNÍK (Rakovník)	děkanský kostel sv. Bartoloměje	listopad 1920	10. 03. 1924	spoluužívání
ROZTOKY u PRAHY (Smíchov)	kostel Narození sv. Jana Křtitele	1920	1924	
RTYNĚ (Trutnov)	farní kostel	01. 05. 1921	08. 05. 1921	dohoda o spoluužívání neschválena
SADSKÁ (Poděbrady)	kaple Matky Boží	březen 1922/se svolením majitele	do července 1922	CČS
SEMICE (Český Brod)	filiální kostel	20. 02. 1920	17. 01. 1924	spoluužívání
SENKOV (Louny)	kaple	1921	?	spoluužívání
SEZEMICE	kostel Nejsvětější Trojice	červen 1920	?	
SKUTEČ (Vysoké Mýto)	špitální kostel	17. 10. 1920/město	15. 06. 1924	CČS
SLANÝ (Slaný)	kaple gymnázia	září 1921/obec	?	spoluužívání CČS a československé
SNĚT (Ledeč)	filiální kostel	16. 12. 1920	prosinec 1922	spoluužívání
SOLANY (Dvůr Králové n.L.)	kaple	1920/obec	objekt neužíván	
SOLANY (Roudnice n. L.)	kostel	květen 1921	prosinec 1922	spoluužívání
SRUBY (Vysoké Mýto)	filiální kostel	09. 02. 1921	14. 11. 1923	spoluužívání
STARÝ PLES (Dvůr Králové n.L.)	filiální kostel sv. Huberta	14. 04. 1921	objekt neužíván	spoluužívání
STARÝ VESTEC (Český Brod)	kaple	1922/obec	1924	spoluužívání
STRUHY (Mladá Boleslav)	filiální kostel	březen 1921	1923	spoluužívání
STUDNICE (Náchod)	farní kostel a fara	17. 01. 1921	17. 06. 1924	CČS
SVÍTKOV (Pardubice)	kaple	1922/obec	?	CČS
SVOJŠICE (Kolín)	farní kostel	poč. roku 1921	06. 12. 1922	CČS
SVRČOVEC (Klatovy)	kaple	červenec 1921/obec	?	CČS
TÁBOR (Strakonice)	gymnaziální kostel	srpen 1920/město	?	CČS

TATOBITY (Semily)	kostel sv. Vavřince	09. 10. 1921		v držení ř. – k., zábor ČČS jednorázový
TMAŇ (Hořovice)	farní kostel sv. Jiří a fara	01. 01. 1921	3. 6. 1924	ČČS
TOUŠEŇ (Brandýs n. L.)	kaple sv. Floriána	leden 1921/obec	?	spoluužívání
TŘEBOC (Louny)	kaple sv. Vojtěcha		?	
TURNOV (Turnov)	kostel	červenec 1920	19. 01. 1924	ČČS
UHLÍŘSKÉ JANOVICE (Kutná Hora)	kostel sv. Jiljí	21. 12. 1920/město	1923	ČČS
ÚLOVICE u ROČOVA (Louny)	kaple sv. Antonína Paduánského		?	
VELKÉ HAMRY (Semily)	kaple sv. Anny	květen 1922/obec	?	spoluužívání
VELTĚŽE (Louny)	kaple sv. Floriána		?	
VETLÁ (Roudnice n. L.)	kostel a fara	duben 1920	11. 02. 1922	spoluužívání do března 1923
VLASTIBOŘICE	kostel sv. Kateřiny	01. 01. 1921		průnik ČČS do kostela
VLČÍ (Louny)	kaple sv. Václava	1921	?	spoluužívání
VODŇANY (Písek)	hřbitovní kostel sv. Jana Křtitele	1921	do 19. 10. 1926	spoluužívání
VRACLAV (Vysoké Mýto)	filiální kostel sv. Mikuláše	srpen 1920/město	do 19. 10. 1926	ČČS
VŠEJANY (Nymburk)	kostel	1920	01. 07. 1923	spoluužívání
VŠEŇ (Semily)	kostel sv. Filipa a Jakuba	31. 10. 1920	?	
VYSOKÉ MÝTO (Vysoké Mýto)	filiální kostel Nejsvětější Trojice	1921/město	1924 uzavřen pro všechny církev	ČČS
VELKÝ VŘEŠŤOV (Hořice)	kostel a fara	27. 11. 1921	02. 02. 1023	spoluužívání
ZÁSADA (Semily)	kaple sv. Prokopa	15. 11. 1922	1924	ČČS
ZBRASLAV (Smíchov)	kostel sv. Jakuba	16. 10. 1920	únor 1924	spoluužívání
ZLATÁ OLEŠNICE (Jilemnice)	kostel sv. Martina	11. 09. 1921	23. 06. 1924	ČČS

ŽAMBERK (Žamberk)	hřbitovní kaple	leden 1923/obec	?	CČS
ŽDAR (Mnichovo Hradiště)	kaple	květen 1920	do 19. 10. 1926	spoluužívání
ŽEBRÁK (Hořovice)	hřbitovní kostel sv. Rocha	28. 03. 1921/obec	1924	CČS
ŽERNOV (Náchod)	kaple	18. 01. 1922	1924	CČS

Soupis zabraných a vrácených kostelů na Moravě

Lokalita/okres (dobový)	Objekt	Datum zabíjení/propůjčení obcí	Datum vrácení	Uživatel/Spoluužívání s ř.-k. církví
BŘEZCE (Olomouc)	kaple	21. 05. 1922/obec	21. 11. 1922	CČS
DUBICKO (Zábřeh)	kostel Povýšení sv. Kříže	květen 1920	jednorázový průnik CČS	
GRYGOV (Olomouc)	kaple	02. 07. 1920/obec	04. 07. 1923	CČS
CHOLINA (Litovel)	kostel	24. 09. 1920	12. 11. 1922	spoluužívání, potom CČS
CHUDOBÍN (Litovel)	kostel a fara	28. 09. 1920	17. 10. 1923	zpočátku spoluužívání, později jen CČS
LEŠTINA (Zábřeh)	kaple	11. 06. 1921/obec	18. 12. 1923	CČS
LITOVEL (Litovel)	kostel	1920/1921		přechodní spoluužívání
LOUČKA (Litovel)	kaple sv. Jana Křtitele	27. 10. 1920/obec	?	spoluužívání
PALONÍN (Zábřeh na M.)	kaple	16. 12. 1920/obec	1924	CČS
VACANOVICE (Olomouc)	kaple	1920/obec	1924	CČS
VELKÝ TÝNEC (Olomouc)	kostel	říjen 1920	jednorázový průnik CČS	
ZBOROVICE (Kroměříž)	kostel a fara	26. 10. 1920 kostel léto 1921 fara	1920 kostel říjen 1923 fara	zpočátku spoluužívání, pak ř. k.
ŽERŮVKY (Olomouc)	kaple	14. 02. 1921/obec	1922	CČS

Soupis zabraných a vrácených kostelů ve Slezsku

Lokalita/okres (dobový)	Objekt	Datum záboru/propůjčení obcí	Datum vrácení	Uživatel/Spoluužívání s ř.-k. církví
DOMBROVÁ (Fryštát)	kostel a fara	17. 02. 1921	18. 04. 1923	spoluužívání, pak ČČS
MICHÁLKOVICE (Frýdek)	kostel a fara	02. 04. 1920	31. 05. 1926	ČČS
RADVANICE (Frýdek)	kostel a fara	01. 03. 1920	19. 05. 1925	ČČS
RYCHVALD (Fryštát)	kostel a fara	květen 1920	1924	ČČS

K 19. říjnu 1926 MŠNO registrovalo 76 zabraných a propůjčených kostelů a 65 kaplí. Z toho vráceno 72 kostelů a 39 kaplí. Po tomto datu nevráceny čtyři kostely: v Husinci, Kolíně, Německém Brodu a Táboře. Nevráceno 26 kaplí: v Čachovicích, Čičenicích, Hořanech, Chuchelné, Kameničné, Klatovech, Královských Vinohradech, Křemži, Kutné Hoře, Lounech, Nečichách, Nynicích, Plzni (dvě), Pochvalově, Přerově n. L., Senkově, Slaném, Svítkově, Toušeni, Třeboci, Úlovicích u Ročova, Veltěžích, Velkých Hamrech, Vlčí, a Žamberku.

Zatím se nepodařilo prověřit údaje o údajných záborových incidentech ve Svatce, Jindřichově Hradci, Hvozďanech, Kasejovicích, Družci, Vratimově a Červené Lhotě u Třebíče.

Pavel Marek

Kampf um den Besitz der Kirchen nach dem Entstehen der Tschechoslowakei

Zusammenfassung

Das Ende des ersten Weltkriegs und die damit zusammenhängende Gründung der Tschechoslowakischen Republik als Nachfolgerstaat der untergegangenen Habsburgermonarchie stellte in der geschichtlichen Entwicklung der tschechischen Nation einen Meilenstein von prinzipieller Bedeutung dar. Die nationale Revolution von 1918 wurde von Rufen „Weg von den Habsburgern“ begleitet, die die Distanz zum Monarchismus und die Befürwortung der Republik ausdrückte, zugleich jedoch auf symbolischer Ebene alles ablehnte, was als Instrument, Verbündeter und Helfershelfer der Habsburger bei der Beherrschung des tschechischen Volks angesehen wurde. In diesem Kontext erklang zugleich die Losung „Weg von Rom“, die die katholische Kirche als Repräsentanten des ursprünglich zentralistisch herrschenden Wiens angriff. Das Entstehen der Kirchen- und Religionskrise war eine Folge des revolutionären Chaos, das das Kriegsende und die Konstituierung des neuen Staats begleitete. Ein Produkt der Religions- und Kirchenkrise nach dem Krieg war auch das Entstehen der Tschechoslowakischen Hussitischen Kirche am 8. Januar 1920. Es folgte eine Zeit des sog. Kampfes um die Kirchen in den böhmischen Ländern in den Jahren 1920–1924 zwischen der Tschechoslowakischen Hussitischen Kirche und der römisch-katholischen Kirche in der Tschechoslowakei. Während dieser Zeit besetzte die Tschechoslowakische Hussitische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien annähernd 141 Kirchen und weitere Gebäude, die sich im Eigentum der römisch-katholischen Kirche befanden. Als historisches Argument berief man sich auf die gewaltsame Rekatholisierung nach der Schlacht am Weißen Berg. In einer Reihe von Gebieten führte diese Situation zu zahlreichen Konflikten und Kollisionen zwischen den Gläubigen, so dass Heer, Polizei und Gendarmerie die Ordnung wiederherstellen mussten. Anfangs waren die Vertreter der römisch-katholischen Hierarchie und des tschechoslowakischen Staats überrascht und etwas desorientiert, aber Mitte 1920 begannen die Staatsorgane in dieser Angelegenheit natürlich den Standpunkt einzunehmen, dass die geltenden Gesetze zu respektieren sind, sodass schließlich die Tschechoslowakische Hussitische Kirche die besetzten Kirchen an die römisch-katholische Kirche zurückgeben musste und dann begann, mit finanzieller Unterstützung des Staats und ihrer Anhänger eigene Kirchen und Bethäuser zu errichten.

Pavel Marek

The struggle for ownership of church buildings following the founding of Czechoslovakia

Summary

The end of the First World War marked the establishment of the Republic of Czechoslovakia as one of the successor states to the now defunct Habsburg Empire and represented a milestone of key importance for the Czech nation in terms of historical developments. The national revolution of 1918 was accompanied by calls of 'Away from the Habsburgs', expressing distance from the monarchy and support for Republicanism, but at a symbolic level also rejecting everything that was perceived as a tool, ally or aid to the Habsburgs in ruling the Czech nation. In this context, the motto 'Away from Rome' was also formulated, attacking the Catholic Church as a representative of original centralist governance from Vienna. The genesis of the Church and religious crisis was the result of the revolutionary chaos which came with the end of the war and the constitution of the new state. Another product of the post-war religious and Church crisis was the foundation of the Czechoslovak (Hussite) Church on 8 January 1920. This was followed by a period of struggle for the church buildings in the Czech lands between 1920 and 1924 between the Czechoslovak (Hussite) Church and the Roman Catholic Church in Czechoslovakia. During this period, the Czechoslovak (Hussite) Church occupied approximately 141 churches and other buildings in the Bohemia, Moravia and Silesia regions which were owned by the Roman Catholic Church. They used the violence of the post-White Mountain re-Catholicisation to give historic justification to this approach. In a number of areas, this situation led to many conflicts and collisions between believers, such that the army, police and gendarmerie had to restore order. To begin with, representatives of the Roman Catholic hierarchy and the Czechoslovak state were somewhat surprised and disoriented by the situation which had arisen, but from the second half of 1920, the state authorities took up the natural position that applicable laws had to be adhered to, such that in the end the Czechoslovak (Hussite) Church had to return the churches taken to the Roman Catholic Church, and they then began to build their own churches and chapels with financial support from the state and its followers.

Kristýna Kaucká

První československá pozemková reforma před Společností národů. Majetkoprávní spory s říšskoněmeckými a maďarskými velkostatkáři¹

The First Czechoslovak Land Reform and the League of Nations. Property rights disputes with the German and Hungarian landed gentry

This paper looks at the First Czechoslovak Land Reform and focuses on its international negotiation with the League of Nations. It first looks in general at the institute of the mixed tribunals set up on the basis of the peace agreements, and in specific chapters refers to the working of the Czechoslovak-German and Czechoslovak-Hungarian mixed arbitration tribunals. It investigates the State Representative Office and its personnel. It then outlines the strategy of the German minority in Czechoslovakia organised within the Völkerbundliga led by Wilhelm von Medinger.

Key words: History of the 20th century, Czechoslovakia, land reform, estates, League of Nations, mixed arbitration tribunals, Völkerbundliga

¹ Tato studie vznikla v rámci projektu *Pozemková reforma a říšskoněmečtí velkostatkáři* řešeného v roce 2014 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků Grantové agentury UK. Autorkou je Kristýna Kaucká, studentka Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

První československá pozemková reforma se ve své době těšila značné pozornosti nejen v domácím prostředí, ale i na mezinárodní scéně, jelikož velkostatkáři s cizí státní příslušností se pomocí mezinárodních institucí aktivně snažili získat ústupky od Československé republiky, zastupované Státním pozemkovým úřadem (SPÚ). Této problematice zatím nebyla v historiografii věnována větší pozornost. Z dobových prací lze jmenovat díla převážně německých právníků.² V roce 1923 bylo vydáno pojednání Karla Struppa o pravomocech smíšených rozhodčích soudů zřizovaných při Společnosti národů.³ Ve stejném roce člen mnichovského vrchního zemského soudu Ernst Rabel sepsal právní srovnání jednotlivých smíšených soudů.⁴ V publikované disertační práci Alfred Kühn ke konci 20. let rozebral otázku státní příslušnosti a judikatury smíšených soudů.⁵ Kriticky se o činnosti smíšených soudů vyjádřil Walter Schätzel v rozboru jejich praxe.⁶ Z pohledu historika se velmi cenným pramenem stal přehledně uspořádaný průvodce historií a praxí jednotlivých smíšených soudů vydaný německým ministerstvem zahraničních věcí v roce 1931.⁷ V Německu byl dále pro služební potřeby vydán slovníček pojmů⁸ vysvětlující například pojmy „pacht“,⁹ „mírové smlouvy“¹⁰ a podobně.

² V souvislosti s tímto faktem je třeba upozornit, že autorka v příspěvku sleduje především historickou linii celé problematiky a samotnému právnímu výkladu není věnována větší pozornost.

³ Karl STRUPP, *Die Zuständigkeit der Gemischten Schiedsgerichte des Versailler Friedensvertrages*, Mannheim 1923.

⁴ Ernst RABEL, *Rechtsvergleichung von den Gemischten Schiedsgerichtshöfen*, in: *Abhandlungen zum Friedensvertrage*, sv. 4, Vahlen 1923.

⁵ Alfred KÜHN, *Die Staatsangehörigkeit juristischer Personen und die Rechtsprechung der Gemischten Schiedsgerichtshöfe*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktors der Rechtswissenschaft der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Vereinigten Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg, vedoucí práce Fleischmann, in: *Kleine Schriften über Staatsangehörigkeit und Völkerrecht*, Bd. 1, [circa 1928], s. 7–58.

⁶ Walter SCHÄTZEL, *Rechtskraft und Anfechtung von Entscheidungen internationaler Gerichte*. Eine kritische Studie der internationalen Praxis besonders der Rechtsprechung der gemischten Schiedsgerichte, in: *Frankfurter Abhandlungen zum Kriegsverhütungsrecht*, sv. 6, Leipzig 1928, s. 1–187.

⁷ *Zur Geschichte des auf Grund des Vertrags von Versailles eingesetzten Gemischten Schiedsgerichte und Schiedsinstanzen für Neutralitätsansprüche*, Berlin 1931.

⁸ Srov. *Schlagwort- und Gesetzesstellen Register zu den Urteilen der gemischten Schiedsgerichte*, Berlin 1927.

⁹ Tamtéž, s. 447.

¹⁰ Tamtéž, s. 247.

V roce 1997 Mark Cornwall¹¹ označoval československou pozemkovou reformu za jednu z nejradikálnějších v meziválečném období, ale připouští, že zábor velkostatků patřících německým a maďarským velkostatkářům byl dán předchozím historickým vývojem, naopak jako její selhání vidí malé procento nabyvatelů německé národnosti. Obširněji se věnuje Wilhelmu von Medingerovi jako organizátorovi německé menšiny v Československu a jeho snaze upozorňovat na reformu před Společností národů. Stranou neponechává ani otázku lesní reformy.

V domácí historiografii poskytuje objasnění kompetencí jednotlivých soudních instancí v prvorepublikovém kontextu heslo „Společnost národů“ ve Slovníku veřejného práva československého.¹² V právnických periodikách byly zveřejňovány polemiky mezi československými právníky. Velice důležitou se stala otázka, zda smíšené rozhodčí soudy mohou projednávat československou pozemkovou reformu. František Weyr hájil pravomoci rozhodčích soudů projednávat agrární reformu.¹³ Naopak Antonín Horák proti přenášení tohoto sporu na mezinárodní pole ostře vystupoval.¹⁴ Oficiální stanovisko československé vlády se snažilo nepřipustit projednávání žalob podávaných ohledně pozemkové reformy. Nakonec ale bylo rozhodnuto, že soudům tato pravomoc přísluší, jak bude v dalším textu blíže podrobněji popsáno. Z novějších prací lze připomenout příspěvek Antonína Kubačáka o cizích státních příslušnících a první československé pozemkové reformě.¹⁵ Obzvláště na oblasti pohraničí s důrazem na projednávání lesů, jež byly v majetku cizích státních příslušníků, upozornil Karel Sommer.¹⁶ Autorem zásadního příspěvku

¹¹ Mark CORNWALL, „National Reparation?“. The Czech Land Reform and the Sudeten Germans 1918–1938, in: The Slavonic and East European Review, Vol. 75, No. 2, London 1997, s. 259–280.

¹² *Slovník veřejného práva československého*, sv. I–IV, pořádají: Emil HÁCHA – František WEYR – Jiří HOETZEL – Karel LAŠTOVKA; Redakční tajemník: Jiří HAVELKA, Brno 1932–1934.

¹³ František WEYR, *Právní postavení majitelů pozemků na území československé republiky, pokud jsou tito majitelé státními občany německými a pokud pozemky ty podléhají § 1. zák. ze dne 16. dubna 1919 čís. 387 Sb. z. a nař.*, in: Sborník věd právních a státních, Praha 1922, s. 379–391.

¹⁴ Antonín HORÁK, *Nepříslušnost mezinárodní jurisdikce ve věcech čl. 1. Pozemkové reformy a naše obrany proti osobování si této pravomoci. II. Kritický rozbor nálezu Stálého dvora mezinárodní spravedlnosti v Haagu ve sporu Německa s Polskem ze dne 25. srpna 1925 č. 6 Sb. a ze dne 25. května 1926 č. 7 Sb. (případ zvaný chořovský)*, in: Sborník věd právních a státních, Praha 1927, s. 129–220.

¹⁵ Antonín KUBAČÁK, *Provádění pozemkové reformy na majetku cizích státních příslušníků v období první republiky*, in: Vědecké práce Národního zemědělského muzea 29, Praha 1991–1992, s. 33–69.

¹⁶ Karel SOMMER, *Průběh a výsledky pozemkové reformy v pohraničí českých zemí*, in: České národní aktivity v pohraničních oblastech první Československé republiky, Olomouc 2003, s. 35–108.

o činnosti Československo-německého mezinárodního smíšeného rozhodčího soudu je Eduard Kubů.¹⁷

Předkládaný příspěvek se pokusí objasnit roli některých versailleských mírových smluv (Versailles 1919, Trianon 1920) při projednávání první československé pozemkové reformy na mezinárodním poli, konkrétně před Společností národů. Pozornost se soustředí na vyjednávací možnosti, které tyto smlouvy dávaly cizím státním příslušníkům, jejichž majetek se nacházel na území první republiky. Zohledněny budou okolnosti vzniku i organizační podoba tzv. smíšených rozhodčích soudů, jež se příslušnými žalobami zabývaly. Příspěvek se v neposlední řadě rovněž zaměří na německé velkostatkáře. Pro srovnání ale připojí i nástin sporů maďarských, jelikož říšskoněmectví a maďarští státní příslušníci zpochybňovali pozemkovou reformu na mezinárodním fóru nejvíce.

Vznik smíšených rozhodčích soudů a jejich úloha při projednávání pozemkové reformy

Důležitým faktorem, který výrazně ovlivnil projednávání československé pozemkové reformy na mezinárodní půdě, se stalo smluvní uspořádání po první světové válce. Na základě čl. 304 Versailleské mírové smlouvy¹⁸ a čl. 239 Trianonské mírové smlouvy¹⁹ byly zřízeny smíšené rozhodčí soudy – Československo-německý (*Tribunal Arbitral Mixte Allemand-Tchécoslovaque*, TAT) a Československo-maďarský (*Tribunal Arbitral Mixte Hungaro-Tchécoslovaque*, THT). Podle ustanovení měly mít soudy tři členy, jednoho z Německa, resp. Maďarska, jednoho z Československa a třetího z neutrální země, na kterém se obě strany dohodly. Pokud by nedošlo ke shodě mezi oběma stranami, měla zasáhnout Rada Společnosti národů.²⁰ Jednací řád si stanovoval každý soud sám.²¹ Soud obdržel kompetence k řešení

¹⁷ Eduard KUBŮ, *Majetkoprávní problematika v československo-německých vztazích meziválečného období*, in: Jan Štemberk – Miroslava Manová (vyd.), *Historie a cestovní ruch: perspektivní a podnětné spojení*. Pocta profesoru Vratislavu Čapkovi k 85. narozeninám, Praha 2008, s. 71–99. O vývoji do roku 1924 pojednával TÝŽ, *Německo – zahraničně politické dilemma Edvarda Beneše (Hospodářské vztahy s Německem v československé zahraniční politice let 1918–1924)*, in: AUC, Phil. Et hist. Monographia CXLIV – 1992, Praha 1994, obzvláště s. 53–62.

¹⁸ Publikována pod č. 217/1921 Sb. z. a n. Ve lhůtě tří měsíců po tom, kdy tato smlouva nabude platnosti, bude zřízen smíšený rozhodčí soud mezi každou z mocností spojených nebo sdružených na straně jedné a Německem na straně druhé. Obecně o smírčím řízení pojednává kapitola v učebnici Čestmír ČEPELKA – Pavel ŠTURMA, *Mezinárodní právo veřejné*, Praha 2003, s. 510–515.

¹⁹ Publikována pod č. 102/1922 Sb. z. a n.

²⁰ Nebo před ustanovením Rady SN osobnost mezinárodní politiky z neutrální země – Gustav Ador.

²¹ Soudní řád Československo-německého smíšeného rozhodčího soudu byl publikován pod č. 1/1922 Sb. z. a n. a soudní řád Československo-maďarského smíšeného soudu byl

sporů „*odvíjejíc se od hospodářských ustanovení mírových smluv ve věci dluhů, nemovitého majetku, zájmových účastí (akcií) a průmyslového vlastnictví*“.²² Určoval procesní náklady, které měla uhradit prohrávající strana. Vládou jmenovaný člen smíšeného rozhodčího soudu byl placen státem, taktéž hradil plat určeného zástupce před soudem. Předsedův plat platily obě strany z poloviny, a stanovily jej ve společné smlouvě. Jednalo se o poměrně vysoké náklady, a tak měly obě strany zájem činnost soudu ukončit.²³ Podle § 8 přílohy k čl. 304 Versailleské mírové smlouvy se řízení mělo konat v dohodnutém jazyce, či v jazycích určených Společností národů: anglicky, francouzsky, italsky nebo japonsky.²⁴ Místo a čas zasedání soudu určoval předseda.

Základní normou smíšených rozhodčích soudů v československém právním řádu se stal zákon č. 146/1922 Sb. z. a n., o provádění ustanovení o mezinárodních smíšených rozhodčích soudech podle čl. 304 mírové smlouvy Versailleské, čl. 256 mírové smlouvy Saint-Germainské, čl. 239 mírové smlouvy Trianonské a čl. 188 mírové smlouvy Neuillské. Československým soudcem byl jmenován Cyril Dušek, vyslanci ve Švýcarsku v té době byli Robert Flieder a Otakar Sommer, kteří před ustanovením československého zástupce zajišťovali komunikaci se Společností národů.²⁵

Za sídlo Československo-německého rozhodčího soudu byl určen původně Bern, uvažovalo se i o Lausanne, ale nakonec byla vybrána Ženeva. Navrhovalo se, aby po vzoru Jugoslávsko-německého smíšeného rozhodčího soudu k zasedání Československo-německého soudu docházelo ve Vídni.²⁶ Sídlo Československo-maďarského smíšeného rozhodčího soudu bylo v Haagu.

Smíšené rozhodčí soudy měly smírně řešit vzájemné neshody mezi státy, žalobu mohli podávat i jednotlivci. Pozemková reforma byla pouze jedním z dílčích témat, jež na mezinárodním poli projednávaly. V tomto kontextu Československo trvale hájilo stanovisko, že pozemková reforma je vnitrostátní otázkou a smíšeným

publikován pod č. 413/1922 Sb. z. a n. Jednací soudní řád Československo-německého smíšeného rozhodčího soudu i s komentáři je uložen v Archivu ministerstva zahraničních věcí (AMZV), VI. sekce, kt. 180.

²² Citováno dle: Eduard KUBŮ, *Majetkoprávní problematika...*, s. 77.

²³ Tamtéž, rozpočet rozhodčího soudu na rok 1931 činil 1 328 200 marek.

²⁴ Podle toho, jak rozhodne mocnost spojená nebo sdružená, o kterou se jedná.

²⁵ *Zur Geschichte*, s. 211. Při Československo-maďarském smírčím rozhodčím soudu do roku 1928 působil známý právník Karel Kadlec, jenž z osobních důvodů podal demisi. Viz Archiv AV ČR, fond Antonín Hobza, inv. č. 534, sign. VII Kadlec, Karel – rezignace na funkci čl. soudce při čl. -maďarském rozhodčím soudu, kt. 20.

²⁶ Archiv ministerstva zahraničních věcí (dále AMZV), VI. sekce, kt. 183, Zpráva Cyrila Duška, nedatováno.

rozhodčím soudům nepřísluší pravomoc zabývat se jí.²⁷ Tento fakt vyplynul již při projednávání prvních německých a maďarských soudních sporů ve 20. letech.

Původně byl československý zástupce u soudů jmenován dekretem ministerstva zahraničních věcí: pro Československo-německý smírčí soud byl určen Emil Spira z ministerstva spravedlnosti (dekretem z roku 1922) a pro Československo-maďarský smírčí soud Antonín Hobza (dekretem z roku 1924).²⁸ Poté, co Spira podal demisi, byl Hobza dekretem z roku 1926 určen i pro Československo-německý smírčí rozhodčí soud. Mírové smlouvy neurčovaly, jaké má být vnitrostátní postavení zástupce. V roce 1928 byl sepsán návrh statutu pro Úřad zástupce státu při smíšených rozhodčích soudech mezinárodních.²⁹ Postupem času se ale osobní vztahy Antonína Hobzy a ministra zahraničí Edvarda Beneše komplikovaly.³⁰ Situace vyvrcholila na jaře 1929, o čemž svědčí aféra s vyšetřováním přepsání dopisu: v případě rozhodnutí ve věci Natálie Széchenyiové, kdy se lišily dopisy, jež byly zaslány ministerstvu zahraničních věcí a Státnímu pozemkovému úřadu. V kanceláři proběhlo vyšetřování, přičemž podezřelým byl Hobzův student a v letech 1926–1929 i jeho tajemník Vladimír Vochoč. Po několika kolech výsledků, během kterých například sekretářka změnila výpověď, se celá aféra přestala řešit.³¹ Poté, kdy byl Antonín Hobza v červnu 1929 zproštěn činnosti zástupce,³² již k dalším neshodám, alespoň podle dochovaných pramenů, nedocházelo.

²⁷ V roce 1922 ale František Weyr o kompetencích smíšených rozhodčích soudů nepochyboval: „[...] *německým příslušníkům přísluší odvolání k mezinárodní instanci.*“ A dále: „...*rozhodčí soud jest povolán stanoviti korektiv v konkrétních případech, t. j. když příslušnými vnitrostátními instancemi nebyla stanovena podle vnitrostátního řádu právního „slušná“ náhrada [...]* o tom, co jest slušné a co ne, rozhoduje vnitrostátní právní řád.“ Citováno dle: František WEYR, *Právní postavení majitelů pozemků na území československé republiky...*, s. 390–391.

²⁸ AMZV, II. sekce Společnost národů, kt. 827, Návrh statutu ze dne 10. ledna 1928. Hobzův posudek k otázce rodu Liechtensteinů byl předložen Edvardu Benešovi, viz AMZV, Kabinet ministra, kt. 39; Taktéž Archiv Akademie věd, fond Antonín Hobza, inv. č. 365, sign. III c), kt. 6, Exterritorialita knížete z Liechtensteina, rukopis, 1919.

²⁹ Tamtéž.

³⁰ Archiv Akademie věd České republiky (dále Archiv AV ČR), fond Antonín Hobza, inv. č. 487, sign. III. g), kt. 18, osobní dopis Edvarda Beneše z 24. 8. 1928, ve kterém sděluje Hobzovi, že na jednání SN pojede s profesorem Právnické fakulty Univerzity Karlovy Václavem Horou.

³¹ Archiv AV ČR, fond Antonín Hobza, inv. č. 487, sign. III. g), kt. 18, dopisy z března 1929, podepsán Antonín Koukal.

³² Archiv AV ČR, fond Antonín Hobza, inv. č. 487, sign. III. g), kt. 18, zproštění Hobzy činnosti zástupce ze dne 18. 6. 1929, podepsán Edvard Beneš. Na složité osobní vztahy s Edvardem Benešem a s kolegou právníkem Václavem Horou upozorňuje i Adam HÁJEK, *JUDr. Vladimír Vochoč, československý konzul v Marseille 1938–1941*, rigorózní práce obhájena na FF UK, vedoucí práce Jana Čechurová, Praha 2009, s. 28.

Dekretem z 19. března 1930 byl Hobzovým nástupcem v úřadě na základě usnesení československé vlády ustanoven Antonín Koukal. Jeho roční odměna činila 24 000 Kč.³³ Podléhal ministerstvu zahraničních věcí, kterému pravidelně podával zprávy, konkrétně II. sekci.

V roce 1925 senátor Eugen Ledebur upozornil Kancelář prezidenta republiky na chystanou žalobu u Československo-maďarského smíšeného rozhodčího soudu.³⁴ O rok později si zástupce státu při smíšených soudech vyžádal materiály k pozemkové reformě, jež vlastnilo ministerstvo zahraničních věcí, a to z důvodu nadcházejícího zasedání Československo-německého smíšeného rozhodčího soudu v Ženevě v letních měsících 1926.³⁵ V důsledku tohoto vývoje předložil v září 1927 sir Austen Chamberlain Radě Společnosti národů posudek od šesti právníků, které dovozovaly, že rozhodčímu soudu nepřísluší žaloby pozemkové reformy. Ve prospěch Němců a Maďarů naopak vyzníval posudek Edwina M. Boucharda z Univerzity v Yale sepsaný v roce 1925.³⁶ Tezi o nedostatku kompetence smíšených soudů československá vláda hájila na mezinárodním fóru, Edvard Beneš podával zprávy o jednání a připomínal, že „...jsme mohli nakonec konstatovati, že nejen zpravodaj Rady sir Austen Chamberlain, ale i ostatní členové Rady v zásadě princip nekompetence arbitrážního tribunálu ve věci pozemkové reformy uznali, přijavše raport předložený Chamberlainem jako rekomandaci oběma stranám [míněno maďarské a rumunské – pozn. K. K.].“³⁷ Ale v rozporu s optimistickým stanoviskem zahraniční politiky Československa smíšený soud rozhodl, že pozemková reforma patří do jeho kompetence.³⁸ Otázku kompetencí projednávaly i další soudy, například Rumunsko-maďarský smírčí rozhodčí soud se vyslovil jako příslušný pro projedná-

³³ AMZV, II. sekce Společnost národů, kt. 827, duben 1931.

³⁴ Archiv Kanceláře prezidenta republiky (dále AKPR), Pozemková reforma T153/25, kt. 144, záznam z 27. 1. 1925.

³⁵ AMZV, III. sekce, kt. 1398, záznam z 6. 1. 1926.

³⁶ Přeloženo z angličtiny: „If the facts alleged are sustained by the evidence, it would seem that the effect of the so-called agrarian reform is to take the land from the German and Hungarian minorities and transfer it bodily to the Czech and Slovak majorities, practically without compensation.“ Citováno dle: AMZV, II. sekce SN, kt. 709, E. M. BOUCHARD, *Czechoslovakian Land reform rights of minorities, Legal opinion on the rights of the Czechoslovak minorities in connection with the agrarian reform*, Paris 1925, s. 104.

³⁷ Citováno dle: *Boj za zájmy státu a národa*, České slovo, 27. 11. 1927.

³⁸ Československá diplomacie vykládala toto rozhodnutí předsedy Československo-maďarského smíšeného rozhodčího soudu Henriho Schreibera: „...už jednou Schreiber svým způsobem oklamal min. Beneše, ujistiv ho, že nepřipustí jednání o naší pozemkové reformě, kterýžto slib nedodržel. Patrně asi využil okolnosti, že p. min. není právník a slíbil mu to za mlhavých předpokladů, kterým ministr neporozuměl.“ Citováno dle: AMZV, VI. sekce, kt. 116, dopis datován 28. 8. 1935.

vání maďarských žalob proti pozemkové reformě.³⁹ Soudy rozhodly, že jsou příslušné projednávat otázku pozemkové reformy.

Je třeba upozornit na fakt, že se ministerstvo zahraničních věcí v roce 1925 snažilo pro svoji interní potřebu sestavit seznam majitelů velkostatků s cizí státní příslušností. Tento soupis ale nebyl úplný,⁴⁰ jelikož se při záboru státní příslušnost majitele nezjišťovala. Tato skutečnost dotvrzuje pozdější argumentaci československé strany, že pozemková reforma nebyla orientována na likvidaci německého a maďarského majetku na území Československé republiky. Žalobci totiž obviňovali Československou republiku z porušení čl. 297 Versailleské a čl. 250 Trianonské mírové smlouvy o likvidaci majetku.⁴¹

Přehled jednotlivých sporů do roku 1923 poskytuje kniha *Entscheidungen der Gemischten Schiedsgerichte*,⁴² jež byla vydána péčí soukromých právníků. Institucí byl vydáván *Recueil des décisions des tribunaux arbitraux mixtes*.⁴³ Další text se zaměří nejprve na spory týkající se první československé pozemkové reformy s Německem, poté bude krátce pojednáno i o problematice týkající se Maďarska.

Československo-německý smíšený rozhodčí soud

Zástupcem Německa při smíšených rozhodcích soudech byl odborník na mezinárodní právo Anselm Lenhard.⁴⁴ Jeho asistentem byl Berthold Wersche, který se po Lenhardově úmrtí v roce 1929 stal jeho nástupcem.⁴⁵ Později (na jednání v Praze v dubnu 1933) byl německým zástupcem Lueg.⁴⁶ Předsedou soudu byl Švýcar Robert Fazy. Nejprve československá vláda v roce 1921 oslovila s nabídkou předsednictví právníka Paula Logoze, jenž nabídku odmítl a navrhl tehdy 49letého

³⁹ Tzv. maďarští optanti: po změně hranic připadly dříve uherské oblasti s osobami, které optovaly ve prospěch Maďarska, Rumunsku a tito tzv. „maďarští optanti“ přenesli otázku řešení před Společnost národů – jednalo se o sledovaný spor viz AMZV, II. sekce, kt. 828. Ostře sledovaný byl tento spor i v tisku, o čemž svědčí Národní archiv, fond: Státní pozemkový úřad – spisy všeobecné, kt. 108, pozemková reforma na mezinárodním fóru.

⁴⁰ AMZV, VI. sekce, kt. 116, Seznam cizích státních příslušníků k 22. 7. 1925.

⁴¹ AMZV, VI. sekce, kt. 128, žaloby.

⁴² W. LÖWENFELD – Julius MAGNUS – Ernst WOLFF, *Entscheidungen der Gemischten Schiedsgerichte*, Berlin 1923.

⁴³ *Recueil des décisions des tribunaux arbitraux mixtes*, Paris 1922–1930.

⁴⁴ AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum o pozemkové reformě na majetku cizích státních příslušníků ze dne 8. 2. 1938, sestavil E. Vondruška.

⁴⁵ Tamtéž, s. 7.

⁴⁶ AMZV, VI. sekce, kt. 180, nota z 9. 12. 1932 – ustanoven nový státní zástupce – Dr. Lueg.

soudce švýcarského federálního soudu v Lausanne Roberta Fazyho.⁴⁷ Zpráva, již si ministerstvo nechalo vypracovat, hovořila o Fazym jako o univerzitním profesoro-
vi, což nakonec ale bylo uvedeno na pravou míru: na univerzitě nikdy nevyučoval.
Ve skutečnosti působil jako zástupce generálního prokurátora v Ženevě, od roku
1906 byl předsedou soudu v Ženevě a o patnáct let později se stal jeho preziden-
tem.⁴⁸ Místo předsedy přijal 3. října 1921.⁴⁹ Měsíční plat mu byl od obou států vy-
měřen na 3 000 franků měsíčně.⁵⁰ A právě za pobírání platu od cizích států čelil ve
Švýcarsku ostré kritice, nejen z tisku ale i od kolegů od švýcarského Nejvyššího
soudu. Bylo považováno za nepřipustné, aby hodnostář trvale neutrálního státu byl
placen cizími vládami. Zaznívala obava, aby nedošlo k zanedbávání funkce švýcar-
ského soudce a aby nedocházelo ke střetu zájmů.⁵¹ Pro vykonávání předsednické
funkce u smírčích soudů využíval prázdnin federálního soudu. Před Českoslo-
vensko-německým smírčím soudem byly kvůli pozemkové reformě podány v le-
tech 1924–1928 žaloby celkem sedmi říšskoněmeckých občanů:⁵²

- Alber Maria Lamoral Thurn-Taxis – Pernštýn u Litomyšle, Chroustovice,
Chotěšov, Rychmburk,

- Pavla Löwenstein-Wertheimer Freudenbergová – Markvartice, Černovice,
Lesonice,

- Ruprecht Bavorský – Ivanovice,

- Žofie Oettingen Spielberg – Kovalovice, Kojetín, Vicoměřice,

- Jindřich Schaumburg – Hořovice,⁵³ Jince,

- Bedřich Schaumburg-Lippe⁵⁴ – Náchod-Chvalkovice,

- Elsa Schneider – Velká Nebáň.

⁴⁷ AMZV, VI. sekce, kt. 183, Zpráva ministerstvu zahraničních věcí, podepsán C. Dušek, dopis datován 13. 7. 1921.

⁴⁸ Tamtéž, Zpráva ministerstvu zahraničních věcí, dopis datován 6. 5. 1922, podepsán Flieder.

⁴⁹ Tamtéž, Zpráva ministerstvu zahraničních věcí, dopis datován 14. 10. 1921, podepsán C. Dušek.

⁵⁰ Tamtéž, Zpráva ministerstvu zahraničních věcí, dopis datován 21. 7. 1924, podpis nečitelný.

⁵¹ Tamtéž, Mimořádná zpráva politická, dopis datován 27. 8. 1924, podepsán Flieder.

⁵² AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum o pozemkové reformě na majetku cizích stát-
ních příslušníků ze dne 8. 2. 1938, sestavil E. Vondruška.

⁵³ Ohledně velkostatku Hořovice byla v roce 1921 podána interpelace, viz http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t2704_00.htm [2. 7. 2014]

⁵⁴ V roce 1924 intervenoval ve prospěch majitele velkostatku Náchod dánský velvyslanec
v Praze Niels Johan Wulfsberg Höst, Christian Schaumburg-Lippe byl synovcem dánské krá-
lovnny, viz Archiv kanceláře prezidenta republiky, Pozemkový úřad T24/25, kt. 139, jednání
o interpelaci ze dne 16. 2. 1924. Rodu Schaumburg-Lippe byla dále věnována zpráva předložena
E. Benešovi, viz AMZV, Kabinet ministra, kt. 72.

Spíše než na konkrétní průběh těchto sporů se příspěvek zaměří na jejich obecný charakter a požadavky, se kterými žalující strany vystupovaly. Je třeba uvést, že oproti sporům s Maďarskem panovala mezi československým a německým zástupcem vůle a ochota se dohodnout a spory vyřešit mimosoudně. V popředí stála snaha velkostatkářů uchránit své majetky před pozemkovou reformou, dále finanční záležitosti (problematika daní), cizinecké klauzule a pozornost si zaslouží také otázka rumunské královské rodiny. Značný prostor je věnován i snahám německých velkostatkářů působit na mezinárodní mínění prostřednictvím zájmového sdružení jménem Völkerbundliga.

Obě strany se snažily soudní spory vyřešit diplomatickou cestou, a to na základě porad, které neměly mít povahu formálního vyjednávání mezi oběma státy (nemělo se dostat tisku zpráv o jednání). Německý zástupce státu Anselm Lehnard udržoval neoficiální korespondenci přímo s ministerským radou Státního pozemkového úřadu Edvardem Vondruškou. Z německé strany bylo žádáno, aby po dobu projednávání nebyla prováděna pozemková reforma na majetku německých státních příslušníků. Na konci března 1928 přijel německý zástupce Lehnard do Prahy a spolu s československým zástupcem Hobzou jednali u Státního pozemkového úřadu.⁵⁵ Lenhardovi bylo přiznáno, že „*Státní pozemkový úřad jest ochoten zlikvidovat všechny německé případy liberální praxe zákonů o pozemkové reformě, zejména přiznávati všechny výhody z nich plynoucí pro vlastníka zabraného majetku ve věci ocenění a výplaty náhrady a odškodnění vlastníka, nelze-li podle zákonů zvýšiti náhradu propuštěním větší plochy ze záboru, ovšem v mezích československých zákonů o pozemkové reformě.*“⁵⁶ A. Lehnard se následně snažil velkostatkáře přesvědčit, aby uzavřeli dohodu se Státním pozemkovým úřadem a stáhli žaloby před smíšeným soudem.

⁵⁵ AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum..., s. 6.

⁵⁶ Citováno dle: AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum o pozemkové reformě na majetku cizích státních příslušníků ze dne 8. 2. 1938, sestavil E. Vondruška.

Pečeť Zástupce Československé republiky při smíšených rozhodcích soudech mezinárodních. Zdroj: AMZV, III. sekce, kt. 842

Pro uzavírání dohod se klíčem staly požadavky ze strany finanční správy.⁵⁷ Německý zástupce hájící požadavky říšskoněmeckých velkostatkářů v Československu upozorňoval na vysoké zatížení velkostatků daněmi a dávkami z majetku. Proti požadavkům finanční správy podávali velkostatkáři námítky i dříve, například do Kanceláře prezidenta republiky dorazila stížnost čtyř velkostatkářů (tři Češi a jeden Němec) v prosinci 1922.⁵⁸ Velkostatkáři připomínali, že ve chvíli, kdy jsou jejich majetky v záboru, nejsou schopni hradit majetkovou dávku. Téměř o rok později velkostatkáři opět upozorňovali na výši dávky z majetku.⁵⁹ Dokazovalo se, že vysokou dávku z majetku, je možné zaplatit jen v případě, pokud se plátce zadluží. Prodej nebo zadlužení majetku, na nějž je uvalena vnucená správa, bylo možno jen s výslovným souhlasem SPÚ.

Ve dnech 20.–25. května 1928 se opět jednalo u Státního pozemkového úřadu ve věci pozemkové reformy na majetku říšskoněmeckých velkostatkářů. Německému zástupci byl předložen pracovní program pozemkové reformy na majetku 26 německých státních příslušníků.⁶⁰ Pro porovnání dostal i informace o provádění

⁵⁷ AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum..., s. 6.

⁵⁸ AKPR, fond Pozemkový úřad T24/25, kt. 139, záznam z 21. 12. 1922, podepsán Přemysl Šámal.

⁵⁹ Tamtéž, záznam ze dne 8. 11. 1923, podepsán Dr. Křovák.

⁶⁰ AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum..., s. 12.

pozemkové reformy na majetku údajných sedmi československých státních příslušníků (Jan Schwarzenberg,⁶¹ Ferdinand Kinský, Josef Dalberg, Ferdinand Trautmannsdorf, Rudolf Kinský, Otto Harrach, Alexander Thurn-Taxis). Po srovnání bylo konstatováno, že „...praxe pozemkové reformy se řídí individuálními místními potřebami a že lze v mezích čl. zákonů docílití výhod z rozsahu převzetí, dovolují-li tomu dané poměry.“⁶² Při tomto jednání opět byly připomenuty vysoké požadavky finanční správy směrem k říšskoněmeckým velkostatkářům.

Další jednání proběhla ve dnech 4.–10. prosince 1928 v Paříži. Československý zástupce si vyžádal účast ministerského rady Vondrušky při těchto jednáních. Lenhard upozorňoval na skutečnost, že případů německých státních příslušníků je více, než kolik jich má v evidenci SPÚ. Jednání vyústila připravením společné smlouvy, podepsané v lednu následujícího roku.⁶³ Na jednání dne 11. února 1929 v Paříži obě strany uznaly, že zákony o československé pozemkové reformě platí i pro říšskoněmecké velkostatkáře žijící v Československu. Po návratu z tohoto jednání se Hobza dozvěděl, že jeho kolega Lenhard zemřel a německým zástupcem byl ustanoven Lenhardův asistent, Berthold Wersche.⁶⁴ Ten navázal na diplomatické snahy Lenharda o ukončení sporů a zastavení činnosti Československo-německého smíšeného rozhodčího soudu.

Ve dnech 11.–17. června 1929 jednal v Praze německý zástupce Berthold Wersche, který měl na starosti otázky československé, jugoslávské a maďarské pozemkové reformy, ohledně zájmů 34 německých velkostatkářů. Jednání se týkala tzv. cizineckých klauzulí, jež byly dávány do generálních dohod se Státním pozemkovým úřadem. Generální dohody byly smlouvy, jež upravovaly definitivní vyřešení pozemkové reformy na konkrétních velkostatkách. Uzavíraly se mezi majitelem velkostatku a zástupcem Státního pozemkového úřadu. Cizinecké klauzule obsahovaly údaje o cizí státní příslušnosti a uznání účinnosti zákonů československé pozemkové reformy.

Na jednání v listopadu 1929 přislíbil německý zástupce státu, že odepře svoji podporu velkostatkářů, „...jenž by jednání o dohodu protahoval, zejména ve věci náhrady přemrštěnými požadavky.“⁶⁵ Dále Berthold Wersche naznačil, že spolupracoval na mezinárodní smlouvě, kterou Němci uzavřeli s Polskem, ve které Německo převzalo odškodnění svých příslušníků. K publikování této dohody nedošlo,

⁶¹ V případě Jana Schwarzenberga je určení státní příslušnosti komplikovanou záležitostí, dle názoru příslušného úředníka byl československým státním občanem, ale existují i doklady o jeho německé státní příslušnosti.

⁶² Citováno dle: AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum..., s. 15.

⁶³ AMZV, Fond mezinárodních smluv 1918–2009, mikrofiš č. SN 46/80.

⁶⁴ AMZV, VI. sekce, kt. 183, Zpráva o jednání, podepsán Hobza. Taktéž: Archiv AV ČR, fond Antonín Hobza, inv. č. 487, sign. III. g), kt. 18, Zápis o jednání, podepsán Antonín Hobza.

⁶⁵ Citováno dle: AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum..., s. 33.

jelikož obsahovala pro Polsko citlivé údaje.⁶⁶ Nejspíše se takto snažil německý zástupce Československu naznačit, jakou cestou by se vzájemná jednání mohla ubírat.

V květnu 1930 proběhla jednání v Berlíně, kde bylo třicet tři případů prohlášeno za vyřízené, o dalších patnácti mělo být jednáno v Praze a pro pět bylo potřeba získat doplnění údajů od velkostatkářů. Na dalších jednáních byly postupně projednávány jednotlivé případy velkostatkářů.⁶⁷ Mezi jednáními vznikla velká mezera, jelikož se nekonaly od konce února 1933 až do roku 1935. Na posledním jednání v červnu 1937 bylo konstatováno, že všechny případy jsou již vyřešeny kromě vratislavského arcibiskupství a případů žalobců Thurn–Taxis a Maldegham.

Na schůzkách československého a německého zástupce se projednávala i otázka majetku Hohenzollern-Sigmaringen v Československu. O mírném postupu SPÚ vůči rodině rumunského krále vypovídá i memorandum z roku 1933 předložené Kanceláři prezidenta republiky.⁶⁸ V roce 1934 byla podepsána nová dohoda rodiny Hohenzollern-Sigmaringen s SPÚ, upravovalo se převzetí dvora Horní Cerkev a od Rumunska bylo požadováno odškodnění československých státních příslušníků poškozených prováděním pozemkové reformy v Rumunsku, dále mělo být československé vládě vyplaceno 28 milionů lei.⁶⁹ Od 29. února 1932 činnost Československo-německého smíšeného rozhodčího soudu ustala a uvažovalo se o jeho zrušení.⁷⁰ V roce 1938 ale stále zbývali dva žalobci (Thurn-Taxis, Maldegham) a vratislavské arcibiskupství.

Celkem bylo podle německých seznamů projednáno 59 sporů s německými vlastníky. Stav k 1. lednu 1938 byl následující: Původní výměra půdy činila 561 597 ha, ze záboru bylo propuštěno 198 508 ha.⁷¹ V roce 1938 bylo v záboru

⁶⁶ AMZV, VI. sekce, kt. 183, Zpráva o jednání, podepsán Hobza.

⁶⁷ Termíny jednotlivých jednání: 3.–5. 6. 1930, Praha; 18.–19. 12. 1930, Praha; 16.–20. 4. 1931, Paříž; 2.–5. 6. 1931, Praha; 7.–9. 1. 1932, Praha; 24.–25. 10. 1932, Praha; 25.–28. 4. 1933, Praha; 4.–5. 6. 1933, Praha; 31. 9.–4. 10. 1933, Praha; 27. 2.–3. 3. 1933, Praha; 27. 2.–2. 3. 1935, Praha; 7.–10. 5. 1935, Praha; 23.–27. 6. 1936, Praha; 8.–12. 6. 1937.

⁶⁸ AKPR, Pozemková reforma T153/25, kt. 144, Memorandum o postupu jednání s SPÚ o vyřešení pozemkové reformy na Hohenzollernských velkostatkích v Československu, 5. 12. 1933.

⁶⁹ Tamtéž, záznam ze 7. 2. 1934.

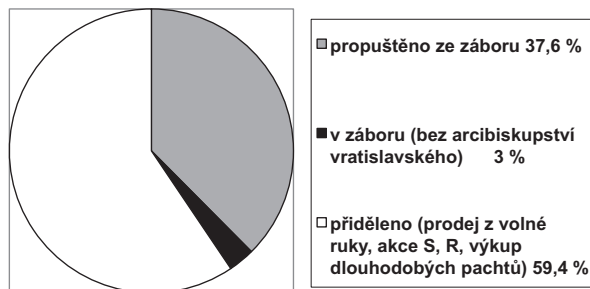
⁷⁰ AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum..., smlouva podepsána dne 9. 1. 1932, podepsán A. Koukal a B. Wersche.

⁷¹ Tamtéž.

Na základě zákona č. 215/1919 Sb. z. a n.	Zabraná půda v ha
podle § 11 záborového zákona	27 907
Podle § 20 přidělového zákona:	69 074
Podle § 3a záborového zákona:	1 527

49 327 ha (arcibiskupství vratislavské čítalo 33 477 ha), celkem německým vlastní-
kům ubylo 314 089 ha.⁷²

Stav pozemkové reformy na majetku říšských Němců v roce 1938

Pramen: Archiv ministerstva zahraničních věcí, VI. sekce, kt. 181, Memorandum o pozemkové reformě na majetku cizích státních příslušníků ze dne 8. 2. 1938, sestavil E. Vondruška, s. 60.

Přestože byla otázka říšskoněmeckých státních příslušníků řešena ze strany Československa na mezinárodní půdě vstřícně, nebyli někteří velkostatkáři s jednáním svých sporů spokojeni a snažili se působit na mezinárodní mínění, aby Československo vyhovělo jejich požadavkům. Důležitou roli v tomto ohledu sehrálo sdružení Völkerbundliga, jehož hybnou silou byl velkostatkář Wilhelm von Medinger.⁷³ Jednalo se o významný domácí spolek prosazující cíle bývalých šlechtických velkostatkářů a německé menšiny. Nejčastěji se stížnosti týkaly jazykové otázky, školství, německých lázeňských měst v Československu, podnikání Němců a podobně.⁷⁴ Pozemkové reformě byl vytýkán nacionální charakter a svévole Stát-

⁷² AMZV, VI. sekce, kt. 181, Memorandum o pozemkové reformě na majetku cizích státních příslušníků ze dne 8. 2. 1938, sestavil E. Vondruška, s. 60.

⁷³ Eagle GLASSHEIM, *Urození nacionalisté. Česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. století*, Praha 2012, s. 116. O postavě politika Medingera pojednává článek: Peter KRÜGER, *Wilhelm von Medinger, die internationale Ordnung nach 1918 und der Schatten des Mannes aus der Mancha*, in: Bohemia, Bd. 26, Collegium Carolinum, München 1985, s. 257–276; AKPR, Dr. Medinger Vilém, velkostatkář Malá Skála T499/21, kt. 50.

⁷⁴ Archiv Společnosti národů, Ženeva (dále Archiv SN), Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 1620–1624; Dita JELÍNKOVÁ, *Transformace život-*

ního pozemkového úřadu. V srpnu 1922 v memorandu poslanec za Německou křesťanskou sociální stranu lidovou Josef Böhr označoval pozemkovou reformu za pokus o likvidaci německé menšiny.⁷⁵ Ostatně rok 1922 byl bohatý na petice: jen v září jich bylo datováno celkem pět.⁷⁶

Speciální stížnost pojednávala o záboru pohraničních lesů.⁷⁷ Lesní reforma byla Völkerbundligou prezentována jako útok na německý majetek⁷⁸ a lesní dělníci byli strašeni, že by v důsledku lesní reformy mohli přijít o práci. Na základě této kampaně došlo k vydání úřední vyhlášky, ve které byly mechanismy lesní reformy osvětlovány za účelem pacifikace lesních zaměstnanců.⁷⁹ Němečtí velkostatkáři dále sestavili tištěnou stížnost v německém jazyce a zaslali ji Společnosti národů.⁸⁰ V ní se objevuje obvinění z porušování smlouvy ze St.-Germain o ochraně německé menšiny prostřednictvím pozemkové reformy, což je ve většině stížností jedním z hlavních témat. Dále je shrnut vývoj Völkerbundligy, jejíž existenci se československá vláda snažila několikrát zabránit. Společným tématem stížností se stalo zákonné zvýhodňování legionářů při přidělu zabrané půdy v rámci pozemkové reformy. Tato skutečnost byla vykládána jako nacionalizační prvek pozemkové reformy a jako důkaz „protiněmeckosti“ pozemkové reformy.⁸¹

Prostřednictvím dalšího sdružení s názvem Völkerbundliga der Sudetenländer deutscher Zweig byla snaha působit i na prvního radu dánské mise při Společ-

ni reality Alfonse Clary-Aldringena v postimperiálním světě. Postoje, strategie, konsekvence, in: Zdeněk Hazdra – Václav Horčíčka – Jan Županič (eds.), *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století*, Praha 2011, s. 114.

⁷⁵ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 1621, Memorandum ze 4. 8. 1922, podepsán Josef Böhr.

⁷⁶ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 3931, Petitions addressed to the League of Nations by the German minority in Czechoslovakia, and considered as admissible from 1920 to June 1929. Konkrétně se jedná o tato data: 1., 5., 16. a 19. 9. 1922 podala German League in Czechoslovakia. Dne 13. 9. 1922 podala German Parliamentary Union in Czechoslovakia.

⁷⁷ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 1621, German minorities in Czechoslovakia, datováno 21. 12. 1922. V této zprávě je zmínka o petici ze dne 25. 9. 1922, jež se zaměřuje na lesní reformu.

⁷⁸ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 1622, memorandum datováno 7. 7. 1923.

⁷⁹ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 1622, Úřední vyhláška z 6. 10. 1922.

⁸⁰ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 1621, Beschwerde der deutschen Grossgrundbesitzer der Tschechoslowakischen Republik, die die Aufkündigung der Konfiskation ihres Eingetumes für den 1. Jänner 1923 erhalten haben, gerichtet an der Völkerbund.

⁸¹ AMZV, III. sekce, kt. 843, Poznámky k II. memorandu rakouské ligy pro Společnost národů, s. 8.

nosti národů Helmera Rostinga.⁸² V roce 1921 ho informátor Josef Korc⁸³ a majitel Bečova nad Teplou Jindřich Beufort vzali na projížďku do vnitrozemí a chtěli předvést kraj převážně obydlený Němci (Kralovice, Petrovice u Plzně), tak mu měla být ukázána těžká situace německé menšiny v Československu.⁸⁴ Mimořádně zajímavý, ba podivný, je výběr lokalit, podle statistického lexikonu z roku 1934 v soudním okrese Kralovice bylo 98,7 % československého obyvatelstva, kdežto již v sousedním soudním okrese Manětín bylo přes 30 % německého obyvatelstva, což také není většina.⁸⁵ Přesto ale tento výlet do vnitrozemí na Rostinga zapůsobil, jelikož o rok později zaslal ministerstvu zahraničních věcí stížnosti německých velkostatkářů.⁸⁶

Představitel Völkerbundligy (Deutsche Ligy) Wilhelm von Medinger si několikrát vyžádal audienci u Tomáše Garriguea Masaryka a upozorňoval například na zábor pohraničních lesů německým státním příslušníkům.⁸⁷ Říšskoněmečtí velkostatkáři žádali, aby byla pozemková reforma podrobena kontrole, do Československa měla být vyslána komise.⁸⁸ Zástupci Společnosti národů do Československa skutečně přijeli, poté ale byly podávány stížnosti, že byli záměrně izolováni od návštěvy německých oblastí. Tuto informaci ale člen norské mise u Společnosti národů Eric Colban v dopise britskému diplomatovi Charlesi Tuftonovi dementoval. Vláda mu možnost návštěvy nabídla, ale vzhledem k tomu, že svoji návštěvu nevykonával úředně a neměl dostatek času, německé oblasti nenavštívil.⁸⁹ Osobně

⁸² Helmer Rostgaard Rosting (1893–1945), dánský zástupce u Společnosti národů, měl na starosti menšinovou otázku.

⁸³ Josef Korec systematicky působil v uskupení Völkerbundliga, dopisoval anglickému novináři Morelovi a podával informace o československo-německých vztazích. Ke Společnosti národů v roce 1926 podal petici ohledně své osoby: byla mu totiž zrušena penze, nejspíše za jeho žurnalistické aktivity a vydávání Völkerbundu v Karlových Varech. Tato petice ale nebyla posouzena jako menšinová. Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 1624, petice podepsán Josef Korec a posudek datován 8. 4. 1926.

⁸⁴ AKPR, Propaganda proti ČSR T104/21, kt. 32, Zpráva z Karlových Varů ze dne 24. 5. 1921.

⁸⁵ *Statistický lexikon obcí v zemi České, úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. z. a n.*, vydán ministerstvem vnitra a Státním úřadem statistickým na základě výsledků sčítání lidu z 1. 12. 1930, Praha 1934, s. XXI.

⁸⁶ AMZV, II. sekce Společnost národů, kt. 708, záznam ze dne 1. 11. 1922.

⁸⁷ AMZV, Kabinet ministra, kt. 39.

⁸⁸ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt.1621, výzva adresována Společnosti národů, datována 19. 8. 1922.

⁸⁹ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt.1621, dopis datován 4. 9. 1922, podepsán Eric Colban.

sídlo Völkerbundligy navštívil při cestě do Prahy v březnu 1923.⁹⁰ Všechny otázky ale nebyly dořešeny, jelikož v dubnu 1923 Medinger volal do sídla Společnosti národů a popisoval situaci Němců v Československu,⁹¹ což vedlo k další návštěvě Erica Colbana v Praze na jaře 1925. Opět jednal se zástupci Völkerbundligy Leo Epsteinem a vysoce postaveným politikem Franzem Spinou.⁹² Jelikož ke Společnosti národů stále docházely stížnosti na československou pozemkovou reformu, navrhl Eric Colban spolu se zástupcem sekce pro otázky menšin při Společnosti národů Pablem de Azcaratem Edvardu Benešovi, aby došlo k vydání příručky, jež bude pozemkovou reformu bránit a vysvětlovat její mechanismy, a tak zapůsobí na veřejné mínění.⁹³ Při příležitosti dubnové návštěvy Eric Colban osobně mluvil s československými vládními úředníky v čele s Arnoštem Heidrichem. Ten zastával stanovisko, aby příručka byla vydána pod záštitou Společnosti národů.⁹⁴ Tento návrh ale u Společnosti národů nenašel širší podporu, obecně panovalo přesvědčení, že by Československo svůj obraz v zahraničí mělo vytvářet samo. Ke Společnosti národů i v následujících letech přicházely další stížnosti.⁹⁵ Při hodnocení činnosti tohoto sdružení se lze ztotožnit s tvrzením Jelínkové, že „Völkerbundliga i přes faktický neúspěch na půdě Společnosti národů plnila podstatnou úlohu v internacionalizaci otázky československé agrární reformy a postavení německé menšiny i ve třicátých letech, když se stala účinným nástrojem manipulace využívané pro své cíle stranou Sudetendeutschen Partei.“⁹⁶

Nejen majitelé velkostatků zasílali stížnosti ke Společnosti národů, ale stěžovali si například i zaměstnanci velkostatků, pro něž vlastně reforma měla být provedena: například vdova po propuštěném šafářovi velkostatku bývalého knížete

⁹⁰ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt.1686, Záznam datován 28. 3. 1923, podepsán Eric Colban.

⁹¹ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt.1686, záznam ze dne 12. 4. 1923, podepsán Eric Drummond.

⁹² Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt.1623, dopis adresovaný španělskému diplomatovi Pablu de Azcárate ze dne 30. 4. 1925, podepsán Eric Colban.

⁹³ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt.1623, záznam datován dne 20. 3. 1925, podepsán Eric Colban.

⁹⁴ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt.1623, záznam datován dne 18. 4. 1925, podepsán Eric Colban.

⁹⁵ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 1624, dopis datován 6. 7. 1925, podepsán Wilhelm Medinger; Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 2145, dopis datován 6. 8. 1928, podepsán Emil Stecker a Memorandum datováno 13. 9. 1928.

⁹⁶ Citováno dle: D. JELÍNKOVÁ, *Transformace životní reality...*, s. 120.

Collalta Janu Kalendovi na vyplacení penze čekala 11 měsíců.⁹⁷ Na Nový rok 1928 se němečtí zaměstnanci obrátili na prezidenta republiky a pozemkovou reformu označili za produkt revolučního období. V květnu zasílali text Společnosti národů s poznámkou, že se jim stále nedostalo odpovědi od Tomáše G. Masaryka.⁹⁸ Jednalo se spíše o ojedinělé záležitosti, jimž nebyla věnována větší pozornost. Na druhou stranu ale dokládají, že pozemková reforma nebyla posuzována negativně pouze ze strany německých velkostatkářů.

Předchozí text se na základě archivního výzkumu pokusil představit fungování Československo-německého smíšeného rozhodčího soudu. Přiblížil personální zajištění jednotlivých institucí a nastínil okruhy sporů a průběhy mimosoudních jednání, jež mezi zástupci států byly diplomaticky vedeny. Nyní se pro srovnání příspěvek pokusí nastínit spory projednávané u Československo-maďarského smíšeného rozhodčího soudu s jejich mezinárodními přesahy.

Československo-maďarský smíšený rozhodčí soud

Československo-maďarský smíšený rozhodčí soud byl vázán ustanoveními Trianonské mírové smlouvy, konkrétně čl. 250.⁹⁹ Předsedou Československo-maďarského rozhodčího soudu byl Henri Schreiber. Jednání soudu poznamenávaly osobní antipatie mezi ním a Antonínem Hobzou.¹⁰⁰ Celkově se o něm československá vláda nevyjadřovala nijak příznivě. Jeho postoj byl považován za zaujatý, stranící Maďarsku a byl podezříván z tendenčnosti.¹⁰¹ Poté, kdy bylo vydáno rozhod-

⁹⁷ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 1623, dopis datován 28. 8. 1924, podepsána Marie Kalendová.

⁹⁸ Archiv SN, Section des Commissions administratives et des questions de minorités, kt. 2121, dopis datován 18. 5. 1928, podpis nečitelný.

⁹⁹ Majetek, práva a zájmová účastenství maďarských příslušníků nebo společností podřízených jejich doзору, ležící na území bývalého mocnářství rakousko-uherského, nebudou přes ustanovení článku 232 a přílohy k Oddílu IV podrobeny záboru ani likvidaci podle těchto ustanovení. Tento majetek, práva a zájmová účastenství budou vráceny oprávněným, jsouce zproštěny všech opatření toho druhu nebo jakéhokoli jiného opatření, učiněného o nakládání, nucené správě nebo sekvestraci od 3. 11. 1918 až do té doby, kdy tato smlouva nabude působnosti. Budou vráceny ve stavu, v jakém byly, když se stala opatření, o která jde. Reklamace, které by snad byly učiněny příslušníky maďarskými podle tohoto článku, budou předloženy smíšenému rozhodčímu soudu, jež má na zřeteli článek 239. Mezi statky, práva a zájmová účastenství zde vzpomenuť nenáleží majetek, o které jedná článek 191 Části IX (Klausule finanční). Tento článek se nikterak nedotýká ustanovení přílohy III k prvému Oddílu Části VIII (Náhrada škod) o vlastnictví maďarských příslušníků k lodím a člunům.

¹⁰⁰ „...za neudržitelné právě tak jako důvody Hobzovy, z nichž neuznává ani jednoho, a o němž mluví s animozitou.“ Citováno dle: Archiv AV ČR, fond Antonín Hobza, inv. č. 487, sign. III. g), kt. 18, zpráva podepsána Veverkou.

¹⁰¹ Tamtéž, poznámky.

nutí ve sporu Hadik-Barkóczy, sepsal Vladimír Vochoč poznámky pro Edvarda Beneše, kde vyjádřil mínění československé strany: „*Pro poznání, kdo jest Schreiber, jaký nešika, politicky i právně nespolehlivý člověk, přímo zbavený vědomí odpovědnosti, jest vůbec historie zatímních opatření Hadika Barkoczyho krajně poučná.*“¹⁰² V roce 1934 zemřel předseda Rumunsko-maďarského rozhodčího soudu Bottella, rumunská vláda se československé vlády dotazovala, zda by doporučila nabídnutí takto uprázdněného místa Schreiberovi. I přestože se o jeho osobě posudek československé vlády vyjadřoval nechvalně, nakonec jeho oslovení pragmaticky doporučil: „[...] *nepovažoval bych za nevýhodné s hlediska k našim zájmům před československo-maďarským smíšeným rozhodčím soudem, kdyby prezidentu Schreiberovi bylo rumunskou vládou nabídnuto předsednictví po zemřelém prezidentu Bottelovi. Z důvodů taktických by se doporučovalo, aby se tak stalo dříve, než mu bude tato funkce nabídnuta vládou maďarskou.*“¹⁰³

Stejně jako ve sporech s Německem se československá strana snažila prosadit tezi o nedostatku kompetence smíšených rozhodčích soudů projednávat otázky pozemkové reformy. Zdůraznit je třeba i okolnost, že první republika postupovala ve spolupráci s malodohodovými spojenci. Před Československo-maďarským smíšeným rozhodčím soudem bylo řešeno více sporů nežli před Československo-německým. Oproti Německu, kde panovala oboustranná snaha dohodnout se, byly maďarské žaloby konfliktní a vlekly se dlouhou dobu. Následující text podá pouze základní přehled o fungování Československo-maďarského smíšeného soudu, jednotlivé žaloby nebudou podrobněji rozebrány. Blíže nastíním pouze tzv. habsburské spory: Bedřicha a Josefa Habsburských, které byly předmětem malodohodových jednání. Dále stručně upozorním na první maďarské soudní pře:

- Alexandra Pallaviciniho,
- Bertholda Széchenyiho,
- Istvána Bacsáka,
- Endreho Hadik-Barkóczyho (svým výsledkem byl důležitý pro mezinárodní obraz ČSR)

- případ týkající se univerzitního fondu (případ Pázmányovy univerzity).¹⁰⁴

Pro porušení zákazu konfiskace v článku 250 Trianonské smlouvy podali stížnost ke smíšenému rozhodčímu soudu maďarští státní příslušníci, jejichž maje-

¹⁰² Archiv AV ČR, fond Antonín Hobza, inv. č. 487, sign. III. g), kt. 18, Poznámky pro právní věci Benešovi (koncept), dne 18. 3. 1929, podepsán Vochoč.

¹⁰³ Citováno dle: AMZV, VI. sekce, kt. 116. Záznam z 16. 11. 1934. Za plnění funkce předsedy Československo-maďarského smíšeného rozhodčího soudu byl honorován částkou 48 000 švýcarských franků ročně.

¹⁰⁴ Spor řešen před Stálým soudem mezinárodní spravedlnosti viz <http://www.icj-cij.org/pcij/series-a-b.php?p1=9&p2=3> Spor A/B 61 [cit. 18. 10. 2014]

¹⁰⁵ Adéla PEICHOVÁ, *Pozemková reforma v době první republiky*, Praha 2012, rigorózní práce, vedoucí práce Jan Kuklík, oponent práce Ladislav Soukup, s. 147.

tek byl zabrán v rámci československé pozemkové reformy. Požadovali restituci nebo úplně odškodnění. Podle argumentace československé strany však pozemková reforma nespádala pod tyto články a nejednalo se tedy o likvidaci či konfiskaci. Jak již bylo pojednáno výše, soud se ustanovil oprávněným pro projednávání pozemkové reformy. V dubnu 1930 byla v Paříži¹⁰⁶ podepsána dohoda mezi Československem, Rumunskem, Jugoslávií a Maďarskem o *úpravě otázek vztahujících se na pozemkové reformy a smíšené soudy rozhodčí* (Dohody II.) a k uspokojení maďarských žalobců měl být zřízen zvláštní fond (Dohody III. a IV.).

Na základě IV. pařížské dohody z dubna 1930 podepsané mezi jugoslávským zástupcem Constantinem Fotitchem, rumunským Nicolaem Titulescem a Edvardem Benešem byly zřízeny dva garanční fondy: Fond A a Fond B.¹⁰⁷ Do těchto fondů peněžní prostředky dodaly věřitelské mocnosti Maďarska, a dále dobrovolně Francie, Velká Británie a Itálie. Tyto fondy získaly statut právnických osob a z pohledu československé diplomacie byly považovány za zástupce malodohodových států pro projednávání sporů pozemkové reformy před smíšenými soudy. Z těchto fondů měly být hrazeny případné nároky úspěšných žalobců při smíšených rozhodcích soudech. V roce 1937 nevyčerpaný podíl Československa na Fondu B převyšoval 50 000 000 zlatých korun [myšlena předválečná koruna rakousko-uherská, pozn. K. K.].¹⁰⁸ Touto částkou měla být kryta všechna pasiva sporů Československa

¹⁰⁶ Viz http://www.senat.cz/informace/z_historie/tisky/3vo/tisky/T0207_01.htm [cit. 14. 7. 2014].

¹⁰⁷ Na 12. schůzi Poslanecké sněmovny 30. ledna 1930 ve svém projevu Edvard Beneš konstatoval: „[...]bylo usneseno, aby mohly býti odklizeny obtíže, které vznikly žalobami maďarských příslušníků, vznesenými na Smírčí rozhodčí soudy proti Československu, Jugoslávii a Rumunsku, zřídití dva fondy, t. zv. fond A pro žaloby pozemkové a t. zv. fond B pro žaloby ostatní, t. j. žaloby arcivévodů, církevní, železniční, žaloby, které pro Československo nepřicházejí v úvahu, obchodní, průmyslové, hospodářské a úřednické. Fond A má mítí maximální výši 240 mil. zl. K, fond B 100 mil. zl. K, kromě náhrad, které by Československo, Rumunsko a Jugoslavie přistě z titulů pozemkové reformy výlučně - a to zdůrazňuji - jen podle svých zákonů zaplatily za vyvlastněnou půdu. To znamená, že za svou pozemkovou reformu nezaplatíme vůbec o jediný haléř více, než určuje náš vlastní zákon - bude tento fond alimentován příspěvky věřitelských mocností Maďarska, pocházejícími z maďarských platů před r. 1943 a po tomto roce, a pak zvláštními příspěvky, kterými se uvolila přispět dobrovolně Francie, V. Británie a Itálie. Ve smyslu této Dohody jsou všechny minulé pozemkové žaloby ode dneška považovány za vznesené proti tomuto fondu, který jest osobou právnickou a nastupuje zcela na místo Československa, Jugoslavie a Rumunska. Otázka pozemkové reformy nemůže býti ani v budoucnosti proti našemu státu na soud vznesena. Soud pro tuto otázku pro náš stát už vůbec neexistuje.“ Citováno dle: <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/012schuz/s012001.htm> [cit. 7. 9. 2014].

¹⁰⁸ Ráda bych na tomto místě poděkovala Archivu České národní banky za poskytnutí údajů: v letech 1929–1934 (1 Kč=44,58 mg ryzího zlata) 1 rakousko-uherská koruna (K)=6,838896 Kč; v letech 1934–1936 (1 Kč=37,15 mg ryzího zlata) 1 K=8,206675 Kč; v letech 1936–1940 (1 Kč/K=31,21 mg ryzího zlata) 1 K=9,768599 Kč.

s výjimkou sporu o pozemkové reformě, které převzal Fond A.¹⁰⁹ Moratorium východních reparací, jež bylo potvrzeno na Lausannské konferenci v roce 1932,¹¹⁰ zbavilo Fond B všech prostředků.¹¹¹ Z toho důvodu využily malodohodové státy svého vlivu a dne 24. listopadu 1934 se v Ženevě usnesla Stálá rada Malé Dohody, „...aby se další prodloužení lausannského moratoria (od 15. prosince 1934) povolilo jen pod podmínkou, že smíšené soudy budou na tutéž dobu uspány.“¹¹² Předseda Československo-maďarského smíšeného rozhodčího soudu instituci sice od prosince 1934 nesvolal, přesto neshledal danou situaci za dostatečný podklad k úplnému zastavení činnosti. Maďarská strana argumentovala tím, že lausannské moratorium není podmíněno prací smíšených rozhodčích soudů a navrhovalo otázku řešit před Stálým dvorem mezinárodní spravedlnosti (*Permanent Court of International Justice*) v Haagu. S tímto stanoviskem Československo nesouhlasilo, ale do sporu se nepouštělo.

Před Československo-maďarským smírčím rozhodčím soudem se projednávaly žaloby Bedřicha a Josefa Habsburských. Bedřich žádal Židlochovice a Josef, který podal žalobu již v listopadu 1923, vznášel svůj nárok na Topoľčianky.¹¹³ Argumentoval na základě článku 250 Trianonské smlouvy, přičemž se opíral o rozpor mezi zněním článku 191 Trianonské mírové smlouvy ve francouzském a anglickém jazyce.¹¹⁴ Podle francouzského textu žalobce došel k závěru, že se ustanovení nevztahuje na osobní majetek jednotlivých členů bývalé panovnické rodiny. Bedřichova žaloba byla podána v lednu 1929.¹¹⁵ Jeho majetky byly zabráný na základě zákona č. 354/1921 Sb. z. a n., o převzetí statků a majetků, připadlých podle mírových smluv československému státu. Na majetek bývalé panovnické rodiny se vztahovala i ustanovení mírových smluv, konkrétně články č. 191 Trianonské smlouvy a č. 208 Saint-Germainské smlouvy.¹¹⁶ Dále byly habsburské spory řešeny

¹⁰⁹ AKPR, T153/25 Pozemková reforma, kt. 144, Přehledná situace o právní situaci velkostatku Topoľčianek, 22. 10. 1937, podepsán zástupce státu A. Koukal.

¹¹⁰ Blíže viz Dagmar MORAVCOVÁ – Pavel BĚLINA, *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1914–1941*, Praha 1998, s. 120.

¹¹¹ AMZV, Kabinet ministra, kt. 44, Informace pro ministra, 20. 2. 1936.

¹¹² Citováno dle: Tamtéž. Svoje usnesení Malá Dohoda oznámila nótou do Anglie 23. 1. 1935, podmínku uspání smírčích soudů vznesla Anglie Maďarsku, což maďarská strana nótou ze 17. 4. 1935 odmítla.

¹¹³ AKPR, T153/25 Pozemková reforma, kt. 144, Přehledná situace o právní situaci velkostatku Topoľčianek, 22. 10. 1937, podepsán zástupce státu A. Koukal.

¹¹⁴ „*tous les biens privés de l'ancienne famille souveraine d'Autriche-Hongrie*“
„*the private properte of members of the former Royal Family of Austria-Hungary.*“

¹¹⁵ AKPR, T153/25 Pozemková reforma, kt. 144.

¹¹⁶ Citováno dle článku č. 208: „*Státy, kterým připadlo území bývalého mocnářství rakousko-uherského nebo které vznikly rozkouskováním tohoto mocnářství, získají všechny statky*

před smířcími rozhodčími soudy Maďarsko-rumunským a Maďarsko-jugoslávským. Malodohodové státy ujednaly, že habsburské spory mohou být řešeny mimo-soudně jen společně pro všechny tři státy.¹¹⁷ Na Rumunsko vznášeli stížnost oba Habsburkové, po Jugoslávii odškodnění požadoval pouze Bedřich.¹¹⁸ V roce 1934 plánovala rumunská vláda podat stížnost před Stálý dvůr mezinárodní spravedlnosti (SDMS) v Haagu ve věci kompetenčního rozsudku Josefa Habsburského. Podobný problém řešila československá vláda na jaře 1934,¹¹⁹ ale ta se odvolat nehodlala. Stejně tak nechtěla podpořit rumunskou vládu v podání stížnosti.¹²⁰ Jugoslávie svolila k projednávání některých sporů u SDMS, což československá strana vnímala jako ohrožení svých zájmů, hlavně v otázce habsburských žalob.¹²¹ O společném postupu při projednávání sporů týkajících se pozemkové reformy před smíšenými rozhodčími soudy svědčí bohatá korespondence s Dušanem M. Subotičem, jugoslávským státním zástupcem při smíšených rozhodčích soudech.¹²²

K vyřešení habsburských sporů před Československo-maďarským smířcím rozhodčím soudem nakonec nedošlo, v dubnu 1937 stále ještě probíhala jednání o mimosoudním vyrovnání.¹²³ Při soukromém rozhovoru předseda celkem tří smíšených rozhodčích soudů (Československo-maďarského, Jugoslávsko-maďarského a Jugoslávsko-německého)¹²⁴ Henri Schreiber naznačil, že „...svěřený majetek by

a majetek vlády rakouské, bývalé i nyní, pokud leží na jejich vlastním území. Podle tohoto článku budou se statky a majetek vlády rakouské, bývalé i nyní, rozuměti statky, které náležely bývalému císařství rakouskému, a zájmy tohoto císařství na statcích, které bývaly společným majetkem mocnářství rakousko-uherského, dále všechny majetek koruny a soukromé statky bývalé panovnické rodiny rakousko-uherské.“

¹¹⁷ AKPR, T153/25 Pozemková reforma, kt. 144, Spor číslo 225 bývalý arcivévoda Josef Habsburský proti ČSR – meziministerská porada dne 20. 12. 1937, podepsán zástupce státu A. Koukal, s. 3. AMZV, II. sekce Společnost národů, kt. 827, záznam z 28. 5. 1938. V Jugoslávii byly majetky, na které vznášel nárok bývalý arcivévoda Bedřich (resp. jeho dědic Albrecht), využívány panovnickou rodinou. A tak zástupce u smíšených soudů nepředpokládal ochotu Jugoslávie k vyrovnání habsburských dluhů. „Tato překážka bude prý trvati, dokud bude platiti stanovisko solidárního postupu států Malé Dohody v otázkách smíšených rozhodčích soudů.“

¹¹⁸ Tamtéž, záznam z 20. 12. 1937, porada o mimosoudní likvidaci ve sporech habsburských, podepsán A. Koukal.

¹¹⁹ Otázkou kompetencí se ministerstvo zahraničních věcí zaobíralo již v roce 1929, viz AMZV, II. sekce Společnost národů, kt. 827, záznam z 9. 8. 1929.

¹²⁰ AMZV, II. sekce, kt. 913, záznam z roku 1934.

¹²¹ AMZV, VI. sekce, kt. 116, dopis z 19. 6. 1936, podepsán Antonín Koukal. Jugoslávie také prohrála dva spory s Thurn-Taxis.

¹²² Archiv AV ČR, fond Antonín Hobza, inv. č. 487, sign. III. g), kt. 18, korespondence D. Subotič.

¹²³ AKPR, T153/25 Pozemková reforma, kt. 144, záznam z 21. 4. 1937.

¹²⁴ AMZV, II. sekce, kt. 913, záznam z roku 1934.

podle jeho názoru spadal pod čl. 191 mírové smlouvy Trianonské bez rozdílu, zda jde o bývalé svěření habsburské rodiny nebo jednotlivých jeho větví. [...] nelze vyloučit, že by Schreiber soukromý majetek jednotlivých členů rodiny Habsburků nesubsumoval pod čl. 191 Trianon.¹²⁵ Z toho důvodu byla československá strana ochotna přistoupit na likvidační částku pro arcivévodu Josefa zhruba 16 milionu Kč a vrátit některé části inventáře. Pokud by měl být vydán inventář, tak ministerstvo školství a národní osvěty požadovalo právo věci nejprve prohlédnout.¹²⁶ V březnu 1938 bylo rozhodnuto, že Československo vydá žalobci movitosti, které se žalobce zavazuje prodat osobě označené československým státem za 15 milionu Kč. Jako podmínka bylo stanoveno, že Josef Habsburk stáhne svoji žalobu, tento spor byl garantován fondem B (podle IV. pařížské dohody z 28. 4. 1930).¹²⁷ V takzvané *tajné poznámce* v informacích pro ministra zahraničních věcí v roce 1936 bylo přiznáno, že fond B by nestačil na krytí habsburských nároků. I to bylo jedním z důvodů, proč se československá vláda snažila habsburské spory vyřešit mimosoudně.

Československo-maďarský smírčí rozhodčí soud neřešil jen stížnosti Habsburků, ale například v roce 1927 žaloval Československou republiku Endre Hadik-Barkóczy. Spor byl rozhodnut ve prospěch ČSR rozsudkem lausannským. Tento výsledek byl komentován: „...rozsudek lausannského soudu po zářijovém rozhodnutí Rady Společnosti národů v analogické otázce rumunsko-maďarské znamená další podstatné vyjasnění a velký úspěch československé pozemkové reformy jakožto čistě vnitřní záležitosti republiky.“¹²⁸

V lednu 1928 při zasedání v Haagu dále projednával dvě stížnosti Alexandra Pallaviciniho,¹²⁹ žalobu Bertholda Széchenyiho a žalobu vyššího úředníka maďarských drah Istvána Bacsáka.¹³⁰ Ve 30. letech se před tímto soudem řešily statky univerzitního fondu, kterýžto spor se nakonec přenesl před SDMS. Jednalo se o první případ odvolání proti rozsudku mezinárodního soudu (před pařížskými dohodami z roku 1930 tato možnost nebyla).¹³¹ Pařížské dohody změnily i soudní řád Československo-maďarského smírčího soudu.¹³² Sídlo sekretariátu bylo v Haagu,

¹²⁵ Citováno dle: AMZV, T153/25 Pozemková reforma, kt. 144, Přehledná situace o právní situaci velkostatku Topolčianek, 22. října 1937, podepsán zástupce státu A. Koukal., s. 4.

¹²⁶ AKPR, T153/25 Pozemková reforma, kt. 144, záznam z 11. 11. 1937.

¹²⁷ AKPR, T153/25 Pozemková reforma, kt. 144, záznam z 18. 3. 1938.

¹²⁸ Citováno dle: AMZV, III. sekce, kt. 1398, koncept článku Žádné změny v provádění pozemkové reformy.

¹²⁹ AKPR, T153/25 Pozemková reforma, kt. 144, Pallavicini, majitel velkostatku Jemnice na Moravě a Vysoké Chvojno ve východních Čechách – záznamy o průběhu sporu a stížnosti na postup Státního pozemkového úřadu.

¹³⁰ AMZV, III. sekce, kt. 1398, pozemková reforma.

¹³¹ AMZV, III. sekce, kt. 842.

¹³² Změny byly publikovány pod č. 118/1931 Sb. z. a n.

dva rozhodčí soudci byli jmenováni SDMS v Haagu,¹³³ dále po jednom Československem a Maďarskem.

Edvard Beneš v projevu proneseném na 12. schůzi Poslanecké sněmovny dne 30. ledna 1930 představil závěry konference v Haagu, která skončila 20. ledna 1930. K pozemkové reformě se mimo jiné vyjadřoval takto: „Zvláště těžká a rozčilující byla jednání o otázkách souvisících s naší pozemkovou reformou před smíšeným arbitrážním soudem československo-maďarským. Dělalí jsme tuto práci bez ohledu na zájmy osobní a stranické, přihlížejíce jediné k zájmům státním.“¹³⁴ Haagskou konferenci představoval jako velký úspěch československé zahraniční politiky.

Vedle těchto smírčích rozhodčích soudů byl ustanoven Stálý dvůr mezinárodní spravedlnosti, v jehož statutu se v čl. 1 uvádí: „*Neodvisle od Rozhodčího dvoru, vytvořeného Haagskými úmluvami z let 1899 a 1907, a od zvláštních rozhodčích soudů, jimž státy mohou nadále po své vůli svěřovati rozhodování svých sporů, zřizuje se souhlasně s článkem 14 Úmluvy o Společnosti národů Stálý dvůr mezinárodní spravedlnosti.*“¹³⁵ Za sídlo Stálého dvora byl ustanoven nizozemský Haag. Stálý dvůr sloužil jako dovolací instance proti sporům smíšených rozhodčích soudů. Například první československý národní soudce Karel Hermann-Otavský byl pověřen posoudit odvolání proti rozhodčímu výroku Československo-maďarského smíšeného rozhodčího soudu, k němuž došlo v roce 1933.¹³⁶

Závěr

Smíšené rozhodčí soudy byly součástí versailleského systému. Úkolem těchto ad hoc vzniklých tribunálů bylo vyřešit spory mezi státy. Předkládaný příspěvek se zaměřil na fungování Československo-německého smírčího rozhodčího soudu (TAT) a pro srovnání předestřel informace o existenci Československo-maďarského smíšeného rozhodčího soudu (THT). Velkým tématem se staly spory o agrární reformu. Československá vláda hájila na mezinárodním fóru tezi o nedostatečné příslušnosti smíšených soudů rozsuzovat tyto spory. Československá diplomacie ale neuspěla, pozemková reforma byla před soudy projednávána.

¹³³ Soudcem byl jmenován Alejandro Alvarez. AMZV, VI. sekce, kt. 116, dopis datován 18. 1. 1938, podepsán Antonín Koukal.

¹³⁴ Ve svém projevu pokračoval: „Konstatuji, že ujednáními v Haagu podařilo se společnému úsilí států Malé Dohody tento desetiletý boj skončiti naším plným zdarem politickým i morálním.“, citováno dle: <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/012schuz/s012004.htm> [cit. 7. 9. 2014]

¹³⁵ Publikován pod č. 124/1922 Sb. z. a n.

¹³⁶ Slovník veřejného práva československého, Svazek III, P až Ř, Brno 1932–1934, s. 565.

Při projednávání žalob německých velkostatkářů byly obě strany nakloněny kompromisnímu, smírnému řešení. Zástupce německého státu Anselm Lenhard hledal cestu k dohodě působením na německé velkostatkáře v Československu a snažil se přimět československou vládu ke snížení dávky z majetku pro velkostatky.¹³⁷ Na tuto politiku navázali i Lenhardovi nástupci v úřadě. Většinu sporů se podařilo vyřešit mimosoudně uzavřením dohod. Německá i československá diplomacie proto usilovala o likvidaci TAT, k čemuž přispěl i fakt, že provozní náklady byly vysoké (viz příloha 2). Tomuto kroku však bránily nedořešené spory, obzvláště s rodinou Thurn-Taxis.¹³⁸

Část velkostatkářů se snažila působit na veřejné mínění prostřednictvím tzv. Völkerbundligy, v jejímž čele stál Wilhelm von Medinger. Zmezinárodnění otázky německé menšiny v Československé republice využívali Společnosti národů. Ani přes četné intervence a zasílané petice se jim nepodařilo získat významnějšího vlivu, přesto ale přispěli k obecně přijímanému názoru o utlačování německé menšiny v Československé republice.

Maďarský příklad demonstroval, jak složitá byla vyjednávání s majiteli velkostatků maďarské národnosti, případně s maďarskou vládou. Zásadní otázkou THT se ukázaly být habsburské majetky. V této záležitosti československá diplomacie vzájemně korigovala postup se státy Malé dohody. Společně s malodohodovými státy nechtěla připustit prodloužení moratoria na reparační platby, pokud by nedošlo k pozastavení činnosti tohoto soudu. S touto podmínkou maďarská strana zásadně nesouhlasila. Vzhledem k takto vypjatým vztahům se předseda THT Henri Schreiber rozhodl soud raději od roku 1934 nesvolat, ale definitivně jej nezrušil.

Závěrem lze hodnotit působení obou soudů za užitečné, jež přispělo k odstranění mnoha sporů. Občas byla ale činnost úřadu zástupce státu poznamenána osobními spory, což přispělo ke komplikacím vzájemných vztahů. Hlubší analýza činnosti smíšených rozhodčích soudů si jistě vyžádá další studium a konfrontaci s průběhem a řešením sporů ze strany jednotlivých velkostatkářů.

¹³⁷ Archiv AV ČR, fond Antonín Hobza, inv. č. 487, sign. III. g), kt. 18, Záznam o jednání v Ženevě ze dne 3. 9. 1927.

¹³⁸ Tento spor se stal mimořádně důležitým, jak z československého pohledu (viz AMZV, VI. sekce, kt. 187–190), tak pro německou stranu: „*Der Fall des Fürsten Thurn und Taxis wurde als test-case ausgewählt und für die Verhandlung über die Unzuständigkeitseindere schriftlich vorbereiten.*“ citováno dle: Zur Geschichte..., s. 213. Dále viz W. LÖWENFELD, *Der Prozess des Fürsten von Thurn und Taxis gegen den tschecho-slowakischen Staat*, Wien 1925.; Raffael PARZEFALL, *Die tschechoslowakische Bodenreform und das Haus Thurn und Taxis*, diplomová práce, Univerzität Regensburg 2012, citován rukopis se svolením autora.

Příloha č. 1

Přehled zástupců u Československo-německého smíšeného rozhodčího soudu

Českoslovenští zástupci	Němečtí zástupci
Emil Spira v letech 1922–1926	Anselm Lenhard do † 1929
Antonín Hobza 1926–1929	Berthold Wersche 1929–1932
Antonín Koukal 1929–	Lueg 1932–

Příloha č. 2

Přehled platů některých členů Smíšených rozhodčích soudů

Jméno, funkce	Platy
Robert Fazy, předseda TAT	36 000 švýcarských franků/ročně (polovinu hradila ČSR, polovinu německá strana)
Henri Schreiber, předseda THT	36 000 švýcarských franků/ročně Od r. 1931 plat zvýšen na 48 000 švýcarských franků ¹³⁹ (polovinu hradila ČSR, polovinu Maďarsko)
Antonín Hobza, zástupce státu TAT	18 000 Kč/ročně
Antonín Hobza, ustanoven zástupcem THT (1924) ¹⁴⁰	18 000 Kč/ročně
Antonín Koukal, náměstek zástupce státu (ustanoven 1922)	2 500 Kč/ročně
Antonín Koukal, náměstek zástupce státu (od 1924)	18 000 Kč/ročně
Antonín Koukal, zástupce státu (od 1929)	24 000 Kč/ročně Částka snižována na 20 000 Kč/ročně, za rok 1936 mu bylo vyplaceno 16 000 Kč, od r. 1937 částka snížena na 12 000 Kč/ročně ¹⁴¹

Všechny výdaje na soudy byly hrazeny z rozpočtu ministerstva zahraničních věcí, z položky na provádění mírových smluv.¹⁴²

¹³⁹ AMZV, VI. sekce, kt. 122, dopis ze dne 4. 2. 1932, podepsán Antonín Koukal. Plat byl zvýšen v důsledku Pařížských dohod.

¹⁴⁰ Zároveň Antonín Hobza působil jako stálý konzul pro mezinárodní právo u MZV, za což mu příslušela odměna 20 000 Kč, tudíž jeho roční plat činil 56 000 Kč. AMZV, VI. sekce, kt. 177, Mémoire. Organizace a ustanovení smíšených rozhodčích soudů., s. 8.

¹⁴¹ AMZV, VI. sekce, kt. 177, dopis ze dne 20. 12. 1937.

¹⁴² AMZV, VI. sekce, kt. 177, Mémoire. Organizace a ustanovení smíšených rozhodčích soudů., s. 4.

Kristýna Kaucká

Die erste tschechoslowakische Bodenreform vor dem Völkerbund. Eigentumsrechte Streitigkeiten mit die reichsdeutschen und ungarischen Großgrundbesitzern

Zusammenfassung

Der vorliegende Text befasst sich mit den Gemischten Schiedsgerichten, die aufgrund des Versailler Friedensvertrags entstanden. Diese Gerichte hatten zur Aufgabe, Streitigkeiten zwischen den einzelnen Staaten beizulegen. Im Text werden das tschechoslowakisch-deutsche Schiedsgericht (TAT) und das tschechoslowakisch-ungarische Schiedsgericht (THT) behandelt. Die tschechoslowakische Regierung vertrat auf der internationalen Bühne die These einer unzureichenden Zuständigkeit der gemischten Schiedsgerichte, Streitfälle über die Agrarreform zu entscheiden. Jedoch wurden diese Streitigkeiten trotz der Bemühungen der tschechoslowakischen Diplomatie vor den Gerichten verhandelt. Die Klagen der deutschen Großgrundbesitzer konnten in den meisten Fällen außergerichtlich beigelegt werden. Die tschechoslowakische und die deutsche Seite waren beide bereit, eine Kompromissvereinbarung zu schließen. Der Vertreter des deutschen Staats wirkte auf die reichsdeutschen Großgrundbesitzer ein, mit dem Staatlichen Grundstücksamt eine sog. Generalvereinbarung zu schließen, und daher wurden die Klagen nicht vor Gericht verhandelt. In der Tschechoslowakischen Republik wurde eine die deutsche Minderheit vertretende Gruppe ins Leben gerufen. Diese sog. Völkerbundliga brachte in Genf Petitionen ein und erreichte mehrere persönliche Besuche von Vertretern der Minderheitensektion des Völkerbunds. Trotzdem gelang es ihr nicht, größeren Einfluss zu erlangen, trotzdem bereitete sie den Boden für die Sudetendeutsche Partei vor. Vor dem tschechoslowakisch-ungarischen Schiedsgericht (THT) komplizierten sich die Verhandlungen. Zwischen der Tschechoslowakischen Republik und Ungarn kam es zu Streitigkeiten. Vor Gericht wurde auch der Besitz der Habsburger behandelt. In dieser Angelegenheit koordinierte die tschechoslowakische Diplomatie ihr Vorgehen mit den Staaten der Kleinen Entente.

Kristýna Kaucká

**The First Czechoslovak Land Reform and the League of Nations.
Property rights disputes with the German and Hungarian landed
gentry**

Summary

The submitted study looks at the mixed arbitration tribunals which were set up on the basis of the Treaty of Versailles. The duty of these tribunals was to settle disputes between individual states. The study looks at the Czechoslovak-German Arbitration Tribunal (TAT) and the Czechoslovak-Hungarian Arbitration Tribunal (THT). Internationally, the Czechoslovak government defended their view that the mixed tribunals had insufficient jurisdiction to arbitrate disputes on agrarian reform. Despite the efforts of Czechoslovak diplomacy, these disputes were nevertheless discussed at the tribunals. In most cases, the suits of German landed gentry were solved outside the court. The Czechoslovak and German parties were both willing to come to a compromise settlement. Representatives of the German state pushed the German landed gentry to close so-called General Agreements with the State Land Office so that disputes did not have to be brought before a tribunal. A group was established in Czechoslovakia representing the German minority. This Völkerbundliga submitted a petition to Geneva and undertook a number of personal visits to representatives of the League of Nations' minorities department. Despite this, they were unable to achieve greater influence, although they laid the ground for the arrival of Sudetendeutschen Partei. Proceedings in front of the Czechoslovak-Hungarian Mixed Tribunal (THT) became more complicated. There were disputes between the Republic of Czechoslovakia and Hungary. Property of the Habsburgs was also dealt with by the tribunal. In this matter, Czechoslovak diplomacy mutually corrected the procedure with the states of the Little Entente.

Lukáš Novotný

Cesta ke vstupu německých ministrů do československé vlády v roce 1926. K problému vnímání německého aktivismu v Československu ze strany rakouského vyslanectví v Praze¹

The path to German ministers joining the Czechoslovak government in 1926. On the issue of the perception of German activism in Czechoslovakia from the Austrian legation in Prague

This study is based on an analysis of unpublished sources of Austrian, and to a lesser extent Czech, provenance, and it analyses the perception of one stage of German activism held by the Austrian envoy in Prague, Ferdinand Mark (1881–1947) over the period from the parliamentary elections in November 1925 until German ministers joined the Czechoslovak government in October 1926. Over the period looked at, the internal political situation in the CSR was transformed following the elections, which showed that the previous all-nation coalition of parties was exhausted and could be replaced with co-operation based on the common points in the programmes of Czech and German parties (agrarian and Catholic parties). Ferdinand Mark was an experienced diplomat and his reports for Vienna were marked by sober and factual assessments of the political situation in Czechoslovakia. The Austrian envoy considered the evolving Czech-German co-operation a positive act which could help change the perception of the Republic as a nation state where national minorities were sidelined. He subsequently welcomed the nationally-mixed cabinet as a pacification of the political situation in the CSR.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, activism, Czech-German relations, Austrian legation in Prague, national minorities

¹ Tento text vznikl v rámci Studentského grantového systému *Rakouské vyslanectví v Praze a jeho vnímání německého aktivismu v Československu v letech 1920–1926* (SGS–2014–031), řešeného na Katedře historických věd FF ZČU v Plzni.

Úvod

S koncem první světové války na podzim roku 1918 se zhroutil starý evropský pořádek. Začátek nové epochy v dějinách Evropy radikálně proměnil i politickou mapu středoevropského prostoru. Rakousko-uherské soustátí se rozpadlo a na jeho základech byly ustaveny tzv. nástupnické státy.² Dne 28. října 1918 vyšlo „*Provolání Národního výboru Československého o samostatnosti československého státu*“, kterým byl formálně vyhlášen vznik nového státního útvaru.³ V Národním výboru se od 28. října do 14. listopadu 1918 spojovala jak moc zákonodárná, tak moc výkonná. Hlavní moc soustředila ve svých rukou pětice mužů: Antonín Švehla, Alois Rašín, František Soukup, Jiří Stříbrný a Vavro Šrobár. Národní výbor přijal do 14. listopadu celkem sedmáct zákonů, dočasně kodifikujících ústavněprávní mantinely fungování nového státu.⁴

Na své poslední schůzi pak Národní výbor 13. listopadu 1918 projednal a schválil prozatímní ústavu, která byla vyhlášena o den později (zákon č. 37/1918 Sbírky zákonů a nařízení státu československého).⁵ Národní výbor se na jejím základě změnil na jednokomorové Národní shromáždění. Hovoří se o Revolučním Národním shromáždění (RNS), které zasedalo až do dubna 1920. Zástupci národnostních menšin v RNS nezasedali, neboť odmítali existenci nového státu i účast v jeho orgánech. Je ovšem potřeba přiznat, že „*čeští politici Němce do RNS nezvali a byli rádi, že je bojkotují*“.⁶ Zákon č. 11/1918 Sb. z. a n. ostatně hovořil „*jménem československého národa*“ a RNS jeho jménem, jako státního národa, vystupovalo. Maďaři a především Němci, kterých žilo v novém státě víc než Slováků, byli považováni za národnostní menšinu. Právě obavy z obstrukcí a nemožnosti dosažení potřebné většiny k přijetí především ústavních zákonů hrály důležitou roli při neúčasti národnostních minorit v Revolučním Národním shromáždění.

² Václav Kural píše o partikularizaci středoevropského regionu na řadu „*malých, tzv. nástupnických států, co do velikosti sice nestejných, vcelku rovnomocných, leč ne právě mocných, formálně národních, svou strukturou však de facto národnostních*“. Václav KURAL, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938)*, Praha 1993, s. 7.

³ Zatím nedošlo k určení formy nového státu. Slavnostní vyhlášení republiky proběhlo až 14. 11. 1918 na první schůzi Revolučního Národního shromáždění.

⁴ Antonín KLIMEK, *Počátky parlamentní demokracie v Československu*, in: Jaroslav Valenta – Emil Voráček – Josef Harna (eds.), *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Sborník z mezinárodní vědecké konference, 1, Praha 1999, s. 113.

⁵ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého* (dále jen Sb. z. a n.), roč. 1918, s. 30–31.

⁶ Jan RYCHLÍK, *Ústava ČSR z roku 1920 – historické souvislosti*, in: Marek Loužek (ed.), *Československá ústava 1920. Devadesát let poté*, Praha 2010, s. 49.

Německá menšina⁷ tvořila po staletí neoddelitelnou součást obyvatelstva historických zemí Československa, tj. Čech, Moravy a Slezska. Sami Němci se označovali za české, moravské nebo slezské Němce. Důležitým mezníkem se stal revoluční rok 1848, který znamenal konec bohemismu, „*tj. nacionálně neutrálního českého (böhmisch) zemského patriotismu*“.⁸

K vyhranění sudetoněmecké národní identity (označení *Deutschböhme* ustoupilo do pozadí a do obecného povědomí přešlo označení *Sudetendeutsche*⁹) přispěl vznik Československa v roce 1918, resp. nenaplněná očekávání sudetských Němců, kteří doufali ve vítězství Centrálních mocností ve válce. Po jejich porážce se situace změnila. Realita prohrané války a vznik Československa, resp. potvrzení jeho hranic na mírové konferenci ve Versailles, přiměly české a moravské Němce, aby začali vystupovat jako jedna národnostní skupina. „*Až odtud se tedy datuje zvláštní sudetoněmecká identita*“, napsal Jaromír Loužil.¹⁰

Ta však v novém státě byla spíše nejprve programem než skutečností. Sudetští Němci se sice považovali za součást německého národa, ale tápali, zda se připojit k Rakousku či Německu. Politika Berlína ve dvacátých letech 20. století se navíc omezovala pouze na podporu nepolitických akcí; německá vláda se zásadnější konfrontaci s československým kabinetem vyhýbala.¹¹

⁷ Podrobněji k postojí německé menšiny ke vzniku ČSR srov. Andrej TÓTH – Lukáš NOVOTNÝ – Michal STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?*, Praha 2012, s. 32–39.

⁸ Jaromír LOUŽIL, *Národní identita, domov a vlast sudetských Němců*, in: Eva Malířová (red.), *Češi a Němci, historická tabu*, Praha 1995, s. 87.

⁹ Geograficky označovala oblast Sudet jen severní pohraniční oblasti českých zemí. „*Jako termín politický, označující všechny Němce v českých zemích a následně území jimi obývané, bylo toto slovo ve větší míře používáno až ve třicátých letech*.“ Matěj SPURNÝ (ed.), *Sudetské osudy*, Praha 2006, s. 11.

¹⁰ J. LOUŽIL, *Národní identita*, s. 88.

¹¹ Německý ministr zahraničí Gustav Stresemann dokonce v květnu 1926 odmítl oficiální setkání se sudetoněmeckými politiky z Československa. Srov. *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag. Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen Republik* (dále jen *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag*), Teil II. Vom Kabinett Beneš bis zur ersten übernationalen Regierung unter Švehla 1921–1926. Berichte des Gesandten Dr. Walter Koch. Ausgewählt, eingeleitet und kommentiert von Manfred ALEXANDER, Veröffentlichungen des Collegium Karolinum, Band 49/II, München 2004, Stresemanns Ablehnung eines Treffens mit sudetendeutschen Politikern, Berlin, den 4. Mai 1926, Nr. A 67, s. 768–769. „*Od podpisu Saint-Germainskej zmluvy až do septembra 1938 nijaká nemecká vláda, bez rozdielu politickej orientácie, neukázala ani najmenší záujem, priamy ani nepriamy o osud nemeckej menšiny v Československu, hoci táto patrila k najaktívnejším a najmenej submisívnym menšinám*“, tvrdí Bohumila Ferenčuhová a poukazuje na rozdílnou politiku Berlína vůči německé menšině například v Polsku. Bohumila FERENČUHOVÁ, *Pablo de Azcárate a menšinový problém v bývalom Československu*, in: Peter Száraz (ed.), *Španielsko a stredná Európa. Minulosť a prítomnosť vzájomných vzťahov*, Bratislava 2004, s. 61.

Nový československý stát¹² změnil dosavadní postavení německých subjektů v politickém systému. Dosud privilegované německé politické strany se najednou ocitly v pozici zástupce národnostní menšiny, která navíc ve své převážné většině nový státní útvar odmítala. K podobnému postoji se zpočátku připojily všechny německé politické strany a teprve postupným vývojem se podařilo alespoň část z nich získat pro spolupráci se státními orgány – jednalo se o Svaz zemědělců (Bund der Landwirte, BdL), Německou křesťanskosociální lidovou stranu (Deutsche christlichsoziale Volkspartei, DCV) a o Německou sociálně demokratickou stranu dělnickou v Československé republice (Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei in der Tschechoslowakischen Republik).

Cílem článku je na základě nevydaných pramenů analyzovat vnímání německého aktivismu ze strany rakouského vyslanectví v Praze, konkrétně od parlamentních voleb v listopadu 1925 do vstupu dvou německých ministrů do československé vlády v říjnu 1926.

Jako zlomový okamžik se s ohledem na německý politický aktivismus jeví parlamentní volby, které proběhly 15. listopadu 1925 a změnily mocenské poměry na československé politické scéně. V sudetoněmeckém stranickém spektru se nejsilnějšími subjekty staly aktivistickou koncepci spolupráce¹³ zastávající Bund der Landwirte a Deutsche christlichsoziale Volkspartei. Svaz zemědělců získal 571 198 hlasů, což mu vyneslo 24 mandátů,¹⁴ křesťanští sociálové obdrželi 314 440 hlasů, což se rovnalo 13 mandátům. Němečtí sociální demokraté se museli spokojit s 411 040 hlasy a 17 mandáty.¹⁵ Na základě výsledků voleb vznikla 9. prosince

¹² „Ačkoli Československá republika vznikla na základě antagonismu k mnohonárodnostní habsburské monarchii, odrážely se v její rozmanitosti dřívější poměry mnohonárodnostního státu – jen v menším měřítku a s obráceným znaménkem...“ Martin SCHEUERMANN, *Minderheiten-schutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*, Marburg 2000, s. 149.

¹³ K problému německého aktivismu srov. například Jörg KRACIK, *Die Politik des deutschen Aktivismus in der Tschechoslowakei 1920–1938*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien 1999 nebo Lukáš NOVOTNÝ, „Na pana Špinu profesora si dejte v Praze též pozor, jest to Čech rozený, ale škodlivý teď Němec.“ *K činnosti čelného představitele německého aktivismu v první Československé republice Franze Spiny*, Historica Olomucensia (Sborník prací historických XXXII), 44, 2013, s. 99–113.

¹⁴ BdL kandidoval v koalici s Německou živnostenskou stranou (Deutsche Gewerbetarbei-tei) a Maďarskou národní stranou (Magyar Nemzeti Párt). Pět mandátů pak připadlo Maďarské národní straně. Srov. *NS RČS v prvním desetiletí*, Praha 1928, s. 1202–1203.

¹⁵ A. TÓTH – L. NOVOTNÝ – M. STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938*, s. 662–663.

1925 vláda tzv. všenárodní koalice premiéra Antonína Švehly,¹⁶ která nevydržela ani do následujícího jara a již kvůli brzkému odchodu sociálních demokratů a národních socialistů nahradila 18. března 1926 úřednická vláda Jana Černého, za jejíhož fungování se utvářela nová koalice občanských stran. Poprvé od konce války se totiž vyskytla možnost vytvořit vládu bez socialistických stran, jež by byla založena na spolupráci nelevicových subjektů, a to i zástupců německé či maďarské menšiny. Dosavadní kabinet se vždy skládaly pouze z československých stran, jejichž programy se samozřejmě lišily a jejichž koalice nebyla příliš pevná.¹⁷

Československo-rakouské vztahy nebyly po skončení první světové války zrovna srdečné a jejich zlepšení nastalo teprve až po uplynutí jisté doby od podpisu mírové smlouvy v Saint-Germain-en-Laye.¹⁸ Již v roce 1918 se diplomatickým zástupcem v Československé republice stal Ferdinand Marek, nejprve na pozici vedoucího úřadu rakouské mise, oficiální předání pověřovacích listin a změna jeho diplomatického ranku na post vyslance se odehrála až 11. dubna 1922 na zámku v Lánech.¹⁹ Marek se stal díky svému dlouhému působení v Praze opravdovým znalcem československé politické scény a zároveň navázal vřelé vztahy například i s Tomášem Garriguem Masarykem.

¹⁶ „Byl to jasný kompromis, provizorium, o jehož stabilitě si nikdo nedělal velkých iluzí,“ jak správně konstatovali Jaroslav Česár a Bohumil Černý. Jaroslav ČESÁR – Bohumil ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938. Díl I. (1918–1929)*, Praha 1962, s. 343.

¹⁷ Již na konci února 1926 se proto představitelé německého aktivismu (Franz Spina, Robert Mayr-Harting a Franz Jesser) sešli s německým vyslancem v Praze Walterem Kochem, jemuž oznámili, že dosavadní negativistická politika německých stran je kontraproduktivní a že oni jako zástupci směřodatných politických stran hodlají nadále vykonávat roli standardní parlamentní opozice a loajální menšiny. Němečtí politici však hodlali své stanovisko konzultovat s Berlínem, konkrétně s ministrem zahraničí Gustavem Stresemannem. Pokud by jeho názor vyzněl kladně, byli ochotni pokračovat v nastoupeném kurzu. *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag*, Teil II, Bitte der Aktivisten um Unterstützung durch das Deutsche Reich, Deutsche Gesandtschaft an das Auswärtige Amt, Prag, den 27. Februar 1926, Nr. 186, s. 483. O vztahu českých Němců a Prahy jednali na konci roku 1925 i Edvard Beneš a Kamil Krofta se státním tajemníkem německého Zahraničního úřadu Carlem von Schubertem. Antonín KLIMEK, *Velké dějiny zemí Koruny české, XIII., 1918–1929*, Praha–Litomyšl 2000, s. 499.

¹⁸ Nejnověji k československo-rakouským vztahům a jejich složitým peripetiím po roce 1918 srov. Ota KONRÁD, *Nevyvážené vztahy. Československo a Rakousko 1918–1933*, Praha 2012.

¹⁹ Herbert STEINER, *První rakouský vyslanec v Praze Ferdinand Marek. Jeho osudy v letech 1938–1947*, Praha 1995, s. 15. Marek setrval v Československu celé meziválečné období, což bylo a je v diplomatických službách nevídané. K počátkům československo-rakouských vztahů srov. Koloman GAJAN, *Československo-rakouské vztahy a politika ČSR ve světle diplomatických dokumentů Ferdinanda Marka (1918–1922)*, Slezský sborník, roč. 103, č. 3, 2003, s. 221–232.

Rakouský vyslanec navázal přátelské styky i s mnoha českoněmeckými politiky. V červnu 1925 se například sešel s profesorem Brunem Kafkou²⁰ z Německé demokratické svobodomyšlné strany (Deutsche demokratische Freiheitspartei). Oba muži spolu hovořili o Kafkově pozitivním názoru na případný anšlus Rakouska k Německé říši. Kafka se podle Markových informací sešel i s britským vyslancem Georgem Clerkem, jenž mu přiznal, „že i značná část anglického veřejného mínění věří v připojení Rakouska k Německu a neodmítá to“. Clerk však zároveň dodal, že v současné době není z mnoha důvodů možné, aby vláda Jeho Veličenstva vyjádřila tento názor veřejně.²¹

Jistě zajímavá konverzace Marka a Kafky o problému anšlusu přinesla pro rakouského vyslance potvrzení britského názoru na tuto otázku. I když se jednalo o soukromý rozhovor britského diplomata a českoněmeckého poslance, nejednalo se pouze o jeho privátní názor; podobné stanovisko zastávala nezanedbatelná část britských politických elit.²²

Rakouské vyslanectví a Ferdinand Marek československé volby na podzim 1925 samozřejmě pozorně sledovali. Jejich výsledek podle vyslancova názoru v žádném případě nepřinesl očekávané vyřešení vnitropolitické situace, naopak znamenal oslabení pozic vládnoucí koalice. V úvodní pasáži zprávy ministru zahraničí Heinrichu Matajovi pak Marek napsal, že ani čtyři dny po volbách ještě nejsou uzavřena všechna skrutinia, a že proto není možné informovat o přesných počtech mandátů pro jednotlivé strany,²³ avšak podle neoficiálních výsledků je jasné, „že vláda ‚Pětky‘ nemůže zůstat ve své staré podobě, protože 5 stávajících koaličních stran má v poslanecké sněmovně menšinu“,“ dodal.²⁴ Marek se při hodnocení voleb nevyhnul ani komentáři ztráty sociálních demokratů, a to jak českých, tak německých a naopak informoval o ziscích agrárních a klerikálních stran. Musel rovněž konstatovat, že na československé politické scéně panuje chaos a že se neví, jak se

²⁰ Bruno Kafka i jeho strana patřili k propagátorům německého aktivismu. Srov. J. ČESAR – B. ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran*, s. 307.

²¹ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Abteilung Archiv der Republik (dále jen OeStA/AdR), Auswärtige Angelegenheiten 1918–2005 (dále jen AAng), Österreichische Vertretungsbehörden im Ausland 1. Republik, 1893–1945 (dále jen ÖVB), Prag, Gesandtschaft, 1919–1938, Karton (dále Kt.) 16, Berichte, Weisungen 1925 (IV) –1926 (I), Zl. 93/Pol, Prag, am 16. Juni 1925, nestránkováno.

²² Vyslanec Clerk se v červnu 1925 sešel s prezidentem Masarykem. Oba muži spolu hovořili o pozici Velké Británie v Evropě i o československých vnitropolitických událostech. Britský diplomat absolvoval i rozhovor s Brunem Kafkou, kdy se bavili o vztazích mezi Čechy a Němci. Vzájemný poměr obou etnik je nyní lepší, než když vzniklo Československo, konstatoval podle Clerka Kafka. The National Archives, London, Kew, FO 371/10674, C 8043/256/12, Sir G. Clerk to Mr. Austen Chamberlain, Prague, June 11, 1925, ff. 288–289.

²³ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB 1Rep Prag, Kt. 16, Zl. 180/Pol, Prag, am 19. November 1925, nestránkováno.

²⁴ Tamtéž.

bude dál vládnout. Odmítl však myšlenku úřednické vlády a předpokládal, že bude pokračovat stávající sestava stran, a neočekával vstup německých politických subjektů do vládních lavic.²⁵ Při podrobnějším rozboru situace v německém politickém táboře musel rakouský vyslanec přiznat, že po nezvolení Rudolfa Lodgmana von Auen v prvním skrutiniu²⁶ a dalších významných osobností ztratili českoslovenští Němci nejspolehlivější politiky. Na druhé straně uznal, že hlavní slovo budou nyní udávat zastánci umírněného kurzu vůči Hradu i vládě. „*Snahy prezidenta Masaryka a Dr. Beneše o nastolení takové situace, kdy by bylo konečně možné přizvat Němce do vlády, a vytvořit tak kabinet s širší politickou podporou, by nyní mohly být úspěšné, tím spíše, že největší odpůrci této myšlenky, národní demokraté s Dr. Kramářem, oslabili v nové sněmovně o 5 mandátů,*“ uzavřel pak Marek své hodnocení listopadových voleb v Československu.²⁷

Rakouský vyslanec vcelku správně odhadl budoucí vývoj, když naznačil možnost nějaké kabinetní kooperace i německých politických stran, přirozeně těch aktivistických. V tuto chvíli se samozřejmě jednalo o bezprostřední povolební názor, ale výsledky voleb naznačovaly možnost vytvoření odlišné vládní sestavy (z hlediska národnostního složení ministrů), než jaká řídila zemi od prvních parlamentních voleb v roce 1920; s výjimkou úřednické vlády, jež zemi spravovala od září 1920 do září 1921.²⁸

Ferdinand Marek pak na konci listopadu 1925 informoval Vídeň o konečných výsledcích voleb, kdy potvrdil své předchozí odhady – ztráta hlasů pro sociální demokraty (jak československé, tak německé), posílení komunistů a ústup národních demokratů. Zopakoval zároveň volební neúspěch stran vládní koalice;²⁹ v důsledku voleb totiž došlo ke ztrátě parlamentní většiny a Antonín Švehla musel hledat její obnovení. Rakouský vyslanec dále napsal, že z propadu hlasů pro vládní strany je v první řadě obviňován Edvard Beneš, který prý vede „politiku ulice“ a jenž svým neuváženým postupem proti Vatikánu způsobil nárůst hlasů pro kato-

²⁵ Tamtéž. Marek se poté rozepsal o možných vládních kombinacích. Názor, podle něhož bude na československé politické scéně panovat chaos, sdílela podle hlášení československého vyslanectví v Rakousku i rakouská veřejnost. „*Pokud se týče německých stran, uznáván byl úspěch skupin aktivistických,*“ dodávala zpráva. Archiv Ministerstva zahraničních věcí (dále jen AMZV), VIII. sekce, fond Zahraniční úřad (dále jen ZÚ) Rakousko, vyslanectví Vídeň 1918–1939, Kt. 20, XI. řádná zpráva politická vídeňského vyslanectví, č.j. 9800/25 dův., ve Vídni, dne 19. prosince 1925, s. 43.

²⁶ Rudolf Lodgman von Auen nebyl zvolen v prvním skrutiniu do senátu, a proto z dalších kol odstoupil, rezignoval na post předsedy Deutsche Nationalpartei a stáhl se do ústraní.

²⁷ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 16, Zl. 180/Pol, Prag, am 19. November 1925, nestránkováno.

²⁸ Kabinet, který řídil Edvard Beneš, měl charakter poloúřednické vlády.

²⁹ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 16, Zl. 184/Pol, Prag, am 28. November 1925, s. 1–2; o výsledcích voleb srov. s. 3–7.

lické strany. Ministr zahraničí musel údajně slíbit Antonínu Švehlovi, že se přestane vměšovat do vnitřních poměrů politických stran a že se bude věnovat svému rezortu, dodal Marek. Vláda se bude opírat pouze o malou parlamentní většinu, pokračoval vyslanec, a poté se věnoval potenciálnímu obsazení ministerských křesel.³⁰ Při hodnocení výsledku německých stran Marek správně konstatoval nárůst hlasů pro BdL, ale při hodnocení německého aktivismu a možné vládní spolupráce vyjádřil jistou skepsi. Kritizoval především neschopnost německých stran se dohodnout na společném působení a postupu v parlamentu, což považoval pro budoucí vývoj za velmi důležité.³¹

První povolební komentáře Ferdinanda Marka tedy možnost prosazení se německých aktivistických stran na vládní úrovni nenaznačovaly; vyslanec je ve své výše uvedené zprávě dokonce ani nezmiňoval. Na druhé straně bylo příliš brzy na nějaké zásadní kroky ze strany německého politického spektra.³² Marek se podrobně věnoval spíše sporům na československé vnitropolitické scéně a předpokládal, že bude velmi obtížné sestavit životaschopnou vládu na půdorysu stávající koalice. Dokonce již naznačoval vznik úřednické vlády, resp. očekával, že nový, politický kabinet nebude mít dlouhého trvání.

V první lednové dekádě 1926 pak Marek konstatoval, že se stále častěji objevují hlasy volající po úpravě slovenské otázky a řešení vztahu k českým a moravským Němcům, což by podle jeho názoru mohlo přispět k vytvoření smysluplné a funkční vlády. Marek se domníval, že otázka německého aktivismu nemůže předcházet vyřešení česko-slovenského vztahu. Dodal rovněž, že z rozhovorů s některými aktivistickými politiky (neuvedl však, z jakých stran), vyplývá, že se případnému vstupu do kabinetu nebrání.³³ Rakouský vyslanec tak na počátku ledna 1926 poprvé vážně naznačil možnost vstupu německých ministrů do vlády, i když pouze mlhavě psal o rozhovorech a neuváděl žádná jména, případně politické strany.

Poté, co československá vláda poněkud překvapivě vydala 3. února 1926 prováděcí nařízení k jazykovému zákonu (předseda kabinetu Antonín Švehla je prosadil pravděpodobně proto, že politická situace v zemi nevyklučovala případný vstup zástupců německých stran do vlády a přijetí takového dokumentu by již

³⁰ Tamtéž, s. 7–8, 10–11.

³¹ Tamtéž, s. 12. V prosinci pak vyslanec informoval Vídeň, že výsledky voleb znamenají jednoznačnou porážku Hradu a představ prezidenta republiky a že nastolily dva ožehavé problémy – slovenskou otázku a postavení německé menšiny. Srov. AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB 1Rep Prag, Kt. 16, Zl. 196/Pol, Prag, am 19. Dezember 1925, nestránkováno.

³² Franz Spina však například již v červnu 1921 vymezil hranice německého aktivismu: „[Aktivistická politika – pozn. aut.] *nevede boj proti českému národu, nýbrž proti vládnoucímu nacionalistickému režimu, předem neodmítá kompromis a fungování obou národů ve státě...*“ Jörg KRACIK, *Die Politik des deutschen Aktivismus*, s. 94.

³³ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB 1Rep Prag, Kt. 16, Zl. 5/Pol, Prag, am 6. Jänner 1926, nestránkováno.

nemuselo proběhnout tak hladce),³⁴ musel Ferdinand Marek reagovat. Informoval spolkového kancléře Rudolfa Rameka, že německé subjekty sdružené do Německého parlamentního svazu zatím nevydaly oficiální stanovisko, ale že si vyhradily právo je zaujmout. Po rozhovorech s jednotlivými politiky navíc nepovažoval za reálné, aby dospěli k jednotnému názoru. „*To, že německé politické strany nepřiměly vládu k vydání prováděcích nařízení, považují [zdejší – pozn. aut.] německé kruhy rovněž za porážku německé a maďarské politiky v Československu,*“ dodal vyslanec.³⁵ Poté rozvinul zajímavou tezi o nedostatku starosti německých poslanců o „jejich“ věc v Československu, ale na druhé straně je hájil tím, že Praha přislíbila Němcům, že bez jejich předběžného souhlasu k vydání nařízení nepřistoupí. Vláda je však nyní postavila před hotovou věc, konstatoval.³⁶

Vydání výše zmíněného prováděcího nařízení nastalo opravdu trochu nečekaně. Vnitropolitická situace naznačovala variantu možného vstupu Němců do vlády, což by přijetí dokumentu spíše znemožnilo; strany potenciální koalice by se na něm obtížně dohodly, a vyloučen by nebyl ani krach takového vládního projektu. Rakouský vyslanec také správně odhadl nejednotný postoj německých politických stran, které se zaměřovaly spíše na své problémy než na nalezení shody v tomto bodě.³⁷

³⁴ Sb. z. a n., roč. 1926. Vládní nařízení ze dne 3. 2. 1926, jímž se provádí ústavní zákon jazykový pro obor ministerstev vnitra, spravedlnosti, financí, průmyslu, obchodu a živností, veřejných prací a veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, pro veřejné korporace, podléhající těmto ministerstvům v republice Československé, jakož i pro úřady místní samosprávy, s. 57–76. Podrobněji srov. A. TÓTH – L. NOVOTNÝ – M. STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938*, s. 282–287; šířeji k problému jazykové otázky pak srov. Jaroslav KUČERA, *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*, München 1999.

³⁵ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Berichte, Weisungen 1926 (II–XII), Zl. 30/Pol, Prag, am 11. Februar 1926, nestránkováno.

³⁶ Tamtéž. Německé strany podle jeho názoru neučinily na půdě parlamentu nic, aby bylo prováděcí nařízení vydáno. O nezájmu Rakušanů ohledně jazykových nařízení informovalo i československé vyslanectví ve Vídni. Srov. AMZV, VIII. sekce, fond ZÚ Rakousko, vyslanectví Vídeň 1918–1939, Kt. 20, II. řádná zpráva politická vídeňského vyslanectví, č.j. 2010/26 dův., s. 41. Srov. rovněž Klaus KOCH – Walter RAUSCHER – Arnold SUPPAN (Hrsg.), *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938, Bd. 5, Unter der Finanzkontrolle des Völkerbundes, 7. November 1922 bis 15. Juni 1926*, Wien 2002, Nr. 820, Gesandter Marek an Bundesministerium für Äußeres, Prag, 7. Februar 1926, s. 479–480.

³⁷ Složitost celého problému si dobře uvědomoval i německý vyslanec v Praze Koch, když napsal: „*Jazyková otázka se nedá zcela vyřešit, podobně jako menšinová otázka. Spokojenou menšinu asi jen tak nenalezneme.*“ *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag*, Teil II. Die Sprachenfrage in der Tschechoslowakei, Deutsche Gesandtschaft an das Auswärtige Amt, Prag, den 21. Februar 1926, Nr. 185, s. 479. Srov. rovněž J. ČESAR – B. ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran*, s. 355.

Dne 17. března 1926 přijal Ferdinanda Marka prezident Masaryk a důvěrně mu sdělil, že už má seznam ministrů nové vlády, který ještě musí projednat s jednotlivými stranami. Rakouský vyslanec ve své zprávě do Vídně zároveň dodal, že zásadní problémy, s nimiž se současná koalice nedokáže vypořádat, představují agrární cla a kongrua; existuje ještě několik méně významných otázek, které však dokáže vyřešit nastávající úřednická vláda, dodal. Poté jednoznačně potvrdil všeobecný názor, že sociální demokraté nebudou hlasovat ani pro zvýšení agrárních cel, ani pro kongruu, a že si mohou dovolit luxus nebýt součástí vlády.³⁸ Důležitá část vyslancovy zprávy se týkala prezidentova politování nad tím, že prozatím nemůže počítat s účastí německých stran ve vládě. „*Prezidentovi se nelíbí, že Němci v Československu postrádají opravdového vůdce a že nemají nikoho, kdo by se odvážil sdělit voličům pravdu...*“, dodal Marek³⁹ a pokračoval důležitým sdělením, že se někteří němečtí poslanci důvěrně vyjadřují pro účast ve vládě a na řízení státních záležitostí, ale navenek se to nikdo neodváží říct. Franz Křepek byl odsunut do senátu, profesor Kafka se vyslovil poněkud chladně, Robert Mayr-Harting postrádá potřebnou autoritu a u Franze Spiny není jisté, zda se němečtí agrárníci konečně podřídí jeho vedení, zakončil rakouský vyslanec výčet významných (budoucích) německých aktivistů a jejich možnosti se postavit do čela německého politického spektra.⁴⁰

Poté, co v lednu 1926 Marek poprvé, i když v nejasných konturách, vážněji naznačil možnost vstupu německých ministrů do vlády, informoval o dva měsíce později spolkového kancléře Rameka o náladách v německém politickém táboře v Československu. Z jeho zprávy vyplynula skrytá ochota části poslanců podílet se na vládě, jež však prozatím postrádala nadstavbu v podobě otevřeného vystoupení (na druhé straně je třeba dodat, že Spina nebo Mayr-Harting již od února jednali o svém potenciálním vládním angažmá s německým vyslancem Kochem⁴¹).

O den později (19. března) pak už mohl rakouský vyslanec napsat, že prezident Masaryk jmenoval úřednický kabinet, a dodal, že se sice očekával pád stávající vládní sestavy, ale nakonec přišel tento krok docela náhle. Marek musel konstatovat známý fakt, podle něhož již stávající koalice nedokázala efektivně spravovat zemi.⁴² Rakouský vyslanec informoval spolkového kancléře o jednáních, která spolu vedli Milan Hodža a zástupci BdL a DCV (Spina a Mayr-Harting) a jejichž

³⁸ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 48/Pol, Prag, am 18. März 1926, nestránkováno.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ Srov. poznámku 17.

⁴² Jako hlavní viníky označil české sociální demokraty. Podrobněji srov. AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 50/Pol, Prag, am 19. März 1926, nestránkováno. Srov. rovněž A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 515.

smyslem bylo najít v těchto subjektech případné adepty, „*jež by za určitých okolností mohli vstoupit do vlády*“. Marek dospěl k jednoznačnému závěru, že zde je potřeba hledat zárodky případné budoucí konzervativní vlády, která by se skládala z českých a německých agrárníků, tří klerikálních stran (lidovci, němečtí křesťanští sociálové a HSLS) a možná národních demokratů a živnostníků. „*Tento systém by však znamenal vyhlášení otevřeného boje prezidentu republiky, Dr. Benešovi, prostě těm, kteří se označují za skupinu Hradu*“, dodal.⁴³

Rakouský diplomat si, vzhledem ke svým zkušenostem a době, po kterou v Praze působil, uvědomoval, že nastalá kombinace může znamenat důležité vnitropolitické posuny, byť se v tuto chvíli jednalo o pouhé spekulace, na druhé straně však podložené pozorováním a rozhovory s různými politiky. Úřednický kabinet je zcela v režii prezidenta, tvrdil, a případná pravicová vláda by se s ním jistě dříve či později dostala do sporu. Další otázkou zůstával podle jeho názoru osud ministra zahraničí Beneše, neboť kabinet občanských stran by si mohl najít svého kandidáta. Jako zásadní bod se však jevila skutečnost možné účasti Němců ve vládě.

O měsíc později musel rakouský vyslanec konstatovat téměř permanentní krizi na československé vnitropolitické scéně, kdy spolu politické strany nebyly podle jeho názoru schopné komunikovat. Hlavní otázky doby, agrární cla, platy úředníků nebo reforma daní se v tento okamžik nedají řešit na parlamentní půdě, napsal Marek. Stávající situace měla podle něj tři varianty řešení – návrat k všenárodní koalici českých (československých) stran, pozvání Němců do vlády, nebo nové volby. „*O tom, zda je spolupráce s německými stranami a Slováky možná, si však vládní kruhy zatím nevytvořily jasný obrázek*“, popsal tápání odpovědných míst.⁴⁴ Z hlediska německého aktivismu pak potvrdil nerozhodnost obou táborů, jak českého, tak německého, kdy si obě skupiny vyjasňovaly pozice.

V červnu⁴⁵ pak rakouský vyslanec psal o sestavení česko-německo-maďarské většiny v parlamentu, která schválila zákon o clech: „*Přijetím zákona o clech v československém Národním shromáždění nastal historický okamžik. Poprvé od vzniku československého parlamentu byl přijat zákon hlasy českých, německých a maďarských stran, a to proti vůli několika „státotvorných“ skupin (českých sociálních*

⁴³ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB 1Rep Prag, Kt. 17, Zl. 50/Pol, Prag, am 19. März 1926, nestránkováno.

⁴⁴ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB 1Rep Prag, Kt. 17, Zl. 59/Pol, Prag, am 9. April 1926, nestránkováno. Marek se poté pustil do úvah o krizi, která podle jeho názoru a informací, které slyšel, hrozila přerůst v krizi samotného státu. O několik dní později potvrdil obtížnou situaci Černého kabinetu a dodal, že předseda vlády musí svádět těžké boje s politickými stranami.

⁴⁵ „V květnu 1926 proběhly sjezdy nyní hlavních sloupů německého aktivismu: strany agrární a křesťanskosociální, i sjezd živnostníků. Schválily postupy parlamentních zastoupení, přesto k možnosti vstupu do vlády mlčely, resp. obecně se vyslovily pro pokračování opozice.“ A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 549; srov. rovněž J. ČESAR – B. ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran*, s. 366–367.

demokratů a národních socialistů).“⁴⁶ Podle Marka se jednalo o jasný důkaz o poklesu efektivitu dosavadní všenárodní koalice. Rakouský vyslanec se poté pustil do poměrně důležité kombinace o osudu státu, jenž měl podle jeho názoru před sebou volbu mezi dvěma cestami – buď národněpolitické úspěchy na úkor klidného vývoje, nebo uznání potřeb všech ve státě a klidný a přímočarý vývoj. „*Pokud všechny dosavadní náznaky nelžou, tak se československá vnitřní politika nachází na cestě k pozvolné proměně národního státu ve stát národnosti [...] Oboustranně se patetované státotvorné strany (dokonce i národní demokraté) spojily s ‚neloajálními‘ státy nepřátelskými stranami, a potvrdily tím krásnou propagandu o ‚neloajalitě‘ Němců a Maďarů,*“ uzavřel vyslanec svůj velmi důležitý postřeh.⁴⁷ Zamyslel se rovněž nad podle jeho názoru dávným přáním prezidenta Masaryka vytvořit z ČSR národnostní stát, ale ne na základě dohody občanských stran, nýbrž pod vedením rudo-zelené koalice v čele s Antonínem Švehlou, jak dodal. Marek poté označil prezidenta Masaryka za známého sociálního demokrata, jemuž se současné legislativní kroky parlamentu jistě nelíbí.⁴⁸

Rakouský vyslanec vnímal jako aktivního tvůrce nynější rodící se národnostně smíšené koalice bývalého ministra zemědělství Milana Hodžu, jehož umístil do pravicové části agrární strany a který podle jeho názoru využil nepřítomnosti Antonína Švehly, „*aby strhl vedení strany v této otázce na sebe*“.⁴⁹ Co však měly německé subjekty za svou podporu dostat, nebylo zatím podle jeho názoru jisté. Poté vyslovil myšlenku, jež se potvrdila při vstupu aktivistů do vlády v říjnu, když napsal, že pravděpodobně neexistuje jasně definovaná odměna za německé hlasy, nýbrž že se jedná o širěji pojatou politiku ústupků, jejíž výsledky se teprve projevují.⁵⁰ Rakouský vyslanec rovněž neopomenul zmínit skutečnost, že vůdci BdL

⁴⁶ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 88/Pol, Prag, am 21. Juni 1926, nestránkováno. Srov. A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 541; J. ČESAR – B. ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran*, s. 361.

⁴⁷ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 88/Pol, Prag, am 21. Juni 1926, nestránkováno. O možnosti vzniku vlády za účasti německých stran informovala i *Deutsche Presse*. J. ČESAR – B. ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran*, s. 362.

⁴⁸ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 88/Pol, Prag, am 21. Juni 1926, nestránkováno.

⁴⁹ Tamtéž. Hodža podle Marka odsunul Švehlu na druhou kolej. Není však jasné, zda se jednalo o nevědomý krok nebo zda bývalý premiér, vzhledem k blížící se prezidentské volbě, pouze taktizuje, dodal vyslanec. Srov. rovněž Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky (1918–1938). Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*, Praha 2003, s. 389.

⁵⁰ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 88/Pol, Prag, am 21. Juni 1926, nestránkováno.

a DCV, Spina a Mayr-Harting, přiměli i radikální křídla obou stran, aby hlasovala jednotně s ostatními poslanci a aby podpořila předložené zákony.⁵¹

Markova červnová zpráva byla v mnohém ohledu velmi důležitá. Rakouský vyslanec v ní nejen informoval Vídeň o formování koalice občanských stran jdoucí napříč dosavadním striktním národním dělením v obou komorách Národního shromáždění, to vše za paralelní existence prezidentem instalovaného úřednického kabinetu, ale i o výhledu jmenování nové politické vlády, kdy nepokryté předpokládal vznik pravicového kabinetu, složeného i z německých politických stran. Situace však přesto vypadala značně nepřehledně a Marek musel rovněž konstatovat, že vytváření celně-kongruové koalice jde proti plánům prezidenta republiky.

Rakouský vyslanec zopakoval svá slova o několik dní později, když informoval kancléře Rameka o důvěrných zprávách z českého i německého politického poslaneckého tábora, jež potvrdily, že se v současné době nejedná o dočasné česko-německé sblížení kvůli ad hoc problému, nýbrž o snahu rozvinout zásadnější debatu o národnostním vyrovnání. „*Nad tím již existuje – jak mi tyto kruhy sdělily – předběžná jasná dohoda mezi německým Svazem zemědělců a českými agrárníky a mezi německými křesťanskými sociály a katolickou lidovou stranou,*“ dodal Marek.⁵² Poté pokračoval výčtem německých požadavků, které měla česká strana splnit. Jednalo se o – rozšíření školské autonomie; zemská školní rada v Praze měla obdržet své dřívější pravomoci, jimiž disponovala před rokem 1918; měl být

⁵¹ Tamtéž. Dále uvedl, že společný parlamentní klub BdL, Německé živnostenské strany a Maďarské národní strany vydal prohlášení, podle něhož není do budoucna vyloučena jejich podpora dalším vládním předlohám. Podle Marka se jednalo o jednoznačný krok k potenciální užší politické spolupráci. Na druhé existují sporné věci, pokračoval vyslanec, u nichž je možné očekávat konec dosavadní česko-německé spolupráce – předloha vojenského zákona nebo návrh státního rozpočtu na rok 1927. „*Dosažení zamýšleného německo-českého vyrovnání* [Marek myslel především ústupky vlády v politické oblasti – pozn. aut.], *teré nastoluje řadu otázek, dalece překračuje rámec pouhého úřednického kabinetu a bude si muset počkat na ustavení budoucí parlamentní vlády,*“ vyslovil logický závěr. Tamtéž. Ve stejný den pak rakouský vyslanec psal o sestavení česko-německé parlamentní většiny složené z občanských stran na základě činnosti Milana Hodžy jako o faktu, s nímž se musí vypořádat jak prezident, tak ministr zahraničí Beneš. „*Pokud by měla současná většina občanských stran existovat a v nějakém pozdějším časovém horizontu sestavit vládu, nebyl by ovšem z jejího pohledu Dr. Beneš vhodným kandidátem pro post ministra zahraničí,*“ napsal doslova Marek. AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 90/Pol, Prag, am 21. Juni 1926, nestránkováno. Marek poté vypočítal, kdo všechno nemá Beneš v oblíbě; poměrně podrobně se ve své zprávě zabýval i jeho možnou demisí. Musel však rovněž dodat všeobecně známý fakt, že Masaryk jasně prohlásil, že Benešovu demisi nikdy nepřijme. Srov. tamtéž.

⁵² AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 93/Pol, Prag, am 24. Juni 1926, nestránkováno. Doplnil rovněž, že oba politické směry jednají sice odděleně, ale ve vzájemné shodě, a že je velmi obtížné se dostat k nějakým ověřeným informacím. „*I Peroutka 1. července psal, že nesocialistické strany nejeví ochotu vzdát se, čeho dosáhly.*“ A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 542.

znovuzaveden lex Perek,⁵³ tedy zavedení národnostního katastru, aby rodiče německých dětí museli své děti posílat do německých škol, přičemž i pro ně měla být zajištěna výuka v českém jazyce; při obsazování vyšších i nižších úřednických míst se měl brát ohled i na Němce; mělo dojít k sanaci německých bank a založen atd. Rakouský vyslanec zopakoval, že se v tuto chvíli jedná o nastolení požadavků, jejichž konečné vyřešení by měla přinést až regulérní vláda s politickým mandátem; i za účasti německých ministrů, jak ihned dodal.⁵⁴

Na konci června 1926 už Milan Hodža podle Ferdinanda Marka neskrýval, že nastane vládní spolupráce Čechů, Slováků a Němců. Rakouský vyslanec označil podobné vyjádření za „jedno z nejvýznamnějších pro vnitropolitický vývoj“. Bývalý ministr zemědělství hovořil totiž o „konstruktivní politice, která již není utopií a jež se může z pouhého taktického spojení přetavit v politický svazek“. Odmítl však dosavadní orientaci na socialismus a vyslovil se pro spolupráci občanských stran.⁵⁵ Slovenský politik plédoval pro dorozumění se Slováky, podle Markova názoru především proto, že s Němci se už v podstatě dohodl; rakouský vyslanec neopomněl zmínit Hodžův odmítavý postoj vůči slovenské autonomii.⁵⁶

Poté informoval Vídeň, že se současný stav vyjednávání mezi českými a německými partnery dostal do stadia uzavření několika dokumentů, v nichž německé strany zformulovaly své požadavky a české strany jim poskytly přísliby jistých koncesí, resp. se zavázaly jim podle možností vyhovět. Prvně jmenovaní zopakovali svůj podle Marka minimální program (srov. zprávu z 24. června), o maximálním,

⁵³ Václav Perek (1859–1940), právník a politik. Lex Perek, zákon z 25. 11. 1905, který tvořil součást Moravského paktu, stanovoval, že děti měly navštěvovat takové školy, jemuž vyučovacímu jazyku rozuměly. Cílem zákona bylo zabránit odnárodňování dětí. K zákonu srov. např. Pavel MAREK, *Lex Perek a jeho osud*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.), *Moravské vyrovnání z roku 1905: možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*. Sborník příspěvků ze stejnojmenné mezinárodní konference konané ve dnech 10.–11. listopadu 2005 v Brně, Brno 2006, s. 117–128.

⁵⁴ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 93/Pol, Prag, am 24. Juni 1926, nestránkováno. Jako hlavní vyjednaváč za německou stranu se profilel prof. Spina, doplnil Marek a pokračoval tvrzením, že si němečtí vyjednaváci uvědomují, že asi jediný, kdo může celý plán zhatit, je Antonín Švehla, který podle názoru rakouského vyslance prosazoval dosavadní spolupráci českých stran. Spina proto navázal kontakty s vůdcem německých sociálních demokratů, ale Ludwig Czech nechce o spolupráci na bázi koalice občanských stran ani slyšet, „protože záchranu německé sociální demokracie vidí v opozici“, informoval kancléře Rameka vyslanec. Tamtéž.

⁵⁵ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 104/Pol, Prag, am 28. Juni 1926, nestránkováno. Hodža si neodpustil kritiku českých i německých sociálních demokratů, kteří se podle jeho názoru nikdy domluvit nedokázali.

⁵⁶ Tamtéž.

jak jej nazval a který tvořily problém válečných půjček, změna jednacního řádu parlamentu nebo jazyková nařízení, se dosud ještě ani nediskutovalo.⁵⁷

Bylo jasné, že výše zmíněný obsáhlejší program německých požadavků nebyl v tomto okamžiku prosaditelný. Proponovaná spolupráce části českého a německého politického spektra se nelíbila nejen Hradu, ale i zbylým politickým stranám (jak levici, tak národním demokratům) a přílišné národnostní ústupky mohly další eventuální kooperaci ohrozit, ne-li přímo zastavit. Navíc se, alespoň podle dosavadního průběhu jednání, ukazovalo, že cesta, již oba politické tábory nastoupily, je dlážděná spíše programovými shodami v konkrétních záležitostech (agrární cta nebo kongrua) než šířeji pojatým konceptem národnostního vyrovnání. Naznačovala to i prohlášení německých sociálních demokratů, kteří obě aktivistické strany obviňovali z čachrování se svými politickými zájmy.⁵⁸

O měsíc později musel rakouský vyslanec konstatovat, že stále ještě není jasné, zda se celně-kongruová koalice přetvoří v řádnou a stabilní vládu, když doslova napsal: „*Nevěřím, že by dnes někdo dokázal již s jistotou potvrdit, že německé strany bezpodmínečně vytvoří s českými pevnou vládní většinu, z níž by vzešel společný kabinet, tvořený Čechy, Slováky a Němci.*“⁵⁹ Dodal však, že žádná další smysluplná varianta neexistuje a že dokonce i na Hradě ji přijali s „*kyselem výrazem ve tváři*“. Rakouský vyslanec poté, díky své zkušenosti a kontaktům si to mohl dovolit, zavzpomínal na rozhovory s Edvardem Benešem, kdy si oba muži vyměňovali názory na spolupráci Čechů s Němci a kdy československý ministr zahraničí požádal Marka, ať tlumočí jeho názory dál mezi německé politiky. I v tomto případě Beneš odmítl vyslanci prozradit své postoje. S povděkem přijal fakt, že se němečtí aktivisté konečně rozhodli pro odpovědný krok, který může do budoucna napomoci vytvářet programově blízké vlády.⁶⁰

Na konci července 1926 mohl rakouský vyslanec v Praze konstatovat, že případné vládní angažmá dvou německých aktivistických stran sice nelze stoprocentně

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Tamtéž. Marek dodal, že jednání budou pokračovat i během parlamentních prázdnin, aby před zahájením podzimního zasedání bylo možné dospět ke hmatatelné dohodě.

⁵⁹ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB 1Rep Prag, Kt. 17, Zl. 118/Pol, Prag, am 23. Juli 1926, nestránkováno.

⁶⁰ Tamtéž. Marek zopakoval, že tři zásadní prubířské kameny pro česko-německou spolupráci v budoucnu tvoří rozpočet, předloha zákona o 18měsíční vojenské službě a prezidentská volba. Poté informoval kancléře Rameka, že německé strany budou pro rozpočet hlasovat, i když se o něm ještě bude jednat. U prodloužení vojenské služby ze 14 na 18 měsíců bude nalezený shody obtížnější, konstatoval vyslanec a dodal, že především BdL z něj není nadšena. U volby prezidenta nepředpokládal vážnější kontroverze. BdL a DCV doufaly podle Marka i v částečnou změnu zahraničněpolitické orientace a v užší spolupráci s „*německými sousedy*“. Tamtéž. Rakouský vyslanec v další části své zprávy spekoval nad ústupky českých míst, jež budou muset učinit, a ptal se sám sebe, kdo by je měl splnit. Současnou úřednickou vládu považoval v tomto ohledu za neperspektivní. Podrobněji srov. tamtéž.

deklarovat, na druhé straně však snesl dostatečný počet nepřímých důkazů (shoda na několika důležitých normách, neexistence žádného bodu, na němž by kooperace mohla ztroskotat, což bylo v tuto chvíli důležitější) pro názor, že se tak stane a že žádná jiná forma vlády nemá v tuto chvíli zajištěnou potřebnou podporu. S existencí takové vládní sestavy se podle jeho slov smířil i prezident republiky i ministr zahraničních věcí, její dosavadní odpůrci. Případné vládní angažmá německých stran lze proto v jistém smyslu vnímat jako jeden z dílčích názorových střetů na československé vnitropolitické scéně, jako jeden z disharmonických bodů mezi prezidentem a částí politického spektra.

O měsíc později se vyslanec Marek přihlásil s podrobnější zprávou o stavu vnitropolitické scény v Československé republice, v níž popsal mimo jiné dozvuky Gajdovy aféry. Poté se věnoval návratu Antonína Švehly z léčení a označil ho za jediného člověka, který povede budoucí parlamentní vládu. Doba fungování úřednického kabinetu se blíží ke konci, napsal vyslanec a dodal, že čeští sociální demokraté hodlají zůstat v opozici; tím tedy končí poslední naděje prezidenta republiky na vytvoření jiné vládní sestavy, než která se nyní formuje, konstatoval Marek.⁶¹ Poté uvažoval nad možností, že se ministry mohou stát i někteří odborníci (Engliš nebo Beneš), čímž by se podle jeho názoru mohla začít vytvářet atmosféra pro znovuzvolení T. G. Masaryka v příštím roce. Vyslanec se domníval, že Antonín Švehla kandidovat proti Masarykovi nebude, ale pokud by stávající hlava státu zemřela, „*případá v úvahu jako jeho jediný nástupce*“.⁶² Marek poté na závěr označil jako zásadní postoj německých občanských stran, protože v budoucí vládě budou zcela jistě existovat snahy o nezvolení T. G. Masaryka a odstranění Beneše z Černínského paláce.⁶³

Rakouský vyslanec byl však, navzdory předcházejícímu vývoji, o němž Vídeň podrobně informoval, ještě na konci první zářijové dekády 1926 ke jmenování ministra německé národnosti do československé vlády skeptický a dokonce slyšel hlasy, podle nichž to nebude dlouho trvat, a k moci se vrátí opět kabinet složený

⁶¹ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 126/Pol, Prag, am 26. August 1926, nestránkováno.

⁶² Tamtéž. O Benešovi jako o možném Masarykově nástupci Marek v této souvislosti nehovořil.

⁶³ Tamtéž. „*Bude tedy zajímavé, k jakému směru se přidají německé strany, které vstoupily do občanského bloku, a zda budou ochotné dopomoci ‚tvůrci státu‘ ke znovuzvolení,*“ uzavřel Marek svou zprávu. Tamtéž. Československé vyslanectví ve Vídni konstatovalo příznivé přijetí tvořící se celně-kongruové většiny i za účasti německých stran. Srov. AMZV, VIII. sekce, fond ZÚ Rakousko, vyslanectví Vídeň 1918–1939, Kt. 20, politická zpráva, č.j. 4903, 12. 8. 1926, s. 52. „*Veřejnost projevovala nadále silný zájem o vnitropolitický vývoj v Československu a s porozuměním přijímala zprávy o spolupráci čsl. – německé,*“ konstatovalo vyslanectví o měsíc později. Tamtéž, zpráva č.j. 1897, 10. září 1926, s. 11.

ryze z československých stran.⁶⁴ V tomto případě se ale jednalo spíše o jeho neurčitý pocit, neboť v celé zprávě je tomuto problému věnován jen malý prostor, většinu zaujímá popis vnitropolitických poměrů, vztahu Hradu a českých pravicových stran a pozice Antonína Švehly. O postavení německých aktivistů se vyslanec dokonce ani nezminil.

Na počátku října 1926 se na československé vnitropolitické scéně rozhořel tvrdý, i když spíše skrytý boj o pozici ministra zahraničí Edvarda Beneše, a to mezi prezidentem a částí občanského politického spektra. O to více však pravicový tisk ostře útočí na Hrad a na Beneše, informoval Marek do Vídně a dodal, že ministr zahraničí by se už kvůli zklidnění situace měl na čas stáhnout z politického života a odejít do ústraní.⁶⁵ Konflikt, jenž se nyní rozhořel, nevystal přirozeně z ničeho nic, jednalo se o dlouhodobější střetnutí o směřování československého státu. Masaryk byl muž v pokročilém věku a část politického spektra se nehodlala smířit s jeho představou, že by se měl jeho nástupcem stát právě Edvard Beneš. V první říjnové dekádě 1926 se tak ve větší míře nejednalo o to, zda mají nebo nemají do československé vlády vstoupit ministři německé národnosti, resp. tento problém přehlušila kampaň proti prezidentovu nejbližšímu spolupracovníkovi. Občanské strany, především pravicová křídla agrární strany a národní demokracie, Benešovi vyčítaly jeho řízení zahraniční politiky a podle rakouského vyslance označovaly jeho metody za intrikánské, rozkladné, záludné a neupřímné; stejně tak jako jeho osobu.⁶⁶

Markova obsáhlá zpráva (22 stran) o konfliktu mezi Hradem a jeho příznivci a pravicovou částí politického spektra v Československu z první říjnové dekády 1926 podrobně a zasvěceně hodnotila napětí, které na vnitropolitické scéně panovalo. Představy T. G. Masaryka se křížily s plány občanských stran, prezident čelil formující se parlamentní většině, již si nepřál a která dokonce ohrožovala pozici i jeho nejbližšího spolupracovníka, Edvarda Beneše. Rakouský vyslanec události správně vyhodnotil, když napsal, že si proti Masarykovi nikdo nedovolí otevřeně vystoupit, ale že tiskové orgány některých stran jasně naznačily, že americký vzor

⁶⁴ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB 1Rep Prag, Kt. 17, Zl. 131/Pol, Prag, am 9. September 1926, nestránkováno. Marek se vnitropolitickým poměrům v ČSR věnoval i o 14 dní později, když napsal, že rozhovor, který prezident poskytl listu Prager Tagblatt 7. 9., zanechal v československých občanských stranách hořkou pachut'. Vyslanec rovněž zopakoval svou obezřetnost vůči účasti německých ministrů ve vládě. Obě aktivistické strany, BdL i DCV, nemají problém s účastí v kabinetní většině, ale nepociťují nutnost přímé ministerské participace, dodal. Srov. AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB 1Rep Prag, Kt. 17, Zl. 132/Pol, Prag, am 23. September 1926, nestránkováno.

⁶⁵ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB 1Rep Prag, Kt. 17, Zl. 139/Pol, Prag, am 6. Oktober 1926, s. 1–2. Negativní nálada proti Benešovi prý dosáhla takové míry, že se chce vyhnout i vystoupení v poslanecké sněmovně k zahraniční politice, dodal vyslanec.

⁶⁶ Tamtéž, s. 3, další výtky srov. s. 4–9.

rozsáhlých prezidentských pravomocí nemá v československém prostředí naději na úspěch.

O dva dny později již mohl rakouský vyslanec konstatovat, že se v Topolčiankách sešli prezident Masaryk s designovaným premiérem Švehlou a že během několika dní dojde ke jmenování nové vlády (v pořadí třetí Švehlův kabinet byl jmenován 12. října). Podle Markových informací se mělo jednat o smíšenou vládu, složenou ze zástupců politických stran a odborníků, přičemž TGM požadoval, aby rezorty zahraničí, vnitra, financí a obrany případně železnic obsadili právě nestraníční odborníci. Jako jasná jména se v tomto ohledu ukázali být Beneš, Engliš (finance) a Černý (vnitro). Národní demokraté sice vládu podpoří, ale zatím zůstanou mimo ni, dodal vyslanec.⁶⁷

Poté pokračoval tvrzením, že Antonín Švehla převzal pokyn k sestavení vlády jen s těžkým srdcem, údajně chtěl počkat až do jara 1927. „*Zdá se, že čistě občanský kabinet ne zcela odpovídá jeho politické koncepci,*“ napsal Marek a dodal, že se agrární politik nebrání přizvání obou socialistických stran do vlády; celá Švehlova politika byla podle vyslancova názoru zaměřena spíše středově až levicově a zkušený politik jeho formátu si nechtěl uzavřít cestu k socialistickým stranám. Důvod byl podle Marka nasnadě – Masaryk tu nebude věčně a podpora levicových stran by v případné volbě hrála zásadní úlohu.⁶⁸

Politici vůdci dvou aktivistických stran, profesori Spina a Mayr-Harting pozvali na 6. října československé i zahraniční novináře, informoval vyslanec Vídeň, aby jim vysvětlili svá stanoviska, resp. stanoviska svých stran k současné vnitropolitické situaci. Předseda DCV novinářům prozradil, že uzavření locarnských smluv a podpis československo-německé arbitrážní dohody znamenají pro sudetoněmeckou politiku v ČSR zásadní mezník. „*Až dosud byla německá politika ve státě politikou negace a iredenty,*“ pronesl podle Marka Mayr-Harting, a pokračoval: „*Hleděla přes hranici a doufala, že se jí z Berlína dostane pomoci a podpory. Tato politika se však ukázala být mylná a Němcům nepřinesla ani tu nejmenší výhodu, naopak, jen zklamání.*“⁶⁹ Předseda DCV poté připomněl zásadní skutečnost, že se Berlín nehodlá v česko-německém vztahu výrazněji angažovat a že sudetští Němci

⁶⁷ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 141/Pol, Prag, am 8. Oktober 1926, nestránkováno. Strana se rozhodla vyslat do vlády svého pozorovatele, jako ministr obchodu měl působit Dr. Benda. Zdrženlivost národních demokratů si Marek vysvětloval buď proponovaným vstupem Němců do vlády, nebo chystaným uznáním SSSR, u čehož prý strana nechce asistovat. Srov. tamtéž. „*Současně se zdá téměř jisté, že německé aktivistické strany zůstanou prozatím mimo kabinet. Stanou se sice součástí vládní většiny, nedokázaly se však zatím rozhodnout, nárokovat si ministerské posty,*“ dodal. Tamtéž.

⁶⁸ Tamtéž. Srov. rovněž A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 576.

⁶⁹ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 141/Pol, Prag, am 8. Oktober 1926, nestránkováno.

si musí pomoci sami; a proto je potřeba hledat *modus vivendi* s oficiálními československými místy.⁷⁰

Marek poté již poněkolkáté zopakoval, že otázka přímého vstupu Němců do vlády není na pořadu dne a že Švehla stále vyjednává se sociálními demokraty. Z hlediska účasti Němců ve vládě vyslanec rozlišoval jejich primární a sekundární požadavky. Prvně jmenované tvořily 1) pozastavení lesní reformy, 2) ústupky v oblasti školství (především zastavení budování tzv. menšinových škol na území s většinou německého obyvatelstva) a 3) navýšení počtu německých úředníků. Designovaný premiér použil „kouzelnou“ formuli, že výše zmíněné požadavky by se měly řešit v rámci stávajících zákonů; konkrétní ústupky slíbit nemohl.⁷¹

Antonín Švehla se ocitl v nezáviděníhodné situaci – rodící se parlamentní většina neodpovídala jeho konceptu, přesto s ní však musel pracovat. Na druhé straně nemohl BdL a DCV slíbit konkrétní koncese, protože by je nedokázal v parlamentu prosadit. Robert Mayr-Harting, ale i jiní němečtí aktivističtí politici zase chápali, že stávající vnitropolitické klima v ČSR nahrává účasti Němců ve vládě a případnému zlepšení pozice sudetských Němců. Předseda DCV se rovněž domníval, že přímá participace v československém kabinetu umožní zástupcům nejpočetnější národnostní menšiny v Československé republice snadnější prosazení jejich zájmů.

Sekundární požadavky aktivistických stran tvořila jazyková otázka, napsal Marek a dodal, že Němci požadují rovnoprávnost němčiny s češtinou, možnost vystupovat na půdě parlamentu ve své mateřštině atd.⁷² Pokud by se tyto postuláty nepodařilo prosadit, zůstane pro německé ministry i po jejich případném vstupu do kabinetu otevřená možnost z něho vystoupit, konstatoval Marek.⁷³

Součástí této Markovy zprávy je i stránkový záznam o přijetí novinářů Robertem Mayr-Hartingem 6. října 1926. Franz Spina, který byl iniciátorem setkání, na něj z neznámých důvodů nedorazil, stálo v záznamu. Předseda DCV se tedy ujal slova sám a přítomným novinářům oznámil, že prezident republiky postavil Antonína Švehlu před dilema – buď bude Edvard Beneš i nadále ministrem zahraničí, nebo budou nové volby.⁷⁴ Mayr-Harting potvrdil výše zmíněný Markův názor, že přímá účast Němců ve vládě je prozatím nejistá. Poté odpovídal na dotaz z pléna,

⁷⁰ Tamtéž. Účast Němců ve vládě doporučil i německý vyslanec v Praze Walter Koch a po mírném váhání i ministr zahraničí Gustav Stresemann. A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 583.

⁷¹ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 141/Pol, Prag, am 8. Oktober 1926, nestránkováno.

⁷² Němci, Rusíni, Maďaři a Poláci však mohli své projevy na půdě Národního shromáždění pronášet v jazyce své národnosti. Srov. Sb. z. a n., roč. 1920, s. 753.

⁷³ Tamtéž. Postoj aktivistů k Benešovi byl podle Marka neutrální, na druhé straně si dokázali na jeho místě představit někoho, kdo by dokázal lépe zacházet s česko-německými vztahy.

⁷⁴ „Prezident údajně prohlásil, že raději rozpustí parlament, než aby připustil odchod Beneše z ministerstva zahraničí.“ A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 582.

kdy potvrdil, že jak v BdL, tak v DCV existuje skupinka poslanců, která vládní angažmá nepodporuje. Zástupci tisku byli poněkud zklamáni, neboť se podle svého názoru nedočkali jasné odpovědi na otázku, zda Němci do vlády půjdou či ne.⁷⁵

Na počátku října 1926 tedy stále nebylo podle informací rakouského vyslanectví rozhodnuto o vstupu Němců do československé vlády. Vzhledem k faktu, že prezident Masaryk jmenoval nový kabinet již 12. října, tedy o šest dní později, muselo se jednat o domluvenou záležitost, o níž novináři pouze nedostali příslušné informace.

Dvanáct dní na to už mohl Ferdinand Marek konstatovat ustavení Švehlovy v pořadí třetí vlády, a to včetně dvou německých ministrů. Psal dokonce o „dikta-tuře“ agrární strany, jež podle jeho názoru ovládla všechny důležité rezorty a která měla vliv i na některé další ministry, např. na Jana Černého (vnitro), Josefa V. Najmana (železnice) nebo Jozefa Kállaye (ministr pro správu Slovenska).⁷⁶ Vyslanec při hodnocení kabinetu ocenil posun do politického středu, kdy odpadl vliv národní demokracie, ale částečně i německých nacionalů na německou část voličského spektra,⁷⁷ a konstatoval, že Spina a Mayr-Harting vstoupili do vlády bez jakýchkoli předchozích ústupků z české strany. „*Všechny jejich požadavky [...] zůstaly jen zbožnými přáními, jejichž okamžité splnění současný premiér přímo odmítl*“, dodal Marek. Stejně vnímal i možnost budoucích koncesí z české strany.⁷⁸ Franz Spina

⁷⁵ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 141/Pol, Prag, am 8. Oktober 1926, nestránkováno, dokument s názvem Bericht über den Journalistenempfang durch Abg. Dr. Mayr-Harting am Mittwoch, den 6. Oktober.

⁷⁶ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 146/Pol, Prag, am 26. Oktober 1926, nestránkováno.

⁷⁷ Zpráva československého vyslanectví ve Vídni potvrdila rezervovanost v projevech německých politiků (Heinrich Brunar nebo Rudolf Jung), „*což zajisté je jednak důsledkem přísného postupu čsl. úřadů podle zákona na ochranu republiky, jednak i změněného poměru našich Němců ve vládě*“, dodal autor zprávy. AMZV, VIII. sekce, fond ZÚ Rakousko, vyslanectví Vídeň 1918–1939, Kt. 20, IX. řádná zpráva politická vídeňského vyslanectví, č.j. 6320/26, 23. 10. 1926, s. 47. O měsíc později československá legace potvrdila spokojenost rakouské veřejnosti se vstupem Němců do vlády, když tuto skutečnost označila za „*přirozený doplněk postupujícího vše-evropského usmíření*“ a „*uznání československého státu ze strany dosavadní německé opozice*“. Tamtéž, X. řádná zpráva politická vídeňského vyslanectví, č.j. 6850/26, 24. 11. 1926, s. 47, 48.

⁷⁸ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 146/Pol, Prag, am 26. Oktober 1926, nestránkováno. Je potřeba si uvědomit, že německé strany ani nyní nepodmínily svůj vstup do vlády národnostními ústupky, nýbrž že rozhodující se pro ně v tuto chvíli staly „*účast na vládních záležitostech a s ní související víra v zajištění určitých sociálních zájmů*...“ Peter BURIAN, *Chancen und Grenzen des Sudetendeutschen Aktivismus*, in: Karl Bosl (ed.), *Aktuelle Forschungsprobleme um die Erste Tschechoslowakische Republik*, München–Wien 1969, s. 142. „*Tím, že strany vstoupily do vlády, se vůbec nepřiblížily nejdůležitějšímu cíli aktivistů, přestavě státu na národnostní stát, ve kterém by Němci požívali co možná nejširší národní a kulturní autonomie; ostatně aktivisté ústupky v takovém směru ani nepožadovali*.“ Jörg KRACIK, *Die Politik des deutschen Aktivismus*, s. 170.

mohl podle jeho názoru jako ministr veřejných prací dosáhnout jistých úspěchů, např. při výstavbě menšinových škol, které ministr veřejných prací povoluje. Marek dodal, že BdL i DCV budou samozřejmě hlasovat pro státní rozpočet a neohroží vládu kvůli zákonu o prodloužení vojenské služby na 18 měsíců; vyslanec zde předpokládal dosažení nějakého kompromisu.⁷⁹

Třetí vláda agrárníka Antonína Švehly, jmenovaná 12. října 1926, se vyznačovala koalicí politicky příbuzných subjektů, nejednalo se tedy o dosavadní praxi kabinetů, složených výhradně z československých stran, nýbrž se vládní většina hledala napříč národnostním spektrem. Jmenování Franze Spiny ministrem veřejných prací a Roberta Mayr-Hartinga ministrem spravedlnosti první národnostně smíšený kabinet v historii první Československé republiky jen potvrdilo.

Závěr

Vstupem Franze Spiny (BdL) a Roberta Mayr-Hartinga (DCV) do československé vlády v říjnu 1926 se završila jedna etapa vnitropolitického vývoje první Československé republiky. Skončilo období národnostně jednolitých a nastala éra národnostně smíšených kabinetů. Jednání o vstupu německých stran do vlády se odehrávala na pozadí komplikovaného vnitropolitického vývoje, kdy se hlavním předmětem sporu mezi československými stranami staly agrární cla a kongrua. Priority německých agrárníků a křesťanských sociálů se v tuto chvíli shodovaly se zájmy českých agrárníků, lidovců a zčásti i řádů.

Rakouské vyslanectví sledovalo zmíněné události se zvýšenou pozorností, Ferdinand Marek, jako zkušený diplomat, pečlivě analyzoval vnitropolitický vývoj v Československu a od listopadu 1925 do října 1926 věnoval změně postoje dvou aktivistických německých stran, projevující se odklonem od odmítání vládního angažmá k přímé kabinetní participaci, značný prostor. Jeho diplomatické zprávy, které do Vídně posílal, se vyznačovaly střízlivým stylem, věcností a výbornou informovaností, za což vděčil svým vřelým vztahům jak k českým, tak německým politikům. Pokud bezprostředně po volbách konstatoval oslabení pozic dosavadní koalice československých stran, mohl již v lednu 1926 poprvé vážně naznačit variantu národnostně smíšené vlády. Složitý vnitropolitický vývoj sice nenahrával rychlému konstituování politického kabinetu (od března řídila zemi úřednická vláda), Marek však v červnu 1926 informoval Vídeň o vzniku česko-německo-maďarské většiny v parlamentu jako předzvěsti přeskupení politických sil a dodal, že se nejedná o ad hoc koalici, nýbrž o pokus o vážnější politickou spolupráci. Na druhé

⁷⁹ AT-OeStA/AdR/AAng ÖVB IRep Prag, Kt. 17, Zl. 146/Pol, Prag, am 26. Oktober 1926, nestránkováno. Antonín Švehla se podle Marka rovněž bedlivě snažil nespálit všechny mosty k socialistickým stranám. Nejen podle TGM se při tomto vládním projektu jednalo o účelové sblížení, motivované materiálními zisky. A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 583. „Bylo dohodnuto, že nebude žádné česko-německé vyrovnání po starorakouském způsobu.“ Z. KÁRNÍK, *České země v éře první republiky (1918–1938)*, s. 390.

straně projevoval jistou skepsi, například ještě v září 1926 si nebyl vznikem národnostně smíšeného kabinetu jist; zde se však jednalo spíše o neurčitý pocit než o potvrzené zprávy. Ustavení třetí vlády agrárníka Antonína Švehly pak Ferdinand Marek přivítal jako důležitý počín a zklidnění politického spektra v Československu.

Lukáš Novotný

Der Weg zum Eintritt der deutschen Minister in die tschechoslowakische Regierung im Jahr 1926. Zur Wahrnehmung des deutschen Aktivismus in der Tschechoslowakei durch die österreichische Botschaft in Prag

Zusammenfassung

Im Oktober 1918 entstand auf den Trümmern von Österreich-Ungarn der tschechoslowakische Staat, der einen Monat später die Republik ausrief und auf dessen Gebiet auch zahlenstarke Minderheiten lebten, vor allem Deutsche und Ungarn. In den Jahren 1920–1925 wurde das Land von national einheitlichen Kabinetten verwaltet, in denen keine Minderheitenvertreter saßen. Es handelte sich jedoch um unnatürliche Koalitionen, die nur aus tschechoslowakischen politischen Parteien bestanden, die mit verschiedenen Problemen zu kämpfen hatten, die im November 1925 ihren Höhepunkt fanden, als die zweiten ordentlichen Parlamentswahlen abgehalten wurden, die die politische Karte neu zeichnen. Die tschechischen und deutschen Sozialdemokraten verloren ihre Positionen und gestärkt gingen die Agrarier und die klerikalen Parteien hervor, und zwar sowohl die tschechischen als auch die deutschen. Erstmals seit der Staatsgründung entstand die Möglichkeit, eine sich programmatisch nahestehende Koalition zu bilden, die auch aus Vertretern der nationalen Minderheiten bestehen würde. Der Weg zu einem derartigen Kabinett führte jedoch über die Episodenrollen der Nationalkoalition und der zweiten Beamtenregierung von Jan Černý; die Ernennung der sog. Herrenkoalition erfolgte erst im Oktober 1926 und in ihr saßen als Minister auch Franz Spina (Bund der Landwirte) und Robert Mayr-Harting (Deutsche christlichsoziale Volkspartei). Die österreichische Botschaft verfolgte in der Person des erfahrenen Diplomaten Ferdinand Marek die tschechoslowakischen Ereignisse mit großer Aufmerksamkeit und analysierte sorgfältig die innenpolitische Entwicklung im Land von November 1925 bis Oktober 1926; sie ließ vor allem auch die Haltungen der beiden aktivistischen deutschen Parteien (BdL und DCV) nicht aus, die sich in einem Abgehen von ihrer Ablehnung eines Regierungsengagements in Richtung zur direkten Kabinettsbeteiligung äußerte. Marek musste in seinen Berichten die allmähliche Geburt einer bürgerlichen Koalition konstatieren, die auf der Zusammenarbeit rechter politischer Parteien aufbaute und die nationalen Grenzen überschritt. Die Ernennung der neuen Regierung im Oktober 1926 begrüßte er dann als Schritt zur Beruhigung des politischen Spektrums in der Tschechoslowakischen Republik.

Lukáš Novotný

The path to German ministers joining the Czechoslovak government in 1926. On the issue of the perception of German activism in Czechoslovakia from the Austrian legation in Prague

Summary

In October 1918, a Czechoslovak state arose on the ashes of Austria-Hungary which declared itself a Republic a month later and on whose territory large numbers of national minorities lived, mainly Germans and Hungarians. Between 1920 and 1925, a single-nation cabinet governed the country in which no minorities were represented. This was, however, an unnatural coalition made up of only Czechoslovak political parties which had to confront various problems which peaked in November 1925 when the second standard parliamentary elections took place and redrew the political map. Czech and German social democrats lost their position, while agrarian and clerical parties were boosted, both Czech and German. For the first time since the state was founded, there was an opportunity to create a coalition with similar political programmes which would also be made up of representatives of national minorities. The path to such a cabinet, however, led through a temporary all-nation coalition and the running of Jan Černý's second government of technocrats; the so-called 'noble' coalition didn't occur until October 1926, in which Franz Spina (Bund der Landwirte) and Robert Mayr-Harting (Deutsche christlichsoziale Volkspartei) sat. Experienced diplomat, Ferdinand Mark followed the events in Czechoslovakia for the Austrian legation with great attention and carefully analysed the internal political developments in the country from November 1925 to October 1926; in particular noting the positions of the two activist German parties (BdL and DCV), reflecting a movement from rejecting government engagement to direct cabinet participation. In his reports, Mark noted the gradual birth of a civic coalition based on co-operation between right-wing political parties which went beyond national borders. He subsequently welcomed the naming of the new government as a step to calm the political spectrum in the Czechoslovak Republic.

Jana Škerlová

Vztahy k Itálii a Německu jako třetí plochy československo-jugoslávských vztahů v letech 1929–1934

Relations with Italy and Germany as an area of friction for Czechoslovak-Yugoslav relations between 1929 and 1934

The following study looks at one area of Czechoslovak-Yugoslav political relations, this being their relations with third countries, specifically Italy and Germany. Although the Czechoslovak Republic and Kingdom of Yugoslavia were close allies in the interwar period who co-ordinated their foreign policy within the Little Entente framework including at a bilateral level, there were also many disputes and expectations which went unfulfilled in foreign policy relations which arose from the two allies' different positions in regard to third countries, specifically Italy and Germany, for example. The study endeavours to find the reasons and roots of these controversies between the countries, and also to map their consequences for mutual political relations. In so doing, it draws from extensive archive material of Czechoslovak and Yugoslav provenance, in particular from the archives of the Ministry of Foreign Affairs in Prague, the Archives of the Office of the President of the Republic in Prague, and the Yugoslav Archives in Belgrade. Along with this source material, contemporary newspapers and domestic and foreign literature are also used.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, Kingdom of Yugoslavia, Italy, Germany, foreign policy relations, interwar period

Úvod

Československo a Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (od října 1929 Království Jugoslávie) byly v meziválečném období blízcí spojenci. Oba státy byly smluvně zakotveny v Malé dohodě, která měla jejich zahraniční politiku a vystupování na mezinárodní scéně určitým způsobem koordinovat a sjednocovat. Společná zahraniční politika Malé dohody byla během dvacátých a v první polovině třicátých let do jisté míry opravdu uskutečňována. Ministři zahraničních věcí malodohodových států se obvykle informovali před jednáními se třetími stranami, konzultovali své postoje k aktuálním otázkám a problémům, domlouvali společný postup například na půdě Společnosti národů, v některých případech se i vzájemně zastupovali apod. Jejich role však nebyla úplně rovnocenná. Československo mělo oproti Jugoslávii velkou výhodu v tom, že jeho zahraniční politika byla kontinuální a byla reprezentována významnou osobností. Ministr zahraničních věcí Edvard Beneš, který byl hlavním tvůrcem československé zahraniční politiky i inspirátorem Malé dohody, se do jisté míry snažil působit jako jakýsi mentor Jugoslávie a některých jejích zahraničních ministrů. Pokoušel se ovlivňovat a vést jugoslávskou zahraniční politiku i urovnávat případné konflikty se třetími stranami. Jugoslávci u Československa naopak často hledali radu, podporu a pomoc při řešení svých zahraničně-politických problémů.

Zdaleka to však neznamenalo, že by oba státy nezaujímal k určitým problémům zahraniční politiky a k některým třetím státům odlišný postoj. Vyplývalo to i z faktu, že jejich zahraniční politiky měly v meziválečném období kromě společných styčných bodů i různé problémy. Přestože se československo-jugoslávské spojení jevílo na první pohled jako bezkonfliktní a pevné, už koncem dvacátých let se v něm začaly objevovat první drobné či hlubší trhliny. V zahraniční politice se to týkalo mimo jiné vztahů se sousedními státy, tedy zejména o vztahy Jugoslávie s Itálií a Československa s Německem. Právě už ve sledovaném období můžeme sledovat kořeny problémů, které se naplno rozvinuly ve druhé polovině třicátých let.¹

Cílem následující stati není nastínit v celé šíři dějiny vztahů Jugoslávie a Československa s vybranými státy ve sledovaném období. Jejím účelem je zdůraznit sporné momenty a rozdílné pohledy na mezinárodněpolitické dění, které Československo a Jugoslávie, i přes blízké vzájemné spojení, v letech 1929–1934 měly.

¹ Pavel HRADEČNÝ, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, Praha 1988; Zdeněk SLÁDEK, *Malá Dohoda 1919–1938. Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*, Praha 2000; Alena FERIANCOVÁ, *(Ne)nájdená bezpečnost. Československo, Německo a úprava mezinárodního systému v Evropě 1922–1926*, Nitra 2010.

Studie vychází z obsáhlého pramenného materiálu, zejména z fondů Archivu ministerstva zahraničních věcí v Praze (dále AMZV Praha), kde byly využity zejména fondy Politické zprávy, Telegramy došlé a Telegramy odeslané, dále Kroftův archiv a další a Archivu Ústavu T. G. Masaryka v Praze (dále AUTGM Praha), odkud bylo čerpáno především z fondu Edvard Beneš I. Výzkum byl proveden taktéž v Archivu Jugoslávie v Bělehradě (dále AJ Beograd). Ačkoliv tamní fondy týkající se Československa jsou značně torzovité, zejména ve fondu Ústřední tiskové kanceláře (Centralni presbiri), kde se nacházejí hlášení tiskového attaché jugoslávského vyslanectví v Praze, můžeme najít celou řadu zajímavých informací. Pramenný materiál byl doplněn dobovým tiskem a také tuzemskou i zahraniční literaturou.

Itálie

Jedním z příkladů nenaplněných očekávání a rozdílných pohledů obou spojenců byly vztahy jugoslávsko-italské a československo-italské. Království SHS už od první světové války, během dvacátých let i počátkem let třicátých usilovalo o podporu Československa ve svých sporech s Itálií. Československo však nebylo ochotné riskovat vztahy s jednou z dohodových velmocí a do jejich vzájemných sporů, týkajících se zejména společných hranic, postavení menšin a také vlivu na Balkáně, nechtělo zasahovat.² Přesto se z Království SHS čas od času ozývaly hlasy žádající pomoc československých představitelů proti italským aspiracím. Odpověď však nikdy nepřišla. Čechoslováci se přesto o jugoslávsko-italské vztahy živě zajímali po celá dvacátá léta i později.³

Jugoslávsko-italské vztahy komplikoval zejména spor o určení hranic, který vypukl po první světové válce, a následně, když se Rapallskou smlouvou⁴ staly

² K otázce postojů československých politických vůdců k jugoslávsko-italským sporům za první světové války a těsně po jejím skončení srov. Jana HRABCOVÁ, *České politické elity a jejich vztah k samostatnému jugoslávskému státu*, in: V. Doubek – L. Hladký – R. Vlček, a kol., T. G. Masaryk a Slované, Praha 2013, s. 253–261; K vývoji jugoslávsko-italských vztahů v meziválečném období srov.: TÁŽ, *Vztahy mezi Jugoslávií a Itálií v meziválečném období*, in: L. Pokorná Korytarová a kol., *Promýšlet Evropu dvacátého století. Evropa sjednocená/rozdělená*, Brno 2012, s. 105–128; Enes MILAK, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd 1987; Ladislav DEÁK, *Juhoslovansko-talianske vzťahy v rokoch 1932–1937*, SHS 11, 1976, s. 94–139.

³ K československo-italským vztahům v průběhu dvacátých let srov. Ondřej HOUSKA, *Itálie a nové uspořádání ve střední a jihovýchodní Evropě ve 20. letech*, in: J. Dejmek a kol., *Zrod nové Evropy. Versailles, St. Germain, Trianon a dotváření poválečného mírového systému*, Praha 2011, s. 305–320.

⁴ V Rapallské smlouvě podepsané mezi Itálií a Královstvím SHS v listopadu 1920 byly definovány vzájemné hranice (Itálii připadla Istrie, část chorvatského Přímoří, město Zadar a některé velké jadranské ostrovy), bylo také dohodnuto vytvoření Svobodného státu Rijeka a společný postup proti eventuální restauraci Habsburků. Dohoda také upravovala postavení

součástí Itálie oblasti obydlené Slovinci a Chorvaty, i spory ohledně postavení slovanské menšiny v Itálii.⁵ Později ve dvacátých letech se k třecím plochám přidala Mussoliniho podpora chorvatských, makedonských a albánských separatistů. Podle informací československého konzulátu v Terstu měly dokonce italské úřady a tisk instrukce, že mají podporovat opoziční úsilí Chorvatů proti centralismu z Bělehradu.⁶ V Itálii se také nacházela celá řada táborů, v nichž byli cvičeni ustašovští bojovníci. Podobné tábory existovaly také v Maďarsku.⁷

V lednu 1929 vypršela smlouva o přátelství a spolupráci mezi Itálií a Královstvím SHS, uzavřená v roce 1924 v rámci tzv. Římských smluv.⁸ V Jugoslávii se předpokládalo, že bude podepsána nová úmluva. Předtím však bylo nutné dořešit všechny sporné otázky a ratifikovat nepopulární Nettunské konvence v bělehradské skupštině.⁹ Konvence nakonec ratifikovány byly, ale Mussolini prodloužení Římských smluv odmítl.¹⁰ Přesto jednání pokračovala, nejprve na úrovni ministrů zahraničních věcí, později (od roku 1930) i tajně a nepřímě mezi Mussolinim a králem Alexandrem.¹¹ Jugoslávský král si přál osobní setkání, na kterém by

italské menšiny v Království SHS. Postavení slovanské menšiny v Itálii však řešeno nebylo. V chorvatských zemích byla smlouva vnímána jako výsledek bělehradské velkosrbské politiky, která nebrala ohledy na chorvatské zájmy.

⁵ K tomu blíže srov. Jana HRABCOVÁ, *Problémy slovanské menšiny v Itálii ve 20. letech 20. století*, *Slovanský přehled* 98, 2012, s. 251–271.

⁶ AMZV Praha, f. II. sekce 1918–1939, k. 433, č. j. 5/ dův. 1929, Rozbroje v Jugoslávii. Italské stanovisko k nim, 1. 1. 1929.

⁷ Blíže k ustašovským centrům za hranicemi Jugoslávie srov. James J. SADKOVICH, *Italija i Ustaše 1927.–1937.*, Zagreb 2010, s. 167–200.

⁸ V září 1923 Itálie vojensky obsadila přístav Fiume (Rijeku), o který vedla od konce války spor s Královstvím SHS. V roce 1924 byl přístav na základě tzv. Římské smlouvy z 27. ledna toho roku definitivně připojen k Itálii. Římské smlouvy obsahovaly také úmluvu o přátelských vztazích a o spolupráci na pět let. Oba státy si rovněž slíbily vzájemnou neutralitu v případě nevyprovokovaného napadení třetí zemí a také vzájemnou diplomatickou podporu v případě ohrožení zájmů nebo bezpečnosti obou signatářů třetí zemí.

⁹ K podepsání tzv. Nettunských konvencí, které řešily kromě hospodářských otázek také problémy Rijeky a Zadaru, došlo v červenci 1925. Ostře proti nim vystupovala zejména nejsilnější chorvatská politická strana, Chorvatská selská strana v čele se Stjepanem Radićem. Chorvatům se nelíbilo, že Bělehrad dělá Itálii ústupky na jejich účet. Radićovci také blokovali ratifikaci Nettunských konvencí v bělehradské skupštině. Konvence byly ratifikovány až v roce 1928, kdy se HSS spolu se Samostatnou demokratickou stranou Svetozara Pribičeviće neúčastnila práci skupštiny. Blíže k tomu srov. např.: James H. BURGWYN, *Italian Foreign Policy in the Inter-war Period, 1918–1940*, Westport–London 1997; Bogdan KRIZMAN, *Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla 1918.–1941*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb) 1, 1975, s. 33–97.

¹⁰ B. KRIZMAN, *Italija u politici kralja Aleksandra*, s. 41.

¹¹ Bogdan KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975, s. 55–61.

s ducem mohl probrat zejména otázku Albánie, italský diktátor však nestál ani o schůzku ani o prodloužení přátelské smlouvy.¹² V roce 1929 se dokonce proslychalo, že Mussolini chystá proti Království SHS válku a usiluje o jeho rozbití. Mimo jiné začal podporovat chorvatské separatisty v čele s Ante Pavelićem.¹³

Československo mělo zájem na tom, aby byly přátelské smlouvy mezi Itálií a Jugoslávci obnoveny, i z toho důvodu, že jeho vlastní přátelská smlouva s Itálií byla podepsána až po smlouvě italsko-jugoslávské, a to jako její jistý doplněk. Jugoslávský ministr zahraničí Vojislav Marinković¹⁴ žádal Beneše, aby Československo nepodepisovalo s Itálií novou smlouvu bez toho, aby byla podepsána i smlouva s Jugoslávií, protože ta by se tímto krokem dostala do izolace.¹⁵ Pražské ministerstvo zahraničí se proto prostřednictvím svých diplomatů v Římě snažilo zjistit, jaká je v Itálii vůči smlouvám nálada a jaké záměry s nimi Mussolini má.¹⁶ ČSR se obávala, že duce bude uzavření paktu zdržovat, aby tak neposiloval pozici nového jugoslávského režimu, který by smlouvu s Itálií mohl prezentovat jako svůj významný zahraničně-politický úspěch.¹⁷

Na podzim roku 1929 se situace mezi Itálií a Jugoslávií ještě více vyhrotila. Bezprostředním důvodem se stal rozsudek smrti a vysoké tresty odnětí svobody vynesené během tzv. pulského procesu nad Chorvaty z Istrie.¹⁸ Tento poloostrov, obydlený z valné části slovanským (chorvatským a slovinským) etnikem, připadl po první světové válce Itálii. Po nástupu fašistů k moci zde docházelo k masivnímu poitalšťování slovinského a chorvatského obyvatelstva, což vyvolávalo jeho odpor.

¹² Tamtéž, s. 46–47.

¹³ Vuk VINAVER, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929.–1934.*, Beograd 1987, s. 22. Ante Pavelić (1889–1959) byl vůdcem separatistické chorvatské organizace Ustaša. Po vydání tzv. sofijské rezoluce proti Království SHS, v níž požadoval osvobození Chorvatů i Makedonců (kteří by se poté připojili k Bulharsku) zpod srbské nadvlády a schvaloval jejich ilegální boj proti vládě Království SHS, byl v Království SHS v nepřítomnosti odsouzen k trestu smrti a odešel do emigrace. V Itálii a Maďarsku poté začal budovat výcvikové tábory pro ustašovské teroristy. Po pádu Jugoslávie v dubnu 1941 se stal vůdcem tzv. Nezávislého chorvatského státu (NDH) – poglavnikem. Na konci druhé světové války uprchl do zámoří. Po několika letech strávených v Argentíně zemřel ve Španělsku.

¹⁴ Vojislav Marinković (1876–1935) byl srbský politik a diplomat. Před zrušením politických stran byl členem Demokratické strany. Několikrát byl ministrem zahraničních věcí, v roce 1932 také krátce premiérem Království Jugoslávie.

¹⁵ AMZV Praha, Telegramy odeslané, č. 548/29, nedatováno.

¹⁶ AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 32/29, 16. 1. 1929; č. 45/29, 21. 1. 1929; č. 48/29, 22. 1. 1929; č. 57/29, 23. 1. 1929; č. 59/29, 23. 1. 1929; č. 60/29, 24. 1. 1929.

¹⁷ Tamtéž, č. 32/29, 16. 1. 1929.

¹⁸ K tomu blíže srov. Jana HRABCOVÁ, *Problémy slovanské menšiny v Itálii ve 20. letech 20. století*, Slovanský přehled 98, 2012, s. 251–271. Zde jsou i odkazy na další literaturu k tématu.

Rozsudek a následná poprava Vladimira Gortana, jednoho z domnělých organizátorů útoku na slovanské venkovany jdoucí k volbám a člena organizace TIGR, okamžitě vyvolaly bouřlivou reakci v sousední Jugoslávii.¹⁹ Značnou pozornost jim však věnovaly i tisk a veřejnost v dalších evropských zemích.

Zástupci slovanské menšiny v Itálii se snažili všemožnými způsoby obžalované zachránit. Kontaktovali mimo jiných i československý generální konzulát v Terstu, ale nedostalo se jim žádné odpovědi.²⁰ Vjekoslav Ladavac, pamětník procesů a člen teroristické organizace TIGR, ve svých vzpomínkách uvedl, že jeho strýc, dr. Vjekoslav Gortan žijící v Záhřebu, přes své známé kontaktoval československé velvyslanectví v Bělehradě a také zastupitelské úřady dalších zemí s žádostí o pomoc a intervenci v Římě. Ani on však nebyl úspěšný. Podle telegramu z bělehradského vyslanectví žádal jeho prostřednictvím o přímluvu prezidenta Masaryka také předseda nacionalistické mládeže a Masarykův dlouholetý přítel profesor Mile Pavlović, vyslanectví se ale po poradě s francouzským zastoupením, které Pavlović taktéž požádal o pomoc, rozhodlo v této věci neintervenovat.²¹ Pavlovićova žádost o intervenci dorazila i přímo do prezidentské kanceláře. U telegramu se dochoval lístek s poznámkou, že ministr Beneš se domnívá, že Kancelář prezidenta republiky by neměla reagovat, stejně jako nereagovalo na totožný telegram ministerstvo zahraničí.²² Jugoslávské prosby tedy v Československu zůstaly nevyslyšeny, protože českoslovenští političtí představitelé nehodlali riskovat spory s Itálií kvůli vměšování se do jejích vnitřních záležitostí.

Celé události se příliš nevěnoval československý tisk, který o věcech týkajících se Jugoslávie obvykle psal dosti obšimě. Na podzim roku 1929 však Československo žilo především předčasnými parlamentními volbami, takže zprávy ze zahraničí byly poněkud zasunuté. Většina československých deníků informovala o rozsudku nad Jihoslovany z Istrie a jeho vykonání pouze velmi stručně, obvykle v pátek 18. října, tedy až po provedení popravy.²³

Od začátku roku 1930 se jugoslávsko-italské vztahy začaly pomalu zlepšovat a na přelomu jara a léta 1930 se zdálo, že se znovu uklidnily. Československé vyslanectví v Bělehradě hodnotilo, že i přes občasné incidenty se situace nevyhrotila a obvykle byly všechny spory vyřešeny smírnou cestou, ať už se jednalo o vypově-

¹⁹ K tomu blíže srov. Bosiljka JANJATOVIĆ, *Odjeci suđenja i presude Vladimiru Gortanu u jugoslavenskoj javnosti*, Pazinski memorijal 3, 1972, s. 117–129.

²⁰ AMZV Praha, PZ – Itálie, Konzulát Terst 1929, č. j. 324/29 dův., Slovanská menšina v Itálii, pulský proces, 18. 10. 1929.

²¹ AÚTGM Praha, f. EB I, k. 170, část Jugoslávie, sign. R 309/2b, folio 261; AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 624/29, 16. 10. 1929.

²² AKPR Praha, f. KPR, k. 62, sign. D 7224, Jugoslávie, složka Smlouvy s Jugoslávií, Telegram profesora Pavloviće prezidentu Masarykovi přijatý KPR 18. 10. 1929.

²³ Srov. např. Národní noviny, 18. 10. 1929, s. 1; Moravské Slovo, 18. 10. 1929, s. 3; Lidové noviny, 18. 10. 1929, s. 3 aj.

zení italských novinářů píšících o mučení během výslechů v procesu s Vladimírem Mačkem²⁴ či o pálení jugoslávské a francouzské trikolory před jugoslávským konzulátem v Bari.²⁵ Také Itálie projevovala opatrnou snahu o zlepšení poměrů, jak nazonačoval i italský vyslanec v Praze.²⁶

Avšak 6. července 1930 došlo v Pašmanském kanálu v jugoslávských teritoriálních vodách ke srážce parníku Karadorđe, patřícího Jadranské paroplavební společnosti, a italské motorové lodě Francesco Morosini. Na palubě se nacházeli i českoslovenští a jihoslovanští Sokolové. Čtyři Čechoslováci při tragédii zahynuli a čtyři byli vážně zraněni. O vinících celého neštěstí měla rozhodnout mezinárodní arbitráž, Italové však vyšetřování zdržovali. Zatímco jihoslovanický tisk měl nařizeno informovat o celé záležitosti zdrženlivě, československý tisk o vině italského kapitána nepochyboval a bouřlivě komentoval různá skutečná nebo domnělá obvinění italského tisku,²⁷ například že posádka a cestující na parníku byli opilí a dokonce i nařčení z krádeže stříbrného nádobí na záchranářské italské lodi. Československá stanoviska přetiskoval i jihoslovanický tisk, který tak vlastně prostřednictvím československého tisku obcházel domácí cenzuru.²⁸ Celou aféru pak musela zahlazovat československá diplomacie.

Dalším krizovým momentem v jugoslávsko-italských vztazích se stala poprava tří Slovinců a jednoho Chorvata, tzv. bazovických obětí, v Terstu 6. září 1930.²⁹

²⁴ Vladimír (Vladko) Maček (1879–1964) byl chorvatský politik. Po smrti Stjepana Radiće se stal vůdcem Chorvatské selské strany. Na jaře 1930 byl zatčen a souzen za údajnou podporu terorismu, pro nedostatek důkazů byl ale v červnu téhož roku osvobozen, znovu byl režimem internován na jaře 1933. V roce 1939 jako zástupce Chorvatů podepsal s tehdejšími premiérem Dragišou Cvetkovićem tzv. dohodu Cvetković-Maček, která Chorvatsku zaručovala autonomní postavení v rámci Království Jugoslávie. Po vzniku Nezávislého chorvatského státu v dubnu 1941 byl internován. Po skončení druhé světové války emigroval do USA.

²⁵ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Periodická politická zpráva č. II za duben až červen 1930, 1. 7. 1930, s. 4.

²⁶ AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 7, Výklady vyslanec dr. K. Krofty na poradách přednostů odborů a oddělení MZV 1930, Výklad podaný p. vyslancem drem K. Kroftou na poradě přednostů sekci a oddělení ministerstva zahraničních věcí dne 3. července 1930, s. 1.

²⁷ Srov. např. Lidové noviny, 10. 7. 1930; Národní listy, 11. 7. 1930; Národní politika, 10. 7. 1930.

²⁸ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Periodická politická zpráva č. III za červenec až září 1930, 1. 10. 1930, s. 6.

²⁹ Dne 10. 2. 1930 se odehrál bombový útok na redakci listu *Il Popolo di Trieste*, který byl oficiálním médiem fašistické strany v Terstu. Zraněno bylo několik osob, redaktor Guido Neri za několik dní na následky zranění zemřel. Následovalo masové zatýkání, fašisté zadrželi několik set osob, převážně Slovinců a Chorvatů. Obviněno bylo nakonec 87 osob, z nich ale část uprchla do Jugoslávie, takže na lavici obžalovaných usedlo 52 z nich. Dne 1. 9. zasedl v Terstu Speciální soud, aby projednal případ první skupiny obviněných, obžalovaných z nejtěžších zločinů. Tři Slovinci a jeden Chorvat (Ferdo Bidovec, Franjo Marušić, Franjo Valenčić a Zvonimir Miloš)

Československý konzulát v Terstu proces bedlivě sledoval a zaslal o něm obšírnou zprávu do Prahy, v níž komentoval rozsudek: „*I když tedy nelze schvalovati metod, jakých obžalovaní používali k tomu, aby upozornili na stav Slovinců a Chorvatů v zemi, je nutno přiznati, že by za svobodnějšího režimu ve prospěch menšin podle vši pravděpodobnosti k takovým činům nebylo došlo. A kdyby přece, mohla mít Itálie na své straně plné právo, jakož i souhlas rozumných lidí v cizině. Také se stanoviska všeobecného míru a pokojných styků se sousední Jihoslavii nelze souhlasiti s italskou politikou vůči slovanským menšinám, ani se zbytečně tvrdým rozsudkem, jak už výše řečeno.*“³⁰

Jugoslávská vláda však jakékoliv projevy proti Itálii neviděla ráda a snažila se ze všech sil zachovat v zemi klid, aby nezvyšovala napětí s Itálií. Informace o popravě Slovinců dorazila do Bělehradu 6. září, avšak nebyla publikována, protože se zde právě odehrávaly oslavy narozenin následníka trůnu, a režim se obával propuknutí demonstrací. Ty byly, stejně jako všechny ostatní veřejné projevy, okamžitě zakázány. Navíc v Ženevě právě probíhala jednání mezi italským ministrem zahraničních věcí Dinem Grandim³¹ a jeho jugoslávským protějškem Vojislavem Marinkovićem o úpravě vzájemných vztahů.³² Vzhledem k vývoji událostí však byla jednání přerušena. Noviny mohly informaci o popravě otisknout až o den později a bez jakýchkoliv komentářů.³³ Listy to kompenzovaly zveřejňováním ohlasů zahraničního tisku, v první řadě československého.³⁴ Oficiálně Československo rozsudek opět nekomentovalo, protože ho považovalo za italskou vnitřní zále-

byli nakonec odsouzeni k trestu smrti a popraveni v Bazovici nedaleko Terstu. Podle místa popravy bývají také někdy nazýváni „bazovické oběti“. Další obvinění byli odsouzeni k dlouhým pobytům ve vězení. K tomuto tzv. prvnímu terstskému procesu (druhý se odehrál v roce 1941) srov. práce slovinského historika B. Klabjana, např. Borut KLABJAN, *Odnos Čehoslovaške do slovenske in hrvaške manjšine v Italiji v obdobju med svetovnima vojnama*, in: Pavel Boček – Ladislav Hladký – Pavel Krejčí – Petr Stehlík a Václav Štěpánek (eds.), *Studia balcanica Bohemo-slovaca VI, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, Brno 2005*, s. 311–316; TÝŽ, *Čehoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne*, Koper 2007.

³⁰ AÚTGM Praha, f. EB I, k. 161, část Itálie 1930, sign. R 300/6, Politická zpráva Generálního konzulátu v Terstu z 19. 9. 1930, s. 39–40.

³¹ Dino Grandi (1895–1988) byl italský fašistický politik a diplomat. Zastával posty ministra spravedlnosti, ministra zahraničních věcí a předsedy parlamentu. V letech 1932–1939 byl italským vyslancem ve Velké Británii.

³² V. VINAVER, *Svetska ekonomska kriza*, s. 66.

³³ Tamtéž, s. 2–3.

³⁴ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Periodická politická zpráva č. III za červenec až září 1930, 1. 10. 1930, s. 7.

žitost, nicméně mezi politiky i na ministerstvu zahraniční převládal názor, že tresty smrti byly nepřiměřeně tvrdé.³⁵

Naopak československý tisk o věci informoval obšírně a jednoznačně stál na straně obviněných Jihoslovanů, stejně jako veřejné mínění, ale i řada politiků.³⁶ Například *Národní listy* popravu označily jako „krvežíznivou politickou vraždu“,³⁷ Hlinkův *Slovák* rozsudek považoval za barbarský.³⁸ V Itálii to vyvolalo značnou nelibost, z římské legace telegrafoval legační rada Jaroslav Šejnoha, že v italském tisku se přetřásá, že jenom československý tisk vyjadřuje obžalovaným solidaritu, a doporučil „tudíž neužívat výrazů jako je *justiční vražda, barbarství, bidáctví apod., nechceme-li zde zbytečně dráždit*“.³⁹ ČSR si za způsob psaní tisku o událostech v Terstu vysloužila ostrou kampaň italského tisku.⁴⁰ Benešův zástupce Kamil Krofta⁴¹ sice do Itálie odpovídal, že ministerstvo zahraničí se snaží působit na tisk, aby se v protiitalských projevech mírnil, ale příliš to nepomáhalo.⁴² Projugoslávské sympatie a naopak protiitalské nálady navíc ještě vydatně přizívovalo i jugoslávské vyslanectví v Praze.⁴³ Solidaritu s Jihoslovany v Itálii vyjadřovaly i různé organizace, například Československo-jihoslovenská liga a také Československá obec sokolská.⁴⁴ V novinách se také objevovaly výzvy k bojkotu italského Jadranu a naopak k návštěvám Jadranu jugoslávského během příští turistické sezóny.⁴⁵

³⁵ AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 7, Výklady vyslance dr. K. Kroftu na poradách přednostů odborů a oddělení MZV 1930, Výklad podaný p. vyslancem drem K. Kroftou na poradě přednostů sekci a oddělení ministerstva zahraničních věcí dne 11. září 1930, s. 3.

³⁶ Lidové noviny, 11. 9. 1930.

³⁷ Národní listy, 8. 9. 1930, s. 1.

³⁸ Slovák, 9. 9. 1930.

³⁹ AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 478/30, 11. 9. 1930.

⁴⁰ Tamtéž, č. 480/30, 13. 9. 1930; č. 499/30, 24. 9. 1930.

⁴¹ Kamil Krofta (1876–1945) byl český historik, diplomat a politik. Od roku 1920 působil v diplomacii, nejprve jako vyslanec ve Vatikánu (1920–1921), poté v Rakousku (1922–1925) a v Německu (1925–1927). V roce 1927 se stal zástupcem ministra zahraničních věcí a do roku 1930 působil zároveň také jako přednost politické sekce MZV. V únoru 1936 se stal ministrem zahraničí. Funkci šéfa diplomacie opustil v říjnu 1938. Za druhé světové války se zapojil do odboje, v lednu 1944 byl však zatčen a internován na záměčku Jenerálka u Prahy. Zemřel krátce po osvobození na následky útrap během věznění.

⁴² AMZV Praha Telegramy odeslané, č. 493/30, 14. 9. 1930.

⁴³ AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Zpráva vyslance Království Jugoslávie v Praze č. 572, 22. 9. 1930.

⁴⁴ Národní listy, 18. 10. 1930.

⁴⁵ Národní listy, 19. 10. 1930.

Vzhledem k vypjaté situaci se dokonce řešilo, zda je bezpečné pořádat fotbalová utkání mezi československými a italskými kluby.⁴⁶

V československém tisku se dokonce objevily i různé neověřené zprávy a výmysly,⁴⁷ na což si na ministerstvu zahraničí stěžoval italský vyslanec v Praze Pedrazzi a také italský konzul v Bratislavě Francesco Palmieri.⁴⁸ Spolu s oficiální omluvou jim bylo ovšem obligátně odpovězeno to, co ministerstvo zahraničí vždy říkalo v podobných případech i Jugoslávčům – že československý tisk je svobodný, nepodléhá až na případy přesně vymezené tiskovým zákonem cenzuře, a proto ministerstvo nemůže nijak ovlivňovat, co zveřejňuje.

Krátce nato bylo v noci rozbito okno v budově italského vyslanectví.⁴⁹ Také československý vyslanec v Římě Vojtěch Mastný⁵⁰ upozorňoval Prahu, že Itálie velmi nelibě nese zprávy o incidentech v Praze i o chystané československé sbírce pro rodiny popravených Slovinců a o tom, že jim má být v ČSR postaven pomník.⁵¹ Čechoslováci reagovali tím, že ministerstvo vnitra dostalo pokyn sbírku zakázat a již vybrané peníze, v hodnotě asi 2000 korun, využít jinak.⁵² Ministr Beneš byl toho názoru, že podobným incidentům se napříště musí pokud možno zabránit, protože vyostřování situace neprospívá ani československo-italským ani jugoslávsko-italským vztahům.⁵³ Československé úřady proto zakázaly veškerá veřejná shromáždění, která by terstským odsouzeným měla vyjadřovat solidaritu.⁵⁴ V Praze se přesto v říjnu konaly smuteční bohoslužby za popravené, jak v řeckokatolickém, tak v římskokatolickém kostele.⁵⁵

⁴⁶ AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 515/30, 3. 10. 1930; č. 543/30, 11. 10. 1930.

⁴⁷ Například bulvární *Expres* v honbě za senzací psal o tom, že otec jednoho z popravených spáchal sebevraždu a matka zešilela. *Expres*, 8. 9. 1930.

⁴⁸ Lidové noviny, 11. 9. 1930; Slováček, 10. 9. 1930.

⁴⁹ AMZV Praha Telegramy odeslané, č. 491/30, 14. 9. 1930.

⁵⁰ Vojtěch Mastný (1874–1954) byl československý právník a diplomat. Po vzniku republiky vstoupil do československých diplomatických služeb, působil jako vyslanec v Londýně (1920–1925), Římě (1925–1932) a Berlíně (1932–1939). Kromě toho přednášel mezinárodní právo na Univerzitě Karlově a od roku 1924 byl členem komise pro kodifikaci mezinárodního práva při Společnosti národů.

⁵¹ AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 569/30, 21. 10. 1930; č. 595/30, 7. 11. 1930.

⁵² AMZV Praha Telegramy odeslané, č. 591/30, 11. 11. 1930.

⁵³ AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 7, Výklady vyslance dr. K. Kroftu na poradách přednostů odborů a oddělení MZV 1930, Výklad podaný p. vyslancem drem K. Kroftou na poradě přednostů sekcí a oddělení ministerstva zahraničních věcí dne 30. října 1930, s. 8.

⁵⁴ AKPR Praha, f. KPR, k. 11, sign. H 971/37, složka Československo-jihoslovanská liga v Brně, Výroční zpráva československo-jihoslovanské ligy v Brně za rok 1930, s. 11; Nový večerník, 20. 9. 1930.

⁵⁵ Reforma, 8. 10. 1930.

Postoj československé veřejnosti a tisku k popisované události vyvolal u jugoslávské veřejnosti, zejména ve slovinských zemích a v Záhřebu, velmi pozitivní ohlas.⁵⁶ Jugoslávská vláda jím však, přestože její pražské vyslanectví projugoslávské sympatie Čechoslováků podporovalo, příliš potěšena nebyla, neboť celá situace mohla zkomplikovat vztahy Jugoslávie s Itálií. Jugoslávský vyslanec v Římě se údajně nechal dokonce slyšet, že se diví, proč se ČSR v tomto případě tolik exponuje, když jde o odsouzení vinných osob.⁵⁷

Jugoslávská veřejnost však situaci vnímala jinak. Během návštěvy ministerského předsedy Petara Živkoviće⁵⁸ v Záhřebu došlo ke spontánní demonstraci před československým generálním konzulátem, kdy dav děkoval Čechoslovákům i prezidentu Masarykovi za projevenou účast v případě popravených v Terstu a zpíval *Kde domov můj a Hej Slované*.⁵⁹ Projevy sympatií vůči Československu pokračovaly v průběhu celého podzimu 1930 a ještě 1. prosince, během oslav sjednocení Království SHS, přišel dav záhřebských občanů v čele se zástupci emigrantů z Istrie poděkovat před československé vyslanectví.⁶⁰ Navzdory postoji jugoslávské vlády, bylo veřejné mínění ostře naladěno proti Itálii a naopak kvitovalo solidaritu, kterou československý tisk a veřejnost vyjadřovaly. Československý vyslanec v Jugoslávii Robert Flieder⁶¹ do Prahy informoval, že zostření napětí mezi Jugoslávií

⁵⁶ Nový večerník, 27. 9. 1930; Polední list, 28. 9. 1930; České slovo, 28. 9. 1930; Národní listy, 1. 10. 1930; Reforma, 18. 10. 1930; Národní politika, 18. 10. 1930; Právo lidu, 18. 10. 1930; Slovenski narod, 23. 10. 1930; Jugoslovenski list, 27. 9. 1930; Večernja pošta, 27. 9. 1930.

⁵⁷ AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 7, Výklady vyslance dr. K. Krofty na poradách přednostů odborů a oddělení MZV 1930, Výklad podaný p. vyslancem drem K. Kroftou na poradě přednostů sekci a oddělení ministerstva zahraničních věcí dne 18. září 1930, s. 2.

⁵⁸ Petar (Pera) Živković (1879–1947) byl srbský generál a politik. V roce 1903 se podílel na převratu, během něhož byl zavražděn král Alexandr Obrenović s manželkou Dragou a na trůn se dostala dynastie Karađorđevićů. Později se stal členem organizace Bílá ruka a důvěrníkem tehdejšího regenta Alexandra, jemuž zřejmě prostřednictvím intrik pomohl připravit o následnictví trůnu staršího bratra Đorđeho. Během tzv. soluňského procesu pomohl Alexandrovi zlikvidovat členy tajné vojenské organizace Černá ruka v čele s Dimitrijem Dimitrijevičem – Apisem, kteří stáli za atentátem na Františka Ferdinanda d'Este v Sarajevu v roce 1914. V roce 1929 jej král Alexandr jmenoval ministerským předsedou.

⁵⁹ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Důvodová zpráva č. 252/30, 22. 9. 1930, s. 3; AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 13, Státy – politické poměry, Složka Jugoslávie, Zpráva generálního konzulátu v Záhřebu, č. 252/dův./30, 22. 9. 1930, 2. list; České slovo, 28. 9. 1930.

⁶⁰ Čech, 2. 12. 1930; Národní listy – večerník, 1. 12. 1930; Večer, 1. 12. 1930; Večerní České slovo, 1. 12. 1930; Prager Presse, 1. 12. 1930.

⁶¹ Robert Flieder (1883–1957) byl československý právník a diplomat. Vystudoval práva na Karlově univerzitě, poté působil jako úředník pražského magistrátu. V roce 1918 se stal zaměstnancem ministerstva zahraničních věcí. Působil jako vyslanec ve Švýcarsku, Polsku, Švédsku, Jugoslávii a ve Španělsku. Za druhé světové války se zapojil do odboje, v letech 1944–1945 byl nacisty vězněn v Terezíně a na Jenerálce.

a Itálii přispělo k jistému uklidnění vnitřních národnostních poměrů, o čemž svědčily účastné projevy Srbů.⁶² V podobném duchu referoval ze Záhřebu i konzul Ondřej Pukl.⁶³

Situace mezi Jugoslávií a Itálií byla skutečně napjatá a Jugoslávie měla na podzim 1930 vážné obavy, že dojde k vojenskému střetnutí. Ministr zahraničí Vojislav Marinković konzultoval své informace prostřednictvím vyslance Fliedra i s československou stranou.⁶⁴ Nakonec se však poměry uklidnily a na počátku roku 1931 se dokonce jednalo o možném prohloubení hospodářských styků mezi Jugoslávií a Itálií. Iniciativa vzešla z italské strany, ale i Jugoslávie to považovala za dobrý prostředek ke zlepšení politických vztahů. ČSR tuto iniciativu jednoznačně podporovala a bělehradská legace měla za úkol jednání bedlivě sledovat a Prahu podrobně informovat. Jugoslávská strana navíc žádala Čechoslováky o radu v technice a vedení jednání. Zároveň si ale jugoslávští představitelé stěžovali na československý tisk, konkrétně na *Lidové noviny*, které psaly v tom smyslu, že nevěří ve zdar jednání.⁶⁵

Československo prostřednictvím své bělehradské legace i zastupitelských úřadů v Terstu, Římě a dalších městech, sledovalo vývoj vztahů mezi Jugoslávií a Itálií i v průběhu dalších let. Na přelomu let 1931 a 1932 tyto vztahy opět poškodila aféra kolem odstranění národně uvědomělého gorického arcibiskupa Sedeje fašistickou mocí a jeho nahrazení odnárodněným Chorvatem Sirottim, kterého československý konzul charakterizoval jako „*osobu nekvalifikovanou, neoblíbenou a renegáta*“.⁶⁶ Ve stejném období zemřel také jeden z posledních českých kněží, kteří ještě působili v oblasti Gorice, farář Bohuslav Němec z obce Comeo. Jeho smrti předcházela výslech na gorické kvestuře, což vyvolávalo různé spekulace o podílu fašistů na jeho smrti.⁶⁷ Československé vyslanectví v Bělehradě doslova hlásilo do Prahy, že Němec zemřel „*v důsledku tělesného týrání na gorické policii, kde jej*

⁶² AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 60, 19. 9. 1913, s. 3.

⁶³ AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 13, Složka Jugoslávie, Zpráva generálního konzulátu v Záhřebu, č. 252/dův./30, 22. 9. 1930, 1. list.

Ondřej Pukl (1876–1936) byl český chemik a diplomat. Od roku 1909 působil jako správce a později jako ředitel chemické továrny v Lublani. Po vzniku ČSR vstoupil do služeb ministerstva zásobování a byl jmenován obchodním zástupcem v Království SHS. V roce 1920 vstoupil do diplomatických služeb a stal se konzulem v Záhřebu (do roku 1922). Poté přešel do ústředí a následně působil v Brémách. V letech 1929–1934 zastával post generálního konzula v Záhřebu, poté byl penzionován.

⁶⁴ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Telegram vyslance Fliedra č. 614/30, 12. 11. 1930.

⁶⁵ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1931, Telegram odeslaný z MZV na vyslanectví v Bělehradě, č. 9044/IX/3b, 9. 1. 1931; AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 26/31, 20. 1. 1931.

⁶⁶ AMZV Praha, PZ – Konzulát Terst, Zpráva běžná č. 13, 26. 11. 1931, s. 3.

⁶⁷ Tamtéž, s. 7.

vyšetřoval policejní šéf Modesti pro jedno jeho církevní kázání“.⁶⁸ Smrt faráře českého původu v Itálii však žádnou reakci Československa nevyvolala.

V průběhu roku 1932 došlo k novému zhoršení vztahů mezi Jugoslávií a Itálií. Příčinou bylo několik incidentů, které se odehrály v létě a na podzim. Jugoslávie se snažila, aby vypadala v Československu jako oběť a Itálie jako agresor. Pražský tiskový attaché dostal koncem června 1932 z bělehradské Ústřední tiskové kanceláře pokyn, aby do nejméně dvou seriózních československých listů umístil článek pod názvem „*Itálie připravuje útok na Jugoslávii*“.⁶⁹ Článek informoval o tom, že v Itálii jsou zakládány organizace, které mají připravovat své členy na ozbrojený boj a ideologicky na ně působit, což byla pravda. K zakládání takových organizací fašistickým režimem skutečně docházelo. Attaché Živkovič však při kontaktování redakcí československých novin s nabídkou tohoto článku úspěšný nebyl, podařilo se mu ho kompletně umístit pouze do *Slovenského deníku* a výtah do katolického *Pražského večera* a agrárního *Večera*. Ve všech případech se jednalo pouze o méně významné tiskoviny. Velké deníky jej odmítly, podle informací jugoslávského vyslanectví měly instrukce od ministra Beneše, aby se vyhnuly jakýmkoliv útokům na Itálii.⁷⁰

Rovněž v samotném Československu docházelo k incidentům, v nichž se napjaté italsko-jugoslávské vztahy odrážely. Dne 28. června 1932 byl v Praze zahájen IX. všesokolský slet. Zúčastnila se ho také početná jugoslávská delegace a také zástupci Jihoslovanů z Itálie, kteří ve slavnostním průvodu Prahou pochodovali pod vlajkou s nápisem „Istra“ (Istrie) omotanou černým flórem. To se samozřejmě Italům ani v nejmenším nelíbilo a prostřednictvím svého vyslance protestovali na československém ministerstvu zahraničních věcí.⁷¹ To však nemělo na Sokoly z cizích zemí žádný vliv.

Československý tisk, i ten, který obvykle psal o jugoslávském režimu v kritickém duchu, v italsko-jugoslávských sporech v drtivé většině případů stál na straně Jugoslávie proti Italům. Například v únoru 1933 vyšel v *Lidových novinách* článek, nazvaný *Úklady proti Jugoslávii*, v němž berlínský zpravodaj deníku informoval o tom, že do Chorvatska neustále proudí zbraně z Itálie. Italové se podle informací *Lidových novin* budou snažit vyvolat v Chorvatsku povstání, které povede k jeho odtržení od Jugoslávie a následnému uznání samostatného chorvatského stá-

⁶⁸ AMZV Praha – PZ Bělehrad, Politická zpráva č. 79, 5. 12. 1931.

⁶⁹ AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1932, Dopis šéfa Centrální tiskové kanceláře Milovana Radovanoviće tiskovému attaché Svetožaru Živkovičovi, 25. 6. 1932.

⁷⁰ Tamtéž, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 330/32, 5. 7. 1932.

⁷¹ Nada PETROVIĆ, *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1932. godinu*, knjiga 3, Beograd 2008, s. 250–251, jul.

tu Itálií.⁷² Článek svým komentářem doprovodil také expert *Lidových novin* na jihoslovenskou otázku Hubert Ripka, který zdůraznil především důležitost Malé dohody, proto je životním zájmem Československa, aby ztroskotaly veškeré pokusy o rozbití Jugoslávie.⁷³ Jugoslávie samozřejmě takovou aktivitu československého tisku vítala a snažila se ji ještě podpořit tiskovou kampaní.⁷⁴ Tiskový odbor jugoslávského vyslanectví v Praze oslovil i redakce dalších československých listů (například *Národní listy*, *Národní deník*, *Pražský večerník*, *Národní osvobození*, *Prager Tagblatt* a další) a požádal je o vyjádření k odhalení *Lidových novin*. Většina listů se vyslovila ve prospěch Jugoslávie,⁷⁵ ale katolický tisk a také část tisku sociálnědemokratického a komunistického kritizovala Ripku, že podobnými články pouze podporuje jugoslávský režim, tedy diktaturu krále Alexandra.⁷⁶

Jugoslávci by rádi viděli, kdyby se československá zahraniční politika ve sporech s Itálií jednoznačně vyjádřila na jejich podporu. To ale bylo dosti nepravděpodobné, protože Čechoslováci nebyli ochotni riskovat zhoršení vztahů s Itálií, a tak jugoslávským politickým představitelům nezbývalo, než se snažit získávat alespoň sympatie československého veřejného mínění. Do československých novin se pravidelně snažili umisťovat články o italské kampani proti Jugoslávii. Ne vždy však byli úspěšní. Řada významných listů, které byly loajální vůči Benešovi a jeho zahraniční politice, nebyla ochotná psát proti Itálii, aby tak nepoškodila zájmy republiky. Například článek o italské kampani proti turismu v Jugoslávii otiskly v úplnosti v květnu 1933 z významnějších periodik pouze *Lidové noviny* a *Lidové listy*.⁷⁷ V *Lidových novinách* se tomuto tématu věnoval Hubert Ripka, který byl jinak známý spíše svými kritickými postoji k jugoslávskému režimu. Ripka však poměry v Jugoslávii viděl poměrně objektivně a neomezoval se pouze na kritiku. Když bylo třeba, uváděl na pravou míru nepravdivé a tendenční zprávy jiných novin a podobně tomu bylo i před zahájením turistické sezony v roce 1933. Jeho článek ocenil i jugoslávský tisk, významné a k režimu loajální záhřebské noviny *Jugoslovenski Lloyd* ho dokonce v úplnosti přetiskly.⁷⁸

⁷² *Lidové noviny*, 22. 2. 1933, s. 1.

⁷³ Tamtéž.

⁷⁴ AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1933, Zpráva tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 48/33, 26. 2. 1933.

⁷⁵ Srov. např. *Národní listy*, 25. 2. 1933.

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1933, Zpráva tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 137/33, 14. 6. 1933.

⁷⁸ *Jugoslovenski Lloyd*, 19. 5. 1933.

Podobná situace trvala i v dalším období, také v průběhu let 1933 i 1934 se československý tisk zdráhal uveřejňovat protiitalské články motivované z jugoslávských kruhů.⁷⁹ Napětí mezi Itálií a Jugoslávií se mezitím stupňovalo.⁸⁰

Itálie se snažila budit dojem, že vztahy s Jugoslávií nemá zájem vyhrocovat. Italský státní podsekretář pro zahraniční záležitosti Flavio Suvich ujišťoval v březnu 1933 ministra Beneše, že Itálie „nemá vůči Jugoslávii žádných útočných úmyslů“.⁸¹ Zároveň děkoval Benešovi za jeho vyjádření o Itálii během jeho expozé v parlamentu. Beneš totiž krátce předtím, 1. března 1933, pronesl v zahraničním výboru během svého výkladu o Organizačním paktu Malé dohody slova, která musela Itálii pouze potěšit: „Malá dohoda sousedí se třemi velmocemi. Proti žádné z nich, a zejména ne proti Itálii, není a nebude nikdy namířena.“⁸² To byla pravda, avšak neznamenal to, že Jugoslávie se nemůže cítit Itálií ohrožována. Beneš ve svém expozé dále uvedl, že Československo nikdy nezapomene na ohromné služby, které mu Itálie prokázala za světové války a bude vždy budovat přátelství s kruhy fašistickými i nefašistickými. Zároveň vyjádřil očekávání, že v podobném duchu jako československá a rumunská, se vůči Itálii bude vyvíjet i zahraniční politika Jugoslávie. To však nebylo tak jednoznačné, jak si Beneš představoval. Navíc, Italové jeho vstřícnost sice slovně kvitovali, reálná Mussoliniho politika však dělala všechno proto, aby byla Malá dohoda pokud možno co nejvíce oslabena a jako nástroj tohoto oslabování si vybrala právě Jugoslávii. Toho si byl vědom i sám Beneš, jak o tom svědčí mimo jiné i jeho další expozé, pronesené na schůzi poslanecké sněmovny jen o necelé dva měsíce později. Přesto však zůstával optimistou a věřil, že v dohledné době může dojít k narovnání vztahů mezi oběma sousedními zeměmi.⁸³

Za nedlouho poté přišel další italský pokus o oslabení Malé dohody. Dne 17. března 1934 došlo z Mussoliniho iniciativy k uzavření tzv. Římských protokolů mezi Itálií, Maďarskem a Rakouskem. Itálie původně nabízela připojení k Římským protokolům také Jugoslávii, ta to však podmiňovala přistoupením celé Malé dohody a také tím, aby se Itálie a Maďarsko vzdaly revizionistické politiky. To Mussolini odmítl a Jugoslávie tak zůstala mimo Římské protokoly.⁸⁴ Jugoslávské ministerstvo zahraničních věcí zaznamenalo, že v Praze vyvolal veliký rozruch

⁷⁹ AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Českoslovačka, složka 1934, Dopis tiskového attaché Živkoviće šéfovi Centrální tiskové kanceláře Lukovičovi, 26. 10. 1934.

⁸⁰ Blíže k tomu srov. J. J. SADKOVICH, *Italija i ustaše*, s. 123–136.

⁸¹ AMZV Praha, Telegramy došlé, č. 132/33, 7. 3. 1933.

⁸² AÚTGM Praha, fond EB I, k. 104, sign. R 145, část Národní shromáždění – vystoupení E. Beneše v zahraničním výboru 1933, Expozé ministra Beneše v zahraničním výboru dne 1. 3. 1933 o Organizačním paktu Malé dohody, s. 12.

⁸³ Tamtéž, Expozé ministra Beneše na 263. schůzi poslanecké sněmovny, 25. 4. 1933, s. 30–31.

⁸⁴ L. Deák, *Juhoslovansko-italske vzťahy v rokoch 1932–1937*, s. 106.

Mussoliniho projev o možnosti revize hranic. Na druhou stranu ale v ČSR budilo sympatie vystupování Itálie proti možnosti anšlusu Rakouska Německem, čemuž měly Římské protokoly zabránit. Zatímco možnost revize hranic byla pro Jugoslávii stejně nepřijatelná jako pro Československo, proti anšlusu Bělehrad na rozdíl od Prahy tak striktně nevystupoval.⁸⁵

Na zhoršování jugoslávsko-italských vztahů měly vliv také události v jiných evropských zemích. V době, kdy v Rakousku v červenci 1934 probíhal pokus o puč,⁸⁶ začala Itálie na svých hranicích shromažďovat vojsko, což v Jugoslávii vyvolalo obavy z italské intervence a z vypuknutí války. Italský postup Jugoslávce znepokojoval mnohem víc, než neklidná situace v samotném Rakousku. Do té ve shodě s Československem Jugoslávie nehodlala zasahovat, protože rakouský puč obě země považovaly za vnitrostátní záležitost, v níž může intervenovat maximálně Společnost národů.⁸⁷ Naopak italský tisk začal obviňovat Jugoslávii z podílu na vzpouře rakouských národních socialistů. Tato obvinění ještě podnítil fakt, že pučistům, kteří uprchli z Rakouska do Jugoslávie, byl s odvoláním na mezinárodní zvyklosti poskytnut azyl. Zároveň však byli internováni v táborech ve Varaždinu, Bjelovaru, Lipiku a Slavonské Požeze. Jejich pobyt byl dle informací československé legace hrazen z peněz z Německa.⁸⁸ Zacházeno s nimi bylo vlídně, jednak kvůli zisku, který z jejich pobytu jmenovaná města měla, a také z politických důvodů – rakouští národní socialisté byli vnímáni jako bojovníci proti rakouské proitalsky orientované vládě.⁸⁹ Vypovězeni byli až koncem listopadu 1934 a přes Sušak byli odvezeni do německého Hamburku. Menší část se vrátila do Rakouska, byť si byli vědomi, že jim hrozí soud.⁹⁰

⁸⁵ Nada PETROVIĆ – Jelena BURIŠIĆ, *Izveštaji Ministarstva inostranijh poslova Kraljevine Jugoslavije za 1934. godinu*, kniha 5, Beograd 2010.

⁸⁶ V Rakousku vládl od roku 1932 kancléř Engelbert Dollfuss (1892–1934). Záhy po svém zvolení rozpustil parlament a vládl prostřednictvím dekretů. Jeho cílem bylo vybudovat autoritářský fašistický stát, v němž by měla velký vliv katolická církev. Zároveň měl tento stát zabránit rakouským nacistům, aby převzali moc. V červnu 1934 nakonec došlo k zákazu NSDAP. Následoval pokus o puč, během nějž rakouští nacisté pronikli do budovy kancléřství, kde Dollfusse smrtelně zranili. Následovaly krvavé boje ve Štýrsku a v Korutanech, které si vyžádaly téměř 270 mrtvých. Puč nakonec skončil neúspěchem. Důvodem byla jednak diletantská příprava a také to, že pučistům se nedostalo podpory z Německa, kterou očekávali. Novým kancléřem se nakonec stal Kurt Schuschnigg (1897–1977), který zahájil proti nacistům tvrdý postup. NSDAP znovu zakázal, na 12 000 jejich příznivců nechal uvěznit a 12 strůjců puče popravit. Blíže k tomu srov. Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 427–430.

⁸⁷ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Politická zpráva č. 48, 31. 7. 1934.

⁸⁸ Tamtéž, Politická zpráva č. 54, 4. 9. 1934.

⁸⁹ Tamtéž, Periodická zpráva č. III za dobu III. čtvrtletí 1934, 15. 10. 1934, I. Zahraničně-politická část, s. 3.

⁹⁰ Tamtéž, Politická zpráva č. 82, 30. 11. 1934.

Československá zahraniční politika v této záležitosti zachovávala zdrženlivý přístup, i nadále nechtěla riskovat své dobré vztahy s Itálií. Jugoslávie se proti italským obviněním, že podporovala rakouské pučisty, zastal pouze československý tisk, konkrétně znovu Hubert Ripka v *Lidových novinách*, který napsal, že „Jugoslávie činila vždy všechno, co mohla, pro uchování rakouské samostatnosti.“⁹¹ V podobném duchu psalo i Benešovi blízké *České slovo*, Kramářovy *Národní listy* a ostře protiitalsky laděný článek přineslo také sociálně-demokratické *Právo lidu*.⁹² Většina článků čerpala z bělehradské *Politiky* a jejich autoři využívali také materiály, které jim poskytl jugoslávské vyslanectví v Praze. Jugoslávský tisk postoj Čechoslováků kvitoval s povděkem a ochotně přetiskoval články svých československých kolegů.⁹³

K novému nárůstu napětí mezi Itálií a Jugoslávií došlo na podzim 1934 po smrti krále Alexandra. Těsně po atentátu se nálada v Jugoslávii obracela spíše proti Maďarsku, kde byli teroristé vycvičeni, ale když se ukázalo, že Itálie odmítá do Jugoslávie vydat vůdce teroristické organizace Ustaša Ante Paveliće a Eugena Kvaternika, kteří byli podezřelí z organizace atentátu na krále, prudce v Jugoslávii vzrostly i protiitalské nálady.⁹⁴ Na možnost vydání chorvatských teroristů se ptal také československý vyslanec v Bělehradě Pavel Wellner⁹⁵ svého italského kolegy Carla Galliho. Ten mu odpověděl, že vydání je v kompetenci soudu, ale že z politického hlediska by je Itálie vydávat neměla, už vzhledem k řadě nevydaných osob z jugoslávské strany, podezřelých z páchání zločinů v Julském Benátsku.⁹⁶ Kvaterník a Pavelić byli sice italskými úřady zadrženi v Turíně, vydání však skutečně nebyli.

⁹¹ Lidové noviny, 15. 8. 1934, s. 2.

⁹² AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 33, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1935, Telegram tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze Ústřední tiskové kanceláři v Bělehradě, 15. 8. 1934; Tamtéž, Zpráva tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 229/34, 23. 8. 1934.

⁹³ Jugoslovenski Lloyd, 17. 8. 1934.

⁹⁴ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Telegram vyslance Wellnera, č. 466/34, 26. 10. 1934.

⁹⁵ Pavel Wellner (1878–1959) byl československý diplomat. Vystudoval práva, po krátké advokátní praxi pracoval v Hypoteční bance a jako státní úředník. V letech 1914–1918 sloužil v rakousko-uherské armádě. Po vzniku republiky působil na ministerstvu vnitra a od roku 1921 na ministerstvu zahraničních věcí jako přednosta právní sekce. V letech 1924–1928 byl vyslanec v Řecku. V letech 1933–1935 zastával post vyslance ČSR v Jugoslávii. Po návratu do Prahy se stal přednostou politické sekce ministerstva a poté od roku 1936 zástupcem ministra Kamila Krofty. V roce 1937 byl penzionován a dožil v ústraní.

⁹⁶ Tamtéž, Politická zpráva č. 70, 7. 11. 1934.

V Československu samozřejmě vyvolala vražda jugoslávského krále a francouzského ministra zahraničních věcí Louise Barthoua⁹⁷ šok. Čechoslováci soucítili s Jugoslávií, mnoha způsoby jí vyjadřovali účast nad jejich ztrátou. Co se týkalo Itálie a její viny na atentátu, chovala se však československá zahraniční politika i tisk značně rezervovaně, což Jugoslávci velmi těžce nesli. Tiskový attaché Živković vyčítal československým novinářům, že svým mlčením o podílu Itálie na atentátu jen nahrávají Hitlerovi, jehož se přitom ČSR tolik bojí.⁹⁸

Noviny však dostaly z Černínského paláce pokyn, aby Itálii v souvislosti s atentátem pokud možno příliš nezmiňovaly a v pohotovosti byla také cenzura, která podle Jugoslávců dokonce bránila tisku psát i o tom, že Itálie poskytovala pomoc ustašovcům v čele s Pavelicem. Noviny skutečně dodržovaly pokyny ministerstva zahraničí, jednou z mála výjimek byl tisk Jiřího Stříbrného, ale i tam proti všem potenciálně škodlivým zmínkám o Itálii v souvislosti s atentátem zasáhla cenzura. Zásahům cenzury se nevyhnul ani *Večerník Práva lidu*, který chtěl v listopadu přetisknout články záhřebských listů *Novosti* a *Obzor*.⁹⁹ Jediný „protiitalský“ článek, který v souvislosti s atentátem unikl československé cenzuře, byl od Josefa Jirouta, známého publicisty nakloněného Jugoslávii, v plzeňské *Nové době*.¹⁰⁰ V tomto případě se však jednalo pouze o provinční sociálnědemokratické noviny, jejichž čtenářský vliv mimo Plzeň nebyl veliký, a proto jim ani kontrolní orgány nevěnovaly přílišnou pozornost.

Jugoslávci přesvědčovali Čechoslováky, že od nich nežadají, aby se zapojili do protiitalské kampaně, ale aby informovali o všech faktech souvisejících s vyšetřováním. Nepomohl ani rozhovor jugoslávského vyslance Prvislava Grisogona¹⁰¹ s Benešem, pražské ministerstvo zahraničních věcí zůstalo ve svém postoji k Itálii neoblomné, což v Bělehradě vnímali velmi negativně. Za hlavního inspirátora takových československých postojů považovalo jugoslávské vyslanectví v Praze Fran-

⁹⁷ Louis Barthou (1862–1934) byl francouzský politik a diplomat. V roce 1913 byl krátce ministerským předsedou francouzské třetí republiky, v roce 1934 byl ministrem zahraničních věcí. V roce 1934 se podílel na návrhu tzv. Východního paktu, který však nakonec po jeho smrti nebyl uskutečněn.

⁹⁸ AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1934, Zpráva tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, nečíslováno, 26. 10. 1934.

⁹⁹ Tamtéž, Zpráva tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 257/34, 20. 11. 1934.

¹⁰⁰ Nová doba, 27. 11. 1934.

¹⁰¹ Prvislav Grisogono (1879–1969) byl chorvatský politik a diplomat původem z Dalmácie. Před rokem 1929 byl členem Samostatné demokratické strany, v roce 1924 byl krátce ministrem spravedlnosti ve vládě Království SHS. Po královském převratu v roce 1929 SDS opustil a stal se příznivcem nového režimu. V roce 1931 byl jmenován vyslancem v Praze.

cii.¹⁰² To však nic neměnilo na tom, že postoj ČSR byl v Jugoslávii vnímán tak, že tisk i oficiální zahraniční politika nejbližší spojenecké země v pro ni klíčových okamžicích prostě mlčí. Skutečnost, že Jugoslávci po atentátu vyčítali Československu nedostatečnou důslednost v protiitalské kampani, potvrzovala ve svých zprávách také československá legace v Bělehradě.¹⁰³

I samotný Bělehrad však nakonec zaujal k Itálii opatrné stanovisko. Jugoslávie se snažila domoci na mezinárodní scéně spravedlnosti, a proto podala žalobu u Společnosti národů. Překvapivě však zažalovala pouze Maďarsko, proti Itálii žaloba vznesena nebyla.¹⁰⁴ Předpokládalo se, že se tak stalo pod vlivem Francie. Ta se koncem roku 1934 snažila urovnat situaci ve střední Evropě. Nový francouzský ministr zahraničních věcí Pierre Laval, který nahradil zavražděného Louise Barthoua, vyjednával s Mussolinim o garanční smlouvě ohledně Rakouska a také o arbitrážní smlouvě s Jugoslávií. Jednání podporovalo také Československo,¹⁰⁵ v Jugoslávii však měli obavy, že pokud bude uzavřena smlouva o Rakousku, Itálie už nebude mít zájem na uzavírání arbitrážní smlouvy s Jugoslávií.¹⁰⁶

Menší pozdvižení se rozpoutalo v Praze v souvislosti s předáním jugoslávské nóty Společnosti národů, neboť ve stejný den vyšel v národně-socialistickém listu *A-Zet* článek, v němž autor, ženevský dopisovatel listu a italský emigrant Armando Zanetii, tvrdil, že Jugoslávie může počítat s pomocí Ženevy pouze tehdy, vyřeší-li chorvatskou a makedonskou otázku a splní oprávněné požadavky Chorvatů a Makedonců.¹⁰⁷ Jugoslávské vyslanectví samozřejmě po listu okamžitě požadovalo omluvu a zahájilo protikampaň, již se zúčastnily *Národní listy*, *Národ* a dokonce i *Stříbrného Polední list*.¹⁰⁸

Protiitalský kurz zavládl po atentátu i v Československu a trval také v roce 1935, projevoval se však, podobně jako dříve, spíše ve veřejném mínění a v tisku, než v československé oficiální politice. Když Itálie zaútočila na Etiopii, ČSR se připojila k sankcím vyhlášeným Společností národů, Jugoslávci z toho ale měli dojem, že tak učinili jen velmi neradi a že by mnohem radši drželi linii dobrých vztahů s Itálií. Když Beneš v československém parlamentu přednášel 5. listopadu 1935 své pravidelné expozé o zahraniční politice, na zástupce jugoslávského vyslanectví

¹⁰² AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1934, Dopis tiskového attaché Živkoviće šéfovi Centrální tiskové kanceláře Lukovićovi, 26. 10. 1934. Tamtéž, Zpráva tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 257/34, 20. 11. 1934.

¹⁰³ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Politická zpráva č. 75, 20. 11. 1934.

¹⁰⁴ Tamtéž, Politická zpráva č. 83, 6. 12. 1934.

¹⁰⁵ Tamtéž, Telegram Beneše, č. 161728/A, 28. 12. 1934.

¹⁰⁶ Tamtéž, Telegram chargé d'affaires Fíši, č. 559/34, 30. 12. 1934.

¹⁰⁷ A-Zet, 28. 10. 1934.

¹⁰⁸ AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1934, Zpráva tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 264/34, 7. 12. 1934.

působilo, jako by se československý ministr zahraničních věcí Itálii za přijetí sankcí omlouval. Tiskový attaché psal do Bělehradu, že „*ani při expoé, ani během rozpravy se neobjevilo byt' jediné slovo odsouzení italské agrese a Mussoliniho zahraniční politiky*“.¹⁰⁹

Jugoslávci tedy byli z postojů Československa vůči Itálii v polovině třicátých let dosti zklamáni a rozčarováni.

Německo

Ačkoliv se postoje Československa a Jugoslávie v zahraniční politice zdály na první pohled v souladu, nebylo to tak jednoduché. Už v době vlády královské diktatury se začaly objevovat první náznaky, že Jugoslávie začíná opouštět malodohodovou orientaci a proti italskému nebezpečí se snaží hledat oporu jinde. Jednak měl k ochraně jugoslávských zájmů sloužit tzv. Balkánský pakt,¹¹⁰ uzavřený v roce 1934 mezi Jugoslávií, Řeckem, Tureckem a Rumunskem, v Jugoslávii však již od počátku třicátých let plíživě rostl i vliv hitlerovského Německa, u kterého Jugoslávie nalézala čím dál větší podporu proti italským aspiracím, které se jí nedostávalo od Československa ani Malé dohody. Proněmecké nálady v Jugoslávii posiloval také postoj Francie, která neprojevovala dostatek pochopení pro jugoslávské obavy z italských aspirací na Balkáně, a Německo se zdálo být protiváhou Itálie.¹¹¹ Kromě politického vlivu si Německo v Jugoslávii budovalo především hospodářské pozice. V důsledku světové hospodářské krize a vzrůstajících ekonomických potíží Jugoslávie pomalu sílila také už od konce dvacátých let její hospodářská orientace na Německo.¹¹²

V Jugoslávii byl v meziválečném období všeobecně rozšířen názor, že za války sice bylo Německo nepřátelskou zemí, ale po jejím skončení už nebyl důvod, proč v nepřátelství pokračovat. Jugoslávci navíc oceňovali kvalitní německé zboží, které jim bylo dodáváno v rámci reparačních plateb.¹¹³ Chorvaté ze Slavonie, Krá-

¹⁰⁹ Tamtéž, složka 1935, Zpráva tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 261/35, 9. 11. 1935, s. 2.

¹¹⁰ Blíže o balkánském paktu srov. B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, s. 66–68.

¹¹¹ K tomu blíže srov. Ladislav DEÁK, *Koncepcija juhoslovanskej zahraničnej politiky v Malej dohode v r. 1933–1938*, in: František Helešic (ed.), *Materiály z vědecké konference věnované 50. výročí Československé republiky*: 4.–6. června 1968, sv. I, Úvodní referáty, Praha 1968, s. 125–136.

¹¹² K tomu blíže srov.: Vuk VINAVER, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929.–1934*, Beograd 1987; Drahomír JANČÍK, *Německo a Malá dohoda. Hospodářské pronikání Německa do Jugoslávie a Rumunska v první polovině 30. let*, Praha 1990.

¹¹³ AMZV Praha, PZ – Konzulát Záhřeb 1934, Polská a německá propagace v Jihoslavii. Osobní zpráva tiskového tajemníka C. Melče, 9. 5. 1934.

lovského Chorvatska i Dalmácie zase vzpomínali na rakouskou německou správu, která na rozdíl od té poválečné srbské zajišťovala pořádek a řád a nebyla tolik prostoupena korupcí a nepořádkem.¹¹⁴

Vzájemné jugoslávsko-německé vztahy zejména v kulturní a také hospodářské oblasti se začaly zintenzivňovat koncem dvacátých let. Přestože bezprostředně po vyhlášení diktatury v Království SHS dočasně poněkud ochladly, už v průběhu roku 1929 byl jejich vývoj opět pozitivní.¹¹⁵ Německo si v Jugoslávii začínalo budovat čím dál lepší pozice. Už v roce 1929 československý tisk upozorňoval, že zatímco československý dovoz do Jugoslávie klesá, ten německý je trvale na vzestupu.¹¹⁶

Poněkud rozdílně obě země vnímaly také expanzionistické tendence Německa vůči Rakousku. Koncem ledna 1929 král v rozhovoru s československým vyslancem Janem Šebou rozhodně odsoudil eventuální anšlus Rakouska Německem a vyslovil vážné obavy, že Itálie a Británie si neuvědomují nebezpečí, které by z něj i pro ně vyplývalo.¹¹⁷ Reálně však v Jugoslávii silily hlasy, že anšlus by mohl pomoci oslabit pozice Itálie v Rakousku, což se mnohým jugoslávským politikům zamlouvalo.

Po královském převratu na začátku roku 1929 v Jugoslávii vliv germanofilských kruhů pomalu, ale jistě, vzrůstal. Nejsilněji to bylo znát v Záhřebu. Konzul Jindřich Andriál¹¹⁸ si po jednom velkolepém přivítání členů německého autoklubu, kteří přijeli do Záhřebu na návštěvu, ve zprávě do Prahy posteskl: „*Pro nás je tento zájezd, resp. zvláště vřelé uvítání novým důkazem, že je opravdu škoda peněz na propagaci a vnucování se s naší strany, protože dokud v Jihoslavii nebude opravdového slovanského uvědomění a spontánní, neplacené a nekoupené sympatie vůči ČSR, dotud jsou veškeré koncerty, manifestace, sjezdy apod. pouhými momenty, které trvají pouze dotud, dokud se neskončí banket s dobrým vínem a jídlem.*“¹¹⁹

¹¹⁴ AMZV Praha, PZ – konzulát Záhřeb 1929, Čís. 101/dův./29, Mimořádná politická zpráva, 3. 7. 1929, s. 10.

¹¹⁵ AMZV Praha, PZ – Berlín 1929, Politická zpráva č. 71, 10. 4. 1929, s. 1.

¹¹⁶ Národní osvobození, 16. 11. 1929; České slovo, 6. 12. 1929.

¹¹⁷ AMZV Praha, PZ – Bělehrad, Politická zpráva č. 8, 24. 1. 1929.

¹¹⁸ Jindřich Andriál (1888–1959) byl československý právník a diplomat. Za první světové války působil jako vojenský auditor na balkánské frontě. Po válce vstoupil do diplomatických služeb Československé republiky. Jako konzul sloužil nejprve v Sarajevu (1920–1922), poté ve Splitu (1922–1928) a v Záhřebu (1928–1929), odkud byl přeložen do Frankfurtu nad Mohanem (1929–1936).

¹¹⁹ Srov. např. zprávu konzula Andriála ze Záhřebu popisující nadšené uvítání členů německého autoklubu, kterým Záhřebčané stavěli na jaře 1929 dokonce slavobrány. AMZV Praha, PZ – konzulát Záhřeb 1929, Čís. 89/dův./29, Řádná politická zpráva za dobu od 21. 2. do 20. 4. 1929, 18. 4. 1929, s. 2.

V podobném duchu se nesly i zprávy z pozdějšího období.¹²⁰ V Bělehradě byli Němci přece jen nakloněni o něco méně a král Alexandr vždy před Německem upřednostňoval Francii. Politický a hospodářský vývoj jej však přinutil postupně svou politickou orientaci upravit.¹²¹

S pokračující hospodářskou krizí a zhoršující se situací v Jugoslávii se také objevovalo čím dál více hlasů, že Československo se na hospodářském poli chová vůči svému spojenci sobecky. V Jugoslávii byla v letech 1929–1931 mimořádně dobrá úroda, což mělo příznivý vliv na tamní hospodářství. Zároveň se však i zde začala projevovat hospodářská krize, a to prudkým poklesem cen zemědělských výrobků, například v roce 1932 klesly oproti roku 1929 o více než 60 %.¹²² Jugoslávský režim měl tedy velký zájem na tom zajistit svým rolníkům odbyť jejich úrody v zahraničí, včetně Československa. Tomu se ze všech sil snažili bránit českoslovenští agrárníci, kteří zase hájili zájmy rolníků československých – svých voličů.¹²³ Avšak zatímco ČSR požadovala, aby Jugoslávie odebírala jeho průmyslové výrobky, uvalovala zároveň vysoká cla na jugoslávské zemědělské produkty, což vyvolávalo v Jugoslávii nevoli.¹²⁴ Během jednání o obchodní smlouvě mezi Československem a Jugoslávii na jaře 1931 některé československé listy upozorňovaly na zdrženlivost jugoslávské vlády vůči Čechoslovákům v záležitostech, v nichž je nějakým způsobem zainteresováno Německo. Příčinu viděly v tom, že Němci se snažili s Jugoslávci budovat co nejlepší obchodní vztahy a v mnohém jim na rozdíl od Čechoslováků vycházeli vstříc.¹²⁵

V Jugoslávii proto čím dál více sílily hlasy po rozvolňování vazeb na ČSR a hledání nových, zejména takových, které by pro Jugoslávii byly výhodné ekonomicky. Na jaře 1930 psal chargé d'affaires Lev Vokáč¹²⁶ do Prahy: „Čechoslováci

¹²⁰ Srov. např. AMZV Praha, PZ – Konzulát Záhřeb 1933, Obliba Němců a Rakušanů v Záhřebě, 16. 2. 1933; AMZV Praha, PZ – Konzulát Záhřeb 1934, Polská a německá propagace v Jihoslavii. Osobní zpráva tiskového tajemníka C. Melče, 9. 5. 1934.

¹²¹ V. VINAVER, *Svetska ekonomska kriza*, s. 7.

¹²² V. VINAVER, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju*, s. 35; M. ŠESTÁK – M. TEJCHMAN – L. HAVLÍKOVÁ – L. HLADKÝ – J. PELIKÁN, *Dějiny jihoslovenských zemí*, s. 419–420.

¹²³ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1931, Telegram chargé d'affaires Reissera č. 633/31, 2. 9. 1931. K tomu dále srov. Drahomíra KOPEJTKOVÁ, *Pokus o hospodářské sblížení malodohodových zemí a zájmy agrární buržoazie*, Slovanický přehled, 70, 1984, č. 3, s. 191–202.

¹²⁴ AMZV Praha, PZ – Bělehrad, Politická zpráva č. 23, 30. 3. 1930, s. 19.

¹²⁵ Národní politika, 22. 5. 1931.

¹²⁶ Lev Vokáč (1883–?) byl československý právník a diplomat. V roce 1914 byl mobilizován do rakousko-uherské armády, v prosinci 1914 se dostal do srbského zajetí (Niš) a poté byl držen v Itálii. Na jaře 1918 vstoupil do legií a později se stal válečným soudcem. Od roku 1920 byl pracovníkem ministerstva zahraničních věcí. V roce 1927 byl jako legační rada přeložen na vyslanectví do Bělehradu, které po odchodu vyslance Šeby dočasně vedl. Poté působil několik let

podle mínění Jihoslovanů čím dál více ztrácí v očích Jihoslovanů, což se ukazuje ve všech směrech a to jak v duši národa, tak i v úředních, obchodních a hospodářských vztazích. Pro tuto věc Jihoslované – ovšem i z jiných důvodů (Itálie) – počínají se nakláněti k Němcům a počínají s nimi tvořiti čím dál tím pevnější přátelství, zvláště obchodní styky.“¹²⁷ Zároveň Vokáč upozorňoval, že přes obchodní vztahy si Němci v Jugoslávii budují i vztahy politické.¹²⁸ V závěrečném shrnutí zprávy Vokáč uváděl, že Čechoslováci se musí snažit chovat se k Jihoslovanům tak, aby to odpovídalo jejich národní povaze. Zároveň však upozorňoval, že v tomto je třeba rozlišovat Srby a Chorvaty, „ježto jsme se Srby více vázáni a Srbové nás více mají rádi nežli Chorvati. S Chorvaty nemáme vzpomínek z války, oni pak nás více napadají, přes to, že s Chorvaty máme více společnou kulturu“.¹²⁹

V německo-jugoslávských vztazích sice v létě 1930 došlo k dočasnému ochlazení v důsledku kritiky Berlína, kterému se nelíbil postup bělehradské vlády vůči německé menšině v Jugoslávii a také zatčení jedné německé novinářky,¹³⁰ jednalo se však jen o dočasný stav. Německé menšině v Jugoslávii byly učiněny určité ústupky v kulturní a školské oblasti a už na podzim 1930 v Bělehradě znovu posilovala proněmecká orientace a zároveň úsilí Německa o budování svého dobrého obrazu v Jugoslávii.¹³¹

Na jaře 1931, když se objevily zprávy o uvažované německo-rakouské celní unii, se v Jugoslávii začaly množit názory, že by pro ni bylo výhodné, kdyby se k této unii také připojila. Jednak v tom viděla hospodářské výhody a také způsob, jak posílit své postavení proti Itálii.¹³² Československo bylo samozřejmě kategoricky proti unii a v tomto postoji ho podporovala také Francie. Jugoslávský postoj vyvolával v Praze značné rozladění. Navenek však byl postoj Malé dohody prezentován jako jednotný, vůči celní unii odmítavý.¹³³ Jugoslávský ministr zahraničních věcí dokonce proti celní unii vystoupil v Ženevě na zasedání Společnosti národů.

v Albánii, v roce 1934 se vrátil do ústředí. V roce 1938 měl odjet jako vyslanec do Brazílie, ale jeho jmenování bylo zrušeno a Vokáč byl v roce 1939 penzionován. V roce 1940 se legálně (na povolení zástupce zahraničního oddělení úřadu říšského protektora) i s rodinou vystěhoval do Jugoslávie, kde zůstal až do konce války. V roce 1945 odešel do Brazílie. O jeho osudech po roce 1948, kdy mu bylo zastaveno vyplácení penze do zahraničí, není nic bližšího známo.

¹²⁷ Tamtéž, s. 20.

¹²⁸ Tamtéž, s. 21.

¹²⁹ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 23, 30. 3. 1930, s. 25.

¹³⁰ V. VINAVER, *Svetska ekonomska kriza*, s. 80.

¹³¹ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 77, 25. 11. 1930.

¹³² AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 7, Výklady vyslanec dr. K. Krofty na poradách přednostů odborů a oddělení MZV 1930, Výklad podaný p. vyslancem drem K. Kroftou na poradě přednostů sekci a oddělení ministerstva zahraničních věcí dne 9. 4. 1931, s. 5.

¹³³ AÚTGM Praha, f. EB I, k. 34, sign. R 144/3, Vystoupení Edvarda Beneše v Parlamentu, Expozé před Zahraničním výborem, 23. 4. 1931, s. 2.

To československá politická scéna i tisk kvitoval s povděkem, zároveň však upozorňoval, že tento Marinkovićův postoj byl umožněn tím, že proti celní unii vystoupila také Itálie a Jugoslávie nemusela brát ohledy na případné odlišné stanovisko svého souseda.¹³⁴

Československo se také pokoušelo oslabit rostoucí německý hospodářský vliv, ale ani zasedání Československé-jugoslávské hospodářské komory v dubnu 1931 nic nevyřešilo.¹³⁵ Na druhou stranu, přestože Jugoslávie byla vděčná za rostoucí obchod s Německem, i s ním byla její obchodní bilance pasivní, stejně jako s Československem. Zatímco Jugoslávie z Německa dovezla zboží za 925 milionů dinárů, vyvezla pouze za 543 milionů.¹³⁶

Československo-německé a také jugoslávsko-německé vztahy se radikálně změnily po nástupu nacistické diktatury začátkem roku 1933. Jugoslávci vnímali, že většina československých demokratických politiků má z vývoje v Německu obavy už v roce 1932, kdy v Německu probíhaly volby.¹³⁷ Avšak zatímco Československo se cítilo hitlerismem ohroženo, Jugoslávie oceňovala jeho politiku vůči Itálii. Německo totiž bylo mocenským konkurentem Itálie ve střední Evropě a snažilo se tam co nejvíce omezit její vliv, což Jugoslávii vyhovovalo. Charakter těchto změn a různý náhled na německou zahraniční politiku předznamenával i další následný rozdílný vývoj vztahů obou spojenců k Německu.

Jugoslávská strana si také všímala, jak po nástupu Hitlera k moci posilují extremistické politické skupiny v Československu. Ať už se jednalo o skupinu kolem Stříbrného, komunisty, ale především „hakenkreuzery“, tedy německé šovinistické strany. Jugoslávské vyslanectví informovalo koncem dubna 1933 do Bělehradu, že pro německé aktivistické strany, které se podílejí na vládě (sociální demokraté a agrárníci) je vzhledem k politice českých koaličních pravicových stran stále obtížnější odolávat náporu německého šovinismu, který v poslední době zachvátil i české Němce.¹³⁸ Podle Jugoslávců Čechoslováci doufali, že toto šovinistické německé vzepětí opadne, jakmile poleví hospodářská krize. Také si všímali faktu, že Praha se stává centrem protinacisticky zaměřené německé emigrace.¹³⁹ Neunikly jim ani stále častější pohraniční incidenty mezi Němci a československou policií či

¹³⁴ AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1931, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze, č. 201/31, 22. 5. 1931.

¹³⁵ V. VINAVER, *Svetska ekonomska kriza*, s. 128.

¹³⁶ Tamtéž.

¹³⁷ N. PETROVIĆ, *Izveštaji*, knjiga 3, s. 65, februar 1932.

¹³⁸ AJ Beograd, f. č. 38 – CP, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1933, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze, č. 93/33, 29. 4. 1933; Nada PETROVIĆ – Jelena BURIŠIĆ, *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1933. godinu*, knjiga 4, Beograd 2009, s. 101, April 1933.

¹³⁹ Tamtéž, s. 249, jul 1933.

ostrahou hranic.¹⁴⁰ Ačkoliv stále se stupňující problémy Čechoslováků s narůstající německou agresivitou Jugoslávci vnímali, sami si zatím vůbec nepřipouštěli, že jakýkoliv podobný problém by se mohl projevit i u nich, nebo že by Německo mohlo představovat ohrožení pro evropský mír. S Německem přímo nesusedili a německá menšina v Jugoslávii se nijak protistátně neprojevovala. Ze strany Německa necítili vůči sobě příliš velké ohrožení, Německo neprojevovalo žádné aspirace na území Balkánu, na rozdíl od s Německem si konkurující Itálie.¹⁴¹ Jugoslávci měli navíc zájem o co nejlepší vztahy s Německem, zejména z ekonomických důvodů. V otázkách německo-československých vztahů tedy zůstávali pouhým pozorovatelem a nijak výrazněji se k nim nevyjadřovali.

V průběhu roku 1934 se začala přirostřovat situace ve střední Evropě v důsledku mocenských ambicí Itálie a Německa. Italové se snažili získat co největší vliv v podunajských zemích, zejména v Rakousku a Maďarsku. Na jaře 1934 se Jugoslávie a Československo v rámci Malé dohody postavily proti italskému vměšování do rakouských záležitostí a proti tzv. římským protokolům sjednaným mezi Itálií, Rakouskem a Maďarskem. Pro Jugoslávii představovalo uspořádání Podunají životní zájmy. Stanovisko Jugoslávie nastínil ve svém expoé ve skupštině počátkem března 1934 jugoslávský ministr zahraničních věcí Bogoljub Jevtić,¹⁴² který se vyslovil zejména proti možné restauraci Habsburků.¹⁴³ Odpor Jugoslávie vůči Itálii v otázce římských smluv podporovalo také Československo. Edvard Beneš přednesl 21. března v zahraničním výboru Národního shromáždění expoé, v němž kritizoval italské snahy a taktéž odmítl jakoukoliv možnost, že by mohlo dojít k restauraci Habsburků. Jeho projev byl v Jugoslávii bedlivě sledován tiskem i veřejností.¹⁴⁴ Oceňováno bylo zejména Benešovo jasné stanovisko, že Rakousko má zůstat rakouské, bez spojení s Německem či Maďarskem a bez italského protektorátu a také Benešova snaha o uklidnění mezinárodních vztahů, která byla stavěna do

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 309, august 1933.

¹⁴¹ Blíže k tomu srov. např. Živko AVRAMOVSKI, *Osnovni faktori koji su uticali na spoljnopolički položaj Kraljevine Jugoslavije*, in: M. Šesták – V. Šťastný (eds.), *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů*, s. 319–332.

¹⁴² Bogoljub Jevtić (1886–1960) byl srbský a jugoslávský politik a diplomat. Od roku 1917 působil v diplomatických službách. V letech 1929–1932 zastával funkci ministra dvora a zároveň byl náměstkem ministra zahraničních věcí (1929–1930). Od července 1932 do prosince 1934 byl ministrem zahraničních věcí. V prosinci 1934 se stal premiérem, ve funkci však setrval jen několik měsíců, poté byl nahrazen Milanem Stojadinovićem. Za druhé světové války působil v exilové vládě jako ministr dopravy, ministr bez portfeje a ministr lesnictví a těžby. Po válce zůstal v cizině. Zemřel v Paříži.

¹⁴³ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Politická zpráva č. 18, 14. 3. 1934.

¹⁴⁴ Politika, 22. 3. 1934, s. 2; Vreme, 22. 3. 1934, s. 2; Jutro, 22. 3. 1934, s. 1; Novosti, 22. 3. 1934, s. 2; Novosti, 25. 3. 1934, s. 2;

kontrastu se štvavými projevy Mussoliniho. Ve skutečnosti československý postoj tak jednoznačný, jak si ho vykládali v Jugoslávii, nebyl. Beneš se sice vyjádřil v otázce jasně, Československo ale zároveň vydalo prohlášení, že nehodlá zasahovat do vnitřních záležitostí Rakouska.¹⁴⁵

O snahách Německa zvýšit na Balkáně svůj vliv informovalo československé vyslanectví v Bělehradě Prahu pravidelně. Zpočátku se jednalo zejména o posilování kulturních a školských vazeb a snahu o navázání hospodářských styků, naopak v politice Německo zájem na posilování Jugoslávie a oslabování Itálie nemělo. Po nástupu Hitlera k moci se situace změnila. Snahy Německa získat v Jugoslávii vliv zesílily, avšak ČSR jim nejprve nepřikládala velkou váhu. Na jaře 1934 uzavíral československý vyslanec Pavel Wellner svou zprávu o zájezdu německé obchodní delegace a státního ministra a velitele SA Ernsta Röhma poněkud překvapenými slovy: „*Z okázalého přijetí a pozornosti, již se dostalo německé delegaci i ministru Röhmovi ze strany jihoslovanských úřadů i obyvatelstva se podává, že sympatie k Německu se ukázaly silnějšími, než bylo lze očekávat. Věc souvisí se systematickým pronikáním Němců do Jugoslávie, kteří svými často velice nákladnými podniky [...] dovedou účelně stavět na odív zdatnost některých svých hospodářských odvětví. Nutno však konstatovati, že nechybějí ani hlasy, vyslovující nedůvěru k německým námluvám v Jugoslávii a prostředí, v němž se tyto hlasy vyskytují, jsou kruhy blízké politické a hospodářské koncepci Malé dohody.*“¹⁴⁶ Poslední věta měla být sice jakýmsi uklidněním pro ČSR, ale o tom, že Německo se snaží čím dál více pronikat do Jugoslávie v politické, hospodářské i kulturní rovině a jeho cílem je mimo jiné oslabení Malé dohody, již nebylo pochyb. Navíc Jugoslávie se tomuto posilování německého vlivu vůbec nebránila, právě naopak. Pomalu si toho začali všimát i v Praze. Kamil Krofta na poradě přednostů odborů ministerstva zahraničí v květnu 1934 prohlásil, že „*úsilí Němců v Jugoslávii je trochu na pováženou*“.¹⁴⁷

Německo se také pokoušelo naklonit si jugoslávskou oficiální politiku zákroků proti činnosti chorvatských protirežimně orientovaných emigrantů na svém území.¹⁴⁸ Tato jeho politika však byla ve skutečnosti dvojaká. Hitler sice oficiálně přinutil všechny Paveličovy agenty ukončit v Německu svou činnost a opustit zemi, v praxi ale mnozí prominentní členové chorvatské teroristické organizace Ustaša, včetně samotného Paveliće, tento zákaz překračovali.¹⁴⁹

¹⁴⁵ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Periodická zpráva č. I za dobu 1. čtvrtletí 1934, 12. 4. 1934, I. Zahraničně-politická část, s. 8.

¹⁴⁶ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Politická zpráva č. 34, 4. 5. 1934, s. 9.

¹⁴⁷ AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 7, Výklady vyslance dr. K. Kroftu na poradách přednostů odborů a oddělení MZV 1934, Výklad podaný p. vyslancem drem K. Kroftou na poradě přednostů sekcí a oddělení ministerstva zahraničních věcí dne 17. května 1934, s. 5.

¹⁴⁸ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Politická zpráva č. 35, 4. 5. 1934.

¹⁴⁹ Frank C. LITTLEFIELD, *Germany and Yugoslavia, 1933–1941. The German Nockquest of Yugoslavia*, Boulder 1988, s. 17.

Koncem května 1934 cestou do Řecka navštívil Jugoslávii říšský ministr letectví Hermann Göring.¹⁵⁰ Dle československého vyslanectví jeho návštěva, ohlášena na poslední chvíli, nebyla jugoslávským úředním kruhům příliš příjemná, protože v Bělehradě se právě nacházela francouzská delegace a Göring nebyl přijat ani králem Alexandrem, byť o to měl značný zájem. Aby se zmínil chladný dojem, s nímž byl Göring v Bělehradě přijat a který zdůrazňoval francouzský, československý i italský tisk, byl na pokyn oficiálních míst vydán alespoň příznivý článek v hlavním jugoslávském deníku *Politika*.¹⁵¹

Jak již bylo zmíněno, Československo a Jugoslávii rozdělovala také otázka případného spojení Německa s Rakouskem. Československo samozřejmě bylo kategoricky proti jakýmkoliv pokusům o anšlus, v Jugoslávii však takový názor zastával málokdo. Ačkoliv veřejně se jugoslávská vláda podobně jako československá vyslovovala proti anšlusu, skutečnost byla odlišná. Na rozdíl od Československa, Jugoslávie myšlenku anšlusu Rakouska tak kategoricky neodmítala, vždy se spíše bála možného návratu Habsburků. Navíc vztahy mezi Vídní a Bělehradem nebyly nikdy příliš vřelé, kromě jiného i proto, že Vídeň se často stávala útočištěm jugoslávských politických emigrantů a mnohé protijugoslávské intriky měly kořeny právě ve Vídni.¹⁵² Pokud by anšlus znamenal konec těchto intrik, nebylo to Bělehradu vůbec proti mysli.¹⁵³ Už v roce 1931 psal vyslanec Flieger do Prahy, že král i ministr zahraničních věcí Marinković soudí, „že anšlusu v budoucnosti nebude možné zabránit“.¹⁵⁴ Někteří jugoslávští představitelé také už od počátku třicátých let chápali anšlus jako cenu za německou podporu proti Itálii.¹⁵⁵ V rozhovoru s Hubertem Ripkou v květnu 1933 se však král Alexandr vyjádřil jak proti restauraci Habsburků, tak proti anšlusu. A dodal, že mu nejvíce záleží na tom, jak situaci vidí ministr Beneš.¹⁵⁶ Ve skutečnosti Alexandr nechtěl ani návrat Habsburků na vídeňský trůn, ani posilování vlivu Itálie v Rakousku, a tak mu nezbyvalo, než podporo-

¹⁵⁰ Herman Göring (1893–1946) byl německý nacistický politik. Původně byl letcem, poté poslancem a předsedou říšského sněmu. Byl zakladatelem gestapa a ministrem letectví, vrchním velitelem Luftwaffe a říšským maršálem. Na konci dubna 1945 byl zatčen spojenci a souzen Norimberským tribunálem, který jej odsoudil k trestu smrti. Než však došlo k jeho vykonání, spáchal Göring ve vězení sebevraždu.

¹⁵¹ AMVZ Praha, PZ – Bělehrad 1934, Politická zpráva č. 40, 22. 5. 1934; č. 41, 27. 5. 1934.

¹⁵² K vídeňskému centru ustašoveců blíže srov. J. J. SADKOVICH, *Itálie i ustaše*, s. 186–189.

¹⁵³ F. C. LITTLEFIELD, *Germany and Yugoslavia*, s. 17.

¹⁵⁴ AMVZ Praha, Telegramy došlé, č. 258/31, 11. 4. 1931.

¹⁵⁵ AMVZ Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 17. 26. 2. 1930.

¹⁵⁶ AÚTGM Praha, f. TGM, k. 511, část R, oddíl Cizí země, složka SHS 1929, 1930, 1931, 1932; Audience dra Huberta Ripky u krále Alexandra dne 25. 11. 1933.

vat těsnější připoutání Rakouska k Německu, které bránilo oběma těmto eventualitám. Anšlus nebyl zcela proti mysli ani třetímu malodohodovému spojení. Pro Rumunsko byl akceptovatelný v případě, že by se německá expanze zastavila v Rakousku a Polsku a nepodporovala by maďarský revizionismus.¹⁵⁷

V roce 1934 se úvahy o anšlusu Rakouska Německem objevily znovu. V některých jugoslávských kruzích (a zdá se, že mezi ně patřil i král Alexandr)¹⁵⁸ se začaly šířit názory, že Rakousko připojené k Německu by získalo na politické i ekonomické stabilitě a své expanzivní zájmy by Německo namísto proti Jugoslávii namířilo vůči Itálii, což by pro Jugoslávii, Itálii ohrožovanou, bylo mimořádně výhodné. Představa anšlusu, jak se domníval Seton-Watson, jednoduše Jugoslávii nedělala tolik, jako představa, že v Rakousku získá vliv Itálie a bude poté aspirovat i na slovinské země.¹⁵⁹ Jugoslávci ovšem neměli žádnou záruku, že by si slovinské oblasti nezačali v případě anšlusu nárokovat i Němci. Zdá se tedy, že jugoslávská náklonnost k Německu byla spíše výsledkem toho, že Jugoslávci byli silně protitalští, než že by byli až tolik přímo nakloněni Německu. V Jugoslávii samozřejmě věděli o událostech, jako byla například tzv. noc dlouhých nožů,¹⁶⁰ což vyvolávalo diskuse o mírumilovnosti hitlerovského režimu. Avšak pro Jugoslávce měl mnohem větší význam fakt, že Německo má napjaté vztahy s Itálií a jak napsal referent československého vyslanectví v Bělehradě M. Pokorný, „*sympatie Jugoslavie jsou vždy na straně odpůrců fašismu*“.¹⁶¹ Jugoslávci si však zároveň nepřipouštěli nebo nechtěli připustit nárůst vlastního ohrožení ze strany Německa, dokonce i co se týče slovinských oblastí, které by byly v případě anšlusu ohroženy jako první, měla myšlenka připojení Rakouska k Německu podporu. Jedním z mála jugoslávských politiků, kteří vnímali nárůst německého vlivu v Jugoslávii a přehlížení německých expanzivních snah jako ohrožení pro Jugoslávii, byl někdejší ministr zahraničních věcí Momčilo Ninčić, s nímž udržovalo kontakt československé vyslanectví v Bělehradě. Ninčić už v roce 1934 v politice aktivně nepůsobil, ale měl o ní dobrý přehled a udržoval hojně kontakty s diplomatickým sborem v Bělehradě. Svoje názory

¹⁵⁷ V. VINAVER, *Svetska ekonomska kriza*, s. 193.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 4.

¹⁵⁹ AJ Beograd, f. č. 37 – Milan Stojadinović, k. 9, fascikl 48 – Opšta politička pitanja, složka 1934, R. W. Seton-Watson, Jugoslavija i kriza, 1934.

¹⁶⁰ V noci z 29. na 30. 6. 1934 došlo na Hitlerův příkaz k likvidaci velitelského sboru oddílů SA (Sturmabteilung, útočné oddíly), paramilitární organizace přínáležející k NSDAP, včetně jejich nejvyššího velitele Ernsta Röhma.

¹⁶¹ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Zpráva periodická číslo III za dobu 3. čtvrtletí 1934, 15. 10. 1934, I. Zahraničně-politická část, s. 3.

při různých příležitostech ochotně objasňoval mj. i vyslanci Wellnerovi a ten o nich zase podával důvěrné zprávy do Prahy.¹⁶²

V roce 1934 Německo vystupňovalo své úsilí o hospodářské proniknutí do Jugoslávie. Po poměrně krátkém jednání byla v květnu 1934 uzavřena mezi Německem a Jugoslávií obchodní smlouva, podle níž mělo Německo na základě clearingu (platba ne v devizách, ale v průmyslových výrobcích) odebírat jugoslávské zemědělské produkty za ceny vyšší, než na světových trzích.¹⁶³ Právě posilování ekonomického vlivu, nejen v Jugoslávii, ale také v Rumunsku, bylo součástí německé taktiky na oslabení spojeneckých vazeb mezi státy Malé dohody a Francií.

Značné sympatie si Německo v Jugoslávii získalo i díky účasti na pohřbu krále Alexandra v říjnu 1934. Ministr Göring při té příležitosti prohlásil, že Říše nemá politické aspirace na Balkáně a s Jugoslávií chce žít v trvalém přátelství. Po pohřbu byl jako významný host přijat princem regentem Pavlem i ministerským předsedou Uzunovićem a ministrem zahraniční Jevtićem.¹⁶⁴

Jugoslávie, na rozdíl od Československa, vnímala Německo jako jistou záruku hospodářské stability v Podunají a také jako oporu proti italským aspiracím, ale i maďarskému revizionismu. Zároveň se Bělehradu zamlouvala ostrá protikomunistická rétorika Berlína a naopak se mu nelíbilo sblížování Československa se Sovětským svazem. Zahraničně-politický kurz Bělehradu se od toho československého stále více odchyloval a poměrně zřetelně směřoval k Berlínu.

Československu se podcenění růstu německého vlivu v Jugoslávii později mělo vymstít. Zvláště po nástupu vlády Milana Stojadinoviće¹⁶⁵ v Jugoslávii vzrostl nejen hospodářský, ale i politický vliv Německa.¹⁶⁶ V době, kdy potom Německo začalo ohrožovat svého bezprostředního souseda a jugoslávského spojence, Československo, se už Jugoslávie nehodlala proti Německu jakkoliv exponovat.

¹⁶² Srov. např. AMZV Praha, f. Kabinet ministra, k. 2, Složka Beneš Edvard dr., Dopis vyslance Pavla Wellnera ministru Edvardu Benešovi z 6. 5. 1934.

¹⁶³ B. KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države*, s. 81; D. JANČÍK, *Německo a Malá dohoda*, s. 45–58.

¹⁶⁴ AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1934, Periodická zpráva č. IV za dobu 4. čtvrtletí 1934, 15. 1. 1935, s. 15. Dále ke Göringově misi srov. D. JANČÍK, *Německo a Malá dohoda*, s. 84–88.

¹⁶⁵ Milan Stojadinović (1888–1961) byl srbský a jugoslávský politik. Během první světové války nastoupil na srbské ministerstvo financí. Se srbskou vládou absolvoval také ústup přes albánské hory na ostrov Korfu. V roce 1922 se stal ve věku 34 let ministrem financí ve vládě Nikoly Pašiče. Stejný post zastával také ve vládě Bogoljuba Jevtiće od prosince 1934 do června 1935. V roce 1935 se stal premiérem. Na tomto postu setrval do února 1939. Druhou světovou válku strávil na Britý kontrolovaném ostrově Mauritiis. V roce 1946 odešel do brazilského Rio de Janeira, později se usadil v Argentině, kde strávil zbytek života. V Buenos Aires vyšly po smrti v roce 1963 jeho paměti s titulem *Nor War, nor Pact (Ni rat, ni pakt)*.

¹⁶⁶ K tomu blíže srov.: Frank C. LITTLEFIELD, *Germany and Yugoslavia, 1933–1941. The German Conquest of Yugoslavia*. Boulder 1988.

Závěr

Jak je tedy patrné, přestože Československo a Jugoslávie byly velmi blízkými spojenci, musely na přelomu dvacátých a třicátých let řešit v zahraničně-politických otázkách celou řadu sporných bodů. Hodně odlišné vztahy měly obě země k Itálii a Německu. Vůči těmto dvěma státům se zájmy obou spojenců poněkud míjely. Zatímco Jugoslávie se cítila ohrožována (a nutno podotknout, že právem) Itálií, Československo usilovalo o co nejlepší vztahy s někdejší dohodovou mocností. A naopak zatímco Československo neskrývalo po nástupu hitlerismu k moci (taktéž oprávněně) obavy z německých velmocenských aspirací, Jugoslávie v Německu spatřovala potenciálního nejen hospodářského, ale i politického spojence.

Naopak od svého malodohodového spojence se Jugoslávie začínala pod tlakem okolností pozvolna vzdalovat. Koncem dvacátých a na začátku třicátých let, kdy byli Jugoslávci tísněni agresivní italskou zahraniční politikou, doufali v pomoc a podporu Československa. Té se však nedočkali, protože Praha nechtěla riskovat dobré vztahy s Itálií jako s jednou z důležitých evropských velmocí, a to ani z důvodu pomoci svému blízkému spojenci. Toto zklamání z přístupu Čechoslováků se později, ve druhé polovině třicátých let, odrazilo v chování Jugoslávie, když bylo naopak Československo ohrožováno Německem. Tehdy zase ono chtělo, aby Jugoslávci ukázali, že v jeho sporech s Německem stojí na československé straně, avšak toto očekávání nebylo naplněno. Naopak, Německo už tehdy mělo v Jugoslávii vybudovanou pevnou ekonomickou a postupem doby budovalo fakticky i politickou pozici. Nutno podotknout, že v obou případech na úkor Československa. A na konci třicátých let to pro změnu byla Jugoslávie, která nechtěla riskovat možné zhoršení vztahů s Německem, pokud by podpořila Československo.

Můžeme konstatovat, že vzájemné rozpory a nenaplněná očekávání přispěly mezi oběma spojenci k tomu, že pomalu, ale jistě, začalo již v první polovině třicátých let docházet k zjevnému rozcházení se československé a jugoslávské koncepce zahraniční politiky a s tím i k související korozi vzájemných vztahů. Toto pomalé a postupné rozvolňování vzájemných spojeneckých vazeb pak ještě více zesílilo pod vlivem změněné politické situace v Evropě ve druhé polovině třicátých let a vyústilo v postupný rozpad malodohodového i bilaterálního spolenectví.

Jana Škerlová

Die Beziehungen zu Italien und Deutschland als Reibflächen der tschechoslowakisch-jugoslawischen Beziehungen in den Jahren 1929–1934

Zusammenfassung

Die Tschechoslowakei und das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (ab Oktober 1929 Königsreich Jugoslawien) waren in der Zwischenkriegszeit enge Verbündete. Beide Staaten waren vertraglich in der Kleinen Entente verankert, die ihre Außenpolitiken und ihr Auftreten auf der internationalen Bühne koordinieren und vereinheitlichen sollte. Trotzdem nahmen aber beide Staaten zu bestimmten Problemen der Außenpolitik und zu einigen Drittländern eine unterschiedliche Haltung ein. Dies ergab sich auch aus der Tatsache, dass ihre Außenpolitiken in den Zwischenkriegsjahren außer gemeinsamen Berührungspunkten auch verschiedene Probleme hatten. Dies betraf unter anderem die Beziehung zu den Nachbarstaaten, also insbesondere die Beziehung Jugoslawiens zu Italien und die der Tschechoslowakei zu Deutschland. Ende der zwanziger und Anfang der dreißiger Jahre, als die Jugoslawen durch die aggressive italienische Außenpolitik bedroht waren, hofften sie auf die Hilfe und Unterstützung der Tschechoslowakei. Diese Hoffnung erfüllte sich jedoch nicht, weil Prag nicht seine guten Beziehung zu Italien als einer wichtigen europäischen Großmacht riskieren wollte, und dies selbst nicht, um seinem engen Verbündeten zu helfen. Diese Enttäuschung über die Haltung der Tschechoslowaken spiegelte sich später, in der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre, im Verhalten Jugoslawiens wieder, als dann die Tschechoslowakei von Deutschland bedroht wurde. Obwohl das tschechoslowakisch-jugoslawische Bündnis auf den ersten Blick konfliktlos und fest erschien, begannen sich bereits zu Beginn der dreißiger Jahre in ihm die ersten kleineren oder breiteren Risse zu zeigen. Und die Probleme, die ihre Wurzeln bereits in dieser Zeit hatten, entfalteten sich dann voll in der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre und mündeten im Zerfall des bilateralen Bündnisses sowie der Kleinen Entente.

Jana Škerlová

Relations with Italy and Germany as an area of friction for Czechoslovak-Yugoslav relations between 1929 and 1934

Summary

Czechoslovakia and the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes (from October 1929 the Kingdom of Yugoslavia) were close allies during the interwar period. Both states were parties to the Little Entente, which was meant in a certain degree to co-ordinate and unify their foreign policies and acts on the international stage. Nevertheless, both states found themselves holding a different position on certain foreign policy issues and certain third countries. One reason for this was the fact that besides points of similarity, their foreign policies during the interwar period also had various problems. This applied in particular to relations with neighbouring countries, i.e. in particular Yugoslavia's relations with Italy and Czechoslovakia's with Germany. At the end of the 1920s and early 1930s when Yugoslavia was threatened by an aggressive Italian foreign policy, they hoped for Czechoslovakia's help and support. This they did not receive, because Prague didn't want to put its good relations with Italy, as one of the major European powers, at risk, not even to help its close ally. Later, during the second half of the 1930s, this disappointment of the Czechoslovaks' approach was reflected in Yugoslavia's actions when it was Czechoslovakia which was threatened by Germany. Although at first glance the Czechoslovak-Yugoslav alliance appeared problem-free and firm, the first small and more deep-rooted cracks had already begun appearing in it in the early 1930s. And the problems which were rooted in this period grew massively during the second half of the 1930s and resulted in the collapse of the Little Entente and the bilateral alliance.

Milan Hlavačka

Proměny místopisného názvosloví (místních názvů, obcí, ulic, veřejných prostranství měst a pomístních názvů) v českých zemích po roce 1945. Pokus o historický přehled

Changes in toponyms (local names, villages, streets, public spaces in towns and names of surrounds) in the Czech lands after 1945. An attempt at an historical overview

The phenomenon of renaming toponyms goes back many years in Czech society. Only with the formation of the Czechoslovak Republic, however, did this formerly scientifically independent intellectual activity gain the status of national importance. The 'origin and age' of toponyms acquired a completely practical political importance which also had an impact on the creation of authentic legal standards and topographic overviews setting the official wording for local place names and surrounding features. As a result of suddenly gaining national political importance, a number of basic toponymy works and studies were produced during the interwar period which dealt with theoretical issues in onomastics and specific current toponymy and etymological cases to give 'scientific' reasons for prioritising the use of one or another local name in official practice and in official topographic lexicons.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, geography, topography

Úvodem

Fenomén přejmenování místopisného názvosloví má v české společnosti dlouhou tradici.¹ Teprve však se vznikem Československé republiky získala tato do té doby vědecky nezávislá intelektuální činnost i punc státní důležitosti. „Původnost a stáří“ toponym nabyly totiž zcela praktického politického významu, který měl vliv i na vytváření autentických zákonných norem a topografických přehledů fixujících oficiální znění místních a pomístních jmen. V důsledku nabytí této náhlé státní politické důležitosti vznikla v meziválečném období řada základních toponomastických děl a studií, které se na základě řešení teoretických otázek onomastiky a i konkrétních aktuálních toponomastických a etymologických případů „vědecky“ odůvodňovaly upřednostnění užívání toho či onoho místního či pomístního názvu v úřední praxi a v oficiálních topografických lexikonech.²

Za vším tímto vědeckým a i amatérským, státním i nestátním (například Chytilův místopis Republiky Československé vznikl ze soukromé neinstitutonální iniciativy) toponomastickým snažením meziválečného období vždy stály skryté a málokdy vyslovené otázky: Komu tato krajina vlastně patří a kdo byl prvním příchozím při jejím osidlování a kdo má tudíž nárok na přednostní místo v oficiálním pojmenování, pokud tyto lokality měly až doposud společnou minulost. I proto byla velká pozornost v toponomastickém bádání vždy věnována především vztahu osídlení a vzniku vlastních jmen, protože tato jména mohla odhalit „původního“ vlastníka lokality, regionu či celého území.³ Jakoby po celá 20. a 30. léta 20. století probíhalo soupeření české a sudetoněmecké toponomastiky o interpretaci širšího historického a historiografického kontextu spojeného například s otázkou počátku německého osídlení v Čechách. Z prostředí z tohoto „konkurenčního prostředí“, které mělo vědecky zdůvodnit vlastnické nároky na českou a moravskou krajinu vzniklo velké množství kvalitních místopisných slovníků a také historické argumentační výzbroje, která mohla být v konkrétní historické situaci týkající se pojmenování či přejmenování místních a pomístních názvů náležitě mocensky využita.⁴

¹ www.phil.muni.cz/cest/lide/pleskalova/PV2B63_VyvTop2.rtf, staženo 1. 3. 2012.

² Autory těchto studií byli jazykovědci (např. Václav Ertl, Václav Flajšhans, Oldřich Hujer, František Trávníček, Josef Zubatý, Bohumil Havránek, Jan Janko, Roman Jakobson a další) a ti publikovali především na stránkách časopisů *Naše řeč* a *Listy filologické*.

³ Významné v tomto smyslu bylo na české straně dílo Josefa V. Šimáka (Pronikání Němců do Čech kolonizací ve XIII. a XIV. století) z roku 1938, protože ovlivnilo stanovisko k řešení tohoto citlivého problému i na straně (sudeto)německé historiografie v Čechách.

⁴ Uvedme pro Čechy a české země například tyto příručky: *Seznam míst v Království českém*, Praha 1907; *Seznam míst v Království českém, K rozkazu c. k. místodržitelství na základě úředních udání sestaven*, Praha 1913; Chytilův místopis Republiky Československé. Za souhlasu Ministerstva pošt a telegrafů sestavil a svým nákladem vydal Alois Chytil, Praha 1922; Břetislav CHROMEČ, *Místopisný slovník Československé republiky*, II. Doplněné a rozmnožené vydání, Praha 1935, první vydání 1929; *Die Orte und Ortsteile des Reichsgaues Sudetenland mit ihren*

Vyústění druhé světové války (v českém případě především se jednalo o odčinění důsledků okupace českých zemí „Velkoněmeckou říší“) se i v toponymické oblasti projevilo se vši tvrdostí a důsledností, kterou diktovali vítězové tohoto světového konfliktu, ihned po květnu 1945. Pojmenování, respektive přejmenování geografického názvosloví bylo jedním z oněch jasně viditelných instrumentů demonstrace poválečné mocenské převahy jednoho etnika nad druhým. Ivan Luterer ve studii o Úpravě českých místních jmen s přívlaskem „německý“ po roce 1945, která byla publikována v roce 1972, vystihl zcela jednoznačně tehdejší všeobecně sdílené mínění v české společnosti o dokonání dějinné spravedlnosti po skončení okupace, když napsal, že „od založení Místopisné komise, patří k nejheroičtějším a pracovně nejvypjatějším dvanáct poválečných roků 1945–1957“. Podle něho „hromadný odsun velké většiny německého obyvatelstva z ČSR po druhé světové válce vytvořil optimální podmínky pro zásadní úpravu názvosloví našich obcí, a to nejen v nově osídlovaných pohraničních okresech, ale i ve vnitrozemí“.⁵ Stejně tak smýšlel těsně po druhé světové válce archivář Václav Letošník, který byl na ministerstvu vnitra pověřen revizí místních jmen, když už v roce 1947 v Archivním věstníku odsun německého obyvatelstva označil „za příznivou podmínku“, po jejímž splnění „nebylo třeba bráti ohled na německé obyvatelstvo a bylo lze řešit otázku pojmenování míst jen s ohledem na nové české osadníky“.⁶ Tak jako po skončení první světové války nabyla i po skončení druhé světové války zdánlivě akademická otázka jednotné úpravy místopisného (geografického) názvosloví „národně politického“ významu. Cesta k totálnímu počeštění geografického názvosloví byla totiž po odsunu německého obyvatelstva opravdu definitivně volná.

Účelem této studie je přehledně vymežit proces přejmenování místopisného názvosloví v rovině legislativní a institucionální, upozornit na možné motivace a také na personálně profesní propojení přejmenování českého místopisného (geografického a geodetického) názvosloví s českou archivně historickou a filologickou komunitou ve třech základních názvoslovně geografických rovinách (místní jména obcí, ulic, veřejných prostranství a pomístních jmen) po roce 1945. Místo závěru budou předloženy pracovní teze k výše naznačenému trojúhelníkovému procesu přejmenování (počeštění) místopisného názvosloví. Pro porozumění širšímu kontextu tohoto procesu je však třeba začít s vyjasněním základního pojmosloví, institucio-

zuständigen Gemeinden, Landraten, Amtsgerichten, Standesbeamten, romisch-katholischen und evangelischen Pfarrämtern. Nach ämtlichen Unterlagen zusammengestellt von Wilhelm Foerster, Teplitz Schönau, Sacharbeiter bei der Regierung Aussig, Teplitz-Schönau 1943 a Ernst PFOHL, *Orientierungslexikon der Tschechoslowakischen Republik*, III. Auslage, Reichenberg 1931.

⁵ Ivan LUTERER, *Úprava českých místních jmen s přívlaskem „německý“ po roce 1945. Příspěvek k dějinám Místopisné komise ČSAV*, in: Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, roč. XIII, č. 5, 1972, s. 721.

⁶ Václav LETOŠNÍK, *Odněmčení našeho místního názvosloví*, Archivní věstník II, 1947, č. 2, s. 6.

nálních kompetencí a s výčtem legislativních norem a návazných procesů, které vedly k výše naznačené názvoslovné proměně.

Základní terminologické, kompetenčně institucionální a právní parametry proměny

Úřední geodetická a kartografická terminologie užívá pojmu místopisné názvosloví. Místopisné názvosloví podle Vladimíra Šmilauera zahrnuje: 1. názvy států a správních jednotek; 2. názvosloví místní: a) obcí, osad, místních částí; b) ulic, náměstí, nábřeží, sadů apod. a dále 3. názvosloví pomístní. Pomístní názvosloví pojmenovává: a) území, například parcely, shluky parcel, pozemky, trati, lesní oddělení, polesí, širší geografické názvy; b) vody proudící i stojaté, přírodní i umělé, t. j. potoky, řeky, průplavy, jezera, rybníky, prameny; c) terénní tvary, vrcholy (hory, pohoří), stráně, horopisné celky, údolí, průsmyky a d) objekty, především hrady, zříceniny, osamělé kaple, kostely, kříže, křížové cesty, boží muka.⁷

Kompetence stanovit (měnit) místopisné názvosloví náležela po roce 1918 u jména státu ústavě; u jména krajů zákoně normě; u jména obcí, osad a místních částí ministerstvu vnitra v dohodě s Místopisnou komisí České akademie věd a umění (dočasně zastřešena také při Národní radě badatelské) a posléze od roku 1953 Československé akademie věd. Názvy obcí a osad byly fixovány například vydáváním statistických lexikonů obcí a u jmen ulic a náměstí vyhláškami místních samospráv (místních a městských úřadů a posléze místní či městských národních výborů).⁸

Iniciativa k přejmenování vycházela u místních a pomístních názvů jak po první tak hlavně po druhé světové válce od ministerstva vnitra. Konkrétně za změnu místních názvů po roce 1945 zodpovídali vrchní radové František Novotný a Václav Letošník a filologický poradce ministerstva vnitra profesor Antonín Profous. U názvů ulic a veřejných prostranství jak po první, tak po druhé světové válce byly iniciátory změny místní samosprávy, tedy konkrétně správní komise, obecní a městské úřady či místních a městských národních výbory, kde garantem odbornosti se staly místní osvětové rady či kulturní odbory. Po roce 1945 byla samosprávám zadávána ministerstvem vnitra prostřednictvím okresních správních komisí tzv. „nařízení“ či „doporučení“, která jejich rozhodovací autonomii výrazně zužovala.

Odborná gesce při posuzování starých i nových místních a pomístních názvů náležela v období první republiky Místopisné komisi při České akademii pro vědu

⁷ Vladimír ŠMILAUER, *Revize českých pomístních jmen*, Naše řeč, 1957, ročník 40, sešit 9–10 nebo internet: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4581>, staženo 21. 12. 2011.

⁸ Československé a české statistické lexikony obcí od roku 1923 do současnosti jsou systematicky popsány na: <http://www.czso.cz/kraje/li/zdroj/noviny/noviny/zdroj/rok2005/0605/priloha.pdf>.

a umění (Místopisná komise byla založena v letech 1912/1913 a jejím jednatelem byl v meziválečném období profesor Antonín Profous), respektive při Národní radě badatelské a po roce 1953 při Československé akademii věd (předsedou byl profesor Josef Dobiáš).⁹ V letech 1931–1937 pracovala pod předsednictvím profesora Bohuslava Horáka Návoslovná komise Národní rady badatelské, která vymezila a stanovila názvy větších horopisných celků (vyšly i generální mapy, kam byly tyto celky zakresleny) a určila také česká jména všech vodních toků až do pátého řádu.¹⁰

Po roce 1945 náležela odborná gesce pro stanovení pomístních názvů Vojenskému zeměpisnému ústavu při ministerstvu obrany a jím vedené Návoslovné komisi kartografické. V letech 1945–1949 vedl tento ústav plk. Bohumír Kobliha a po jeho předčasném penzionování v roce 1949 pak pplk. Vlastimil Blahák.¹¹ Výsledkem práce této komise bylo přejmenování cca 30 tisíc pomístních názvů, které se vyskytovaly ve vojenském mapování v měřítku 1 : 50 000.¹²

Koncem roku 1951 přebrala gesce při stanovení pomístních názvů Návoslovná komise při Ministerstvu stavebního průmyslu, v jehož resortu se tenkrát nacházelo vedení katastrů. V letech 1951–1957 byl předsedou této komise Vladimír Šmilauer a jejím jednatelem Ivan Honl. Výsledkem práce této komise byla mimo jiné revize cca 23 tisíc pomístních názvů, které schválila předchozí návoslovná kartografická (vojenská) komise.¹³

⁹ K osobě Josefa Dobiáše lze základní informace nalézt na: <http://www.kr-vysocina.cz/josef-dobias/d-4018476/p1=1101> a http://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Dobi%C3%A1%C5%A1. Místopisná komise se v roce 1959 stala součástí Slovanského ústavu ČSAV.

¹⁰ Československá národní rada badatelská vznikla jako podmínka pro začlenění československé vědy do mezinárodních struktur v roce 1924, „následujícího roku se stala i členem Mezinárodní rady badatelské (Conseil International de Recherches/International Research Council). Prvním předsedou nové instituce byl zvolen internista Ladislav Syllaba (poté co volbu nepřijal původně navržený botanik Bohumil Němec). Československá národní rada badatelská se soustředila na organizaci a koordinaci styků československé vědy se zahraničím a na propagaci výsledků československých vědců na mezinárodním poli. V období okupace ČSR Československá národní rada badatelská prakticky přerušila činnost, obnovena byla v roce 1946. Definitivně zanikla jako další vědecké společnosti v roce 1952.“ Citováno dle: <http://veda-prozivot.avcr.cz/yellow/historie/files/1924.html>, staženo 21. 12. 2011. K osobě historického geografa Bohumíra Horáka více informací na: http://www.muni.cz/phil/people/68720/management_history?lang=cs.

¹¹ Srov.: <http://www.army.cz/avis/publikace/vzu/kniha/1945-1950.pdf>.

¹² Milan HLAVAČKA, *Ztráta historické paměti v důsledku umělého přejmenování krajiny*, in: Milan Hlavačka, Antoine Marés, Magdaléna Pokorná et alii (eds.), *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, Praha 2011, s. 528–550.

¹³ Vladimír ŠMILAUER, *Revize českých pomístních jmen*, <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4581>, nestránkováno, staženo 21. 12. 2011.

Návrhy ministerstva vnitra na změnu místních názvů obcí byly po roce 1945 dávány k posouzení okresním a zemským národním výborům, státnímu úřadu statistickému, zeměměřičskému úřadu, Vojenskému zeměpisnému ústavu a také ministerstvu pošt a dopravy a nakonec si ministerstvo vyžádalo dobrozdání Místopisné komise, která byla podle Václava Letošníka „nejvyšším vědeckým tribunálem povoláním k tomu, aby podal o návrzích nových českých místních jmen směřovatný posudek“.¹⁴ Nicméně je třeba upozornit na tu skutečnost, že filologickým poradcem ministerstva vnitra a jednatelem Místopisné komise byla po roce 1945 jedna a táž osoba, tedy Antonín Profous.

Motivace k přejmenování místních názvů se nesla po roce 1918 v duchu odrakouštění či odhabsburštění místních názvů. Odrakouštění zahájilo první organizovanou vlnu počestění názvu německých obcí, respektive hledání nového českého úředního názvosloví s důrazem na obnovu staré české názvoslovné vrstvy. Neoficiální důvod ke změně některých místních názvů byl podán v parlamentě 14. dubna 1920, když bylo předkladatelem zákona a nařízení č. 266 odůvodněno vydání zákona přáním, „aby každý, kdo vstoupí přes hranice do republiky Československé, si uvědomil, že jest ve státě Československém“.¹⁵

V únoru 1920 byl přijat jazykový zákon a posléze v dubnu 1920 zákon č. 266 O názvech měst, obcí, osad a ulic, jakož i označování obcí místními tabulkami a číslování domů, kde byla poprvé legalizována možnost nahradit „historicky překonané názvy“ novými. V paragrafu 7, odstavec II tohoto zákona se pravilo, že „dosavadní pojmenování ulic a veřejných míst, jež nelze uvést v soulad s historií a vnějšími vztahy národa československého, zejména pak taková, jež připomínají osoby, které projevíly nepřátelské smýšlení proti československému národu nebo národům sdruženým, nebo připomínající události rázu protistátního, nejsou dovolena“.¹⁶ Bezprostředním výsledkem užití této nové právní úpravy byl vznik nové dvojazyčné terminologie sídel v pohraničních (nejen německojazyčných) oblastech a obnovování „zasutých“ českých středověkých (předkolonizačních) a raně novověkých pomístních názvů.¹⁷

¹⁴ V. LETOŠNÍK, *Odněmčení našeho místního názvosloví*, s. 1–2.

¹⁵ František ČADA, *Zákonná úprava místních názvů v Čechách*, Právník. Časopis věnovaný vědě právní a státní, ročník LXIII, 1924, s. 189.

¹⁶ http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/T2645_00.htm, staženo 1. 6. 2012.

¹⁷ Václav Letošník shrnul výsledky tehdejší revize místních jmen, které byly publikovány podle zákona č. 266 z roku 1920 ve statistických lexikonech obcí pro Čechy v roce 1923 a pro Moravu a Slezsko v roce 1924. takto: „České místní názvy byly proti starším z doby rakouské podstatně opraveny po stránce jazykové a bylo zavedeno i mnoho českých historických názvů. V některých případech, kdy českých historických názvů nebylo, zůstaly místům jen názvy německé, respektive polské. Tam, kde místní obyvatelstvo užívalo pro svou obec s názvem dosud německým nějakého nově utvořeného českého názvu, byl tento název po ev. filologické úpravě stanoven jako úřední. Množství německých názvů bylo v zájmu českého živlu pro úřední potřebu alespoň foneticky transkribováno, jak to bylo obvyklé někdy i v dřívější době... Německé názvy,

V říjnu 1938 došlo k obsazení československého pohraničí, následně v březnu 1939 k okupaci a vytvoření Protektorátu Čechy a Morava. V oblasti přejmenování místních jmen došlo k úmyslnému poněmčování, respektive k umělému vytváření paralelních poněmčených jmen i pro české obce, které se nacházely v českojazyčných oblastech. Všechna jména ulic a náměstí, která „*hrubě urážela německý cit*“, byla přejmenována, ostatní ulice byly označeny dvojjazýčně. V Praze bylo například tehdy na základě protektorova výnosu z 4. 4. 1940 přejmenováno 444 ulic a tato proměna, která byla dokončena koncem dubna 1940, stála na dva miliony korun.¹⁸ Tehdy byly na Pfitznerův a Frankův nátlak zlikvidovány všechny názvy, které upomínaly na husitské hnutí, na boje legií (Zborovská) a vznik Československa, dále na všechny historické osoby, které nevyhovovaly nacistické ideologii, rasistické nauce anebo které podněcovaly české či československé vlastenectví. Takto byly odstraněny názvy ulic bájných i historicky doložených Přemyslovců (Bořivoj, Libuše), ale i Lucemburků (Karel IV.), dále celého výkvětu českých spisovatelů, malířů, hudebních skladatelů a vědců 19. století včetně Jana Evangelisty Purkyně či přátel československého lidu (Ernest Denis). Naopak po celou okupaci z neznámých důvodů nikomu nevadil v pojmenování ulice Otakar Březina, Antonín Švehla či Josef Kajetán Tyl anebo některá jména jako například Jan Hus či Bedřich Smetana se stěhovala z centra na předměstí a na jejich místo přicházely zase z prozatím neznámých důvodů Karel Havlíček Borovský či Karel Hynek Mácha. Tyto návrhy – pod Pfitznerovým nátlakem a ještě před Klapkovým zatčením – předkládala pražská radnice.¹⁹ Nová jména ulic pak byla vybírána z německé a rakouské kultury anebo byla volena jména méně známých či dokonce protichůdných aktérů starších českých dějin, například staroměstských primátorů či katolických vítězů nad protestantskými stavy (Pappenheim místo Konecchlumského). Další možnost

jež byly do té doby druhými názvy i českých míst, zůstaly podle zákona jen tam, kde bylo aspoň dvacet procent obyvatelstva německého. V místním názvosloví zůstalo ovšem ještě mnoho názvů jen německých zejména v místech, jež neměla české menšiny anebo měla tuto menšinu málo početnou. Tak byly a dosud zůstaly úřední názvy míst v zemích českých směsí českých a německých, respektive polských jmen jazykově čistých s málo žádoucími foneticky upravenými jmény nečistými.“ V. LETOŠNÍK, *Odněmčení našeho místního názvosloví*, s. 1–2.

¹⁸ Srovnej: Olga KUTHANOVÁ, *Nacifikace města Prahy*, diplomová práce, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 2007, s. 25–30, http://www.sezimovo-usti.cz/_kultura/ebenes/2008_kuthanova.pdf, staženo 15. 5. 2012.

¹⁹ Před rokem 1939 řídil Prahu primátor s městskou radou zvolenou ústředním zastupitelstvem. Dne 24. 2. 1939 rozpustil Zemský úřad ústřední zastupitelstvo s tím, že do čtyř neděl budou vypsané nové volby. V důsledku okupace se tak již nestalo. Na místo rozpuštěného zastupitelstva byla jmenována zemským prezidentem správní komise s působností dřívější městské rady na čele s Otakarem Klapkou, kterému byl 16. 3. 1939 přidělen jako náměstek předsedy s právem veta Josef Pfitzner, který prosazoval zájmy okupantů. Otakar Klapka byl v červenci 1940 pro spolupráci s odbojem zatčen a v říjnu 1941 popraven. O chodu města tak rozhodoval až do května 1945 náměstek popraveného předsedy. Srov. Tomáš PASÁK, *Zápasy primátora JUDr. O. Klapky*, Praha 1991.

výběru pak představovala jména padlých „hrdinů“ tehdejší nacistické současnosti (Günter Prienn či Reinhard Heydrich) či německých zeměpisných reálií (Saalská, Drážďanská). Podle Hitlerovy instrukce K. H. Frankovi nebyla žádná pražská ulice či most pojmenováný jeho jménem.²⁰

Po roce 1945 došlo k systematickému „odgermanizování“ místních a pomístních názvů a de facto k úplnému „terminologické očištění“ celého území českých zemí a veškerého veřejného prostoru měst. Dle výnosu ministerstva vnitra z 22. 6. 1945 měly se Místopisná komise a Archiv ministerstva vnitra dohodnout na vzájemné spolupráci, kterou měla rovněž podpořit součinnost s Úřadem předsednictva vlády, s ministerstvem pošt, dopravy, školství a osvěty, se Státním úřadem statistickým, Zeměměřičským ústavem, Vojenským zeměpisným ústavem a Archivy zemí České a Moravské. Výsledkem této spolupráce byly v letech 1945–1950 návrhy na přejmenování všech obcí, „jejichž název nevyhovoval z hlediska státně politického“. Změny názvů obcí byly zveřejňovány formou ministerských vyhlášek.²¹ Po válce došlo rovněž k opětovnému přejmenování ulic a prostranství českých, moravských a slezských měst. Českojazyčná města se většinou vracela k předválečným názvům ulic a upřednostňovala jména nových „válečných hrdinů“. Německojazyčná města zažila však v tomto smyslu totální proměnu.²²

Po roce 1948 došlo především k přejmenování ulic a veřejných prostranství ve směru terminologického „odburžoaznění“ a „odcírkevnění“. Jako příklad pro podporu tohoto tvrzení může posloužit například zápis ze zasedání Okresního národního výboru v Přerově z 16. 11. 1949, kde veřejně zazněla „*potřeba sladit jména ulic s požadavky doby*“, protože prý řada ulic „*je označena názvy, které nejsou v souladu s požadavky doby, které vzhledem k lidově demokratickému zaměření státu lze označit za nevhodné*“.²³

Po roce 1990 zaznamenáváme v oblastní tvorbě a přejmenování místních jmen zobšťanštění, desovětizaci a deslovakizaci především veřejných prostorů „městské krajiny“. Samosprávy dnes v případě pojmenování nových ulic a veřejných prostranství volí pokud možno neutrální názvy a z praktických důvodů velmi nerady sahají k jakémukoliv přejmenování, které by si následně vynutilo například nákladnou výměnu občanských průkazů či vytváření nových záznamů v obchodním rejstříku firem spojenou právě se změnou adresy. Snad i proto je nejčastějším názvem ulic a náměstí v Česku v současnosti ulice Zahradní (689), Krátká, Nádražní a Školní. Nejčastěji užitým jménem historické osoby pro pojmenování ulice či veřejného prostranství je nyní Jan Amos Komenský (385), pak následuje

²⁰ Tamtéž.

²¹ Vyhlášky o změnách místních názvů se nacházejí na: <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-7>, <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-22>, <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1950-3>.

²² Viz níže.

²³ Srov.: <http://www.rosmus.cz/dokumenty/vyvoj-nazvoslovi-ulicni-site-prerova.pdf>, staženo 21. 12. 2011.

Miroslav Tyrš (372), František Palacký (325), který předstihl i Tomáše G. Masaryka (314), Edvarda Beneše (72) či Ludvíka Svobodu (42).²⁴

Legislativní rámec těchto proměn představuje velmi složitý historicko-právní propletenec, který ale velmi citlivě odráží dobové představy o způsobu symbolického zacházení s veřejným prostorem. Pro potřeby této studie je nutno upozornit v chronologickém pořadí jen na relevantní zákonné a podzákoné normy a částečně i okolnosti jejich vzniku.²⁵

Téměř do poloviny 19. století nebylo místopisné názvosloví úředně stanovováno. Prozatímní obecní zákon ze 17. března 1849 vyhrazoval obcím poprvé právo na určení jména obce. Nejstarší všeobecná úprava místních jmen v Čechách, na Moravě a ve Slezsku byla vyhlášena v říšském zákoníku pro Čechy z 19. října 1854, č. 274 ř. z., pro Moravu z 21. dubna 1854, č. 103 ř. z., č. 89 a pro Slezsko z 21. dubna 1854, č. 104 ř. z. Tyto právní normy byly pokládány za autentické při posuzování správnosti místních jmen. Změna názvu obce byla povolena jen na základě usnesení obecního zastupitelstva. Právo rozhodovat o přípustnosti požadované změny názvu obce náleželo rakouské ministerstvo vnitra ve srozumění s ministerstvy spravedlnosti a financí a po slyšení zemského výboru, vrchního zemského soudu a zemského finančního ředitelství. Komplikovanost tohoto správního řízení souvisela také s tou skutečností, že změna názvu obce musela být zaznamenána v pozemkových knihách a v katastru pozemkové daně. K úřednímu nařízení změny názvu však docházelo velmi sporadicky, protože – pokud šlo o tzv. „*akt volného určení se obce*“, tedy moderně řečeno akt samostatné působnosti – musela nést obec veškeré výlohy způsobené provedením této změny v pozemkových knihách, v katastru daní a dále také musela být zveřejněna v úředních listech. Na druhou stranu tento správní postup zajišťoval, že změnu jména obce nebylo možno prosadit proti vůli většiny obyvatelstva (např. při nahrazení českých jmen německými a naopak). Změny názvu obcí byly zveřejňovány v Čechách v zemském zákoníku a v úředních Pražských novinách, na Moravě ve Věstníku vlády zemské pro Markrabství moravské, později v Zákonech a nařízeních zemské pro Markrabství moravské. Kromě těchto zákonných nařízení byla vydávána repertoria obcí, seznamy míst či lexikony obcí. Zevrubný popis rozdělení země království Českého, vydaný 9. prosince 1854, který vycházel z Palackého „Popisu království českého“ z roku 1848, je možno považovat za první úřední výčet názvů obcí.²⁶ Názvy obcí, které byly v těchto kompendiích uvedeny, ale nebylo možno považovat za autentické, ačkoliv je vydávalo místodržitelství anebo státem řízený statistický úřad.

²⁴ Ivana SVOBODOVÁ, *Perspektivní nebo Havlovu?* Respekt 2, 2012, s. 44.

²⁵ Následující výčet se opírá o údaje uveřejněné v citované studii Václava Letošníka v Archivním věstníku z roku 1947 a Františka Čady v časopise Právník z roku 1924.

²⁶ Zevrubný popis rozdělení země království Českého, ježto Nejvyššími rozhodnutími od 14. 9. a 26. 11. 1853 a od 5. 3. 1854 schváleno, spolu přehled úřadů politických a soudních v tomtéž království Nejvyšš schválených, Praha 1954.

Po vzniku Československa vznikl 7. listopadu 1919 poradní sbor při ministerstvu vnitra, který se nazýval Stálá komise pro stanovení úředních názvů míst v Republice Československé. Předsedou se stal Ladislav Prokop, za Místopisnou komisi Akademie věd byl přizván Josef Vítězslav Šimák a jeho žák Antonín Profous,²⁷ dále se zde zasedali historici a archiváři Josef Dostál, Václav Letošník,²⁸ Jaroslav Prokeš a František Roubík.²⁹ Komise byla založena se zřejmým úkolem dohledávat starší českou toponomickou vrstvu a touto nahradit či „zdvojit“ stávající německé názvy, což bylo ministrem vnitra odůvodněno 20. března 1920 Antonínem Švehlou v návrhu zákona „O názvech měst, obcí, osad a ulic, jakož i označování obcí místními tabulkami a číslování domů“ tvrzením, že „*obnovením samostatnosti našeho státu nastala potřeba provéstí též revisi názvosloví měst, obcí a osad, jehož čistota byla tak často hrubě porušena*“.³⁰ Dne 14. dubna 1920 byl schválen už výše zmíněný zákon a nařízení č. 266. Jednalo se o první základní legislativní úpravu místních názvů v dějinách tohoto území, která dala popud k revizi všech místních jmen. V prvním paragrafu tohoto zákona se pravilo, že úřední název obce „*ustanovuje ministr vnitra*“. Ministr vnitra se měl ale před stanovením úředního místního jména poradit s komisí, která však měla přihlížet k „*zájmům veřejným*“.

Dne 25. srpna 1921 bylo publikováno prováděcí nařízení k zákonu o Názvech míst a nařízení č. 324, které v oddíle 1, článku 1 stanovilo, že „*pro každé město, obec osadu (část osady) ustanoví ministr vnitra úřední jméno, které si vytvořil jazyk československý*“, neboť mnoho těchto jmen pochází „*z doby útisku*“, čímž bylo míněno 18. a 19. století.³¹ Od tohoto data se nacházelo české jméno na prvním místě, německé bylo užito jen subsidiárně. Předtím ale byly zavedeny „staré“ české historické místní názvy, kde to bylo jen trochu možné. Jen tam, kde se český název ani po důkladném archivním průzkumu nenašel, zůstaly v platnosti původní německé, respektive polské názvy z doby monarchie. Úředními názvy se staly i takové české názvy, které užívalo místní obyvatelstvo s německým názvem obce jen ústně v podobě českého novotvaru. Většina německých názvů byla „v zájmu českého obyvatelstva“ pro úřední potřebu alespoň foneticky transkribována. „*Řešení to nebylo*“, jak přiznával i Václav Letošník, „*ovšem s filologického*

²⁷ K osobě Antonína Profouse viz: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4292> a Naše řeč, 1953, ročník 36, č. 5–6.

²⁸ Václav Letošník 1891–1955 byl historik, archivář a člen Stálé komise pro stanovení úředních názvů míst v Československé republice a člen Místopisné komise ČSAV. Pozůstalost Václava Letošníka z let 1920–1955 se nachází v Národním archivu, úložiště: Praha 6, Milady Horákové 133.

²⁹ Základní biografické údaje k Františku Roubíkovi srov.: <http://abicko.avcr.cz/archiv/2000/2/obsah/frantisek-roubik.html>.

³⁰ http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/T2645_00.htm.

³¹ František ČADA, *Zákonná úprava místních názvů v Čechách*, Právník. Časopis věnovaný vědě právní a státní, roč. LXIII, 1924, s. 190.

*stanoviska vítané, ale zdálo se být pokrokem, mohl-li český člověk užívatí německého názvu alespoň německého tvaru přizpůsobeného češtině.*³² Německé názvy, jež byly do té doby druhými názvy i českých míst, zůstaly podle tohoto zákona jen tam, kde německé obyvatelstvo tvořilo alespoň dvacet procent obyvatelstva, což byla kvóta převzatá z rakouského zákonodárství. Německé místní názvy nebyly odstraněny jen tam, kde se nenacházela česká menšina či byla nepatrná. I tak podle Václava Letošníka zůstaly úřední názvy míst v českých zemích i po důkladné revizi jen „směsí českých a německých, respektive polských jmen jazykově čistých s málo žádoucími foneticky upravenými jmény nečistými“.³³ Nacionální princip změny byl maskován jazykově definovanou čistotou (samozřejmě jen vůči češtině).

Za okupace došlo podle Václava Letošníka k opětovné úpravě místního názvosloví „*ve formě ohyzdných zkomolenin českých jmen*“, jež byly zveřejněny na kartografických dílech a v Amtliches deutsches Ortsbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren z roku 1939,³⁴ „*proti nimž* – opět podle názoru Václava Letošníka – *tvary z rakouské doby byly mnohem snesitelnější*“.³⁵

Rozhodnutím ministerstva vnitra z 18. května 1945 č. B8150-12/5-1945-III/1 byly v českých zemích stanoveny úřední názvy obcí a jejich částí jen ve znění platném před 1. říjnem 1938 a zároveň, což byla nejpodstatnější změna, byly zrušeny úřední názvy obcí a jejich částí, pokud byly uváděny ještě v jiném jazyce než českém. Výnosem ministerstva vnitra ze 4. dubna 1946 bylo doplněno, že obnova názvů k 1. říjnu 1938 se týká jen těch, pokud nebyly po 4. květnu 1945 už změněny, a pokud byly stanoveny názvy v několika jazycích, zůstal v platnosti jen český název. Tím pádem zanikla všechna německá dubleta českých názvů z „*doby nesvobody*“ a i všechny české názvy vzniklé v téže době z dřívějších českých názvů platných před 1. říjnem 1938 ovšem s výjimkou mezitím sloučených obcí Zlín, Semily a Staňkov. I tak ale zůstalo ještě 510 obcí v Čechách a na Moravě jen s německým názvem, popřípadě s německým jménem a českým přívlastkem, který bylo podle výnosu ministerstva vnitra z 22. června 1945 č. B-8150-6/6-45-III/1 v co nejkratší době počesťit. Podle tohoto výnosu se měly Místopisná komise a Archiv ministerstva vnitra dohodnout o vzájemné spolupráci za součinnosti Úřadu předsednictva vlády, ministerstva pošt, dopravy, školství a osvěty, Státního úřadu statistického, Zeměměřičského ústavu, Vojenského zeměpisného ústavu a Archivů zemí České a Moravské. Výsledkem této spolupráce byly v první etapě v letech 1945–1953 návrhy na přejmenování všech obcí, jejichž název, řečeno slovy

³² V. LETOŠNÍK, *Odněmčení našeho místního názvosloví*, Archivní věstník II, 1947, č. 2, s. 3.

³³ Tamtéž.

³⁴ *Amtliches Deutsches Ortsbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren*, Prag 1939, 1940.

³⁵ V. LETOŠNÍK, *Odněmčení našeho místního názvosloví*, s. 3.

Václava Letošníka, nevyhovoval „*zájmům národním, státním i místního obyvatelstva*“.³⁶

Dne 10. srpna 1945 vydalo ministerstvo vnitra oběžník, který určoval, jaké náležitosti má mít žádost na přejmenování ulice po prezidentu republiky a jiných žijících hlavách států. Patřily mezi ně písemná žádost, opis z jednacího spisu samosprávy, plán města a zvláště okolí ulice, dvacet aktuálních fotografií, souhlas prezidenta, popřípadě překlad do ruštiny (jak žádosti, tak i stručných dějin města), který zajistilo Ministerstvo vnitra. V listopadu 1946 byl vydán výnos ministerstva vnitra, kterým byl zpřesněn instanční postup v tom smyslu, že obce se neměly v záležitosti pojmenování ulice anebo veřejného prostranství obracet přímo na prezidenta republiky, respektive na Kancelář prezidenta republiky. Tyto žádosti poté předkládala kanceláři prezidenta hromadně jen ministerstvo vnitra.

Po roce 1960 se stanovením místních jmen zabývaly další právní normy, mimo jiné Vyhláška č. 97/1961 Sb. O názvech obcí, označování ulic a číslování domů, Zákon 128/2000 Sb. O obcích, § 28–34, Zákon 131/2000 Sb. O hlavním městě Praze, § 13–14, kde byl zakotven zákaz pojmenovávat ulice a veřejná prostranství po žijících osobách a Vyhláška č. 326/2000 Sb. O způsobu označování ulic a ostatních veřejných prostranství názvy, o způsobu použití a umístění čísel k označení budov, o náležitostech ohlášení o přechíslování budov a o postupu a oznamování přidělení čísel a dokladech potřebných k přidělení čísel, ve znění vyhlášky č. 193/2001 Sb.

Z tohoto chronologického výčtu vybraných právních norem, které „ošetřovaly“ agendu tvorby místních a pomístních jmen, je zřejmé, že za tzv. první Československé republiky určoval charakter změn místního názvosloví institut zákona schváleného Národním shromážděním, zatímco po roce 1945 postačila k tomuto aktu pouhá podzákonná norma například ve formě ministerské vyhlášky, výnosu či oběžníku tak, jak tomu bylo ostatně již i za tzv. protektorátu. Tato změna svědčila rovněž i o proměně kvalitě politické a správní kultury, respektive kultury správního řízení. K tomuto trendu přispěla rovněž práce nejrůznějších názvoslovných komisí, které vznikly po odsunu německého obyvatelstva z popudů centrálních orgánů a jejichž úkolem bylo provést systematickou proměnu místopisného názvosloví. Právě práce těchto komisí, o jejichž činnosti bude pojednáno níže, zásadně přispěla k toponomické proměně českých zemí po roce 1945.

Způsob, metody a výsledky práce názvoslovných komisí po roce 1945

1. Názvoslovná komise kartografická (vojenská)

Názvoslovná komise kartografická pracovala mezi léty 1946 až 1950 velmi intenzivně a svým způsobem také velmi efektivně na proměně pomístních jmen.

³⁶ V. LETOŠNÍK, *Odněmčení našeho místního názvosloví*, s. 5.

Práci na vytváření nových pomístních jmen v českých zemích nejen pro potřeby vojenského mapování k datu svého rozpuštění (konec února 1950) více méně dokončila.³⁷ Její styl práce neměl sice onen ryze vědecký charakter jako styl práce pozdější názvoslovné komise vedené profesorem Vladimírem Šmilauerem, nicméně v žádném případě nešlo o pokus, který by snad měl, jak bývá někdy uváděno, „selhat“.³⁸ Její pracovní metody byly velice pragmatické právě s ohledem na potřeby vojenského mapování, které nesneslo otálení. Již na první poradě dne 2. srpna 1946 svolané do konferenční síně Vojenského zeměpisného ústavu vyzval přítomné velitel této instituce plukovník Bohumír Kobliha k urychlení prací, i když „v názvosloví pomístním panuje nejednotnost, ježto nejsou stanoveny žádné zásady nebo směrnice, respektive neexistuje kompetentní orgán, který by určoval správné české názvy“. Podle něho „potřeba správného českého názvosloví je velmi důležitá pro mapy a stoupá den ode dne s přibývajícými pracemi topografů“. Zároveň vyzval přítomné ke zjednodušení předchozího stavu, respektive k redukci těch pomístních názvů, které pro vojáky nemají valnou cenu.³⁹ Postup prací této komise určovali vojáci – kartografové, kteří ji stanovili následovně: Užší komise odborníků pod gescí Vojenského zeměpisného ústavu obdržela „požadavky potřebného názvosloví určitého úseku na mapě a po kratší lhůtě se sejde k jednotné dohodě na společném usnesení požadovaného pomístního názvosloví“.⁴⁰ Členové komise mezitím připravili své připomínky k názvosloví, jenž jim Vojenský kartografický ústav s předstihem zaslal. Na společných poradách, které se konaly jednou měsíčně, se pak dohodly všechny změny pomístních názvů na zpracovávaném listě, ale také doplňky k pracovnímu postupu komise.⁴¹ Z dílny této komise, která se opírala o velké množství dobrovolníků v krajích a okresech a která postupovala systematicky od jednoho kartografického výseku, respektive listu k druhému, vzniklo nové základní pomístní pojmenování krajiny Čech, Moravy a Slezska. Jak už bylo naznačeno, „vojenská“ Názvoslovná komise kartografická pracovala intenzivně a nepřetržitě celých pět let, i když únorové události roku 1948 její práci personálně a materiálně zkomplikovaly. Poslední schůzka komise se odehrála v únoru 1950 a poté byla komise rozpuštěna.

³⁷ Ústřední archiv zeměměřičství a katastru Praha - Kobyličky, Fond: Názvoslovná komise kartografická a Názvoslovná komise. Za laskavé zapůjčení zápisů z jednání z těchto komisí děkuji PhDr. Pavlu Boháčovi.

³⁸ Václav LÁBUS, *K historii českých jmen v Jizerských horách*, Krkonoše – Jizerské hory, leden 2007, internetový časopis: http://krkonose.krnep.cz/index.php?option=com_content&task=view&id=9245&Itemid=27, nestránkováno, staženo 21. 12. 2011.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ Tamtéž.

2. Názvoslovná komise (akademická)

V listopadu 1951 pak byla rozhodnutím Ministerstva stavebního průmyslu, pod který tehdy spadal Státní zeměměřičský a katastrální úřad, tedy SZKÚ (později Ústřední správa geodézie a kartografie) ustavena nová Názvoslovná komise (kartografická), jejímž zásadním úkolem bylo provést revizi všech hlavních pomístních jmen v Českých zemích, tedy těch jmen, která měla být zahrnuta do vojenských map v měřítku 1 : 50 000 a které byly vytvořeny a schváleny předchozí (vojenskou) komisí, a také připravit české a slovenské názvosloví pro ostatní území republiky a pro všechny ostatní geograficky cizojazyčná území.⁴² První schůze nové komise se konala 22. listopadu 1951 v poradní síni SZKÚ. Členy komise byli především zástupci ministerstev a ústavů ČAV.⁴³ Předsedou komise se stal významný český jazykovědec, pozdější člen Československé akademie věd profesor Vladimír Šmilauer, zakladatel moderní české onomastiky (nauky o vlastních jménech). Vědeckým sekretářem byl jmenován historik a geograf RNDr. Ivan Honl. Ve svém úvodním projevu o budoucích úkolech komise Vladimír Šmilauer sdělil, že „*pomístní jména nemají zajisté takový administrativní význam jako jména místní. To však zdaleka neznamená, že by nebyla důležitá. Přesné označení přírodních objektů, jménem jasným a známým i místnímu obyvatelstvu je věcí nesmírné závažnosti pro vojáka, zeměměřiče, zeměpisce, geologa, botanika, turistu, pro školní vyučování*

⁴² Komise sama sebe nazývala zřejmě kvůli odlišení od komise minulé pouze Názvoslovnou komisí.

⁴³ Dle zápisu z první (ustavující) schůze byly v pořadí prezenční listiny členy komise: dr. Jan Martínek a dr. Václav Letošník, oba za ministerstvo vnitra, prof. Václav Potužák za ministerstvo školství, ing. Jaroslav Průša a ing. Jaroslav Pták, oba za zeměměřičský odbor ministerstva stavebního průmyslu, dr. Karel Sochor za Ústav pro jazyk český, kpt. Oldřich Louda a mjr. Bohumil Moník za ministerstvo národní obrany, prof. Josef Bartůšek z Orientálního ústavu, ing. František Kovařík za Výzkumný ústav vodohospodářský, prof. Vladimír Šmilauer za Místopisnou komisi České akademie věd, ing. Vladislav Sachůnský a ing. Antonín Koláčný za SZKÚ a dr. I. Honl jako tajemník komise. Omluveni byli dr. Václav Černý a Karel Stanka, oba za ministerstvo zemědělství a zástupce ministerstva informací. Na této schůzi I. Honl rovněž navrhl, aby „*v důsledku rozmanitosti úkolů*“ byla komise rozšířena o další členy, „*především přizváním zástupců Sovětského institutu (jednohlasně přijato)*“. Profesor Bartůšek z Orientálního ústavu navrhl, aby byli dále kooptováni: dr. Helena Turková, Adolf Panz, Karel Petráček, prof. Otakar Pertold, dr. Vincenc Pořízka, Miloslav Krása, dr. Augustin Palát, dr. Vlasta Hilská, Libuše Boháčková, prof. Alois Pultr, dr. Pavel Poucha, prof. Josef Bartůšek, dr. Karel Růžička a prof. Jaroslav Průšek. Major Moník se nabídl, že zařídí předání spisového a mapového materiálu „*dřívějších názvoslovných komisí*“ komisi nové ihned, jakmile tomu ministerstvo národní obrany vysloví souhlas. Podle zápisů z dalších schůzí Názvoslovné komise byli jejími skutečnými, tedy výkonnými členy: ing. Kovařík, mjr. Moník (jediný zástupce minulé komise), doc. Dostál, dr. Sochor, prof. Potužák, ing. Hercík, dr. Letošník, prof. Šmilauer, dr. Bartůšek, M. Krása, doc. Kuchař, dr. Janko, dr. Mencák, ing. Pták, M. Turzák, dr. Purgina, dr. Harvalík, dr. Černý a A. Novotný a dále dr. I. Honl, dr. Štusáková, M. Votýpková jako členové sekretariátu Názvoslovné komise.

atd. Při tom je věcí národní cti, aby to nebyly názvy neorganické a zkomolené, nýbrž aby byly všude jednotné, opřeny v nejvyšší možné míře o lidový usus, povznesený však do oblasti spisovného jazyka. Nejprve budou zpracovány jen názvy nejdůležitější se zvláštním zřetelem k územím pohraničním, kde potřeba revize a ustálení pomístních názvů je nejnaléhavější. Pokud jde o pracovní postup jest žádoucí, aby vlastní práce byla přeložena do příprav schůze, a podle toho musí být materiál pro členy komise připravován. Vhodnou organizací a intenzivní spoluprací nám bude umožněno, abychom svého cíle, tj. ustálení pomístního názvosloví v českých zemích, dosahovali i v plném harmonickém sloučení všech zájmů, vojenského, správního, zeměpisného i filologického, i v tempu dostatečně rychlém“.⁴⁴

Činnost nové názvoslovné komise byla velmi propracovaná a fungovala na několika úrovních. V každém tehdejší okrese (a těch bylo tehdy 280) byly při okresních zeměměřických střediscích, respektive technických referátech okresních národních výborů, jež byly přímo podřízeny ministerstvu stavebního průmyslu, zřízeny tzv. „okresní poradní sbory pro úpravu pomístního názvosloví“, jejichž členové, což byli „představitelé lidové správy, zeměměřičský zaměstnanec i osvětlaři lidové správy“, předkládali své návrhy Návoslovné komisi k sjednocení. Revidované názvosloví pak bylo zpětně zasláno ke schválení okresním národním výborům.⁴⁵ Konečné schvalovací řízení pak probíhalo na SZKÚ. Zde se činnost

⁴⁴ Zápis z první (ustavující) schůze Návoslovné komise ze dne 22. 11. 1951, Ústřední archiv zeměměřičství a katastru (Praha Kobylisy), Fond: Návoslovná komise kartografická a Návoslovná komise.

⁴⁵ Vladimír Šmilauer ve výše citované bilanční stati uveřejněné v Naši řeči v roce 1957 výsledky práce komise hodnotil velmi střizlivě, když litoval, „že jsme nemohli udělat to, co bychom byli rádi udělali: posílat okresním názvoslovným sborům materiál mnohem bohatší, zvláště všechny starší doklady jmen z archivů, všechny dosud podané výklady jmen (hlavně u jmen německých). Ale splnění tohoto ideálního požadavku by si bylo vyžadovalo početného sboru pracovníků a dlouhého času. Ale my jsme neměli ani dost spolupracovníků, ani čas: požadavky kartografů, zvláště vojenských, byly striktní a musily být včas uspokojeny. Musili jsme se tedy většinou spolehnout na to, že jsou v okresních názvoslovných sborech dostatečně poučení místní archiváři, historikové, filologové. To se ovšem neuskutečnilo všude v stejné míře, jako vůbec byla nestejnost okresních sborů velkou naší bolestí. Byly mezi nimi všechny odstíny od sborů skvěle vybavených a pracujících přesně a spolehlivě až ke sborům zasílajícím po mnohých urgencích elaboráty zcela povrchní. Některé rozdily vyplývají přirozeně z pružnosti směrnic: v některých okresech dávali při nahrazování německých názvů přednost cestě překladové, v jiných je spíše nahrazovali názvy samostatnými. Pokud návrhy přímo neodporovaly zásadám, nezasahovali jsme do nich, neboť nějakou naprostou jednotnost jsme nepokládali za ideál. Byli jsme si vědomi toho, že by bývalo rychlejší a pohodlnější a že by vedlo k dluhému ucelenějšímu, kdybychom byli vypracovali jednotný systém a podle něho sami nová jména předpisovali. – Ale pak bychom se musili vzdát naděje na souhlas místních činitelů a celá akce by byla ranou do vody: takové názvosloví by se sotva kdy žilo. Proti těmto nedostatkům stojí však základní fakt, že zde je názvosloví zpracováno a hotovo; a podle staré moudrosti je na pekáči lepší skutečný vrabec než plánovaná husa. Máme tu po prvé sepsána jména hlavních našich hor, potoků, rybníků, lesů, údolí, hradů, přesně udáno, kde leží, rozlišeno, která jména jsou starší, která

Názvoslovné komise neměla podle slov zástupce ministerstva stavebního průmyslu inženýra Jaroslava Průši „vybijet jen na problémech filologických a kulturně historických“, ale „výsledky jednání mají sloužit potřebám lidu“. Komise měla mít vždy na paměti, že „jedině lid zosobněný svou lidovou správou bude v prvé řadě povolán k tomu, aby měl rozhodující vliv na stanovení názvů míst, ploch, pozemkových tratí, horstva i vodstva svého nejbližšího domova“. Komise měla k dispozici všechny krajské archivy katastrálních map i „staletý bohatý inventář ústředního archivu při SZKÚ“, které tehdy formálně spadaly pod Ministerstvo stavebního průmyslu. Kromě toho měla komise několik odborných subkomisí, například subkomisi pro orientální jazyky či nelatinské abecedy anebo geografickou subkomisi. Zároveň fungovala jako „komise meziresortní i jako komise celostátní ve všech zásadních věcech celostátního významu“.

V polovině padesátých let byla činnost Názvoslovné komise úspěšně dokončena a zrevidovaná pomístní jména mohla být zanesena do základních a vojenských map. Ze zprávy předsedy komise z dubna 1956 pro prezidium Československé akademie věd vyplývalo, že komise provedla v minulých pěti letech revizi „23 030 pomístních názvů v českých krajích“ a u 8 398 jmen došlo k dodatečnému počeštění. Přehledy pomístního názvosloví pro pohraniční kraje Liberecký, Ústecký a Karlovarský vyšly péčí redakční subkomise Názvoslovné komise již roku 1957 tiskem. Pro celý stát byla tato práce dokončena v roce 1969. Novému místnímu a pomístnímu názvosloví se tak dostalo, jak pravil předseda komise Vladimír Šmilauer ve zmíněném hlášení pro prezidium Československé akademie věd, „platnosti úřední a zaručuje se mu tak stabilita“.⁴⁶

Prí práci této komise, jejíž formální gesci vedl SZKÚ, ale odborně za ni ručili pracovníci České akademie věd a umění a posléze od roku 1953 Československá akademie věd, respektive její tři pracoviště Kabinet pro kartografii, Orientální ústav a Ústav pro jazyk český, nešlo už jen o přejmenování názvů spojených dle prvo-republikové definice s působením „nepřátel národa“ na tomto území, ale opravdu o „konečné“ celkové počeštění krajiny, jejíž hlavní zásadou bylo zbavit krajinu názvů spojených s bývalými vlastníky.⁴⁷ Vzhledem k tomu, že ve většině pohraničních oblastí došlo k úplné výměně obyvatelstva, motivace k tomu, aby byla zachována německá jména – byť v počeštěné podobě – byla minimální, respektive žádná. Okresní komise tedy vytvářely nová jména nejčastěji překladem starých němec-

nedávná. Tento velký materiál jmenný bude cenným předmětem filologického studia. Názvosloví přejde do všech map vojenských i civilních; těšíme se, že umožní i sjednocení názvosloví v turistických průvodcích“.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Během debaty na toto téma týkající se tvorby pomístních jmen v Krkonoších upozornil dr. Letošník 3. 1. 1952 Názvoslovnou komisi, že se „při revizi jmen osad vlastnické názvy jako například Špindlerův Mlýn ponechávají, jsou-li vžity a mají nejméně stoletou tradici. Z nutnosti se ponechávají také názvy z doby před rokem 1904, ale jména, která byla uvedena až v lexikonu z roku 1916, se nahrazují zeměpisnými“.

kých jmen. Tím byla alespoň zachována sémantická kontinuita i v novém českém názvosloví.⁴⁸

Důležitým požadavkem, který vznesla vojenská správa již v rámci práce prvé komise, byla diferenciace jmen (tak byla například v Jizerských horách rozlišena jména Schwarze Berg = Černá hora, Schwarzer Berg = Černý vrch, Schwarz Berg = Kančí vrch). Hydrologové zase požadovali, aby vodní toky („do šestého řádu“) měly po celé své délce důsledně jediné jméno. Jazykovědci zdůrazňovali, aby místní a pomístní jména tvořila jednotný celek, a historikové se přimlouvali za zachování vžitých německých jmen pro hrady a tvrze. Komise se pochopitelně při tvorbě a následné revizi jmen ve vnitrozemí maximálně snažila vycházet z již zažitých a užívaných názvů.

Přejmenování krajiny bylo doprovázeno současným obsazováním veřejného prostoru novými, tedy českými, respektive československými nacionálními symboly a devastací symbolů minulých, tedy německých, zvláště pak pomníků, bust a hřbitovů.

Pracovní teze k proměně pomístních jmen

Krajina nejen v českých zemích ztrácela své historické pojmenování (paměť) v důsledku přirozených i umělých sociokulturních proměn, kam patřilo například zanikání, slučování či vznikání nových sídel v důsledku industrializace a urbanizace. Ovšem největší podíl na toponomastické proměně krajiny českých zemí mělo vysídlení německého obyvatelstva a následné „vojenské“ a „vědecké“ přejmenování krajiny, které proběhlo ve 40. a 50. letech 20. století. Nově bylo přejmenováno na 30 tisíc pomístních jmen.

Pod vedením Návoslovné komise kartografické, která vznikla v roce 1946, a posléze Návoslovné komise, která vznikla v roce 1951, řízené jazykovědcem Vladimírem Šmilauerem a geografem Ivanem Honlem, došlo k proměně a k revizi cca 23 tisíc pomístních názvů hlavně v pohraničních oblastech Čech, Moravy a Slezska. Teprve tato „dvojjediná“ změna přispěla k definitivnímu zániku bilingvního pojmenování české krajiny zvláště v pohraničí. Českým obyvatelstvem

⁴⁸ Václav Lábus tvrdí, že „*tam, kde nebylo možno překladu využít, sáhli členové komise po novém, umělém názvu. K tomu docházelo, pokud německé jméno bylo neprůhledné (např. Farbenberg – Bučina, komponent Farbe je nářeční podoba slova Farn, tj. kapradí, ne barva), anebo pokud obsahovalo nějaké osobní jméno. Tím bylo nejčastěji jméno původního majitele pozemku nebo jeho správce. Vzhledem ke všem událostem a změnám ve čtyřicátých a padesátých letech prý bylo krajně nevhodné taková jména zachovávat (Seibthübel – Slovanka). Pokud česká jména, která se objevila již před rokem 1950, byla ústrojně utvořena a odpovídala zásadám komise, byla přirozeně zachována (např. Smrk, Smědá a mnoho jiných). Členové komise nová jména obvykle vytvářeli z časově a místně nepříznačných výrazů, tzn. že se užívaly pouze takové jazykové prostředky, které byly v polovině 20. století živé“.* Srov.: K historii českých jmen v Jizerských horách, Krkonoše – Jizerské hory, leden 2007, internetový časopis: http://krkonose.krnap.cz/index.php?option=com_content&task=view&id=9245&Itemid=27”.

byla tato změna pomístních názvů vždy považována za zcela přirozenou a spravedlivou.

Politická úloha jazykovědců z České akademie pro vědu a umění a posléze Československé akademie věd byla v době po vysídlení a v době „dočišťování slovenské krajiny“ zřejmá a nezastupitelná. Vědci tehdy prokázali „nečekanou“ užitečnost pro stát, respektive pro nový režim, tak jako například kdysi elektrotechnici za první republiky při elektrifikaci země, respektive standardizaci tohoto projektu, či nedávno v 90. letech 20. století archiváři při realizaci restitučního procesu.

Přejmenování „české“ krajiny se zdařilo. Samotné názvoslovné komise pokládaly výše popsany, několika stupňový schvalovací instanční proces vzniku nového pomístního názvosloví za „demokratický“, ale jen zřejmý správně byrokratický postup lze asi jen v totalitních společnostech zaměňovat za „demokratický“ princip. Jistá „demokratičnost“ se ale nepřímou projevila až v samotné práci Šmilauerovy a Honlovy komise tím, že při tvorbě nových či staronových pomístních názvů dbala na „*lidovost, starobylost a dialektičnost*“. Řečeno slovy předsedy komise: výsledky práce byly „*opřeny v nejvyšší možné míře o lidový usus, povzneseny však do oblasti spisovného jazyka*“.

3. Komise ministerstva vnitra pro přejmenování místních názvů obcí

I v záležitosti přejmenování názvů obcí se po roce 1945 víceméně plynule navazovalo na předválečný institucionální způsob organizace této práce, neboť již tehdy existovala Komise pro názvosloví místní. Do poválečné „toponomastické dílny“ ministerstva vnitra, do jehož kompetence spadalo schvalování oficiálního znění místních jmen, lze nahlédnout prostřednictvím osobní pozůstalosti archiváře a úředníka ministerstva vnitra Václava Letošníka, která je uložena v prvním oddělení Národního archivu v Praze, a částečně také prostřednictvím protokolů výše uvedené Názvoslovné komise kartografické. Z analýzy těchto materiálů vyplývá, že proces přejmenování českých, moravských a slezských místních a pomístních jmen byl opravdu komisionálně oddělen, respektive uskutečnil se bez zjevné počáteční vzájemné spolupráce resortu Ministerstva vnitra a Ministerstva národní obrany, respektive Vojenského zeměpisného ústavu. A jak tvrdil na první schůzce Názvoslovné komise kartografické v srpnu 1946 zástupce ministerstva vnitra vrchní rada František Novotný, ministerstvo vnitra na revizi místních názvů obcí a osad již intenzivně pracovalo, i když spolupráce s místními národními výbory prý „*byla těžká*“. Teprve po této schůzce byla dohodnuta koordinace a do názvoslovné komise ministerstva vnitra byl vyslán zástupce Názvoslovné komise kartografické jako pozorovatel. Hlavní zásadou komise ministerstva vnitra bylo, podle zaprotokolovaných slov vrchního rady Františka Novotného z 2. srpna 1946, která pronesl na výše zmíněné poradě, „*aby osobní názvy z obcí byly vyloučeny*“. Rovněž zde vyslovil důležitou „metodologickou“ zásadu této komise totiž, že byly „*zrušeny všechny německé názvy míst a ponechány jen české v těch případech, když byly dvojjazyčně uvedeny*“.

v *lexikonu*“.⁴⁹ Václav Letošník se snažil vtisknout procesu přeměny místních jmen pevná „politicko-filologická“ pravidla, které ale v praxi nebylo možno v úplnosti dodržet. Patřily k nim mimo jiné tyto zásady: 1. nově přistěhovalé české obyvatelstvo nebude ve vysídlených oblastech používat německé místní názvy, 2. dohledat další české historické názvy německých obcí, přestože byly již uplatněny po roce 1920, 3. dobrou náhradu za německá místní jména měla představovat česká pomístní jména, pokud se ovšem v okolí německých obcí vůbec kdy vyskytovala, 4. formální počesťování německých názvu již nemělo postačovat, protože „*odporovalo tendencím doby, jazykové čistotě a i úřednímu zájmu*“, který usiloval již o odstranění všech německých názvů, 5. německý název mohl být obsažen v českém překladu, čímž by sice mohla být zachována historická kontinuita, ovšem s výjimkou těch případů, kdy původní název je odvozen od (německého) zakladatele lokality, popřípadě poukazuje na druh pozemkové držby, 6. upřednostněny měly být takové překlady původních německých názvů obcí, které vystihovaly věcné přírodní, geografické a někdy i historické skutečnosti, ale 7. bylo ale také možno vytvářet zcela nové české názvy obcí, například z jmen nových kolonistů.

Návrhy, které ministerstvo vnitra předkládalo k vyjádření zainteresovaným institucím a orgánům (mimo jiné též místním a okresním národním výborům), předem projednala a doporučila Místopisná komise ČAVU po důkladném historickém, topografickém a jazykovědném šetření. Hlavní tíhu těchto prací nesl kromě dvou pracovníků ministerstva vnitra, tedy přednosta oddělení Františka Novotného a archiváře Václava Letošníka, především tehdejší člen Místopisné komise profesor Antonín Profous, který se podílel na úřední revizi místních jmen již po vzniku Československa a který po roce 1945 působil i jako placený „filologický poradce ministerstva vnitra“.

V první fázi přejmenování německých názvu obcí šlo podle Václava Letošníka o úpravu 510, podle Ivana Luterera „*o úpravu asi 520 názvů v německém jazyce s výjimkou jmen přizpůsobených již odedávna češtině (např. Karlštejn, Nymburk, Žamberk), a dále 60 názvů v českém jazyce, které měly u sebe přívlastek Německý*“.⁵⁰ Jak uvádí Václav Letošník v článku Odněmčení našeho místního názvo-

⁴⁹ Ústřední archiv zeměměřičství a katastru Praha - Kobylišy, Fond: Názvoslovná komise kartografická a Názvoslovná komise.

⁵⁰ Ivan LUTERER, *Úprava českých místních jmen s přívlastkem „německý“ po roce 1945. Příspěvek k dějinám Místopisné komise ČSAV*, in: Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, roč. XIII, č. 5, 1972, s. 729. Zvláštní případ tvořilo přejmenování Německého Brodu na Havlíčkův Brod, který nový název zavedl již 5. 5. 1945 revoluční Místní národní výbor, který požádal 21. 8. 1945 Místopisnou komisi o dodatečné schválení názvu. Ze stanoviska vrchního ministerského rady Františka Novotného vyplývalo, že ministerstvo nejevilo příliš nadšení pro přejmenování přívlastkem Havlíčkův, neboť „*ministerstvo vnitra, majíc na zřeteli, že zájem místního národního výboru v Německém Brodě na odstranění dosavadního přívlastku Německý v úředním názvu města je v souladu s prohlášením prezidenta republiky a členů vlády, podle něhož má býti odstraněno vše, co upomíná jakkoli na nadvládu německého živlu v našich zemích,*

sloví, „*odstranění těchto přívlastků nebylo sice výslovně nařízeno, ale zdálo se po stránce formální býti důsledkem obvyklé snahy o odněmčení a místní obyvatelstvo samo pociťovalo přívlastky ty jako tíživou úhonu a přálo si jich býti zbaveno*“. Jedinou obcí, v jejímž názvu přívlastek „Německý“ přetrvával až do současnosti, byl jen Německý Chloumek dříve Deutsch Kilmes, dnes část města Bochova v okrese Karlovy Vary.⁵¹ Z úpravy místního názvosloví byla vyloučena všechna německá jména, která již dříve byla počestěna (Karlštejn, Rumburk či Nymburk). Nicméně některé nové české samosprávy s „německými jmény“ žádaly už v roce 1945 o odstranění svého názvu. Jednalo se například o Rabštejn nad Střelou, Šejdorf či Manderšejd - Chrást, dnes Chrást.

Analyzujeme-li archivní materiál, který se nachází v Letošníkově pozůstatosti, musíme však konstatovat, že způsob přejmenování místních jmen vlastně žádný komisionální postup nevykazoval. Všechna administrativní a částečně i odborná práce byla soustředěna v rukou jednoho úředníka, a tím byl archivář Václav Letošník. Václav Letošník praktikoval spíše anketní způsob práce na dálku, neboť ke každému místnímu jménu abecedně řazenému vytvořil tabulku, do které vpisoval všechna známá historická pojmenování zjištěná většinou na základě expertíz Antónína Profouse a také svého historicko-etymologického výzkumu a dále všechny nové, respektive došlé návrhy na přejmenování obce. Tabulka vypracovaná pro každou lokalitu tak vykazovala tyto položek v pořadí: 1. nynější (rozuměj německý) název místa, 2. nejstarší historicky doložitelný název, 3. (etymologické) vysvětlení jména, 4. existující analogie (kvůli předejití možného dublování v daném nebo sousedním okrese) a 5. všechny návrhy na nové pojmenování opět v pořadí minister-ský (státní) návrh, návrh místního národního výboru, okresního národního výboru, zemského národního výboru, vojenského zeměpisného ústavu, zeměměřičského úřadu, ministerstva pošt a ministerstva dopravy. Teprve po shromáždění tohoto materiálu bylo gremiálně rozhodnuto o konečném českém názvu, přičemž se vždy bral velký ohled na přání nových kolonistů (například u obce Ahrendorf v tehdejších okrese Kadaň zvítězil nakonec návrh na nový název Pavlov podle jména prvního poválečného kolonisty). Často také byl opravdu brán na zřetel i původní německý název obce (například osada Aubach, která se nacházela rovněž v okrese Kadaň, obdržela nové jméno Lužný) anebo se dbalo na to, aby nový název odvozený od původního německého názvu zněl slovansky, což bylo velmi často docilováno příslušnou „českou“ koncovkou (například místní část Arletzgrün v okrese Jáchymov

hodlá změnit vhodným způsobem dosavadní úřední název tohoto města a má za to, že bude třeba posuzovati stejně podobná přání i jiných obcí, motivované vesměs snahou po odstranění upomínky na německou kolonizaci, jejíž následky jsou v přítomné době odčiňovány i jinými opatřeními. Jde pouze o to, aby nové přívlastky nebyly na újmu jakosti místního názvosloví, zejména jeho stálosti. Takové nebezpečí skrývá v sobě přejmenování obcí po zasluhujících osobách, majících v obci určité vztahy, ježto význam osobních zásluh nebývá v různých dobách vždy stejně hodnocen“.

⁵¹ V. LETOŠNÍK, *Odněmčení našeho místního názvosloví*, s. 4.

se změnila na Arnoldov) anebo se nové jméno volně tvořilo z různých místních historicko-geologických charakteristik (například obec Brunzeif v okrese Rýmařov se stala Rýžovištěm, neboť historici našli četné doklady o rýžování zlata v této lokalitě ve středověku, i když by měl nový název znít spíše Brunův potok, podle jména donátora či zakladatele osady, tedy olomouckého biskupa Bruna).⁵² Všechny změny názvů obcí byly postupně zveřejňovány prostřednictvím ministerských vyhlášek.⁵³

Pracovní teze k procesu proměny místních jmen

Legislativní cesta k proměně místních jmen v českých zemích ve smyslu jejich počesťování byla nastartována již počátkem 20. let 20. století. Její vrchol nastal po německé okupaci v letech 1945 až 1949. Tím že „prvorepublikový“ legislativní postup byl po roce 1945 nahrazen pouze byrokratickým, ztratil svoji přirozenou legitimitu, kterou každé změně ve veřejném prostoru propůjčují její oponenti.

Zásadní proměna místních názvů nastala po odsunu německého obyvatelstva. V důsledku vysídlení německého obyvatelstva po roce 1945 zaniklo kolem 3 tisíce obcí, částí obcí a samot. Názvy zbylých více než pět set německých obcí byly do počátku 50. let 20. století zcela počesťeny, respektive přejmenovány.

Tvorba nových českých místních názvů byl sice odborně tvůrčí, ale přesto velmi často značně voluntaristicky pojatý proces, jehož odbornými garanty byli čeští archiváři a jazykovědci. Důsledkem přejmenování německých místních jmen bylo také značné ochuzení bývalé historicky pestré palety místních názvů.

Zásady proměny místních názvů byly nastaveny vůči původním názvům „likvidačně“, což bylo odůvodněno tvrzením, že nelze „žádati na novém českém obyvatelstvu, aby užívalo německých názvů, jimž nerozumí“.⁵⁴

⁵² Národní archiv, fond: Pozůstalost Václava Letošníka, karton 3.

⁵³ Vyhlášky o změnách místních názvů se nachází na: <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-7>, <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-22>, <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1950-3>.

⁵⁴ V. LETOŠNÍK, *Odněmčení našeho místního názvosloví*, s. 4.

Přejmenování ulic a veřejných prostranství po roce 1945⁵⁵

I po roce 1945 měly obce ve svém rozhodování o přejmenování či ponechání původních názvů ulic a veřejných prostranství stále velkou autonomii, kterou jim zajišťoval zvláště paragraf 10 zákona č. 266 ze 14. dubna 1920. Nicméně pomocí administrativně mocenských instrumentů, tedy vyhlášek, doporučení, oběžníků, výnosů bylo možno iniciovat přejmenovávání centrálně jenom prostřednictvím Ministerstva vnitra, což lze z tohoto archivního materiálu demonstrovat na dvou názorových příkladech.⁵⁶

Na návrh tzv. Sokolovské komise bylo požádáno Ministerstvo vnitra, aby se u příležitosti pátého výročí bojů u Sokolova, které se odehrály 8. března 1943, přejmenovaly ulice „v městech i vesnicích“ na Sokolovskou. „*Výbor očekává,*“ psalo se v dopise ministerstvu vnitra, „*že tento podnět, který má jistě význam pro šíření našich bojových tradic, najde porozumění u zástupců lidové správy*“ a že přejmenovány budou takové ulice, které „*nesou jméno význačných osob národa našeho a národů spojeneckých.*“⁵⁷

Okresní správní komise vydaly 10. října 1946 na popud ministerstva vnitra vyhlášku všem okresním národním výborům o odstranění nevhodných názvů ulic a veřejných míst, kde se pravilo: „*Obnovení ústavních poměrů a nové právní postavení Němců v zemi České a Moravskoslezské vyžaduje, aby bylo také pojmenování ulic a veřejných míst uvedeno v soulad s těmito změnami. Ministerstvo vnitra proto žádá, aby ve všech obcích, v nichž jsou ulice a veřejná místa pojmenovány, bylo bezodkladně přikročeno – pokud se již tak nestalo – k odstranění všech názvů ulic, náměstí, sadů apod., pokud upomínají na dobu nesvobody, na nacismus a jeho představitele, jakož i vůbec na germanizaci a německví a aby odstraněná*

⁵⁵ Tato část má charakter analytické sondy z archivního materiálu z Národního archivu, fond Ministerstvo vnitra (MV- I NR), karton 4977. Archivní materiál fondu Ministerstva vnitra obsahuje všechny žádosti o schválení přejmenování ulic a prostranství českých, moravských a slezských městských samospráv po roce 1945, které měly povinnost si prostřednictvím Zemského národního výboru vyžádat svolení k přejmenování ulic na žijících osobách, nicméně několik obcí zaslalo k schválení kompletní seznamy všech přejmenovaných ulic a prostranství (a někdy byly přejmenovány všechny ulice a náměstí). V tomto případě bylo analyzováno se žádostí 28 obcí. Jednalo se o tyto obce: Havlíčkův Brod, Beroun, Ostrava, Hradec Králové, Vrchlabí, Mariánské Lázně, Plzeň, Červený Kostelec, Kladno, Libušín, Odry, Bílovec, Klimkovice, Svítavy, Mnichovice, Nová Bystřice, Louny, Vimperk, Jirkov, Bečov nad Teplou, Blansko, Bohumín, Brandýs nad Labem, Břežová nad Svitavou, Čížkovice, okres Litoměřice, Hrádek nad Nisou, Liberec, Pardubice a Polubný, okres Jablonec nad Nisou.

⁵⁶ Podobně bylo postupováno již v první polovině 20. let například v Jihlavě, když o přejmenování ulic a náměstí rozhodl z moci úřední jmenovaný vládní komisař.

⁵⁷ Podobně bylo postupováno na Slovensku, kde Povereníctvo pro vnútro iniciovalo 21. 1. 1946 přejmenování významných ulic a prostranství ve slovenských městech na ulici či náměstí „*Národného povstania*“ a „*29. augusta*“, „*tak isto nech je zvečnená pamiatka nášho národného umelce nebohého Janko Jesenského. O vyhovení tohto príkazu nech je podaná zpráva do 30 dní*“.

*pojmenování byla nahrazena novými vhodnými názvy.*⁵⁸ Nové pojmenování ulic bylo v kompetenci místního národního výboru nebo správní komise, které měly povinnost do osmi dnů předložit toto rozhodnutí okresnímu národnímu výboru (u statutárních měst Zemskému národnímu výboru). Tyto orgány dohlížely na to, aby nová pojmenování nebyla v rozporu se shora uvedenými zásadami. Bylo zde doporučeno, aby pro „*aktivní hlavy státu*“ byla vybrána jen „*ta nejlepší prostranství*“. Zemský národní výbor měl poté ministerstvu vnitra předložit žádosti o přejmenování ke schválení.

Z obou příkladů vyplývá, že po roce 1945 byly samosprávy v záležitosti přejmenování ulic v defenzivě, respektive státní správa svou ideologicky laděnou byrokratickou iniciativou samosprávy předcházela, a tím je připravovala o jejich dřívější běžné pravomoci. Roli samosprávy v tehdejším politicko-spoločenském systému však nelze přeceňovat, protože většinou nenavazovaly stranicky, personálně a ani formálně věcně na předválečnou éru. Vykolejení, respektive revolučnost doby spočívala právě v institucionální diskontinuitě a v právním a správním voluntarismu. Hlavní pracovní metodou tehdejších samospráv nebyla odvozena od promyšlené koncepce, ale ovládla ji operativita, respektive snaha co nejrychleji napravit minulé křivdy prostřednictvím potrestání „zrádců“ a spěšným zajištěním volného majetku, čemuž odpovídal i jejich nový název Národní výbor. Přejmenování veřejného prostoru po živých a mrtvých hrdinech vítězné války sice nepředstavovalo jejich nejdůležitější a ani nejkomplikovanější agendu, neboť nebyla příliš intelektuálně a logisticky náročná, ale byla politicky velice vděčnou, neboť vykazovala velké a hlavně okamžité symbolické a psychologické efekty. Po frustraci z okupace, kde byla jakákoliv veřejná činnost cizí i domácí správou potlačována a tabuizována či alespoň přísně kontrolována, přišlo na řadu „svobodné“, respektive spíše beztrestné přivlastňování veřejného prostoru (a většinou i majetku) na teritoriu, které předtím nikdy nacionálně české nebylo.

Bezprostředně po osvobození samosprávy žádaly jednotlivě hlavně o povolení přejmenovat ulice a veřejná prostranství jménem žijícího Edvarda Beneše a maršála (generalissima) Stalina. Edvard Beneš tak zažil již druhou vlnu veřejné obliby: poprvé byl v roce 1935 hromadně jmenování čestným občanem mnoha českých a moravských měst, po roce 1945 byly jeho jménem pojmenovány hlavní ulice. Zpočátku schvaloval Edvard Beneš žádosti o přejmenování svým jménem bez námitek. Například mu nevadilo přejmenování Tyršovy ulice v Berouně či Švehlovy ulice v Rychnově nad Kněžnou na ulici dr. Edvarda Beneše. Posléze mu však začalo být na obtíž, že jeho jméno mělo obsadit veřejný prostor po bývalých uznávaných „*politických buditelích*“. Zlom v jeho rozhodování přijmout či nepřijmout nabízené počty samospráv nastal, když se 26. dubna 1946 usnesla samospráva Hradce Králové přejmenovat Riegrovo náměstí na Benešovo. Hradecké komuně prostřednictvím Kanceláře prezidenta republiky bylo sděleno, že „*pan president byl potěšen*

⁵⁸ Tamtéž.

milou pozorností, kterou mu MěNV v Hradci Králové prokázal“. Při rozhodování o přijetí pocty „uvážil však tu skutečnost, že náměstí nese dosud jméno osobnosti, která svou prací ve prospěch našeho národa vydobyla si všeobecného uznání a patří nesporně v novém údobí našich dějin k postavám několika málo politických buditelů, jejichž nepochybný význam i v odstupu dlouhém, po stránce ideového vývoje převratné a na události v politickém životě národa nad jiné bohaté doby posledního půlstoletí zůstává neotřesen“. Proto tuto poctu kancelář prezidenta republiky 28. dubna 1947 odmítla. Na základě této žádosti si pak kancelář prezidenta vyminila, aby si ministerstvo vnitra předem vyžádalo souhlas kanceláře prezidenta republiky, pokud by se jednalo o přejmenování veřejného prostranství jménem „*některého významného čsl. politika z doby dřívější*“. Ale když bylo kanceláři prezidenta sděleno, že Riegrovo jméno ponese nově ulice na Slezském předměstí Hradce Králové, změnil Edvard Beneš své stanovisko a souhlas k přejmenování udělil. Přejmenováním všech hlavních ulic v Hradci Králové tak tehdy zmizel například z veřejného prostoru František Vavák, ale přibyl tak na tři roky Edvard Beneš.⁵⁹

Rovněž žádosti o přejmenování ulic a prostranství jménem maršála (později generalissima) Stalina se objevují masově v letech 1945 a 1946. Ovšem v tomto případě nastal problém, neboť maršál Stalin a posléze pak generalissimus Stalin nebyl formálně hlavou státu, takže předběžné schválení by nebylo nutné. Ale protože sovětská strana na předkládání žádost v ruštině včetně předložení krátké historie obce trvala, byly tyto žádosti prostřednictvím překladatele centrálně vyhotovovány a do Moskvy ke schválení skutečně zasílány.⁶⁰ V souvislosti s přejmenováním ulice jménem maršála Stalina vznikl i jeden vážný diplomatický problém, když revoluční Národní výbor v Pardubicích přejmenoval Wilsonovu ulici na Stalinovu. Dne 3. května 1947 se dotazovalo ministerstvo zahraničí na podnět amerického velvyslanectví v Praze pardubické samosprávy, zda je pravda, že Wilsonova ulice byla přejmenována na ulici maršála Stalina a pokud je tomu tak, zda by se nenašla jiná ulice či náměstí, které by mohlo nést Stalinovo jméno, aniž by se musela přejmenovávat Wilsonova ulice? Americkému velvyslanectví nebylo vyhověno, neboť v Pardubicích trvali na svém rozhodnutí: revoluční Národní výbor rozhodl totiž o této změně již 18. května 1945, a to, jak známo, žádné oběžníky ministerstva vnitra ohledně regulace názvu veřejných prostranstvích vydány ještě nebyly.

⁵⁹ V prosinci 1947 nesouhlasil Edvard Beneš také s přejmenováním ulice dr. Aloise Rašína v Červeném Kostelci v okrese Náchod na Benešovu ulici. Jedinou výjimkou v této „*Benešovsko-stalinské přejmenovací euforii*“ představuje žádost nových obyvatel z Polubného v Jizerských horách, okres Jablonec nad Nisou, kde místní samospráva žádala přejmenování ulice nikoliv po Edvardu Benešovi či maršálovi Stalinovi, ale po maršálovi Titovi. Souhlas byl udělen a slavnostní přejmenování bylo vykonáno 1. 5. 1947.

⁶⁰ Žádosti do ruštiny překládal Michail Zajcev, pracovník Ruského historického archivu při Ministerstvu vnitra.

Pracovní závěry v tezí k proměně místních názvů ulic a veřejných prostranství po roce 1945

Prvním aktem po osvobození (většinou ještě v květnu 1945) bylo rozhodnutí samospráv navrátit se k pojmenování ulic a prostranství k stavu před německou okupací. Tím byl jednorázově setřen dřívější trojí akt přejmenování „*v době nesvobody*“, neboť české samosprávy většinou již den po německé okupaci v březnu 1939 odstranily nacionálně vyhocené jména ulic. V této době byla odstraněna z veřejných prostranství především jména Edvarda Beneše, Thomase Woodrowa Wilsona, Ernsta Denise, ale také tehdy zmizelo označení ulic či náměstí po Československých legiích. Druhá vlna přejmenování proběhla za okupace na jaře 1940, když české samosprávy odstranily z pouličních tabulek jména Masaryka, Švehly, Tusara či pojmenování Náměstí svobody.⁶¹ Poté byla většinou česká zastupitelstva rozpuštěna a od října 1940 nahrazena (německými) komisariáty, které provedly rychlé poněmčení ulic a veřejných prostranství. Například v Přerově bylo tehdy Masarykovo náměstí přejmenováno na Adolf Hitler Platz. Po osvobození docházelo většinou v gesci místních stavebních referátů k spontánnímu přejmenování veřejných prostranství, když vedle „*hlavního vítěze druhé světové války*“ maršála Stalina (později generalissima Stalina) do veřejných prostranství moravských, slezských a českých měst přibyla jména velitelů Rudé armády, kteří město osvobodili či popřípadě ještě před tím dali vybombardovat (například Moravský Krumlov). Mezitím se do veřejného prostoru českých měst opět navrátilo Masarykovo jméno a jeho sochy a nově přibyli „komunističtí mučedníci“ Julius Fučík a Jan Šverma. Například v Prostějově přibyla nově i ulice tehdy populárního ministra zahraničí Jana Masaryka, protože v této ulici kdysi přenocoval. Téměř v každém českém, moravském a slezském městě byla slavnostně inaugurována Lidická ulice.⁶²

Po únorovém převratu z roku 1948 a zvláště pak o rok později se z městských zastupitelských sborů ozývala stále hlasitěji „*potřeba sladit jména ulic*“

⁶¹ Tomáš G. Masaryk (1850–1937) byl československý prezident v letech 1918–1935. Antonín Švehla (1873–1933) byl předseda „agrární“ strany a několikanásobný ministr a od roku 1922 předseda tří československých vlád. Vlastimil Tusar (1880–1924) byl sociálně demokratický politik a druhý předseda československé vlády v letech 1919–1920.

⁶² Nejradikálnější si v přejmenování ulic počínala „rudá“ kladenská samospráva, kde osvětová komise již 9. 4. 1946 navrhla přejmenování všech ulic ve městě. Toto přejmenování bylo uvedeno v život k 19. 1. 1947. Kompletní seznam změn byl předložen také ministerstvu vnitra. Podle něj se například Hlavní náměstí stalo Stalinovo. Kupodivu nezměněna zůstala Barrandova ulice, stejně jako ulice Ke křížku. Brněnská ulice se stala Lidickou. K totální proměně ulic a náměstí byla použita jména zdejších představitelů odborového a dělnického hnutí a rovněž představitelů sovětské (avantgardní) kultury (Majakovskij, Gorkij). V důsledku této změny zmizelo z veřejného prostoru mimo i jméno Karla Havlíčka Borovského, stejně tak i jméno I. K. Diezenhofera. První byl zřejmě považován na buržoazního politika a novináře a druhý za Němce. Zaměnil ho „pokrokový“ básník Petr Bezruč.

s požadavky doby“. Téměř všude pak byly v následujících letech provedeny revize i čerstvě pojmenovaných a přejmenovaných ulic z poválečné doby. Většinou na základě návrhu místních kulturních referátů, odborů či komisí místních národních výborů došlo k další vlně přejmenování ulic nejčastěji podle jednotného klíče: ulice byly přejmenovány 1. na paměť hrdinných bojů československého vojska po boku Rudé armády (Jaselská, Dukelská, Sokolovská), 2. na paměť pokrokové a socialistické činnosti (Fučíkova, Jilemnického),⁶³ 3. na paměť vítězství ruské dělnické třídy nad kapitalismem (Stalinova, Leninova) a k těmto jménům se později přidružili 4. mrtví i živí funkcionáři KSČ (Klement Gottwald, Jan Šverma) a také 5. představitelé husitského revolučního hnutí.

Důsledkem tolikerych, rychle po sobě jdoucích změn bylo většinou zmatení a rychlé zastarávání městských orientačních plánů. V tomto smyslu upozorňovala například deník Mladá fronta 27. června 1948 v článku s názvem „Po Praze jen s kompasem?, že *„Praha připomíná v poslední době Babylon. Přejmenování se děje v takové míře, že domorodci ztrácejí orientaci... Pokud ulice dostávají nová jména podle význačných osobností anebo míst, není celkem námitek. Horší je, že přejmenování se děje úplně bezdůvodně a jména, která vůbec nic neříkají. Panují obavy, že neustane-li tato akce, vznikne velká poptávka po kompasech a sextantech, neboť orientace podle plánů města je již nemožná.*“ Autor článku sice poněkud nadšoval, ale v celku věrně vyjádřil tehdejší náladu obyvatel Prahy, zvláště poté, co byla i „dlouhá“ Královská třída na návrh (prokomunistické) radnice dva měsíce před únorovým pučem přejmenována na Sokolovskou.

Příležitost k přejmenování ulic a veřejných prostranství poskytovaly státoprávní, politické a národní převraty. Přejmenování českých, moravských a slezských ulic a náměstí proběhlo, jak bylo výše naznačeno, od roku 1918 v několika vlnách. Ve své podstatě šlo a stále jde o konjunkturální praxi očišťování ulic od jmen „*von belasteten historischen Akteuren*“. K tomuto odstraňování „*zatížených historických aktérů*“ z veřejného prostoru nepředcházela nikdy veřejná diskuse či důkladná analýza aktuálního stavu historického bádání. Rozhodující bylo a je hledisko aktuálně „*politické užitečnosti*“ a po roce 1939 a 1945, jak jsem se pokusil ukázat, i hledisko ideologické čistoty. Pojmenování a přejmenování ulic a veřejných prostranství se tak stalo – například na rozdíl od Velké Británie, kde se ulice s jedinou výjimkou zásadně podle osob nepojmenovávají – mocenským instrumentem a politickým nástrojem, který zviditelňoval současné držitele moci a akcentoval jejich představy o „*historické kontinuitě*“, „*historické spravedlnosti*“ či míře „*pokrokovosti místních tradic*“. Takovýto přístup většinou destruktivně formoval a formuje místní přirozenou komemorální kulturu a obecně historické povědomí mladších generací.

Právo na obsazování veřejného prostoru si legálně uzurpovaly většinou samosprávy a státní správa, které většinou byly již samy (stranicky) uzurpovány.

⁶³ Peter Jilemnický byl v té době československým velvyslancem v Moskvě.

Přejmenování veřejných prostor se dělo často přes (tiché) protesty občanů (pokud se vůbec o aktu přejmenování dozvěděli) a dělo se tak skoro vždy navzdory historické tradici a stavu místní vzpomínkové kultury. Velmi často akt přejmenování byl občany ignorován, takže v těchto lokalitách vznikl velký odstup mezi oficiální úřední nomenklaturou a skutečně používaným názvoslovím. Tato schizofrenie vnímání veřejného prostoru přetrvává v české společnosti dodnes.

Jména ulic a veřejných prostranství nejsou většinou obrazem přirozené místní vzpomínkové kultury, protože byla a jsou selektivně vybírána a protože měla a mají sloužit k legitimizaci politických reprezentací a jejich politických cílů. Jména ulic a prostranství tak ztratila svůj původní smysl, tedy sloužit především k orientaci. Pojmenování veřejného městského prostoru se stalo většinou majetkem úzké vrstvy místního obyvatelstva, která vlastní tzv. „Deutungs- und Meinungsmonopol“, tedy těch, kteří ovládají komunální správu a veřejné mínění.

Povaha změn byla konjunkturálně ideologická, neboť většina z nich měla charakter přejmenování. Hlavní motivací změny bylo odstranění historicky zatížených aktérů, popřípadě „nevhodných hrdinů“ z veřejného prostoru. V tomto smyslu můžeme hovořit o několika přejmenovacích konjunkturách (po roce 1918, po vydání zákona č. 266 z dubna 1920, po březnu 1939, po květnu 1945, po únoru 1948 či po listopadu 1989) a můžeme určit i základní tendenci či hnací motor každé této vlny, jíž bylo po roce 1918 odstranění jmen spojených s habsburskou dynastií a politickými představiteli padlé monarchie, po roce 1920 likvidace pomníků představitelů německé kultury v pohraničí, po roce 1939 návrat říšsko-německých hrdinů a likvidace českých hrdinů ve vnitrozemí, po roce 1945 totální likvidace německých jmen a symbolů hlavně v pohraničí, po roce 1948 odstranění jmen české šlechty a buržoazie, po roce 1989 likvidace jmen spojených s komunistickým hnutím a režimem.

Obecné zásady k pojmenování ulic a veřejných prostranství byly rozvolněny. Pokud za první republiky v Praze ještě platilo, že bude dodržena 1. preference tradičních původních názvů a 2. preference názvů podle povahy místa, že 3. jen pro nové ulice vzniklé po roce 1918 je možno použít vlastenecky zaměřené názvy, 4. že budou respektována ucelenost místních názvoslovných soustav, 5. že jen výjimečně bude možno pojmenovat ulici podle osoby, která v místě žila, avšak zásadně ne podle dosud žijící osoby a 6. že v ostatních případech se měly volit názvy podle země, krajů, míst, řek, hor atd., pokud možno v části města ležící ve směru skutečného umístění této lokality, pak po roce 1945 převládla: 1. ideologická doporučení „shora“ (ze strany Ministerstva vnitra a různých samozvaných komisí), 2. pojmenování po žijících osobách, zvláště státníků vítězných států ve světových válkách a posléze i vůdců komunistického hnutí, 3. vygumování jmen tzv. nepřátel národa a 4. veřejná (politická) autodemonstrace samospráv, tedy řečeno dobově kaučukovou formulací: „*potřeba sladit jména ulic s požadavky doby*“.

Závěrečné shrnutí

Přejmenování místních a pomístních názvů v českých zemích byl několika-
stupňový proces, který byl zahájen po skončení první světové války. Dokonán byl
po vysídlení německého obyvatelstva a po únorovém komunistickém převratu. Akt
přejmenování místopisných názvů byl sice oborově a legislativně decentralizova-
ným procesem, ale tím, že probíhal ve stejném časovém horizontu a se stejným
cílem ve všech třech segmentech proměny (místní názvy obcí, názvy ulic a náměstí
a pomístní jména), bývá dnes i historiky vnímán jednotně a celistvě. Největší podíl
na toponomastické proměně místní a pomístních jmen v českých zemích mělo „vo-
jenské“ a „vědecké“ přejmenování, které proběhlo ve 40. a 50. letech 20. století
pod gescí nejdříve Vojenského zeměpisného ústavu a Místopisné komise České
akademie věd a umění a posléze Československé akademie věd. Během aktu pře-
jmenování místních a pomístních jmen prokázaly především archiváři, historici,
geografové, hydrologové a filologové velkou užitečnost pro stát a bylo lhostejno,
zda v tomto státě panovala demokratická, omezeně demokratická či totalitní státní
moc. Odbornými garanty této toponomastické proměny byli především čeští archi-
váři a jazykovědci a v případě přejmenování městské krajiny také velmi často poli-
tizující laici z řad kulturních či osvětových komisí příslušných národních výborů.
Akt přejmenování ulic a veřejných prostranství byl motivován na rozdíl od přejme-
nování místních a pomístních jmen nejen nacionálně, ale také konjunkturálně ideo-
logicky. Tvorba nových českých místních názvů byla svým způsobem jedinečný
tvůrčí čin, nicméně vykazovala velmi často znaky voluntarismu a jisté intelektuální
a politické svévole. Zdánlivě odborná toponomastická tematika se stala velkým po-
litikem, neboť se v ní v době zásadních státoprávních změn ve střední Evropě skrý-
valo rozřešení otázky (přednostního) vlastnictví obývaného teritoria. Viděno z per-
spektivy modelového diskurzu tzv. „imagined territory“ se také jednalo o postupné,
nicméně nečekaně rychlé naplnění českých maxim vyplývajících právě z předcho-
zích diskusí o národním teritoriu a geopolitické stabilitě nového státního útvaru.⁶⁴
Důsledkem přejmenování německých místních a pomístních jmen bylo po roce
1945 také značné ochuzení bývalé historicky pestré palety místních a pomístních
názvů a samozřejmě okamžitá ztráta historické paměti vázané na komemoriální
kulturu německého obyvatelstva, které po staletí žilo na tomto území. Českým oby-
vatelstvem byly tyto změny přijímány v poválečné době se zadostiučiněním a jsou
i dnes, pokud je mi známo, stále hodnoceny jako nutné, spravedlivé a trvalé.

⁶⁴ Srov.: Peter HASLINGER, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*, München 2010, s. 30n. a s. 447.

Milan Hlavačka

Wandlungen in der topografischen Namensgebung (der Namen von Fluren, Orten, Straßen, Plätzen und Lokalnamen) in Böhmen, Mähren und Schlesien nach 1945. Versuch eines historischen Überblicks

Zusammenfassung

Die Umbenennung der Orts- und Lokalnamen in der Tschechoslowakei war ein mehrstufiger Prozess, mit dem nach Ende des ersten Weltkriegs begonnen wurde. Vollendet wurde er nach der Aussiedlung der deutschen Bevölkerung und nach dem kommunistischen Februarumsturz. Der Akt der Umbenennung von Orts- und Lokalnamen war zwar ein fachlich und legislativ dezentralisierter Prozess, doch da er in den gleichen Zeitabschnitten und mit dem gleichen Ziel in allen drei Änderungssegmenten (lokale Namen von Gemeinden, Straßen und Plätzen sowie Flurnamen) verlief, wird er heute auch von den Historikern meist einheitlich und als Ganzes verstanden. Den größten Anteil an der toponomastischen Umwandlung der Orts- und Flurnamen in der Tschechoslowakei hatte die „militärische“ und „wissenschaftliche“ Umbenennung, die in den 40. und 50. Jahren des 20. Jahrhunderts unter der Schirmherrschaft zunächst des Militärgeografischen Instituts und der Kommission für Ortsnamen der Tschechischen Akademie der Wissenschaften und Künste und schließlich der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften erfolgte. Während der Umbenennung der Orts- und Flurnamen erwiesen vor allem Archivare, Historiker, Geografen, Hydrologen und Philologen einen großen Nutzen für den Staat und es war gleichgültig, ob in diesem Staat eine demokratische, begrenzt demokratische oder totalitäre Staatsmacht herrschte.

Milan Hlavačka

**Changes in toponyms (local names, villages, streets, public spaces in towns and names of surrounds) in the Czech lands after 1945.
An attempt at an historical overview**

Summary

The renaming of local places and surroundings was a process with a number of phases in the Czech lands which began after the end of the First World War. It was completed after the expulsion of the German inhabitants and after the Communists' February coup d'état. Although the act of renaming toponyms was professionally and legislatively a decentralised process, because it took place with the same timetable and same goal for all three segments of change (local village names, names of streets and squares and names of surrounding features), it has been perceived today and in the past as a single and integrated process. The greatest proportion of toponymic changes to local names in the Czech lands were 'military' and 'scientific' renaming, which took place during the 1940s and 1950s, first by the Military Geographic Institute, and then by the Czechoslovak Academy of Sciences. During the act of renaming local names, it was archivists, historians, geographers, hydrologists and philologists above all who demonstrated how useful they were to the state, and they were indifferent as to whether state power in the country was democratic, partly democratic or totalitarian.

Petr Žák

Pavel VI. a evropská společenství v letech 1963–1978¹

Paul VI and the European Community between 1963 and 1978

The objective of this study is to describe Pope Paul VI's European integration policy. From the 1950s, the Vatican had been one of strongest advocates and promoters of the idea of European integration. Pope Pius XII had been a convinced federalist and supported every pro-European initiative. During John XXIII's pontificate, the topic of European integration was put temporarily on the back-burner, but under Paul VI it once again became a fairly common topic of the Pope's speeches. Paul VI built on the traditions of Pius XII and defended a strong European identity, demanded the weakening of state sovereignty and a bolder role for the European Community in development and humanitarian aid, including taking on a peace-keeping role in the world. This research draws mainly on documents contained in Acta Apostolicae Sedis.

Key words: History, 20th Century, Paul VI, Roman Catholic Church, Vatican, Holy See, European Community, European integration

Cílem předložené studie je charakterizovat vztah papeže Pavla VI. k Evropským společenstvím (ES), předchůdci později vzniknuvší Evropské unie (EU). Ter-

¹ Tento článek je spolufinancován z Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu České republiky – projekt POST-UP, reg. č. CZ.1.07/2.3.00/30.0004.

mín Evropská společenství se začal užívat v červenci 1967, kdy vstoupila v platnost tzv. slučovací smlouva, která sjednotila do té doby rozdělené orgány tří zakládajících organizací evropského integračního procesu (Evropského hospodářského společenství, Evropského společenství pro jadernou energii a Evropského společenství uhlí a oceli).² Pro poválečné papežství je typická výrazná míra podpory ve prospěch evropského sjednocení. Evropské společenství uhlí a oceli (ESUO), později doplněné Evropským hospodářským společenstvím (EHS) a Evropským společenstvím pro jadernou energii (EURATOM), představovalo pro poválečný pontifikát Pia XII. naději na vznik mírové a kooperující Evropy. Pius XII. se v řadě promluv vyslovil ve prospěch prohlubování a posilování evropského projektu, vyslal svého osobního zástupce na Evropský kongres do Haagu roku 1948, ve Vatikánu častokrát přijímal delegace evropských federalistů, horoval pro ratifikaci dohody o Evropském obranném společenství³ a ostře se vymezoval vůči nacionalismu a státní suverenitě. Výrazným motivem pro podporu evropského sjednocení nebyla pouze snaha o mír a spolupráci v Evropě, nýbrž také silný antikomunismus Svatého stolce, který vnímal evropské sjednocení coby pomyslnou hradbu proti komunismu.⁴ Zatímco v případě Pia XII. je vize jednotné Evropy, včetně institucionálních a právních aspektů, poměrně bohatě promyšlena a veřejně artikulována, krátký pontifikát Jana XXIII. představuje období mlčení, kde nacházíme pouze několik málo vyjádření na adresu evropské integrace.

Delší časové období pontifikátu Pavla VI., spojené s výraznou rolí papežství v mezinárodních vztazích, tak představuje vhodný předmět výzkumu. Následující text čerpá převážně z pramenů, řazených v ročence *Acta Apostolicae Sedis* (dále jen AAS), a z některých dalších pramenných edicí, týkajících se pontifikátu Pavla VI. Archivy z tohoto období prozatím nejsou badatelům přístupné. Z široké palety papežových promluv a textů byly vybrány ty, které se specificky věnují problematice

² K základnímu přehledu o vývoji evropské integrace viz např. Desmond DINAN, *Europe Recast: A History of European Union*, New York 2004; Andrew MORAVCSIK, *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*, Ithaca 1998, případně Mark GILBERT, *European Integration: A Concise History*, Lanham 2011. Ke kritičtějšímu pohledu na dějiny integrace, který nahlíží na budování evropské jednoty optikou národních zájmů, a evropských institucím nepřisuzuje přílišný význam, viz např. Alan MILWARD, *The European Rescue of Nation State*, Routledge 2000, či John GILINGHAM, *European Integration, 1950–2003: Superstate of New Market Economy?* Cambridge 2003. Z literatury v českém jazyce lze odkázat na dvoudílnou přehledovou publikaci Martin KOVÁŘ – Václav HORČIČKA, *Dějiny evropské integrace I. a II.*, Praha 2006; a Pierre GERBET, *Budování Evropy*, Praha 2004.

³ Plán Evropského obranného společenství představoval návrh na vytvoření panevropských obranných sil, zahrnující společného velení a evropské ministerstvo obrany. Na plán byl navázán projekt tzv. Evropského politického společenství, který měl výrazně posílit federalistické směřování integračního projektu. Oba plány byly odmítnuty francouzským Národním shromážděním roku 1954.

⁴ Petr ŽÁK, *Federalistický papež? Pius XII. a počátky evropského integračního projektu v letech 1939–1958*, Dvacáté století, 2013, č. 2, s. 27–54.

evropské integrace (rovině politické, institucionální, právní, ale i problematice evropské identity). Ačkoliv představuje Pavlův pontifikát poměrně dlouhé časové období, textů a promluv týkajících se evropské integrace není mnoho, ve středu zájmu papežství jsou přirozeně spíše náboženské otázky, než konkrétní preference ve vztahu k integraci starého kontinentu.

Po stručné rekapitulaci hlavních rysů Pavlova pontifikátu v oblasti mezinárodních vztahů a světové politiky je analyzována papežova představa o podobě evropského integračního projektu. Důraz je kladen zejména na dobové pnutí mezi národní a evropskou identitou, nadnárodními (tzn. evropskými) a národními institucemi a na problematiku externích vztahů a roli ES ve světě. Výběr sledovaných témat vychází z historické debaty mezi federalismem a intergovernmentalismem, která v době pontifikátu Pavla VI. živila boj o konkrétní podobu integračního celku. Pro federalismus je typický důraz na posilování nadnárodních evropských institucí, spojený s oslabením státní suverenity. V souladu s tím jde oslabení národní identity ve prospěch identity evropské. Pro federalisty je prioritou neustálé prohlubování integrace, spojené s komunitarizací co nejvyššího množství politik. Cílem federalismu je přeměna evropského integračního celku na federaci po vzoru Spojených států amerických. Zastánci mezivládního přístupu (intergovernmentalismus) naopak hájí primát národních států a národní identity, evropská integrace je pouze nástrojem v rukou států a rozšiřování spolupráce by nemělo omezovat státní suverenitu, jednotlivá rozhodnutí by tak měla být přijímána konsenzuálně a jednomyslně. Jak ukazuje následující výzkum, papež Pavel VI. stál v této dichotomii jednoznačně na straně federalistického přístupu k evropské integraci.

Politické aspekty pontifikátu Pavla VI.

Zatímco Jana XXIII. bychom charakterizovali jako ryze pastoračního papeže, Pavel VI. je v řadě aspektů podobný spíše Piu XII. Pavel VI., vlastním jménem Giovanni Battista Montini, pocházel z rodiny poslance Italské lidové strany (*Partito Popolare Italiano*)⁵ a funkcionáře Katolické akce. Budoucí papež měl od počátku velmi vřelý vztah ke křesťanskodemokratickému hnutí (bratr Giorgio byl poslancem za PPI), které později sehrálo stěžejní úlohu při formování evropské integrace. Jako mladý založil Montini časopis *La Fionda*, který měl úzké vazby na italský politický katolicismus pod vedením Luigi Sturza, vůdčí osoby meziválečného křesťanskodemokratického hnutí v Itálii. Později také působil v rámci univerzitního studentského katolického hnutí (*Fédération des universitaires catholiques italiens*), které mělo rovněž vřelý vztah ke křesťanským demokratům. Po válce byl v pozici

⁵ PPI byla italská křesťanskodemokratická strana, založená katolickým knězem Luigi Sturzem roku 1919, po první světové válce představovala hlavní protiváhu Italské socialistické strany. Řada členů a funkcionářů strany přešla po druhé světové válce do Italské křesťanskodemokratické strany (DC).

podsekretáře Státního sekretariátu klíčovou osobou úspěšné kampaně, která vedla k vítězství křesťanských demokratů ve volbách na jaře roku 1948.⁶ Rovněž v pozici nejvyššího představitele katolické církve udržoval papež přátelské styky se špičkami křesťanské demokracie (jako byli Alcide de Gasperi, Amintore Fanfani či Giulio Andreotti), ostatně únos a vražda vůdčího představitele křesťanské demokracie Alda Mora papežem hluboce otrásl.

Mimo výrazného křesťanskodemokratického profilu papeže definovala silná angažovanost v mezinárodních vztazích. Obdobně jako řada dalších papežů vystudoval i Montini Papežskou církevní akademii a prošel řadou funkcí v rámci Státního sekretariátu (ve válečných letech byl Piem XII. pověřen sondovat přípravné plány na vznik organizace, která měla po válce nahradit nefunkční Společnost národů).⁷ Pavel VI. jako první vystoupil s promluvou ve Valném shromáždění OSN (na pozvání generálního tajemníka U Thanta) a v době jeho pontifikátu je založeno Stálé zastoupení Svatého stolce u OSN a UNESCO.⁸ Současně se papež, podobně jako např. Jan XXIII. při kubánské krizi, angažoval v mediaci v mezinárodních vztazích, např. ve snaze ukončit vleklý konflikt ve Vietnamu, prostřednictvím pokusů o zprostředkování mírových jednání po Šestidenní válce či snahou zasadit se o propuštění cestujících německých aerolinek, kteří byli drženi jako rukojmí v Entebbě v Ugandě. Ve vztahu k evropské integraci je zajímavé zmínit, že právě Pavel VI. přišel s myšlenkou založit nadnárodní biskupskou konferenci definovanou teritoriem Evropského společenství (tedy jakéhosi předchůdce dnešní COMECE⁹, která vznikla až na počátku 80. let). Pavel VI. byl vůbec prvním papežem, který navštívil Spojené státy, Indii a Izrael. Samostatnou sféru papežovy diplomatické aktivity představuje *Ostpolitik* Svatého stolce, která přinášela pro střední a východní Evropu často velmi rozporuplné plody. V této souvislosti je třeba poznamenat, že právě v období pontifikátu Pavla VI. se Svatý stolec po velmi dlouhé době zúčastnil jaké přímý aktér mezinárodní konference (Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v Helsinkách), ačkoliv to čl. 24 Lateránských dohod výrazně omezoval.

V oblasti humanitární a rozvojové politiky je dodnes připomínán význam encykliky *Populorum progressio*, představující první dokument tohoto druhu s globálním záběrem (dosavadní texty zohledňovaly převážně evropskou či severoamerickou zkušenost), či založení rady *Cor Unum* a *Pontifikální rady pro mír a sprá-*

⁶ Jean-Dominique DURAND, *Giovanni Batista Montini alla Segreteria di Stato: il tempo della maturazione europeista (1937–1954)*, in: Ferdinando Citterio – Luciano Vaccaro (eds.), *Montini e l'Europa*, Brescia 2000, s. 55–73.

⁷ Peter HEBBLETHWAITE, *Paul VI. The First Modern Pope*, New York 1993, s. 201.

⁸ K problematice OSN např. Roman MELNYK, *Vatican Diplomacy at United Nations: A History of Global Catholic Engagement*, Edwin Mellen Press 2009, s. 109–153.

⁹ Komise biskupských konferencí Evropského společenství, lat. *Commissio Episcopatum Communis Europaeae*.

vedlnost.¹⁰ Mírová aktivita Pavla VI. vedla také ke vzniku Světových dnů míru, které se připomínají každý rok od ledna 1968. Současné byl Pavel VI. prvním papežem, jenž důsledně ctil hodnoty politické demokracie. Projevilo se to např. v rostoucím tlaku na frankistické Španělsko, do té doby papežstvím spíše tolerované, či v kritice snah o spolupráci mezi DC a neofašistickým Italským sociálním hnutím (MSI).¹¹

Výrazným faktorem, determinujícím postoj Pavla VI. k integraci, byla i recepce druhého vatikánského koncilu. Již encyklika *Pacem in terris* požadovala vznik politické autority, stojící nad státy a dohlížející na obecné blaho a dodržování přirozeného zákona a principů spravedlnosti (čl. 132–135). Jak se v encyklice píše, ač jsou lidé rozděleni na národy a státy, obecné blaho není determinováno státní či národní příslušností, nýbrž je univerzální a státy a národy překračuje. Z toho důvodu je žádoucí vznik nadnárodní instituce, pečující o obecné blaho. V konstituci *Gaudium et Spes* koncilní otcové odlišují mezi mírem negativním a pozitivním: „Poněvadž mír má zapotřebí spíše se zrodit ze vzájemné důvěry než být vnucen hrozbou zbraní.“ Skutečný mír je budován důvěrou a trvalou spoluprací, nikoliv vojenskou deterencí, typickou pro logiku studené války (čl. 82). Právě regionální integrační celky označuje *Gaudium et Spes* za hlavní nástroje pro budování mírové spolupráce celého lidstva (čl. 84). Cílem církve v mezinárodních vztazích má být podpora institucí, vedoucích k trvalé spolupráci a míru (čl. 89). Není bez zajímavosti, že koncil nadále oslabil legitimitu konceptu spravedlivé války a ještě více posunul církevní nauku směrem k pacifismu. V obecné rovině pak koncil odmítl uzavírání se před světem a mentalitu katolického ghetta, věřící jsou součástí společnosti a mají participovat na veřejných záležitostech. Církev totiž nestojí nad světem, nýbrž je jeho přímou součástí. V tomto smyslu koncil vyzval věřící k podpoře veřejných aktivit a institucí, které spojují státy a národy mezi sebou.

Představa Pavla VI. o podobě evropského integračního procesu Evropský versus národní rozměr

Prvním výrazným rysem integrační politiky Pavla VI. byl akcent na silný evropský rozměr, projevující se jak v oblasti kolektivní identity (averze vůči národní formě identity a podpora identity evropské), tak v oblasti institucí (snaha oslabit národní suverénní stát ve prospěch nadnárodních evropských institucí). „*Isme stále*

¹⁰ PAVEL VI., *Populorum progressio*.

¹¹ Stručně k pontifikátu Pavla VI. např.: Frank COPPA, *Politics and Papacy in Modern World*, Praeger 2008, s. 165–190. Případně: Frank COPPA, *Modern Papacy since 1789*, Longman Limited 1998, s. 223–234. K diplomacii Pavla VI. pak Giorgio RUMI, Montini diplomatico, in: Paul VI. et la vie internationale, Brescia 1992, s. 11–27. Philippe LEVILLAIN, *L'oeuvre diplomatique du Saint Siège sous Paul VI.*, in: Paul VI. et la vie internationale, Brescia 1992, s. 27–37.

více přesvědčení, že řešení evropské otázky spočívá v tom, aby plány a procesy sjednocení v oblasti ekonomiky, techniky, vojenství a politiky byly založeny nikoliv na unitární mentalitě, ale na společné kultuře... To ukazuje na rostoucí nutnost postavit proces evropského sjednocení na základ společného kulturního dědictví.“¹²

Podle přesvědčení Pavla VI. představovala nejvhodnější základ pro supranacionální integraci Evropy katolická víra, která spojuje proudy od antické tradice po osvícenství, kterým Pavel VI. také dává v oblasti evropské identity prostor: „*Pokud mají tyto historické formy jednoty něco společného, byla to vždy víra. Nemůžeme však říci jenom víra, ale víra křesťanská, víra katolická, která vytvořila Evropu, a tak se stala její duší. Reformace přispěla naopak k rozptylu.*“¹³ Jistý odstup od reformace je pak pro papežské myšlení o Evropě přirozený (a setkáme se s ním i u Jana Pavla II.), reformace zlikvidovala středověkou jednotu Evropy a jsou to právě katolické oblasti, kde je ve srovnání s protestantskými zeměmi tradičně vyšší podpora pro evropskou integraci. V návaznosti na Pia XII. roku 1964 Pavel VI. navštívil obnovený klášter Monte Cassino a prohlásil Benedikta z Nursie za hlavního patrona sjednocující se Evropy. Současně vyzval k tomu, aby evropské instituce vycházely z principů křesťanství.¹⁴

Podobně jako Jan XXIII., i Pavel VI. apeloval na nutnost vštípit evropskou identitu občanům: „*jednota Evropy začíná v praxi v mentalitě lidí a ve veřejném mínění.*“¹⁵ Papež dokonce navrhl, aby úkol prosazovat evropskou identitu na sebe vzaly instituce římskokatolické církve: „*Budování nové Evropy je třeba podpořit spontánní podporou veřejnosti v duchu spolupráce s ní. A v této oblasti může církev podpořit vaše hnutí.*“¹⁶ Zvláště v době stagnace evropské integrace považoval papež za prioritu šířit evropské vědomí v širokých vrstvách obyvatel coby způsob opětovné aktivizace projektu: „*Pokud se totiž má vytvořit evropská jednota, nepůjde to umělým tlakem zvnějšku, ale vyjádřením přání všech lidí... Pokud však zů-*

¹² *Evropská kultura a křesťanská civilizace. Promluva Pavla VI. k FUCI (Fédération des universitaires catholiques italiens) dne 2. září 1963. Papi e l'Europa: Documenti*, s. 147–148.

¹³ *Promluva Pavla VI. k evropským biskupům dne 18. října 1975. AAS 67 (1975): s. 477–478.*

¹⁴ *Promluva Pavla VI. v klášteře Monte Cassino dne 24. října 1964.* Ten samý den byl Svatým stolicí vydán apoštolský dopis *Pacis nuntius*, který dával do přímé souvislosti snahy Benedikta z Nursie se současnou integrací Evropy: „*Je tak přirozené, že dnes podporujeme hnutí, usilující o realizaci jednotné Evropy... a také z tohoto důvodu vyhlášíme Benedikta patronem a ochráncem Evropy.*“ AAS 56 (1964), s. 983–989. *Apoštolský dopis Pavla VI. Pacis nuntius.* Vydáný 24. října 1964.

¹⁵ *Promluva Pavla VI. ke konferenci evropských telekomunikací dne 20. dubna 1967. Papi e l'Europa: Documenti*, s. 212–214.

¹⁶ *Promluva Pavla VI. k Evropskému hnutí dne 9. listopadu 1963. Papi e l'Europa: Documenti*, s. 151–152.

stane evropská idea pouze přesvědčením některých lidí v evropských vládách, nerozšíří se do jednotlivých vrstev společnosti.“¹⁷

V souladu s církevní naukou nalézáme u Pavla VI. výrazný odpor k nacionalismu. Cílem evropské integrace mělo být: „*Odstranit mentalitu sváru, hegemonii egoistického nacionalismu...*“¹⁸ Také v encyklice *Populorum progressio* papež označil nacionalismus spolu s rasismem za hlavní překážku mezinárodní spolupráce.¹⁹ Kritické výpady proti konceptu národního státu patrně ovlivnila také atmosféra 60. let, kdy integrace stagnuje. Francouzský prezident Ch. de Gaulle vetuje vstup nových členských zemí do ES a nakonec ohrožuje i samotný nadnárodní charakter ES tzv. politikou prázdné židle roku 1965 a o rok později Lucemburským kompromisem. Ten zásadně omezil nadnárodní rozměr rozhodovacího procesu evropských institucí. Proto Pavel VI. vyzval na konci roku 1963 k „*potlačení partikulárních zájmů a vytvoření užší unie*“.²⁰ Zřetelně krizi evropské integrace papež reflektoval v promluvě k federalistickému hnutí Mladá Evropa na podzim roku 1965: „*Pokud vezmeme v úvahu celkovou situaci, již učiněné kroky přinesly nepochybně šťastné výsledky, ale nyní čelíme jistěmu poklesu ve srovnání s ideálním nadšením po válce, možná i víry v ideály samy.*“²¹ Lucemburský kompromis okomentoval papež s přirozenou dávkou zklamání: „*Je to dlouhá a svízelná cesta. Ale Svatý stolec i tak doufá, že jednou uvidí zrozenou novou jednotnou Evropu.*“

Řešení papež spatřoval v návratu do poválečné atmosféry, kdy lidé přistupovali k budování Evropy zodpovědněji: „*musíme si uvědomit, že cíl evropského sjednocení překoná všechny vynaložené obtíže a oběti.*“²² Některá prohlášení Pavla VI. přímo mířila na gaullistické obstrukce francouzské politiky v Evropě: „*Je potřeba dát unii těsnější a jasnější právní struktury. Zejména ti, kteří se obávají, že sjednocení Evropy povede k nivelizaci kulturních a historických hodnot jednotlivých zemí a z toho důvodu prosazují úmyslné zpomalení integrace, by měli spíše prosazovat takové právní struktury, kde jednotu nepovede k materiálním a vnějším věcem na úkor vnitřního a duchovního dědictví.*“²³ U příležitosti setkání s Ch. de Gaullem

¹⁷ Promluva Pavla VI. k hnutí Mladá Evropa dne 8. září 1965. *Papi e l'Europa: Documenti*, s. 194.

¹⁸ *Angelus* Pavla VI. dne 23. února 1969. Online: http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/angelus/1969/documents/hf_p-vi_ang_19690223_it.html (cit. 30. 10. 2012).

¹⁹ Encyklika papeže Pavla VI. *Populorum progressio*, odstavec 62.

²⁰ Promluva Pavla VI. k evropskému hnutí dne 9. listopadu 1963. *Papi e l'Europa: Documenti*, s. 151–152.

²¹ Promluva Pavla VI. k hnutí Mladá Evropa dne 8. září 1965. *Pape e l'Europa: Documenti*, s. 194–198.

²² Tamtéž.

²³ Promluva Pavla VI. k evropskému hnutí dne 9. listopadu 1963. *Pape e l'Europa: Documenti*, s. 151–153.

Pavel VI. jasně prohlásil, že 19. století vyprodukovalo systém národních suverén-ních států, který způsobil dvě světové války. Mír tak vyžaduje zásadní změnu mezi-národněpolitického systému, spočívající „v konsolidaci mladých evropských institu-cí“.²⁴ V promluvě k válečným veteránům papež poté upozornil na nutnost (v sou-vislosti s podporou evropské integrace) neustálého připomínání zkušenosti dvou světových válek. I bez dalších přínosů evropského sjednocení je právě ořesná zku-šenost válečných konfliktů sama o sobě dostatečná pro legitimizaci integrace.²⁵

V promluvě k hnutí mladých křesťanských demokratů kladl papež důraz na nutnost „Evropu spojovat, ne rozdělovat,“ protože jak poeticky řekl: „*Představuje šťastné zakončení nešťastné historie.*“²⁶ Podobně jako Evropa překonala integrační krizi 60. let, je třeba užší integrací ve všech oblastech překonat i hospodářskou stagnaci o dekádu později: „*S přihlédnutím k situaci v evropských zemích, i problé-mům ve světě, je jediným východiskem podpora větší solidarity v rámci Evropského společenství.*“²⁷ Obdobně jako dříve Pius XII., i Pavel VI. trval na přesvědčení, že integrace nemusí být nutně ekonomicky výhodná, ale i tak zůstává smysluplná: „*Veřejné mínění je převážně závislé na hospodářských výnosech, které integrace přinese, jako by ideály sjednocení byly podřízeny ekonomickým silám... podpora evropské integrace přece nemůže záviset na ekonomických výkyvech a flukтуа-cích.*“²⁸

V některých pasážích papež započal s relativizací státu jako takového, což u Pia XII. nepřicházelo prozatím v úvahu: „*Sice říkáme státy, ale to pouze proto, že představují subjekt mezinárodního práva, ale na prvním místě v mezinárodních vztazích jsou vždy lidé, kteří dané státy formují... A lidé, kteří tvoří Evropu, nejsou rozdělení.*“²⁹ Na jiném místě papež mluvil o státních hranicích jako o „*umělé vy-tvořeném prostoru,*“ který brání pocitu sounáležitosti k jedné evropské civilizaci.³⁰ To víceméně odpovídalo postupnému odklonu církevní nauky od chápání státu jako

²⁴ Promluva Pavla VI. k prezidentu Francouzské republiky Charlesi de Gaullovi dne 31. května 1967. AAS 59 (1967), s. 628–629.

²⁵ Promluva Pavla VI. k válečným veteránům a obětem války dne 20. listopadu 1971. AAS 63 (1971), s. 755.

²⁶ Promluva Pavla VI. k mladým křesťanským demokratům dne 31. ledna 1964. AAS 56 (1964), s. 203–205.

²⁷ Promluva Pavla VI. k předsedovi Evropského parlamentu dne 9. listopadu 1973. AAS 65 (1973), s. 651–652.

²⁸ Promluva Pavla VI. k hnutí Mladá Evropa dne 8. září 1965. *Papi e l'Europa: Documenti*, s. 194–198.

²⁹ Promluva Pavla VI. k Msgre A. Cassarolimu dne 25. července 1975. AAS 65 (1975): s. 477–480.

³⁰ Promluva Pavla VI. k UEFA dne 8. června 1968. *I Papi e l'Europa: Documenti*, s. 228.

societas naturalis a communitatis perfecta.³¹ Pavel VI. se tak navrátil k praxi Pia XII. a vyjadřoval se k současným návrhům či krizím v rámci integračního procesu, zvláště poté, co tento rys ve vztahu Svatého stolce k jednotné Evropě nebyl za Jana XXIII. přítomen.

V oblasti institucionální architektury představuje Pavel VI. zcela totožný přístup, jaký hájil Pius XII., tedy enormní evropský federalismus, usilující o vznik Spojených států evropských. Už v pozici milánského arcibiskupa podmínil úspěch budování evropské jednoty odstraněním státní suverenity, národní stát považoval za zlo, zodpovědné za rozpoutání druhé světové války a nacionalismus označil za základ „totalitarismu a pohanství“. ³² V promluvě k členům Vysokého úřadu ESUO mluvil papež o nutnosti sledovat zájmy evropské, nikoliv zájmy národní, ke kterým připojil přívlastky „egoistické“ a „rozvratné“. ³³ V dubnu 1967 papež věnoval celou promluvu pojetí evropské integrace u Pia XII. a zakončil ji slovy: „Větší společenství nikdy nevzniká bez obětí, ale je nezbytně nutné pochopit jejich nevyhnutelnost a nakonec i jejich prospěšný charakter. Delegation kompetencí na nadnárodní orgán je vstupem na blahodárnou cestu.“ ³⁴ V promluvě k německému kancléři Willy Brandtovi Pavel VI. vyzval k dalšímu prohlubování integrace: „Unie v ekonomické oblasti je možná a v současné situaci je třeba zvážit i unii v oblasti politické.“ ³⁵

Pavlovův entuziastický federalismus však vedl i ke kritice příliš pomalého budování jednotné Evropy, projevilo se to např. u EURATOM. Přestože papež vnímal důležitost energetiky, v EURATOM spatřoval pasivní instituci bez výraznější činnosti. Oproti tomu EHS označil za příklad budování Evropy: „Na druhé straně vývoj na poli Evropského hospodářského společenství je značný... Tento obrovský úspěch má také další pozitivní dopady: stává se přitažlivou silou. Národy v Evropě i mimo ni jsou přitahovány na orbitu Evropského společenství, a uzavírají s ním smlouvy o přidružení, které obohatí obě strany.“ ³⁶ Druhá část citace mířila na snahu

³¹ Petr ŠTICA, *Pojetí státu v sociálním učení katolické církve*, in: Karel Sládek (ed.), *Monoteistická náboženství a stát*, Červený Kostelec 2009, s. 227–244.

³² Alfredo CANAVERO, *L'engagement pour l'Europe de Giovanni Battista Montini aumonier de la FUCI, substitut secrétaire d'État, archeveque et pape*, in: Gerard Bossuat – Michel Dumoulin – Georges Saunier (eds.), *Inventer l'Europe: Histoire Nouvelle Des Groupes d'Influence et des acteurs de l'unité européenne*, Peter Lang Publishing 2003, s. 265.

³³ *Promluva Pavla VI. k představitelům Vysokého úřadu ESUO dne 17. dubna 1964. Papi e l'Europa: Documenti*, s. 160.

³⁴ *Promluva Pavla VI. k Institutu pro evropská studia dne 29. dubna 1967. AAS 59 (1967)*, s. 499–502.

³⁵ *Promluva Pavla VI. ke kancléři Německé spolkové republiky dne 13. července 1970. AAS 62 (1970)*, s. 528–530.

³⁶ *Promluva Pavla VI. k EHS a EURATOM u příležitosti 10. let od založení těchto organizací dne 29. května 1967. AAS 59 (1967)*, s. 622–623.

Velké Británie a dalších států severní Evropy (Irsko, Dánsko a také Norsko³⁷) stát se členy ES. Pozoruhodné je, že Pavel VI. se k severnímu rozšíření vůbec nijak nevyjádřil. Mlčení lze dle našeho názoru vysvětlit eminentním zájmem papežství na prohlubování projektu, přičemž vstup severního křídla Evropy (navíc s převažujícími protestantskými denominacemi), spojený se zkušeností Pia XII. s „rozvratnou“ úlohou Britů z Haagu roku 1948 (kdy britská delegace fakticky sabotovala vznik nadnárodních institucí), pravděpodobně vedly Pavla VI. k odůvodněným obavám o homogenitu a soudržnost společenství.³⁸

Za obecnou prioritu pro další rozvoj ES Pavel VI. označil co největší důraz na proměnu ekonomické unie v unii politickou: „*desáté výročí římských smluv je skvělá příležitost, abychom vykročili z oblasti hospodářské integrace*“.³⁹ Velký akcent papež kladl na Evropský parlament, který hned několikrát oslovil a označil jej za „*zářný symbol evropské jednoty*“.⁴⁰ Evropský soudní dvůr (ESD) viděl jako garanta nadnárodního charakteru společenství, který nehledí na zájmy jednotlivých členských států, ale chrání zájem celku: „*zakládající smlouvy jsou neustále v ohrožení a jen bdělost Evropské komise a Vašeho soudu je chrání, interpretuje a trestá jejich porušení*“. ESD byl také zárukou toho: „*že se mezinárodní instituce nestanou bezmocné a jejich principy mrtvé, tím by padl i koncept společného dobra*“.⁴¹ Od Jana XXIII. pak převzal Pavel VI. časté poukazy na existenci evropského společného dobra, definovaného integračním projektem. Společné dobro by tak nemělo být poměřováno optikou národní úrovně, nýbrž úrovně evropské.⁴²

Úloha Evropských společenství ve světě

Pius XII. podporoval budování jednotné Evropy z několika důvodů: integrovaná Evropa měla být nástrojem evropské rekonstrukce, zárukou, že již nedojde

³⁷ Kde bylo členství nakonec odmítnuto v lidovém referendu roku 1972 a později opět roku 1994.

³⁸ V literatuře se lze setkat s tvrzením Agostina Giovagnoliho, že Pavel VI. podporoval vstup Velké Británie do ES, autor však necituje žádný zdroj a ani své tvrzení nijak nerozvádí. Agostino GIOVAGNOLI, *Il disegno Europeo di Paolo VI.*, in: Ferdinando Citterio – Luciano Vaaccaro (eds.), Montini e l'Europa, Brescia 2000, s. 104.

³⁹ *Promluva Pavla VI. k novinářům Evropského hospodářského společenství dne 17. dubna 1967. Papi e l'Europa: Documenti*, s. 70–71.

⁴⁰ *Promluva Pavla VI. k Evropskému parlamentu dne 14. října 1964. Také: Promluva Pavla VI. k Evropskému parlamentu dne 10. listopadu 1977. Papi e l'Europa: Documenti*, s. 316–317.

⁴¹ *Promluva Pavla VI. k Evropskému soudnímu dvoru dne 5. června 1975. Papi e l'Europa: Documenti*, s. 293.

⁴² *Promluva Pavla VI. k Spolku měst Evropského hospodářského společenství dne 22. září 1971. AAS 63 (1971), s. 755.*

k dalšímu ničivému konfliktu, hradbou proti komunistickému systému na východě a současně alternativou vůči protestantským a liberálním USA na západě. U Pavla VI. již není ES budováno pouze pro bezpečnost a rozvoj Evropy, jak zamýšlel Pius XII., ale nově pro pomoc světu: „*Evropské společenství, které budujeme, budujeme pro svět, který hladoví, kde jsou ideologické či rasové konflikty, aby tomuto světu nabídlo pomocnou ruku.*“⁴³ Zatímco Pius XII. vnímal evropský projekt jako možnost vystoupit ze stínu USA a bránit se ateistické hrozbě na východě, Pavel VI. již vyzývá Evropu k samostatné mírotvorné politice ve světě. Akcent je v této dimenzi kladen na spolupráci ES s Afrikou. Papež se v této oblasti dokonce přimlouval za novou architekturu vztahů, která nebude stát jako doposud na bilaterálních vazbách, ale na vazbách multilaterálních. Pavel VI. také správně odhadl značnou nerovnoprávnost ve vztahu ES a Afrika, kdy se poměr dárce příjemce pomoci přesouvá i do sféry rozhodování a vlivu. Spolupráce mezi ES a Afrikou by však neměla stát pouze na ekonomické pomoci, ale měla by získat i politický rozměr: „*Historie ukazuje, že ryze ekonomické vyhlídky vedou do slepé uličky.*“⁴⁴

V návaznosti na Jana XXIII. je široce rozvinuto téma rozvojové a humanitární pomoci. V tomto kontextu se postupně začíná objevovat kritika Svatého stolce vůči Společné zemědělské politice (SZP), která se chová k rozvojovým státům protekcionisticky. „*Je třeba zavést kooperační mechanismus mezi rozvojovou pomocí třetímu světu a vnitřní zemědělskou politikou jednotlivých států Evropského společenství, do tohoto mechanismu je třeba zahrnout chudé státy a významně navýšit těmto státům finanční i technickou pomoc.*“⁴⁵ Na straně druhé Pavel VI. Nekritizoval samotnou podstatu SZP a vzhledem k charakteru agrárního sektoru ji považoval za přínosnou, pouze apeloval na to, že: „*stav zemědělství v oblastech třetího světa by nám neměl být lhostejný*“. Zajímavá je papežova zmínka o egoistické taktice některých členských států ES v oblasti SZP, čímž papež pravděpodobně odkazoval na dominantní pozici Francie v této oblasti.⁴⁶

Zcela nový byl také zájem Pavla VI. o problematiku imigrantů v kontextu evropské integrace. Papež žádal vznik společné evropské imigrační politiky: „*...tito imigranti opravdu potřebují pomoc od Evropského společenství a zajištění odpovídající spravedlnosti. Realita je však často bolestivá... Sociální charta Evropy ve svém čl. 19. obsahuje ustanovení, která vřele podporujeme. Možná by bylo dobré*

⁴³ Promluva Pavla VI. k zdravotní komisi Evropského parlamentu dne 16. dubna 1970. AAS 62 (1970), s. 285–287.

⁴⁴ Promluva Pavla VI. k Parlamentnímu shromáždění Evropské společenství–Afrika dne 1. února 1974. AAS 66 (1974), s. 192–195.

⁴⁵ Promluva Pavla VI. k zemědělcům Evropských společenství dne 14. prosince 1973. AAS 66 (1974), s. 13–15.

⁴⁶ Promluva Pavla VI. k ministrům zemědělství Evropského hospodářského společenství dne 10. listopadu 1977. *Papi e l'Europa: Documenti*, s. 316.

zajistit jeho účinnou aplikaci ve spolupráci s vládami členských států!“⁴⁷ Papež rovněž podporoval migraci obyvatel mezi jednotlivými evropskými státy. Domníval se, že tento vnitroeurovský multikulturalismus bude: „*kousek po kousku posilovat vzájemné pouto a solidaritu mezi evropskými zeměmi a tím přispívat k vytvoření společné evropské mentality*“.⁴⁸

V názorech Pavla VI. lze dokonce spatřovat sjednocení Evropy jako krok k výraznější integraci celého světa: „*Na obtížné cestě k jednotě světa je několik etap: váš hlas má autoritu v řadě tiskových institucí, které zastupujete, a jednou z nejdůležitějších etap na cestě ke světové jednotě je sjednocení Evropy*.“⁴⁹ S tím souvisí již často opakovaná teze, že evropský mír je základním předpokladem pro budování míru ve světě: „*A nejen to, mimo vybudování evropského míru jste se rozhodli také posilovat mír ve světě. A proto vás církev musí podporovat. Evropský mír bude jako světlo pro mír světový!*“ Papež také naznačil, že model evropské integrace je hodný následování a tedy i exportu do jiných regionů.⁵⁰ U příležitosti zasedání parlamentního shromáždění EHS a států a Afriky a Madagaskaru Pavel VI. vyzval africké státy k inspiraci evropskou integrací: „*I zde byly národy, které vedly bratrovražedné a občanské války, ale dnes pochopily, že lepší cestou je ukončit násilí a nenávisť a vydat se vstříc pokroku a společnému dobru prostřednictvím vzájemných dohod*.“⁵¹ Z některých pasáží je patrná jistá forma paternalismu, kterou by evropské státy měly exportem svého modelu integrace v Africe realizovat.⁵²

Navázání prvních kontaktů s evropskými institucemi

V období pontifikátu Pavla VI. rovněž dochází k navázání prvních kontaktů mezi evropskými institucemi na straně jedné, a římskokatolickou církví na straně

⁴⁷ Promluva Pavla VI. ke zdravotní komisi Evropského parlamentu dne 16. dubna 1970. AAS 62 (1970), s. 285–287.

⁴⁸ Promluva Pavla VI. k Radě pro emigranty dne 6. září 1965. AAS 57 (1965), s. 786–788.

⁴⁹ Promluva Pavla VI. k novinářům Evropského hospodářského společenství dne 17. dubna 1967. *Papi e l'Europa: Documenti*, s. 70–71.

⁵⁰ Promluva Pavla VI. k zástupcům EHS a EURATOM dne 29. května 1967. AAS 59 (1967), s. 622–623. Podobný obsah také Promluva Pavla VI. k zástupcům ESUO dne 8. října 1965. Zde o evropské integraci řekl: „*A tento mír je základem a předpokladem pro mír a spolupráci celého světa*.“

⁵¹ Promluva Pavla VI. k parlamentnímu shromáždění EHS a států Afriky a Madagaskaru dne 9. prosince 1965. AAS 58 (1966), s. 75–77.

⁵² Zvláště Promluva Pavla VI. k 8. kongresu Rotary International dne 14. listopadu 1970. AAS 62 (1970), s. 827–830.

druhé.⁵³ Silný federalismus Pavla VI. lze doložit i na samotném vyslání papežského diplomata s hodností nuncia k evropským institucím do Bruselu roku 1970.⁵⁴ Přestože o motivaci Pavla VI. nic bližšího nevíme, přičemž je zjevné, že diplomat s hodností nuncia je delegován převážně ke státům a papež tím chtěl naznačit relevanci a význam evropské integrace, která překračuje rámec pouhé mezinárodní organizace. Papež komentoval událost pouze krátce: „*Vysláním diplomatického zástupce chtěl Svatý stolec vyjádřit svou ochotu k účasti a participaci na společném projektu, vysláním zástupce chce Svatý stolec lépe porozumět celému procesu, učit se, přispívat k dialogu a posílit morální a duchovní složky tohoto historického díla.*“⁵⁵ Při setkání s předsedou EP Walterem Behrendtem vysvětlil papež jmenování nuncia také jako snahu podpořit proces, který se dostal v 60. a 70. letech do určité krize.⁵⁶ Za zmínku stojí i fakt, že Montini ještě jako milánský arcibiskup obdivoval CELAM a přál si, aby podobný projekt vznikl na úrovni evropské integrace, případně celé Evropy.⁵⁷ Po svém nástupu na svatopetrský stolec byl v 70. letech aktivní i v této oblasti, ale vzniku COMECE⁵⁸ se již nedožil.

Jako třetí příklad navazování bližších vztahů lze uvést setkání Pavla VI. při osobní audienci s předsedou EK Royem Jenkinsem a šéfem jeho kabinetu Crispinem Tickellem v únoru 1977. Toto setkání uspořádal arcibiskup Giovanni Benelli, ačkoliv byl pouze sostitutem státního sekretariátu a post státního sekretáře zastával kardinál Jean Villot, hrál právě on klíčovou roli v době pontifikátu Pavla VI.⁵⁹ Setkání mělo nepříjemnou dohru, o které hovoří R. Jenkins ve svých pamětech:

⁵³ Toto tvrzení však neplatí absolutně, např. jezuitský řád byl v Bruselu zastoupen již od 50. let, Tovaryšstvo Ježíšovo však řídilo svou informační kancelář (l'OCIBE – Office catholique d'information et d'initiative pour l'Europe) zcela nezávisle na Svatém stolci.

⁵⁴ Philippe LEVILLAIN – John O'MALLEY, *The Papacy. An Encyclopedia*, Routledge 2001, s. 1079. V praxi však nuncius pro Belgie a Lucembursko pouze získal další funkci, samostatný nuncius pro EU je až záležitostí 90. let 20. století. Nuncius se mohl účastnit zasedání Evropského parlamentu a byl zván na další akce, spíše veřejného charakteru. Jeho role spočívala v pozorování. Navíc se nuncius účastnil aktivit Rady Evropy, takže jeho postavení bylo rozděleno mezi víreco povinností. Na konci 80. let nuncius připravoval návštěvu Jana Pavla II. v evropských institucích.

⁵⁵ *Promluva Pavla VI. k Radě Evropy dne 26. ledna 1977*. AAS 69 (1977), s. 142–145.

⁵⁶ *Promluva Pavla VI. k předsedovi Evropského parlamentu Walteru Behrendtovi dne 25. listopadu 1971*. AAS 63 (1971), s. 887–888.

⁵⁷ HEBBLETHWAITE, *Paul VI. The First Modern Pope*, s. 280.

⁵⁸ Posilování institucionálních vazeb na ES skrze nunciaturu a zamýšlenou biskupskou konferenci je nutno vnímat v kontextu celého pontifikátu. Pavel VI. systematicky pracoval na posilování pozice Svatého stolce ve světové politice, např. posílil zastoupení Svatého stolce u OSN (nový post pozorovatele v Ženevě a u Mezinárodní organizace práce, došlo také k organizačnímu a finančnímu posílení zastoupení u OSN v New Yorku a u UNESCO v Paříži).

⁵⁹ *The Vatican. The Pope's Powerful No. 2*, TIME, 14. března 1969.

„Můj dojem ze setkání byl poněkud zmenšen, protože když jsme procházeli kolem skupinky biskupů, uslyšel jsem šeptat jméno Callaghan.“⁶⁰ James Callaghan byl labouristický politik, který v souboji o post šéfa Labouristické strany porazil Jenkinse a ten tak odešel pracovat do evropských institucí v Bruselu. Ačkoliv to může znít nepodstatně, tato setkání mezi papežem a předsedou EK se podařilo vyjednat až v době komise pod vedením José M. Barrosa. Arcibiskup Benelli sice byl přesvědčeným evropským federalistou, ale také v jistém slova smyslu kritikem integrace: „*To, co církev chápe pod pojmem jednotné Evropy, neodpovídá tomu, jak se evropská integrace vyvíjí. Příčinu zpomalení integrace lze jednoznačně vidět v postupném oslabování křesťanských hodnot, které představují základ společného dědictví Evropy, proto se integrace dostává do krize.*“⁶¹ Citace evokuje postoj Pavla VI., který v době stagnace integrace celý proces kritizoval za přílišnou strnulost. Současně je však vidět jisté znepokojení nad rostoucí sekularizací Evropy, a tento prvek se velmi zřetelně projeví u pojetí jednotné Evropy u Jana Pavla II. a Benedikta XVI.

Jako sui generis způsob sjednocování Evropy může být interpretována také účast Svatého stolce na Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v Helsinkách (1973–1975). Sám Agostino Casaroli to naznačuje ve svých pamětech.⁶² Dokazují to i některá vyjádření Pavla VI. o KBSE: „*Principy a normy, které jednací strany přijaly, vycházejí ze společného dědictví všech lidí Evropy.*“ Přijaté dohody pak jsou: „*Vyjádřením společného kolektivního vědomí Evropy.*“⁶³ Argumentace Svatého stolce vycházela z přesvědčení, že pokus o snížení napětí v Evropě povede rovněž ke snížení napětí ve světě. Značně naivně pak byla KBSE charakterizována jako jednání dvou částí Evropy na bázi společných křesťanských kořenů.⁶⁴ Samotné dohody vzešlé z Helsinek byly papežstvím interpretovány jako počátek sjednocení Evropy.⁶⁵ Problematiku KBSE však do vztahu Svatého stolce k evropské integraci z několika důvodů nehodláme zařadit, ačkoliv se na první pohled může jevit jako součást tématu.

⁶⁰ Roy JENKINS, *European Diary 1977–1981*, Collins 1989, s. 51–52.

⁶¹ Jean-Yves ROUXEL, *Le Saint-Siège sur la scène internationale*, L'Hartmann 1998, s. 278.

⁶² Agostino CASAROLI, *Trýzeň trpělivosti: Svatý stolec a komunistické země (1963–1989)*, Kostelní Vydří 2001.

⁶³ *Promluva Pavla VI. k diplomatickému sboru dne 12. ledna 1976*. AAS 68 (1976), s. 185–191.

⁶⁴ *Promluva Agostina Cassaroliho 20. ledna 1972 na Institutu pro studium mezinárodní politiky*.

⁶⁵ Giovanni RULLI, *Le Saint Siège et la sécurité en Europe (1972–1994)*, in: Joël-Benoît d'ONORIO (ed.), *Le Vatican et la politique européenne*, Paříž 1994, s. 105–146.

V promluvách papeže o evropské integraci samotné se problematika vztahu k východní Evropě či KBSE vůbec nevyskytuje a je pojímána vždy odděleně. Samotná *Ostpolitik*, v jejímž rámci se KBSE odehrávala, byla postavena na pesimistickém přesvědčení Svatého stolce o trvalosti a dlouhodobosti komunistických režimů ve střední a východní Evropě. Utopické připojení východní Evropy k institucím ES tedy nepřipadalo v úvahu. Jednání s představiteli komunistických režimů měla přednostně umožnit církvi za železnou oponou alespoň nějaký prostor pro existenci. Samotné paměti A. Casaroliho dokazují, že jednání s východní Evropou rozhodně nestála na „společných křesťanských kořenech“. O připojení států střední a východní Evropy k ES bude soustavně usilovat až Jan Pavel II., a velmi silně se to projeví i v promluvách k integračnímu celku, což se v případě Pavla VI. nikdy nestalo. KBSE představovala spíše snahu snižovat napětí v kontextu politiky detente a odpovídala obecné logice mírových snah Pavla VI. Projekt evropské integrace zde hrál pouze malou či spíše žádnou roli. Globální rozměr KBSE dokazují i slova papeže, pronesená při jiné příležitosti mnohem dříve: „*Neduhy Evropy jsou rovněž neduhy celého světa, a duchovní rozdělení Evropy je stále hlavní příčinou utrpení a konfliktů pro velkou část lidstva.*“⁶⁶

Závěr

Papežova představa o evropské integraci vycházela z prostředí italského katolického federalismu a současně silného dědictví federalistické politiky Pia XII. Pavel VI., stejně jako Pius XII., podporoval posilování evropských institucí, a to na úkor institucí národních, a posilování evropské identity, a to opět na úkor identity národní. Oproti Piu XII. přinesl Pavel VI. nový prvek v důrazu na externí politiku ES (rozvojová a humanitární pomoc), která vycházela z papežovy aktivity obecně. Pavel VI. současně symbolizoval konec jedné éry. Jako úředník státního sekretariátu byl úzce svázán s evropskou integrační politikou Pia XII. a Jana XXIII. Proto ve většině postojů přebírá či rozvíjí myšlení svých předchůdců. Všichni tito papežové reflektovali zkušenost druhé světové války (jako hlavního podnětu k budování evropské jednoty) a z toho plynoucí odpor k národnímu státu a nacionalismu. Rovněž nejsou žádné pochyby o jejich reálném federalistickém přesvědčení, napojeném na zřetelnou představu integrace coby právního společenství s jasně vymezenými pravomocemi nadnárodních institucí. Společný byl apel na křesťanské dědictví Evropy, zejména v jeho katolickém pojetí. Pavel VI. se ovšem zřetelně odlišoval v pojetí evropské integrace jako hradby proti východnímu bloku. Zatímco u Pia XII. tento koncept zřetelně vystupoval, u Pavla VI. zcela absentuje (zřejmě v důsledku jednání s komunistickými státy v rámci *Ostpolitiky*). Naopak Pavel VI. toto téma nahradil rozvinutím Evropy jako bloku nezávislého na USA, který měl být zdrojem roz-

⁶⁶ *Promluva Pavla VI. k hnutí Mladá Evropa dne 8. září 1965. I Papi e l'Europa: Documenti*, s. 194–198.

vojové, humanitární a mírotvorné činnosti pro celý svět. Pontifikát Pavla VI. představuje určité vyvrcholení v rámci federalistického přístupu papežství k integraci. Pontifikát Jana Pavla II. zaujal spíše mezivládní přístup s důrazem na národ a stát coby přirozené prvky lidské společnosti, a papežství Benedikta XVI. se vůči evropské integraci u řady příležitostí velmi ostře vymezí.⁶⁷

⁶⁷ Petr ŽÁK, *Josef Ratzinger jako kardinál a papež ve vztahu k evropské integraci*, *Církevní dějiny*, 2013, č. 1, s. 24–42.

Petr Žák

Paul VI. und die Europäischen Gemeinschaften in den Jahren 1963–1978

Zusammenfassung

Der Heilige Stuhl gehörte seit den fünfziger Jahren des 20. Jahrhunderts zu den deutlichsten Verfechtern des Gedankens der europäischen Vereinigung. Papst Pius XII. war ein überzeugter Föderalist und unterstützte jede proeuropäisch gedachte Initiative. Im Verlauf des Pontifikats von Johann XXIII. tritt das Thema der europäischen Vereinigung zeitweilig in den Hintergrund, jedoch unter Paul VI. wird es wieder zu einem recht häufigen Thema in den Ansprachen des Papstes. Paul VI. knüpfte an die Tradition von Pius XII. an und verteidigte eine starke europäische Identität, forderte die Schwächung der staatlichen Souveränität und eine stärkere Rolle der Europäischen Gemeinschaften im Bereich Entwicklungshilfe und humanitäre Hilfe, einschließlich ihrer friedensfördernden Rolle in der Welt. Die Vorstellung des Papstes über die europäische Integration ging vom Milieu des italienischen katholischen Föderalismus und zugleich vom starken Erbe der föderalistischen Politik Pius XII. aus. Paul VI. unterstützte eine Stärkung der europäischen Institutionen, und zwar zu Lasten der nationalen Institutionen, sowie eine Stärkung der europäischen Identität, und dies wiederum zu Lasten der nationalen Identität. Entgegen Pius XII. brachte Paul VI. ein neues Element ein durch seine Betonung der externen Politik der EG (Entwicklungshilfe und humanitäre Hilfe), die von der päpstlichen Aktivität allgemein ausging. Gemeinsam war der Appell an das christliche Erbe Europas, insbesondere in seinem katholischen Verständnis. Paul VI. unterschied sich jedoch erheblich in der Auffassung der europäischen Integration als Schutzwall gegen den Ostblock. Während bei Pius XII. dieses Konzept deutlich hervortrat, fehlt es bei Paul VI. vollständig (offenbar infolge der Verhandlungen mit den kommunistischen Staaten im Rahmen der Ostpolitik). Paul VI. ersetzte dieses Thema dagegen durch die Entfaltung Europas als eines von den USA unabhängigen Blocks, der eine Quelle der Entwicklung, Humanität und Frieden fördernden Tätigkeit für die ganze Welt sein sollte. Das Pontifikat von Paul VI. stellt einen bestimmten Höhepunkt im Rahmen der föderalistischen Haltung des Papsttums zur Integration dar. Das Pontifikat Johann Pauls II. nahm eher eine Haltung der Beziehungen zwischen den Regierungen mit Betonung von Nation und Staat als natürlichen Elementen der menschlichen Gesellschaft ein, und das Pontifikat von Benedikt XVI. grenzte sich gegenüber der europäischen Integration bei zahlreichen Gelegenheiten sehr scharf ab.

Petr Žák

Paul VI and the European Community between 1963 and 1978

Summary

From the 1950s, the Vatican had been one of strongest advocates and promoters of the idea of European integration. Pope Pius XII had been a convinced federalist and supported every pro-European initiative. During John XXIII's pontificate, the topic of European integration was put temporarily on the back-burner, but under Paul VI it once again became a fairly common topic of the Pope's speeches. Paul VI built on the traditions of Pius XII and defended a strong European identity, demanded the weakening of state sovereignty and a bolder role for the European Community in development and humanitarian aid, including taking on a peace-keeping role in the world. The Pope's idea of European integration came out of an environment of Italian Catholic federalism and the strong legacy of Pius XII's federalist policy. Paul VI supported the boosting of European institutions at the expense of national institutions, and the boosting of the European identity, again at the expense of national identity. In comparison to Pius XII, Paul VI gave new stress to the EC's external policy (development and humanitarian aid), which arose from the Pope's activities generally. They both appealed to Europe's Christian legacy, in particular in terms of Catholicism. Paul VI, however, clearly differed in the concept of European integration as a bastion against the Eastern Bloc. While Pius XII clearly promoted this concept, for Paul VI it was completely absent (probably as a result of his discussions with the Communist states as part of his *Ostpolitik* strategy). Paul VI instead of this topic promoted the development of Europe as a USA-independent block which could be a source of development, humanitarian and peace-keeping activities throughout the world. Paul VI's pontificate represents a certain peak in the papacy's federalist approach to integration. John Paul II took more of an intergovernmental approach stressing nation and state as natural features of human society, while Benedict XVI's papacy spoke out extremely strongly against European integration on a number of occasions.

MATERIÁLY

Ivana Bláhová – Daniela Němečková

Laický prvek a zákon o zlidovění soudnictví

Lay participation and the Act on the Popularisation of Justice

The objective of this study is to compare the pros and cons of the use of lay people in the judiciary in the post-war period with the period after February 1948. Lay people had been used in the judiciary in the Czech lands since the nineteenth century, although the trend really took off following the liberation of Czechoslovakia in 1945, and further after the communist coup in February 1948. In the field of retributive justice, lay people were meant especially to be proponents of tough popular justice to enable fast implementation of purges and a return to normal life. In reality, lay people proved to be cool-headed judges, more-or-less moving away from initial tough sentences to fair retribution. In extraordinary people's courts, the people's judges often incorrectly voted against the Chairman of the Senate, and similar to after the popularisation of justice were unable to understand some more complex facts of cases. Over the years, the influence of the lay judges was restricted, and the institute of the single judge was implemented within Czechoslovak law.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, law, justice, the People's judiciary

Pojem „laik“ pochází z řečtiny s obecným významem „lid, zástup“. Může zahrnovat velmi různorodé skupiny osob, které se od sebe mohou významně lišit, buď mírou právního povědomí, vzděláním či odborností. Tyto osoby se v oblasti práva podílejí na soudním rozhodování, nejsou zaměstnanci soudu a neklade se na ně

požadavek odborného právníckého vzdělání.¹ Protože se diskuse nad zachováním lidového prvku v naší právní úpravě objevují i dnes, považujeme zkoumání této problematiky za velice aktuální.

Laický prvek se v trestním řízení neobjevuje teprve v roce 1948, poprvé se s tímto institutem můžeme setkat již v 19. století. Tehdy byly zakotveny základní záruky demokratického soudnictví, mj. i instituce porotních soudů patentem č. 1151/1848 ř. z. V období první republiky se opět setkáváme s porotními soudy, jejichž existence byla zakotvena v zákoně č. 11/1918 Sb. z. a n., o zřízení samostatného československého státu (recepční norma). Institut porotních soudů byl výrazně modifikován přijetím zákona č. 124/1924 Sb. z. a n., o změně příslušnosti trestních soudů a odpovědnosti za obsah tiskopisu ve věcech krivého obvinění, utržení a urážek na cti („tisková novela“). Tiskové delikty nově projednávaly pětičlenné senáty, běžně označované jako kmetské soudy, v nichž zasedali tři soudci z povolání a dva přísedící kmeti (občané zapsaní v seznamu porotců u obecních úřadů).²

Právní úprava laického prvku prošla změnami v období Protektorátu Čechy a Morava, po skončení války se však Československá republika navrátila k předmnichovskému právu modifikovanému dekrety prezidenta republiky (zejména dekretem č. 11/1944 Úř. věst., o obnovení právního pořádku).

Zásadními změnami prošel laický prvek právě především v poválečném období, kdy se z nástroje retribuční spravedlnosti postupně stal institut, jehož pomocí mohla vládnoucí strana účinně kontrolovat justici. Cílem této studie je popsat základní rysy naznačeného vývoje, srovnat pojetí laického prvku v době poválečné a v době pounorové, a to včetně reflexe právní úpravy v justici a teorii.

Retribuční spravedlnost

S využitím lidových soudců se počítalo i při přípravě tzv. velkého retribučního dekretu v československém exilu za druhé světové války. Tehdejší ministr spravedlnosti Jaroslav Stránský již 17. září 1943 uvažoval o tom, že se utvoří tříčlenné senáty (jeden soudce-právník a dva soudci z lidu) s odůvodněním, že je „*nutno, aby byla možnost přehlasovat právníka, je to lidová odvěta*“.³ S lidovými soudci se počítalo již od počátku při formulování zásad osnovy zákona o potrestání zločinců, zrádců a kolaborantů. Měli být vybíráni z osob, „*jež prokázaly svou věrnost republice*“.⁴ Přestože původně měli být lidoví soudci dva, později se jejich počet zvýšil

¹ Milan BOHÁČEK, *Laický prvek v soudnictví: komparativní analýza českého a anglosaského modelu*, diplomová práce, Právnická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2014, s. 7.

² Karel MALÝ, *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, Praha 2003, s. 375.

³ Jan NĚMEČEK [et al.], *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*, Praha 2013, s. 199.

⁴ Tamtéž, s. 389.

na tři. Nakonec se však prosadila varianta pětičlenných senátů, jimž předsedal soudce profesionál. Dalšími členy měli být čtyři lidoví soudci, z nichž každý měl zastupovat jinou politickou stranu Národní fronty. Na to při sestavování jednotlivých senátů dohlížel jeho předseda, ovšem v praxi se zejména zpočátku stávalo, že předseda neznal politickou angažovanost jednotlivých lidových soudců.⁵ Dlužno dodat, že v některých případech ani nebylo možné sestavovat senáty dle uvedeného politického klíče.⁶

Laický prvek se objevoval po druhé světové válce v retribučním soudnictví, zejména na základě dekretu prezidenta republiky z 19. června 1945 č. 16/1945 Sb., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech (tzv. velký retribuční dekret, dále též jen VRD). Vedle těchto mimořádných lidových soudů (dále MLS) byl dekretem z 19. června 1945 č. 17/1945 Sb. zřízen Národní soud, který měl posuzovat morální a politické chování domácích politických vůdců. Oproti MLS s pětičlennými senáty rozhodovaly u Národního soudu senáty sedmičlenné, složené ze šesti lidových soudců a jediného soudce profesionálního.

Předpokládalo se, že tito lidoví soudci budou především zastánci tvrdé lidové spravedlnosti. A měli to být právě oni, kdo přinutí soud k přísné spravedlnosti. Opak byl však často pravdou. Určitá podjatost soudců (laiků), kteří jakýmkoliv způsobem prodělali nacistickou hrůzovládu a sami byli často vězněni v koncentračních táborech anebo káznicích, přispěla k tomu, že se laičtí soudci v mnoha případech sami osvědčili jako velmi spravedliví a rozvážní soudci.⁷ V tomto duchu referoval o činnosti lidových soudců například přednosta pražského MLS Vladimír Kozák, jehož slova potvrdil i přednosta MLS v Uherském Hradišti. Naopak přednosta litoměřického MLS ve své zprávě pro ministerstvo spravedlnosti uvedl, že v retribučním soudnictví platilo, že lidoví soudci zejména na počátku rozhodovali přísněji a rozvážnými soudci se stali později. Ovšem ne všichni byli potěšeni novou funkcí, do níž byli jmenováni, a způsobovali mnohdy průtahy v samotném trestním řízení. Jejich nedisciplinovanost několikrát zavinila, že nařízená hlavní líčení prakticky nemohla být konána. Pořádkové tresty v těchto případech nebyly uloženy, v některých případech ovšem byly uděleny písemné výtky.⁸

Otázka zní, jak se laický prvek projevil v činnosti MLS, resp. zda existoval nějaký limit jejich činnosti. Odpovědi na tyto otázky můžeme hledat v závěrečných zprávách přednostů a vedoucích veřejných žalobců všech 24 MLS zřízených z po-

⁵ Národní archiv (NA), Praha, f. Ministerstvo spravedlnosti, kart. 1942, závěrečná zpráva přednosty MLS Uherské Hradiště (podpis nečitelný), pres. 51/47 Ls.

⁶ Tamtéž, zpráva přednosty MLS Litoměřice (podpis nečitelný) z 9. 5. 1947, pres. 142/47.

⁷ Tamtéž, závěrečná zpráva V. Kozáka o konci retribuční zprávy z 15. 5. 1947, pres. 1379/3/47.

⁸ Tamtéž, zpráva přednosty MLS Litoměřice (podpis nečitelný) z 9. 5. 1947, pres. 142/47. Obdobnou zkušenost měl i přednosta MLS Liberec, opačnou pak přednosta MLS v Hradci Králové.

kynu ministerstva spravedlnosti. Zdárný výkon funkce lidových soudců omezovala ve výjimečných případech příslušnost k politické straně, v komplikovanějších případech nižší vzdělání: někteří soudci laici se ve složitějších kauzách zorientovali ve skutkovém ději až po opětovných připomínkách předsedy senátu. Přednosta pražského MLS V. Kozák nebyl schopen posoudit, zda právě tento laický prvek tvořil správný korektiv proti striktnímu výkladu VRD. Na druhou stranu se často právě lidoví soudci uchýlovali k využití § 16 odst. 2 VRD, přestože nebyly splněny podmínky pro osvobození obžalovaného, neboť i nejnižší sazba stanovená na určitý trestný čin by byla v konkrétních případech považována za nepřiměřenou.⁹ Tímto způsobem lidoví soudci mírnili strohost zákona, ovšem velmi často nezákonně, jak potvrdil i přednosta MLS v Uherském Hradišti. Přesto lidoví soudci přinesli do soudnictví „*nové životní náhledy, citově a lidsky zaměřené a jejich činnost u lidových soudců projeví se určitě i ve veřejné správě, neboť poznali a naučili se každou věc brát se [sic!] stránky poškozeného i poškozujících, osvojili si objektivní měřítko a zvykli si na poslání soudců a rozhodců, tj. objektivitu při rozhodování*“.¹⁰

Nicméně, jelikož se jednalo o soudce-laiky bez právnického vzdělání, nebyli schopni pochopit některé složitější skutkové podstaty a „*někteří z nich nestačili svou inteligenci na to, aby pochopili právnické výklady podávané jim ve formě co nejsrozumitelnější; bylo vidno, že pravá podstata věci jim zůstávala záhadou*“.¹¹ Přednosta ostravského MLS dokonce uvádí, že někteří z nich byli doslova nepoučitelní, jejich zájem se často soustřeďoval spíše na otázku výše trestu, než na zjištění viny.¹² Někteří přísedící zejména na počátku činnosti MLS navrhovali tresty i nad zákonnou výměru. V ojedinělých případech jim pak musel předseda dlouze vysvětlovat a doslova je přemlouvat, že mohou soudit a trestat jen dle zákona. To naštěstí později opadlo a soudci z lidu se zájmem sledovali průběh líčení a přejímali i soudcovský právní výklad.¹³

V některých případech u MLS v Táboře byli lidoví soudci ovlivňováni veřejným míněním z časopisů, v některých dokonce i politickou stranou¹⁴ a z jejich prohlášení ještě před samotnou poradou byla patrná předchozí instruktáž. Dokonce to budilo dojem, že jednali přímo na příkaz, jak mají hlasovat v tom kterém případě. Na podobný přístup si stěžoval i přednosta MLS v Kutné Hoře, který uvedl vážný případ stranického zaujetí u obžalovaného ing. Stanislava Hořčíčky (Ls 381/46).

⁹ Tamtéž, závěrečná zpráva V. Kozáka o konci retribuice z 15. 5. 1947, pres. 1379/3/47.

¹⁰ Tamtéž, závěrečná zpráva přednosta MLS Uherské Hradiště (podpis nečitelný), pres. 51/47 Ls.

¹¹ Tamtéž, ze zprávy přednosta MLS Tábor (podpis nečitelný) z 12. 5. 1947, pres. 25/47 a 26/47.

¹² Tamtéž, zpráva přednosta MLS Ostrava (podpis nečitelný) z 13. 5. 1947, pres. 46/3/37.

¹³ Tamtéž, zpráva přednosta MLS Opava (podpis nečitelný) z 9. 5. 1947, pres. 44/47.

¹⁴ Přednosta MLS Tábor ovšem nereferuje, o kterou stranu přesně šlo.

V tomto případě měla dlouhotrvající tisková kampaň nejmenované politické strany¹⁵ za následek tak významné ovlivnění soudců z lidu, že se neodvážili zúčastnit se hlasování o rozsudku snad z obavy, že by mohl být obžalovaný zproštěn obžaloby, a raději se vzdáli z porady, čímž zmařili vynesení rozsudku.¹⁶

Přednosta MLS Tábor zhodnotil rozhodovací činnost lidových soudců takto: „Vcelku možno říci, že někteří ze soudců z lidu v případech před mimořádným lidovým soudem projednávaných – a zejména v případech složitějších vlastního názoru a mínění o věci si neutvořili, že hlasovali mnohdy snad buď jen dle příkazu, jindy podle veřejného mínění nebo podle sociálního postavení obžalovaného a podle dojmů, který na ně ten který obžalovaný učinil.“¹⁷ Na druhou stranu přednosta připustil, že se vyskytly mnohé případy, kdy lidoví soudci bedlivě sledovali průběh hlavního líčení a utvořili si správný názor o otázce viny či nevin. Výše uvedené shrnutí bylo potvrzeno i u MLS Olomouc s dovětkem, že záviselo na inteligenci konkrétního lidového soudce. Někteří si dokonce dělali pilně během hlavního líčení poznámky, které použili při poradě.¹⁸

Víceméně byly ovšem zkušenosti s lidovými soudci velmi dobré, jak potvrdil i přednosta MLS Plzeň. Okresní národní výbory (dále jen ONV) do těchto funkcí vybraly občany požívající plné důvěry, se zdravým smyslem a citem pro spravedlnost, kteří plně chápali smysl, měli cit pro závažnost a zodpovědnost svého úkolu. Pokud se u jednotlivce objevily nějaké nedostatky, nahradily je jiné přednosti: rozvaha, klid a životní zkušenosti. Přednosta si pochvaloval i vzájemný poměr a styk jak mezi soudci z lidu, tak i mezi nimi a soudci profesionály.¹⁹ Osvědčili se mj. i u MLS Písek, zde si počínali svědomitě a nestranně. Jen v málo případech (zejména ženy) podléhaly při rozhodování dojmům, jaký na ně učinil obžalovaný při hlavním líčení.²⁰

Jestliže ve většině případů byli přednostové MLS spokojeni s výběrem lidových soudců, přiměřeně inteligentní starší soudci z lidu se lépe osvědčili pro svou životní zkušenost a rozvážnost než mladí lidoví soudci.²¹ Velice trefně shrnul zkušenosti s lidovým soudnictvím přednosta MLS v Jičíně: „V lidovém soudnictví se ukázalo, že jeho nejvýznamnějším činitelem je osobní kvalita senátu. Náležitě

¹⁵ Ani z této zprávy nevyplývá, kterou politickou stranu přednosta měl na mysli, ale pravděpodobně se jednalo o Komunistickou stranu Československa.

¹⁶ NA, Praha, f. Ministerstvo spravedlnosti, kart. 1942, zpráva přednosty MLS Kutná Hora, pres 82/47.

¹⁷ Tamtéž, ze zprávy přednosty MLS Tábor (podpis nečitelný) z 12. 5. 1947, pres. 25/47 a 26/47.

¹⁸ Tamtéž, zpráva přednosty MLS Olomouc (podpis nečitelný) z 10. 5. 1947, Nls I 67/47.

¹⁹ Tamtéž, zpráva přednosty MLS Plzeň (podpis nečitelný) ze 13. 5. 1947, pres. 65/47.

²⁰ Tamtéž, zpráva přednosty MLS Písek (podpis nečitelný) z 12. 5. 1947, pres. 78-23/47.

²¹ Tamtéž, zpráva přednosty MLS Jičín (podpis nečitelný) z 12. 5. 1947, pres. 57-26/47.

*odborně vzdělaný, zkušený, rozvázný, energický a nebojácný předseda senátu a zkušený, rozvázný, inteligentní a nebojácní soudcové z lidu samostatného úsudku zůstali vždy na výši svého úřadu a svůj úkol splnili jako řádný neodvislý soud.*²²

Profesionální soudci u MLS Most se shodli na tom, že se soudci z lidu osvědčili u MLS jako „u instituce zcela mimořádné za poměrů mimořádných. Řízení s nimi je však těžkopádné, pro neznalost spisů a nedostatek právnického vzdělání trvá přelíčení i porada s nimi mnohem déle, nežli u senátu složeného ze soudců z povolání. Nemůže být tedy řeč o tom, že by soudci laici mohli být soudcům opravdovou pomocí při zdolání pravidelné stálé trestní agendy, jejich odborné znalosti z různých oborů povolání tu nemají význam anebo jen ve zcela nepatrném počtu případů. Nepokládáme proto za účelné zavedení instituce soudců z lidu do pravidelných stálých trestních senátů“.²³ Vedle toho i všichni lidoví soudci u MLS Most při hovorech o práci soudců z povolání prohlašovali, že bylo pro ně velice těžké být soudcem, a „všichni bez rozdílu projevovali velkou spokojenost nad tím, že MLS už končí svou činnost a že oni už nikdy nebudou musit rozhodovat o osudu svých spoluobčanů“.²⁴

Nelze opomenout, že po válce byl vydán rovněž zákon č. 232/1946 Sb. ze dne 10. prosince 1946, o porotních soudech. Oproti předmnichovskému právu rozšířil a přesnil příslušnost porot, kterou tvořilo dvanáct porotců zapsaných ve stálých voličských seznamech vybraných losováním. Porotcem se mohla stát pouze osoba zapsaná do stálých voličských seznamů. Porotci získali významný vliv na rozhodování o trestu, nově bylo upraveno jejich spolupůsobení s předsedou senátu, podstatně změněny předpisy o jejich výběru a o výkonu jejich funkce. Došlo také ke zrovnoprávnění mužů a žen. Při výběru porotců hrály významnou roli místní národní výbory (MNV).²⁵

Poúnorová úprava laického prvku

Na ústavní úrovni byl laický prvek upraven až v roce 1948. Základní články Ústavy 9. května se o laickém prvku zmiňují v článku XI, v němž bylo výslovně stanoveno, že soudci jsou jednak soudci z povolání, jednak soudci z lidu, přičemž si při rozhodování jsou rovni. Ve výkonu své funkce byli soudci nezávislí, ovšem s tím, že byli vázáni „právním řádem lidové demokracie“. Toto ustanovení Ústavy 9. května znamenalo, že soudci byli ve své rozhodovací činnosti nově vázáni i podzákonnými právními předpisy. Soudní moc byla dále upravena v ustanoveních § 134 až 145 Ústavy 9. května. Podle důvodové zprávy k ústavě došlo i v této části

²² Tamtéž, zpráva přednosty MLS Jičín (podpis nečitelný) z 12. 5. 1947, pres. 57-26/47.

²³ Tamtéž, zpráva přednosty MLS Most (podpis nečitelný) z 11. 5. 1947.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Jan KUKLÍK a kol., *Dějiny československého práva 1945–1989*, Praha 2011, s. 55.

věnované soudnictví k zásadním změnám, jejichž předpokladem bylo důsledné promítnutí zásady, že lid je jediným zdrojem veškeré moci ve státě v oblasti moci zákonodárné, výkonné i soudní. Z hlediska laického prvku bylo významné především ustanovení § 140. Podle něho vykonávaly soudy svou moc zpravidla v senátech, které se zásadně skládaly ze soudců z povolání a ze soudců z lidu. Podrobnosti a výjimky měl upravovat zákon, kterým se stal právě zákon č. 319/1948 Sb. o zlidovění soudnictví, z 22. prosince 1948.

Ten se tak stal prvním z právních předpisů revidujících část sedmou Ústavy 9. května pojednávající o soudnictví, která v mnohém navazovala na úpravu ústavní listiny z roku 1920.²⁶ Součástí těchto revizí byly zásadní zásahy do organizace soudnictví i činnosti samotných soudů. Formálně právně byl tento proces završen v roce 1952, kdy byly přijaty ústavní zákon č. 64/1952 Sb. o soudech a prokuratuře, zákon č. 65/1952 Sb., o prokuratuře, a zákon č. 66/1952 Sb., o organizaci soudů.

Přijetí zákona o zlidovění soudnictví

Lze důvodně předpokládat, že příprava zákona o zlidovění soudnictví probíhala na ministerstvu spravedlnosti od jara 1948 společně s přípravou zákona na ochranu lidově demokratické republiky a zákona o státním soudu.²⁷ Tyto předpisy dostaly vzhledem k potřebám nového režimu přednost, a proto byl zákon o zlidovění soudnictví předložen Národnímu shromáždění až v prosinci 1948. Osnova zákona schválená československou vládou (tedy vládní návrh zákona) je datována 3. prosince 1948.²⁸

Ústavně-právní výbor projednal na své schůzi z 14. prosince 1948 vládní návrh tohoto zákona, rozpočtový výbor tak učinil o den později. Obě tyto zprávy byly zaslány dr. Eliášovi, pozdějšímu přednostovi oddělení pro řízení sporné legislativního odboru ministerstva spravedlnosti.²⁹ Ten na základě zpráv obou výborů Národního shromáždění provedl ve vládním návrhu úpravy, které předložil 17. prosince 1948. Ještě den před projednáním návrhu v plénu Národního shromáždění došlo k některým úpravám tiskového a legislativně technického charakteru.

²⁶ Zákon ze dne 29. 2. 1920, č. 121 Sb. z a n., kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky.

²⁷ Zákon č. 231/1948 Sb. a č. 232/1948 Sb., z 6. 10. 1948.

²⁸ Dostupné archivní materiály obsahují pouze vládní návrh zákona o zlidovění soudnictví, zprávu výboru ústavně-právního a výboru rozpočtového a následné úpravy vládního návrhu dle těchto zpráv.

²⁹ Úkolem tohoto oddělení bylo zákonodárství v oboru civilního řízení soudního, řízení exekučního, konkursního, vyrovnávacího a odpůrčího, dále úprava jednacího řádu pro soudy, peněžního hospodářství soudů, reforma soudní kanceláře, věci soudních znalců a tlumočnicků, jakož i dokumentace v uvedených právních oborech (dle organizačního řádu ministerstva spravedlnosti ze dne 7. 2. 1949, NA, Praha, f. Ministerstvo spravedlnosti, nezpracováno).

Zpráva ústavně-právního výboru Národního shromáždění obsahovala především návrhy legislativně technických změn v podobě odkazů na jiná ustanovení zákona (v souvislosti s rozdělením ustanovení § 42 do dvou ustanovení došlo k přecíslování všech následujících ustanovení zákona), dále terminologické a formulační změny nebo formální změny v členění jednotlivých ustanovení. Ústavně-právní výbor navrhl rovněž změny v důvodové zprávě, které se rovněž týkaly především formální stránky věci a neznamenalý zásadní změnu vyznění důvodové zprávy. Výbor rozpočtový se omezil na konstatování, že výbor se usnesl doporučit přijetí zákona o zlidovění soudnictví ve znění usneseném výborem ústavně-právním.

Vládní návrh zákona byl projednáván v Národním shromáždění 22. prosince 1948. Úvodního slova se ujala zpravodajka zákona o zlidovění soudnictví v ústavně-právním výboru, kterou byla Zdeňka Patschová, toho času již členka politické komise ministerstva spravedlnosti (tato komise byla v rámci přípravy nových právních předpisů tzv. právnické dvouletky nadřízena jednotlivým odborným komisím a subkomisím a byla koordinačním orgánem všech legislativních prací).³⁰ Patschová uvedla svoji řeč tezí, že nový zákon o zlidovění soudnictví má nejen hluboký význam právníký, nýbrž především význam politický. Zdůraznila, že únor 1948 přinesl rozvinutí zásady účasti lidu na úseku soudnictví v duchu zásady, že lid si zákony nejen dává, nýbrž je také provádí. Průlom do dosavadního pojetí soudnictví mělo přinést zejména odbyrokratizování soudnictví, neboť jediné tehdy budou soudy „*napříště opravdovými ochránci zájmů lidu, zájmů všech poctivých občanů a zájmů státu. Teprve takový soud, kde nerozhodují byrokraté, nýbrž kde vedle odborných právníků plnoprávně rozhodují i zástupci lidu, vyzbrojeni zdravým úsudkem a životními zkušenostmi, teprve takový soud bude schopen dobře sloužit našim novým lidově demokratickým zákonům a teprve takový soud skoncuje se všemi zbytky buržoazní justice, jejíž všechny instance jsou jen nástrojem na potlačování dělnické třídy, nástrojem útlaču všeho pracujícího lidu*“.³¹ Patschová rovněž projevila názor, že soudcovské rozhodování se díky zlidovění povznese na vyšší úroveň a že jde o překonání buržoazní formy soudnictví a uplatnění zásad lidové demokracie i na poli soudnictví. „*Náš nový soud bude soudem spravedlivým a každý jeho rozsudek bude sledovat především výchovný cíl*“.³²

Následně představila návrh zákona a uvedla, že účast soudců z lidu je odstupňována podle povahy věci a podle okolností případu, a to jak u okresních soudů, tak u soudů krajských a nejvyššího. Kromě otázek působení soudců z lidu upravoval

³⁰ Anna FRANTALOVÁ, *Činnost politické komise v době tzv. právnické dvouletky*. Praha 2015, diplomová práce, Právnická fakulta Univerzity Karlovy.

³¹ Projev Z. Patschové na 21. schůzi Národního shromáždění republiky Československé konané 22. 12. 1948. Stenoprotokol dostupný na <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/021schuz/s021001.htm>.

³² Projev Z. Patschové na 21. schůzi Národního shromáždění republiky Československé konané 22. 12. 1948. Viz <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/021schuz/s021001.htm>.

zákon také organizaci soudnictví, kterou přizpůsobil krajskému zřízení, a odstranil trojinstančnost řízení. Díky tomu měli soudní spory rozhodovat soudci znalí místních poměrů a mělo dojít rovněž ke zrychlení a zlevnění řízení. Po praktické stránce byla Z. Patschová přesvědčena, že zákon účinně sníží počet soudních procesů, a povede k tomu, že každý dobrovolně splní své závazky. Zákon o zlidovění soudnictví měl také podle ní působit jako záruka správného rozhodování věcí již v prvním stupni.

Ve svém projevu zmínila i změnu funkce Nejvyššího soudu a vyšší ochranu majetku státu v soudním řízení. Nejvyšší soud měl být zárukou legality rozhodování, avšak orgánem, který měl z úřední povinnosti bdít nad tím, aby se každému dostalo práva a spravedlnosti, měla být generální prokuratura. Ta mohla bez ohledu na právní moc rozhodnutí vyvolat přezkum i rozhodnutí nejvyššího soudu, čímž mělo být nahrazeno trojinstanční řízení. *„Vyhovuje se tak naléhavým potřebám životní praxe, která nezřídka ukázala, že pravomocné rozhodnutí, byť i formálně bezvadné, neodpovídalo zásadě skutečné pravdy tak, jak ji rozuměl pracující člověk,“* uvedla Patschová.

Zpravodajka ústavně-právního výboru zmínila také novou úpravu příslušnosti soudů, zrušení pracovního soudnictví, které *„až dosud bylo [...] organizováno takto odděleně proto, že na rozdíl od ostatních soudů téměř jediné bylo soudnictvím laickým“*. Zároveň vyjádřila přesvědčení, že všeobecné přenesení věcné příslušnosti na okresní soudy prospěje československé justici, aniž by však dále rozvedla, jakým konkrétním způsobem se tak stane. Ohledně možnosti stát se obecným zmocněncem zpravodajka uvedla, že se jím může stát kdokoliv za podmínky, že své služby poskytne bezplatně, a prozradila, že *„v kodifikační komisi pro občanské právo v ministerstvu spravedlnosti [byla] přijata zásada, že smlouvy o zastupování jsou bezúplatné, čímž je zaručena bezplatnost zastupování i tehdy, kdyby se někdo k úplatě za toto zastoupení zavázal“*. Dále také vyzvedla příklon nové právní úpravy k zásadě materiální pravdy a k zásadě vyhledávací. Jako jednu z významných změn upozornila rovněž na zakotvení přípustnosti novot v opravném civilním řízení a další zjednodušení formálních předpisů v trestním řízení, zejména v nové úpravě opravných prostředků. S trestním řízením souvisely i další změny, které zpravodajka poslancům Národního shromáždění představila, a to především nový systém okresních prokuratur, případy obligatorní obhajoby ex officio a novou úpravu výkonu vazby ve vězeňských ústavech, organizaci služby v nich a jejich řízení a správu. Své vystoupení pak zakončila citací Leninových slov, podle nichž *„občané musí být účastni všeobecně v soudech i ve správě země“*.

Dále promluvil zpravodaj rozpočtového výboru, kterým byl poslanec Pavel Sajal, který zdůraznil, že nový zákon sice přinese finanční zatížení státního rozpočtu, tyto náklady však považoval za nepatrné vzhledem k úsporám, kterých bude pomocí zjednodušení a zrychlení výkonu soudnictví dosaženo.

Zákon obsáhle uvedl i ministr spravedlnosti Alexej Čepička. Ve svém projevu hovořil především o nespravedlnosti dosavadní justice, srovnával s příklady

z jiných zemí, zejména poválečného Německa a Spojených států amerických. Poukazoval na nespravedlnost soudnictví v podmínkách kapitalismu a svá tvrzení dokládal případy z doby první republiky. Nový zákon o zlidovění soudnictví podle něj přinášel „zvýšení jakosti a odbornosti soudcovského rozhodování [...] tak jako všude jinde, přijdeme ode dneška v soudnictví již jen kupředu. To, že ve sborech, které mají představovati nejužší pracovní kolektiv, bude moci soudce z povolání bezprostředně užívatí životních zkušeností lidí z továren, vesnic a úřadů, umožní, aby se soudní výrok přiblížil potřebám života daleko více než doposud“.³³

Ministr se rovněž vrátil k retribučnímu soudnictví a prohlásil, že „napříště nebude totiž možno, aby někdo zacházel se soudcem z lidu, jak se to dělo před únorem s přísedícími v našem retribučním soudnictví“. Měl zde na mysli případy, kdy podle něj soudci z povolání přísedící zesměšňovali a výkon jejich funkce jim „ztrpčovali, otravovali, nebo přímo znemožňovali“. Podle Čepičky ovšem ani účast lidových přísedících v retribučním soudnictví nebyla s to zajistit důsledné hájení zájmů lidu, neboť např. „výběr přísedících prováděn tak, že poctiví příslušníci pracujících vrstev nebyli zastoupeni téměř nikde, anebo v tak nepatrném množství, že účast těchto přísedících nehrála téměř žádnou roli“. Na podporu svého tvrzení uvedl několik případů, kdy se dělníkovi nedostalo ani informace o konání soudního řízení (např. určení soudní síně a doby přelíčení).

Dobovou atmosféru dokresluje také prohlášení ministra spravedlnosti, podle něhož zlidovění nelze mechanicky srovnávat s účastí laiků v minulosti. Jejich dosavadní účast byla totiž připuštěna, pouze pokud mělo být podpořeno zdání demokratičnosti soudnictví nebo v případech, kdy si dělníci účast na soudnictví sami vydobýli. Nově však nebudou již „soudci z lidu [...] mítí obtíží jako dříve, neboť budou pracovati u soudů jejich bydliště, kde odpadnou dlouhé cesty ke krajským soudům, kde bude postaráno o úhradu ušlého výdělku, aby netrpěli výkonem soudcovského úřadu škodu, kde bude postaráno o systematické a plánovité školení projeví se účast soudců z lidu po všech stránkách zcela jinak, než tomu bylo ještě před únorem“.

Pravou podstatu zlidovění soudnictví viděl ministr Čepička v soustředění veškeré soudní agendy ve věcech občanských i trestních u okresních soudů. Ty soudy se měly stát základnou zlidovělého soudnictví a „pracující člověk pak bude moci říci, když toho bude zapotřebí, že u svého soudu našel své soudce, kteří mu dobře rozuměli a kteří se zasloužili o spravedlivé rozhodnutí. Tak porostou řady budovatelů socialismu“.

Část své řeči věnoval ministr Čepička také dalším oblastem právní úpravy obsaženým v návrhu zákona o zlidovění soudnictví, především zřízení okresních prokuratur, nové úpravě vězeňství, ale také např. otevření právnické školy pracují-

³³ Projev ministra spravedlnosti A. Čepičky na 21. schůzi Národního shromáždění Republiky československé konané 22. 12. 1948. Stenoprotokol dostupný na <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/021schuz/s021005.htm>.

cích nebo regulaci advokacie. Neopomněl zdůraznit, že na prvním místě mezi úkoly soudnictví je „*boj s těmi, kteří vyvíjejí nebo se pokusí vyvíjet protistátní rozvratnou činnost*“.

V plénu Národního shromáždění dále hovořili poslanci Josef Bína, Václav Myška, Bohumil Urbánek a Ján Daxner.³⁴ Zatímco Bína z klubu KSČ uváděl případy nesprávné soudní praxe z nedávné minulosti a viděl v návrhu zákona „*první krok k vysmyčeni soudních kanceláří od pavučin tereziánské doby a falešných vykladačů platných zákonů v duchu nových citů lidu a potřeb doby*“,³⁵ Myška z Československé strany lidové zdůraznil, že dosavadní úprava soudnictví byla největším ochráncem kapitalistické třídy a že nová úprava „*umožní každému občanu to, že nebude tápat v dosavadní spleti a složitosti předpisů našeho soudnictví a bude každému občanu otevřena cesta, která bude schůdnější pro dovolání se spravedlnosti*“.³⁶ Podle Urbánka za Československou stranu socialistickou spočíval největší přínos návrhu zákona v tom, že právo bylo povýšeno „*na hodnotu absolutní, nezávislou na subjektu, který se považuje za nositele práva, i na jeho protivníku*“.³⁷ Daxner ze Strany slovenskej obrody shrnul obsah návrhu a kladně hodnotil především odstranění zkostnatělého formalismu soudního řízení: „*Avšak nová úprava mala by problematickú cenu, keby proti dnes platnému stavu neusnadňovala občanovi prístup k právu. A osnova na to pamätá, a to veľmi dôkladne, tým, že predovšetkým odstraňuje skostnatelý formalizmus zo súdneho procesu*“.³⁸ Po skončení rozpravy, v níž výše uvedení zástupci jednotlivých politických stran deklarovali, že kluby těchto stran budou pro vládní návrh zákona o zlidovění soudnictví hlasovat, navrhla Z. Patschová některé textové změny, které den předtím sestavil na ministerstvu spravedlnosti dr. Eliáš.³⁹

Plénium Národního shromáždění schválilo návrh zákona o zlidovění soudnictví většinou určenou podle vizuální kontroly počtu rukou hlasujících poslanců.

³⁴ Ján Daxner byl poslancem Ústavodárného Národního shromáždění a později Národního shromáždění za Stranu slovenské obrody. Se soudcem Igorem Daxnerem jde pouze o shodu příjmení.

³⁵ Projev poslance Bíny na 21. schůzi Národního shromáždění (NS) Republiky československé konané 22. 12. 1948, stenoprotokol dostupný na <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/021schuz/s021005.htm>.

³⁶ Projev poslance Myšky na 21. schůzi NS, stenoprotokol dostupný na <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/021schuz/s021006.htm>.

³⁷ Projev poslance Urbánka na 21. schůzi NS, stenoprotokol dostupný na <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/021schuz/s021006.htm>.

³⁸ Projev poslance Daxnera na 21. schůzi NS, stenoprotokol dostupný na <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/021schuz/s021006.htm>.

³⁹ Šlo např. o nesprávnou citaci zákona č. 111/1928 Sb. z. a n., který byl přijat 14. 6. 1928, nikoliv 14. 7. 1928, nebo o úpravu některých formulací v souladu se zprávou ústavně-právního výboru.

Ve sbírce zákonů byl zákon uveřejněn pod č. 319/1948 Sb. a na základě nařízení ministra spravedlnosti č. 8/1949 Sb., jímž se stanoví počátek účinnosti zákona o zlidovění soudnictví a zákona o územní organizaci krajských a okresních soudů, byla jeho účinnost stanovena na 1. února 1949.⁴⁰

Zákon č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví, a úprava laického prvku

Jak bylo výše naznačeno, hlavním cílem zákona o zlidovění soudnictví bylo právní zakotvení institutu soudců z lidu. Podle důvodové zprávy bylo smyslem přijetí zákona především odstranění složité organizační struktury soudnictví, předpisů o příslušnosti soudů a o řízení před nimi, které znemožňovaly účinnou soudní ochranu. Z ideologických postulátů hodnotících dosavadní právní úpravu došli autoři k závěru, že „civilní soudnictví patřilo k těm nástrojům, jimiž kapitalistická třída utvrzovala svou pozici, a jak sloužilo především třídním zájmům vykořisťovatelské menšiny. Dosavadní trestní soudnictví bylo na tom ještě hůř“.⁴¹

Podle důvodové zprávy měl zákon naplnit především tyto cíle: 1) přizpůsobení soudní organizace krajskému zřízení; 2) zlidovění soudnictví; 3) senátní rozhodování; 4) zjednodušení soudní organizace; 5) odstranění formalismu a 6) zlevnění soudnictví. Zákon o zlidovění soudnictví však měl být pouze přechodnou právní úpravou, která měla platit do vydání jednotných československých civilních a trestních řádů.⁴² Výsledky uplatnění zákona o zlidovění soudnictví měly posloužit při přípravě nových organizačních a procesních předpisů.

První část zákona upravovala soudní organizaci, a to jak u okresních, krajských, tak i u nejvyššího soudu. Zatímco ve všech případech senátního rozhodování měli mít soudci z lidu převahu nad soudci z povolání, při rozhodování o stížnosti pro zachování zákona měl nejvyšší soud rozhodovat v senátě složeném ze tří soudců z povolání, z nichž jeden byl předsedou senátu, a dále ze dvou soudců z lidu jako přísedících. Z hlediska právní úpravy laického prvku v řízení jsou podstatná ustanovení § 10 až 20. Tato úprava nahrazovala zrušený institut poroty a byla inspirována sovětským modelem.⁴³ Soudci z lidu byli u okresních soudů povolávání

⁴⁰ A to přesto, že již v prosinci 1948 při přijímání zákona o zlidovění soudnictví A. Čepička v Národním shromáždění prohlásil, že již byly učiněny dalekosáhlé přípravy, aby již dnem vyhlášení mohl být zákon prováděn.

⁴¹ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o zlidovění soudnictví, dostupné na http://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0160_04.htm.

⁴² Zákon ze dne 12. 7. 1950, č. 87 Sb., o trestním řízení soudním (trestní řád) a zákon ze dne 23. 11. 1950, č. 142 Sb., o konání v občianskych súdnych veciach (občiansky súdny poriadok). Zákon o zlidovění soudnictví však po úpravách platil až do července 1961, kdy byl zrušen zákonem č. 62/1961 Sb., o organizaci soudů.

⁴³ Sovětská právní úprava se v této oblasti inspirovala v právní úpravě Výmarské republiky.

okresním národním výborem, u krajského soudu krajským národním výborem a u nejvyššího soudu vládou. Podmínkou pro ustavení soudcem z lidu byl věk mezi 30 a 60 lety, zápis ve voličském seznamu, občanská bezúhonnost a státní spolehlivost, jakož i oddanost myšlence lidově demokratického zřízení. Věková hranice 30 let vycházela dle důvodové zprávy z požadavku určitých životních zkušeností a měla se blížit věku, kdy se právníci stávají soudci z povolání. Zároveň byla stanovena neslučitelnost funkce soudce z lidu s funkcemi soudců z povolání, konceptních úředníků úřadů veřejné žaloby, veřejných notářů, advokátů, obhájců ve věcech trestních a duchovních. Tak mělo být dle důvodové zprávy zajištěno skutečné zlidovění soudnictví a „zamezení jakéhokoliv obcházení nebo zeslabování tohoto zájmu“.⁴⁴ Podle ustanovení § 13 byla funkce soudce z lidu občanskou povinností, které se bylo možné vzdát pouze z důležitých důvodů. O takovém důvodu, resp. Jeho existenci byl povolán rozhodnout orgán, který soudce z lidu povolal. Funkční období soudců z lidu bylo stanoveno na dva roky. Zákon pamatoval i na situace, že by noví soudci nebyli ještě povoláni nebo by slovy zákona „odpadli“ během funkčního období.

Ustanovení § 15 opakovalo ústavní zásadu, že soudci z lidu a soudci z povolání jsou si při rozhodování rovni. Z toho vycházelo i použití týchž pravidel pro vyloučení a odmítání soudců z lidu a z povolání. Soudci z lidu byli povinni složit přísahu do rukou předsedy soudu, která byla totožná s přísahou soudců z povolání.⁴⁵ Také povinnosti byly pro soudce z lidu stanoveny totožně jako pro soudce z povolání – měli svoji funkci konat svědomitě a vystříhat se při jejím výkonu i v občanském životě všeho, co by mohlo snížit důvěru k soudcovským úředním úkonům nebo vážnost funkce. Dále měl tento soudce zachovávat mlčenlivost o jednání i hlasování soudu.

Institut odvolání soudce z lidu měl zaručovat, že tuto funkci budou vykonávat pouze ti, kteří splňují podmínky pro ustavení do funkce, resp. ti, kteří nebudou hrubě porušovat své povinnosti. Odvolávat je mohl orgán, který je do funkce povolal. Jakkoliv se v nové právní úpravě důsledně prosadila zásada sborového rozhodování,⁴⁶ týkalo se to v trestním řízení pouze řádných soudů, v řízení před vojenskými soudy se tato zásada uplatnila až na základě ustanovení trestního řádu z roku 1950.

Ve druhé části zákona byla upravena příslušnost a řízení v občanských věcech právních a ve třetí části příslušnost a řízení ve věcech trestních. Čtvrtá část byla věnována vězeňství a pátá justiční správě. V těchto částech zákona bylo zrušeno

⁴⁴ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o zlidovění soudnictví. NA, Praha, f. Ministerstvo spravedlnosti, nezpracováno.

⁴⁵ Přesná znění přísah soudcovských čekatelů, soudců z povolání a soudců z lidu stanovil zákon ze dne 1. 12. 1948, č. 270 Sb., o přísaze soudců.

⁴⁶ Otakar PLUNDR – Petr HLAVSA, *Organizace justice a prokuratury*, Praha 1980, s. 16.

dosavadní trojinstanční řízení a nahrazeno dvojinstančním. Zákon zrušil nejen zemské soudy a zemská státní zastupitelství, ale i Okresní a Krajský soud obchodní v Praze, pracovní a rozhodčí soudy, porotní soudy a soudy mládeže. Podle důvodové zprávy byly tyto soudy zřizovány v případech, kdy bylo nutné zapojit do rozhodování laický prvek, avšak nešlo zde o účast pracujícího lidu, nýbrž průmyslníků a velkoobchodníků. Zrušení zvláštních soudů bylo odůvodněno tím, že lidově demokratický stát nepotřebuje tak pestrý výběr soudů a s odkazem na zjednodušení, úsporu času a nákladů, ale i případných mrzutostí. Zásadním zjednodušením bylo především stanovení obecné věcné příslušnosti u okresních soudů, jak ve svém projevu v Národním shromáždění upozornila již Z. Patschová. Krajské soudy rozhodovaly v prvním stupni pouze ve výjimečných případech, obvykle jim ale bylo svěřeno rozhodování v řízení o odvolání.

Zákon o zlidovění soudnictví sledoval rovněž odstranění formalismu, zjednodušení a zlevnění řízení. Soustavu československých soudů měly nadále tvořit okresní, krajské a nejvyšší soud (vedle vojenských soudů). V sídlech okresních a krajských soudů byly zřízeny okresní a krajské prokuratury. Navazujícím zákonem č. 320/1948 Sb., o územní organizaci krajských a okresních soudů, byly obvody a sídla okresních a krajských soudů přizpůsobeny nové správní organizaci.

Principy zavedené zákonem o zlidovění soudnictví v oblasti účasti laického prvku zůstaly zachovány i po zrušení tohoto předpisu. Smyslem uplatnění laického prvku byla především kontrola stranického aparátu nad výkonem justice, ale i „*úsilí o implementaci některých idealistických a utopických ideálů komunistické ideologie*“.⁴⁷ Laický prvek sloužil jako možnost politicky ovlivňovat soudy při aplikaci práva. Většina profesionálních soudců sice v justici působila ještě před únorem 1948, avšak právě oni museli novému režimu ukázat svoji loajalitu a často projevovali více horlivosti než mladší soudci nebo soudci z lidu. Soudci z lidu byli využíváni k přímé kontrole starších profesionálních soudců,⁴⁸ postupně však svoji úlohu ztratili a stali se „dekorací“ soudního řízení v civilních i soudních věcech, navenek proklamující jeho demokratičnost, ve skutečnosti však bez většího praktického významu.⁴⁹

Provedení zákona o zlidovění soudnictví

Jak bylo výše uvedeno, ministr spravedlnosti vydal nařízení č. 8/1949 Sb., jímž stanovil počátek účinnosti zákona o zlidovění soudnictví a zákona o územní

⁴⁷ Zdeněk KÜHN, *Socialistická justice*, in: Michal Bobek – Pavel Molek – Vojtěch Šimíček, (eds.), *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*, Brno 2009, s. 822.

⁴⁸ Podle vyjádření bývalého náměstka ministra spravedlnosti K. Klose k situaci v justici v letech 1948–1952 z 1. 4. 1963 byl vytvořen sbor cca 20 tisíc soudců z lidu, v němž bylo na 70 % členů strany. NA, Praha, f. ÚV KSČ, Pillerova komise, neuspořádáno.

⁴⁹ Z. KÜHN, *Socialistická justice*, s. 828.

organizaci krajských a okresních soudců, a to na 1. února 1949. O provádění těchto zákonů se dozvídáme z průběžných zpráv prezidií jednotlivých krajských soudů, které informovaly ministerstvo spravedlnosti na základě k výnosu ministerstva spravedlnosti ze dne 18. února 1949 o sporných ustanoveních, návrzích na novelizaci, popř. o zkušenostech s lidovými soudci. Ministerstvo spravedlnosti mělo v úmyslu tyto podněty zpracovat do litografického vyhotovení komentáře k zákonu o zlidovění soudnictví.

Zavedení nové soudní organizace se neobešlo bez problémů. V obvodu Krajského soudu v Karlových Varech nebyly kompletně vyhotoveny seznamy soudců u všech soudů. Ne všichni lidoví soudci složili slib a některé soudy ani nepodaly zprávu o jmenování dalších osob, např. Okresní soud v Jáchymově. Dále u Okresního soudu v Podbořanech se opozdili dva lidoví soudci, takže došlo k prodloužení jednání. U Okresního soudu v Mariánských Lázních se jeden soudce nedostavil ani na druhou obsílku.⁵⁰

Lze shrnout, že v počátcích provádění zákona o zlidovění soudnictví si okresní národní výbory počínaly v některých případech při jmenování lidových soudců liknavě (podobná situace nastávala i u retribučního soudnictví, zde prezidia Krajského soudu v Plzni přispívali lidoví soudci k řešení případů svými životními zkušenostmi a znalostí poměrů tak, že znamenali nesporný přínos pro výkon soudnictví. V nesporném řízení působili nejen na uklidnění sporných stran, ale působili i ke smíru. Přes proklamace o zrychlení soudního řízení trvala jednání v senátech déle než za dřívější soudní organizace. Stejně jako v retribučním soudnictví bylo nutné lidovým soudcům vysvětlit případ jak po stránce skutkové, tak i právní. Bylo nutné podrobně projít a pečlivě přečíst písemný materiál. Dále se případy protahovaly i kvůli k poradám před vynesemím rozsudku.⁵¹ Prezidium pražského Krajského soudu informovalo dokonce o případu pasivity a nesamostatnosti lidových soudců, kteří se dotazovali na názor předsedy, a poté se k němu připojili, aniž by sami projeвили vlastní názor.⁵²

Lidoví soudci v některých případech sledovali jednání velmi pozorně a aktivně zasahovali do jednání. Někdy docházeli dokonce ještě před jednáním studovat spisy, podle jiných zpráv projevovali velký zájem a skutečné pochopení pro jejich právní, lidskou a sociální stránku, u jiného soudu se dostavili o něco dříve k jednání, projednali případy s předsedou předem a byli upozorněni na rozhodné skutečnosti souzených případů.⁵³

⁵⁰ NA, Praha, f. Ministerstvo spravedlnosti, nezpracováno, pres. 829-3/49, zpráva prezidia Krajského soudu v Karlových Varech z 19. 2. 1949.

⁵¹ Tamtéž, pres. 1796-3/49, zpráva prezidia Krajského soudu v Plzni z 19. 2. 1949.

⁵² Tamtéž, pres. 1744-17/49, zpráva prezidia Krajského soudu v Praze ze dne 14. 2. 1949.

⁵³ Tamtéž, pres. 1422-1/49, zpráva prezidia Krajského soudu v Jihlavě ze dne 19. 2. 1949.

Na I. celostátním sjezdu soudců z lidu při výročí prvního roku účinnosti zákona o zlidovění soudnictví prohlásil ministr spravedlnosti Alexej Čepička, že „*místo ochrany vykořisťovatelské menšiny, která vysávala miliony pracujících, ochraňují lidové soudy věc všeho lidu [...] Místo ponižených úředníků a sluhů vzal výkon práva a spravedlnosti do svých rukou pracující lid*“.⁵⁴ V té době již bylo československé soudnictví posíleno o 36 tisíc nových lidových soudců, kteří měli vytvořit protiváhu soudcům z povolání, kteří byli dle citovaného Čepičkova projevu svázáni kapitalistickou výchovou a starými předpisy a byli ochotni „*hájit spíše zájmy staré vykořisťovatelské třídy než zájmy pracujícího lidu*“.⁵⁵ K tomuto stanovisku se přiklání i pozdější hodnocení např. trestního řádu z roku 1950, podle něhož se změny při uplatňování trestního práva procesního děly i pomocí organizačních a kádrových změn: „*Soudcovské kádry byly soustavně doplňovány osobami vzešlými z řad dělníků, drobných rolníků a ostatních pracujících*“, přičemž smyslem těchto opatření bylo zajistit třídní výkon justice. Trestní řád z roku 1950 plně „*zachovával a rozvíjel všechny vymoženosti zákona o zlidovění soudnictví; důsledně uplatňoval přímou účast lidu v senátním rozhodování, odstraňoval formalismus buržoazního práva, zachovával zlevnění řízení jeho lepší organizací a přesunem nákladů na konto státu*“.⁵⁶

Informace o činnosti nového soudnictví můžeme hledat v zápisech o poradách, kterých se účastnili i lidoví soudci, kteří byli vybráni po dohodě s krajskými sekretariáty strany. Jedna z nich se konala 21. listopadu 1949 ve Slovanském domě a její součástí byla i předporada soudců z lidu k rozhovorům o jejich zkušenostech ve zlidovělém soudnictví, která se konala 20. listopadu 1949 dopoledne v budově ministerstva spravedlnosti. Jeden z účastníků, František Štindl, požadoval, aby lidoví soudci v trestních věcech přihlíželi k třídnímu původu obviněného a pohnutkám, z jakých byl čin spáchán (a to přestože v Československu již údajně sociální pohnutky nebyly důvodem k páchání trestné činnosti). Dále zdůraznil nutnost soustavného politického školení lidových soudců.⁵⁷

Jiný účastník J. Drápal, povoláním dělník, zdůrazňoval, že mají být plněny úkoly soudnictví v souladu s vůlí lidu a dle projevu tehdejšího předsedy vlády Klementa Gottwalda z 9. května 1948 na půdě Ústavodárného Národního shromáždění, že „*napříště bude v této zemi vůle lidu zákonem*“. Lidový soudce naopak zdůraznil nutnost přenášení zkušeností ze závodů a mínění širokých mas do soudní praxe a jejich předávání soudcům z povolání. Tento způsob práce měl být „*zárukou, že dokážeme oprostit naše dosud politicky nevypělé soudce od nezdravého*

⁵⁴ Alexej ČEPIČKA, *Spravedlnost ve službách lidu a socialismu, I. celostátní sjezd soudců z lidu v Praze 5. února 1950*, Praha 1950, s. 23–26.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ Antonín RŮŽEK, *Československé trestní řízení*, Praha 1977, s. 26–27.

⁵⁷ NA, Praha, fond 100/52 (Alexej Čepička), kart. 20, arch. j. 134–137.

formalismu. Budeme si plně vědomi, že si vychováváme vlastní inteligenci vzešlou z dělnické třídy a s touto třídou spjatou“.⁵⁸ Mimo to lidoví soudci připomněli, že spravedlnost byla vždy vyobrazována jako slepá, ovšem oni chtějí, aby „*viděla do všech koutů, kde se ještě skrývá reakce*“.

Správce krajské prokuratury v Plzni dr. Málek poznamenal, že rozhodování soudů v trestních věcech plně nevyhovovala z politického hlediska. Odůvodnění rozsudků podle něj nebyla z třídního hlediska dostatečně přesvědčivá a také chování soudců při vynášení rozsudků nebylo zcela správné. Blíže se k této skutečnosti výše uvedený správce ovšem nevyjádřil. Na závěr náměstek ministra spravedlnosti Karel Klos prohlásil, že z hlediska třídního zastoupení soudců z lidu nebyl tento stav uspokojivý. Navrhoval, aby u všech soudů bylo dosaženo poměrného zastoupení soudců z lidu jako u Státního soudu, u něhož tři čtvrtiny soudců byly z řad dělníků: „*Musíme toho dosáhnout proto, že dělnická třída je nejpokrokovější a má nejlepší poměr k tomuto výkonu spravedlnosti*“.⁵⁹

Když si lidoví soudci stěžovali, že profesionální soudci je na poradách „*nechávací na holičkách*“ a že na porady přicházejí s formálními záležitostmi, náměstek Klos počínání profesionálních soudců zásadně odmítl a navrhl, aby se obdobné velké konference s lidovými soudci konaly pravidelně a aby „*každý soudce z povolání byl přítelem a vedoucím a šel na ruku soudcům z lidu tam, kde jeho pomoci potřebují*“.⁶⁰

Stejně jako v případě retribučního soudnictví, i zde se někdy vyskytly případy, kdy se soudci z lidu zpozdili nebo se na hlavní líčení bez omluvy vůbec nedostavili. Jestliže v případě MLS nebylo možno tyto soudce přinutit k plnění povinnosti plynoucích z výkonu jejich funkce, zde bylo možno si vyžádat od krajské prokuratury všechny seznamy lidových soudců s poznámkami o výši zájmu na jejich funkci a o přesnosti jejich docházky.⁶¹

K lidovému soudnictví se ostatně vyjádřil Klos na celostátní konferenci předsedů krajských soudů a krajských prokuratur 13. března 1950 v Jevanech. Zmínil projev prezidenta Klementa Gottwald na IX. sjezdu KSČ (25. až 29. května 1949), v němž prezident poukázal na chyby a nedostatky ve výkonu soudnictví. Dle něj bylo hlavním úkolem zlidovělé justice tvrdě stíhat rušitele výstavby socialismu a zaměřit celou činnost soudnictví na její podporu. Klos zhodnotil nejdůležitější úkol z počátku roku 1949, a to organizační výstavbu nového zlidovělého soudnictví. Tato reorganizace proběhla v celém státě a celkem bez větších problémů. Došlo k prohloubení územní organizace výstavbou nových poboček, která ovšem ještě ne-

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ Zpráva z pracovní konference správců okresních soudů a okresních prokuratur z 24. 3. 1950 u Krajského soudu v Karlových Varech. Tamtéž.

byla dokončena a podle zkušeností bylo možné provádět další organizační změny. Za velikou chybu považoval svěřením výběru lidových soudců organizátorům, kteří měli při přípravě organizace na starosti problémy jak věcné, tak kádrové a organizační. Výběr vhodných osob byl tak splněn co do počtu a rychlosti, méně ovšem z hlediska kvality. Přes tento nedostatek ovšem byly velké organizační úkoly úspěšně splněny. Další nedostatek se podle něj projevil při školení lidových soudců, které nebylo ve všech krajích prováděno soustavně a obsahově nebylo vždy na úrovni. Sice tomu ministerstvo spravedlnosti čelilo instruktivní brožurou, která přinesla úspěch, ale podle Klose to bylo málo. Školení soudců v praxi dále mělo vadu v tom, že nebylo vždy zaměřeno na konkrétní případy ať dobré, či špatné, na nichž by se soudci z lidu učili, a mnohdy školitelé ani nešli do hloubky.⁶²

Klos znovu zdůraznil několik úkolů: jako první nutnost zlepšení kádrového stavu lidových soudců, posílit jejich řady o osoby z dělnických vrstev, pracujících žen a u zemědělců nahrazovat samostatné rolníky členy JZD. Druhým úkolem bylo zvýšení politické a odborné zdatnosti lidových soudců. Na základě zkušeností z předchozího roku bylo nutné vyhledat novou formu politické a odborné výchovy soudců z lidu, např. časopis a školení na konkrétních případech. Třetím bodem byla i popularizace lidového soudnictví, tj. nalezení prostředků, jak vyzvednout politický význam funkce lidového soudce. To bylo důležité zejména pro nábor nových lidových soudců. K tomuto účelu Klos navrhoval využít masové organizace a tisk, propagovat v továrních a závodních časopisech, popř. vydat zvláštní brožury o sjezdu, která by shrnovala veškeré projevy a politické směrnice. Na základě této brožury by mohlo být provedeno školení všech soudců a zaměstnanců.⁶³

Pravidelné zprávy zaslané dle výnosu ministerstva spravedlnosti z 12. února 1949 potvrzují, že se lidoví soudci osvědčili. Konkrétně hned první den účinnosti k jednání v obvodu Krajského soudu v Českých Budějovicích dorazili všichni a včas, jejich účast byla aktivní, často jejich zásluhou došlo ke smíru (též v manželském sporu). Jejich účastí se ovšem řízení prodloužilo na dvojnásobnou dobu oproti řízení před samosoudcem.⁶⁴ Krajský soud v Českých Budějovicích později informoval, že se lidoví soudci u odvolacího senátu účastnili jednání se zájmem a zejména v manželských záležitostech jednali aktivně. I u ostatních soudů v daném obvodu byly zkušenosti zcela uspokojivé.⁶⁵

⁶² Tamtéž.

⁶³ Tamtéž.

⁶⁴ NA, Praha, Ministerstvo spravedlnosti, nezpracováno, čj. Ú. z. 2058/1949-P/4, zpráva prezidia Krajského soudu v Českých Budějovicích z 1. 2. 1949.

⁶⁵ Tamtéž, čj. Ú. z. 2224/1949-P/4, zpráva Krajského soudu v Českých Budějovicích ze 4. 2. 1949.

Závěrem

Laický prvek v soudnictví je velice zajímavým tématem, neboť zanícené diskuse se o jeho zachování vedou i v dnešní době. Výzkum tohoto institutu lze považovat za zásadní z hlediska jeho současného nazírání i z hlediska možné budoucí právní úpravy. Cílem této práce bylo porovnat jeho klady a zápory užití laického prvku v soudnictví v poválečném období s obdobím po únoru 1948.

Laici se v soudnictví v českých zemích objevují již od devatenáctého století, ale pravý rozmach tohoto trendu lze sledovat po osvobození Československa v roce 1945 a dále po únorových událostech 1948. Jak v retribučním soudnictví, tak v soudnictví, jehož výkon upravoval zákon o zlidovění soudnictví, lze najít shodné i rozdílné rysy.

Ve své době pozoruhodně působí konstatování některých soudců profesionálů v květnu 1947 z MLS Most a ostatně i MLS Praha, že se lidoví soudci osvědčili spíše jako instituce mimořádné. Tito soudci nepovažovali užití lidových soudců v trestním soudnictví za vhodnou alternativu. Tyto informace je třeba zhodnotit v kontextu toho, že laický prvek byl u nás výrazně posílen již o dva roky později. V období po roce 1949 se objevuje více kladných zkušeností, lze ovšem předpokládat, že profesionální soudci raději zdůrazňovali kladné stránky a úmyslně zamlčovali negativní. Z archivních dokumentů navíc vyplývá, že někteří profesionální soudci zřejmě nebyli spokojeni s jeho zaváděním do soudnictví, jak naznačují některé stížnosti lidových soudců na pracovních poradách na ministerstvu spravedlnosti.

U retribučního soudnictví měli být laici především zastánci tvrdé lidové spravedlnosti kvůli rychlému provedení očisty a návratu k běžnému běhu života. Ve skutečnosti se ovšem laici projeví jako rozvázní soudci a od počátečních nemilosrdných rozsudků přešli víceméně ke spravedlivé retribuci. Vycházíme-li z prvních zpráv soudů z let 1949–1950, můžeme dojít k podobnému závěru: laický prvek pomáhal zklidnit rozepře a emoce zejména v manželských případech.

V době retribuční odborné znalosti lidových soudců z různých oborů neměly žádný, nebo jen zcela nepatrný význam (to ovšem neplatí v případech zkušeností z koncentračních táborů), naopak hlavním proklamovaným přínosem zákona o zlidovění soudnictví mělo být uplatnění životních zkušeností soudců z lidu.

Vyskytly se i některé podobnosti mezi soudci z lidu v poválečném a poúnorovém období. Jejich společným rysem byl nedostatek právního vědomí, či schopnosti pochopit formálně právní postupy. V mimořádném lidovém soudnictví lidoví soudci mnohdy nesprávně přehlasovali předsedu senátu a stejně jako po zlidovění soudnictví nebyli schopni pochopit některé složitější skutkové podstaty. Jednání v senátech trvala déle než za dřívější organizace (zejména kvůli prodloužení porady před vynesením rozsudku). Laikům bylo nutné vysvětlit případ zjednodušeně jak po stránce skutkové, tak i právní. K tomu se přidávala skutečnost, že někteří soudci

byli během rozhodování pasivní a nesamostatní. Obdobné negativní rysy však lze sledovat u laického prvku obecně.

Jako velmi zajímavé se jeví porovnání případů ovlivňování soudců. Zatímco v předúnorovém období byla zdůrazňována nezávislost všech soudců (a tedy i laiků) a jakékoliv ovlivňování ze strany tisku, politických stran bylo považováno za nežádoucí, z porad konaných na ministerstvu spravedlnosti v letech 1949–1950 je patrné, že v této době byly tendence spíše opačné. Zejména sami lidoví soudci na poradách proklamovali nutnost přenášet do rozhodování mínění z mas a předávat je soudcům z povolání a tím oprostít „nevyspělé“ soudce od formalismu.

Zákonem o zlidovění soudnictví reorganizace soudnictví neskončila, lidový prvek zachovala i nová Ústava Československé socialistické republiky č. 100/1960 Sb. a na ni navazující zákon č. 62/1961 Sb., o organizaci soudů. Východiskem pro organizaci a činnost justice byla tzv. široká účast pracujícího lidu, v soudním řízení ovšem mohli vystupovat i zástupci dobrovolných společenských organizací (společenská žalobci či společenská obhájci apod.). Ústava z roku 1960 a zákon č. 38/1961 Sb., o místních lidových soudech, ovšem uzákonily i nový typ soudní instituce – místní lidové soudy, od nichž se očekávalo účinnější výchovné působení na pachatele. Tyto místní lidové soudy rozhodovaly ve tříčlenných senátech, v nichž převážovali občané dělnických profesí, a v souladu se zásadou bezformálnosti. Jejich rozhodnutí následně přezkoumávaly okresní soudy.⁶⁶

V průběhu let došlo k omezování vlivu laiků, do československého právního řádu byl zaveden institut samosoudce, a to zákonem č. 36/1964 Sb., o organizaci soudců a o volbách soudců, ve znění novely č. 156/1969 Sb. Po listopadových událostech roku 1989 byl zakotven institut přisedících zákonem č. 335/1991 Sb., o soudech a soudcích, který zůstal v českém právním řádu dodnes.

⁶⁶ Jan KUKLÍK a kol., *Dějiny československého práva 1945–1989*, s. 281.

Das Laienelement und das Gesetz über die Verstärkung des Volkscharakters des Gerichtswesens

Zusammenfassung

Das Ziel dieser Arbeit war ein Vergleich der Vor- und Nachteile der Verwendung des Laienelements im Gerichtswesen in der Nachkriegszeit mit der Zeit nach dem Februar 1948. Laien finden sich bereits seit dem neunzehnten Jahrhundert im Gerichtswesen der böhmischen Kronländer, doch eine wahre Blüte dieses Trends ist nach der Befreiung der Tschechoslowakei 1945 und dann nach den Februarereignissen 1948 zu beobachten. Sowohl im retributiven (vergeltenden) Gerichtswesen als auch in dem Gerichtswesen, dessen Ausübung vom Gesetz über die Verstärkung des Volkscharakters des Gerichtswesens geregelt wurde, lassen sich übereinstimmende und unterschiedliche Züge finden. Beim retributiven Gerichtswesen sollten die Laien vor allem Verfechter einer harten Volksgerechtigkeit für eine schnelle Säuberung und raschen Rückkehr zum normalen Leben sein. In Wirklichkeit erwiesen sich die Laien als besonnene Richter und gingen von den anfänglichen unbarmherzigen Urteilen zu einer mehr oder weniger gerechten Retribution über. Wenn wir von den ersten Berichten der Gerichte aus den Jahren 1949–1950 ausgehen, können wir zu einem ähnlichen Schluss kommen: das Laienelement half, die Streitigkeiten und Emotionen insbesondere in Ehefällen zu beruhigen. In der Retributionszeit hatten die Fachkenntnisse der Richter aus dem Volk keine oder nur völlig unbeträchtliche Bedeutung (dies gilt jedoch nicht für ihre Erfahrungen aus den Konzentrationslagern), dagegen der hauptsächlich proklamierte Vorteil des Gesetzes über die Verstärkung des Volkscharakters des Gerichtswesens sollte die Nutzung der Lebenserfahrungen der sog. Volksrichter sein. Es traten auch einige Ähnlichkeiten zwischen den Volksrichtern in der Nachkriegszeit und der Zeit nach Februar 1948 auf. Ihr gemeinsamer Charakterzug war der Mangel an Rechtsbewusstsein und an der Fähigkeit, die formellen rechtlichen Verfahren zu begreifen. Im außerordentlichen Volksgerichtswesen überstimmten die Volksrichter oftmals fälschlicherweise den Senatspräsidenten und waren ebenso wie nach der Verstärkung des Volkscharakters des Gerichtswesens nicht in der Lage, einige kompliziertere Tatbestände zu begreifen. Im Lauf der Jahre wurde der Einfluss der Laien eingeschränkt, in die tschechoslowakische Rechtsordnung wurde das Institut des Einzelrichters eingeführt, und zwar mit dem Gesetz zur Organisation der Richter und die Wahl von Richtern Nr. 36/1964 Sb. in der Fassung der Novelle Nr. 156/1969 Sb. Nach den Novemberereignissen des Jahres 1989 wurde mit dem Gesetz über Gerichte und Richter Nr. 335/1991 Sb. das Institut der Beisitzer verankert, das in der tschechischen Rechtsordnung bis heute geblieben ist.

Lay participation and the Act on the Popularisation of Justice

Summary

The objective of this paper was to compare the pros and cons of the use of lay people in the judiciary in the post-war period with the period after February 1948. Lay people had been used in the judiciary in the Czech lands since the nineteenth century, although the trend really took off following the liberation of Czechoslovakia in 1945, and further after the communist coup in February 1948. In both retributive justice and justice governed by the Act on the Popularisation of Justice, similar and different features can be found. For retributive justice, lay people were meant especially to be proponents of tough popular justice to enable fast implementation of purges and a return to normal life. In reality, lay people proved to be cool-headed judges, more-or-less moving away from initial tough sentences to fair retribution. If we look at the first court reports from 1949 to 1950, we can come to a similar conclusion: the lay element helped calm disputes and emotions, especially in cases involving marriages. During the period of retribution, the specialist knowledge of people's judges from various fields was of no, or just very slight, importance (this does not, however, apply in cases of experience of concentration camps); in contrast, the declared advantage of the Act on the Popularisation of Justice was meant to be the application of the life experiences of judges from the people. There were also some similarities between people's judges in the post-war and post-February coup period. They shared the feature of having insufficient legal knowledge and insufficient ability to understand formal legal procedures. In the extraordinary people's judiciary, the people's judges often incorrectly voted against the Chairman of the Senate, and similar to after the popularisation of justice were unable to understand some more complex facts of cases. Over the years, the influence of the lay judges was restricted, and the institute of the single judge was implemented within Czechoslovak law through Act no. 36/1964 Coll. on the Organisation of Courts and Election of Judges as revised by Act no. 156/1969 Coll. After the Velvet Revolution in November 1989, the institute of the lay judge was enshrined through Act no. 335/1991 Coll. on Courts and Judges, which remains in Czech law today.

KRONIKA

Věra Olivová (1926–2015)

Nebyl jsem jistě sám, kdo již několik let očekával vždy počátkem února zázilku, v níž mi pravidelně přicházel *Bulletin Společnosti Edvarda Beneše*. Ačkoliv šlo jen o útlý svazček, historik opustivší badatelsky témata vážící se k osobnosti a aktivitám druhého československého prezidenta se na jeho stránkách mimo jiné dozvídal, co na tomto poli vyšlo nového. Klíčovou zásluhu na vydávání tohoto periodika přitom měla emeritní profesorka moderních dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy Věra Olivová, jinak dlouholetá předsedkyně uvedené společnosti, jíž se studium Benešových aktivit a díla stalo nejdůležitějším a takřka celoživotním zájmem. Počátkem března letošního roku však místo dalšího Bulletinu došla smutná zpráva – jeho redaktorka, jinak naše přední odbornice na českou a československou historii dvacátého století, 7. března zemřela. Shodou okolností jen pár měsíců po té, co od prezidenta Miloše Zemana obdržela za svou celoživotní vědeckou práci vysoké státní vyznamenání.

Profesorka Olivová sice patřila k početné skupině českých vědců, jejíž vědeckou kariéru přerвала počátkem sedmdesátých let normalizační čistka vysokých škol a akademických institucí. Díky několika syntetizujícím pracím z konce šedesátých let si však „stihla“ získat již předtím trvalou zásluhu o rehabilitaci meziválečné Československé republiky a jejích tvůrců v čele s T. G. Masarykem a Edvardem Benešem. Její učebnice dějin První republiky a období německé okupace českých zemí, kterou pod názvem *Československé dějiny IV: 1918–1945* napsala se svým tehdejší kolegou Robertem Kvačkem v letech 1966–1967, a která přežila v jistém počtu ve veřejných knihovnách i po roce 1970, se zásadním způsobem zasloužila

o obnovu pozitivního obrazu dvou meziválečných dekád jako málokterá jiná práce. Kniha *Československo v rozrušené Evropě*, publikovaná v měsících Pražského jara 1968, pak byla prvním moderním pokusem o přehledné vyličení osudů republiky na pozadí silokřivek meziválečné velmocenské politiky prakticky bez reglementací cenzury (a samozřejmě i autocenzury) od převzetí moci komunisty roku 1948.

Celistvé vidění dějin moderního československého státu, završené roku 1968 zmiňovanou prací, mělo svoji genezi, která v jistém smyslu zrcadlila profesní a ideový vývoj podstatné části jedné české generace intelektuálů. Věra Olivová (nar. 13. listopadu 1926) absolvovala středoškolské studium na žižkovském gymnáziu téměř cele v protektorátních podmínkách (maturovala až po osvobození v létě 1945) a následně v prvním poválečném pětiletí vystudovala historii a geografii na pražské filozofické fakultě, kde k jejím učitelům náleželi mj. Václav Chaloupecký, Karel Stloukal a Milada Paulová. Jako výrazná část její generace po osvobození však té době podlehl radikální levicové vlně, jež pochopitelně ovlivnila její odborné a také pedagogické počátky, spjaté ještě s Vysokou školou politických a hospodářských věd.¹ Komunistická optika na veškeré moderní dějiny byla ostatně v podmínkách tehdejšího státu absolutně závazná, a v prvních publikovaných příspěvcích začínající historičky, věnovaných politice „české buržoazie“, se nutně musela odrážet. Již od druhé poloviny padesátých let bylo ale pohledy na události i proudy mezi světovými válkami možno postupně odstiňovat, čehož část autorů, včetně V. Olivové využívala.² Její první knižní práce, věnovaná postoji Československa k sovětskému Rusku v letech 1918–1922 (*Československo-sovětské vztahy 1918–1922*; 1957), náležela také k prvním, které jasně signalizovaly odvrát profesionální, univerzitní i akademické historiografie od ideologizujících, dogmatických přístupů. Spolu se zvládnutím ohromného množství úřední dokumentace, do té doby zcela nevyužité, předurčovala také autorku k tomu, aby se stala brzy přední vykladačkou především mezinárodních osudů První republiky, k jejichž poznání od tohoto momentu prakticky každoročně přidávala další materiál. Řada jejích studií z přelomu padesátých a šedesátých let, věnovaných převážně zahraničně-politickým problémům První republiky, např. o počátcích československo-rakouských vztahů či reakci Prahy na restaurační snahy excísáře Karla v roce 1921 (publikovala je především v ČsČH), pak náležela ve své době i ve středoevropském rámci k průkopnickým, a lze je užívat dodnes.

V roce 1961 V. Olivová prezentovala nevelkou knihu o „politice československé buržoazie“ v letech 1921–1923, jež stojí dodnes za povšimnutí z několika

¹ Teprve po jejím zrušení v roce 1953 přešla na Filozofickou fakultu UK; viz podrobněji Josef TOMES, *Historička v rozrušeném čase*, in: Eva Broklová (ed.), *Věře Olivové ad honorem*, Praha 2006, s. 10–11n.

² Kompletní bibliografii prací V. Olivové do roku 2005 zájemce nalezne v příloze k již zmíněnému sborníku, Eva Broklová (ed.), *Věře Olivové ad honorem*, vydanému k jejím osmdesátinám.

důvodů. Z hlediska „řemeslného“ se jednalo o jeden z prvních pokusů o syntézu vnitřních i vnějších dějů státu, založenou na analýze prakticky všech tehdy přístupných pramenů, tj. mj. aktů Kanceláře prezidenta republiky, a také dokumentace meziválečného ministerstva vnitra a prezidia ministerské rady, pokusů, který v této šíři bohužel nalezl v následujícím období jen nemnoho pokračovatelů. Z hlediska obsahového tu – podobně jako v některých drobnějších statích – poprvé uceleně vyložila nejen aktivitu hlavního proudu domácí politiky, ale upozornila i na snahy diferencovaných sil domácích i zahraničních, jež se snažily demokratický řád, ale fakticky i na něm založený stát rozbít – od konzervativní pravice v některých okolních státech, nalézající u nás ozvěnu především v řadách menšin, až po extrémní komunistickou levici, podporovanou a řízenou z Moskvy. Tak byl vytvořen základní, a pro demokraticky uvažujícího historika fakticky dodnes platný přístup k této materii, který Olivová sama již brzy – nejprve ve formě skript, vycházejících z jejích přednášek, pak i ve formě výše zmíněné učebnice rozšířila na celé meziválečné dvacetiletí.

Už zmiňované *Dějiny Československa IV* vytvořily vlastně až do devadesátých let neucelenější, a fakticky – zvláště v již přepracované esejistické verzi z následujícího roku, *Československo v rozrušené Evropě* (1968) – nejobektivnější výklad politických dějin První republiky, který se měl stát na řadu let také nejlepším úvodem do studia jejích dějin po dvě následující desetiletí. Z hlediska politické historie (o jejích vnějších aspektech ani nemluvě) knihy nepřekonal žádný z textů, vzniklých v následujícím dvacetiletí v domácích „normalizovaných“ podmínkách. S některými autorčinými texty ve sbornících, publikovaných u příležitosti padesátého výročí zrodu ČSR roku 1968 (v nichž např. poprvé v celistvé podobě naskicovala vztahy republiky s Ruskem a Německem, či vymezila pojem „prvorepublikánské“ demokracie), dodnes náleží k tomu nejlepšímu, co bylo o meziválečném Československu nepsáno, a bylo pro autorku jistě zadostiučiněním, vyšla-li její syntéza počátkem sedmdesátých let i anglicky (*The Doomed Democracy*, 1972.³). Spolu s kolektivním dílem o Československu v letech 1918–1948 z per exilových historiků (a redigovaným prof. Radomírem Lužou), pomohla totiž v západním dějepiscectví obnovit obraz demokratického československého státu, předtím znetvořovaného nejen domácími stalinistickými ideology, ale též řadou knih vzešlých z německého prostředí v čele s „kritickými dějinami“ ČSR z pera K. Glasera (editovaných rovněž anglicky).

Za faktickou rehabilitaci „buržoazního“ československého státu musela V. Olivová neo-stalinskému „normalizačnímu“ režimu po roce 1970 samozřejmě zaplatit – byla zbavena možnosti nejen vyučovat, ale též bádát o moderních politických dějinách. Třebaže byl její osud v porovnání některými jejími kolegy mírnější,

³ Plný název přitom zněl: *Doomed Democracy: Czechoslovakia in a Disrupted Europe, 1914–1938*, London, Sidgwick and Jackson 1972. Dodejme jen, že ve zkrácené podobě byl text knihy v polském překladu vřazen i do učebnice československých dějin 19. a 20. století.

když nalezla útočiště na katedře etnografie, kde pak rozvíjela studium dějin sportu (o nichž také publikovala – více v cizině než doma – několik knih⁴), jejím nuceným vzdáním z jednoho z nejdůležitějších historických pracovišť v republice vznikla dlouhodobě škoda, kterou lze sotva vyjádřit. Z vlastních zkušeností mohu nicméně potvrdit, že její hlavní práce byly studenty po celá následující dvě desetiletí i dále hojně využívány, a nevytěsnila je ani tehdy povinná „lektura“, vypovídající často spíše o jejich autorech a době vzniku než o interpretované materii. Napomohlo to – samozřejmě vedle pedagogické aktivity několika statečných historiků, dále působících na pražské filozofické fakultě – k tomu, že První republika zůstávala většinou myslících mladých adeptů historie nadále chápána jako jistý vrchol moderních českých dějin, ač byla podrobována nejen často primitivní kritice z řad ideologů režimních, ale též částí tzv. disentu, kde hyperkritické postoje vůči vývoji po roce 1918 výrazně zrcadlil spisek autorizovaný příznačným pojmem *Podiven*.

Pád režimu koncem roku 1989 umožnil V. Olivové nejen alespoň dočasný návrat na Filozofickou fakultu (a také získání dávno zasloužené profesury), ale brzy také aktivní zapojení se do publicistického zápasu o odkaz První republiky, která od devadesátých let nalézala na vlně módního „přehodnocování“ vedle zastánců i vášnivě oponenty a protivníky, ostatně podobně jako v dobách své existence. Vy-zrálá historička nyní znovu vydala, nejprve formou vysokoškolské učebnice, a pak i ve formě monografie své *Dějiny První republiky* (2000; další doplněné vydání 2012), aby tu řadu jevů mohla interpretovat – mnohdy vůbec poprvé – bez nutného „psaní mezi řádky“. Na základě vlastních přednášek pak sepsala i náčrt obecných moderních dějin, *Dějiny nové doby*, postihující základní rysy evropského vývoje pod dozvuků revolučního cyklu 1848 až do devadesátých let 20. století, resp. (v posledních vydáních) až do počátků století jednadvacátého.⁵

V roce 1991 Věra Olivová stanula také v čele Společnosti Edvarda Beneše, z níž postupně pokusila vybudovat pokračovatelku někdejší jedné z nejdůležitějších kulturně-politických institucí demokratického poúnorového exilu, londýnského Ústavu E. Beneše. Jako předsedkyně společnosti zahájila – z velké části vlastním badatelským přispěním – vydávání série drobných monografií a výborů z Benešových děl, přičemž po více než dvaceti letech dosáhla „knížnice“ Společnosti úctyhodného počtu čtyřiceti svazků, jež často značně přispěly k poznání názorů a aktivit druhého prezidenta.⁶ Svoji odbornou autoritou se však Olivová postavila i do čela

⁴ Srov. zvláště *Lidé a hry: historická geneze sportu*, Praha 1979 (vyšlo i anglicky a rusky v roce 1985); *Sport a hry ve starověkém světě*, Praha 1985 (vyšlo i německy v roce 1988) a *Od-věké kouzlo sportu*, Praha 1989. K tématu se autorka částečně vrátila ještě v knize: *O sportech a kratochvilích v XV. století: z cesty mírového poselstva českého krále Jiřího z Poděbrad po zá-padní Evropě v letech 1465–1467*, Praha 2009.

⁵ Srov. Věra OLIVOVÁ, *Dějiny nové doby: 1848–2008*, Velké Bílovice 2008.

⁶ V knižnici přitom vycházely jak edice některých nejdůležitějších prací druhého prezi-denta, naposledy jeho někdejší habilitační spis: *Funkce politických stran*, vydaná V. Olivovou

obránců tohoto z ryze politických důvodů brutálně napadaného spoluzakladatele moderního československého státu, jehož kritikové se přitom tu a tam neštítí (a vlastně často ani sedmdesát roků po válce stále neštítí) vypůjčovat si argumenty i z nacistických, fašistických či luďáckých inspiračních zdrojů. Právě v této aktivitě pak dokázala skloubit odbornou erudici s občanskou odvahou, již bylo zvláště v čase, kdy i první polistopadový prezident dával opakovaně najevo vůči svému poslednímu demokratickému předchůdci svůj odstup, nepochybně potřeba. A právě touto svoji vícerozměrnou aktivitou se Olivová vřadila do galerie českých „politických“, demokraticky a současně vlastenecky orientovaných historiků, kteří v čele s Jaroslavem Werstadtem, Janem Slavíkem či Jaroslavem Papouškem spoluvytvářeli svoji publicistikou jedinečné klima První republiky, aby byli následujícími totalitami vesměs umlčeni.

Už před sedmnácti lety v souvislosti s tehdejšími osmdesátým výročí zrodu republiky Věra Olivová napsala, že to „bylo právě ono nedokončené dvacetiletí, které z nového státu vytvořilo rovnocennou součást západní Evropy po stránce politické, kulturní i sociální“.⁷ Jakkoliv řadě z nás připadají tato slova takřka samozřejmá, je třeba je z mnoha důvodů, mj. pro dnes tak oblíbené relativizování hodnot, neustále připomínat. Nedávno zesnulé historičce však v každém případě náleží nepochybně nesmazatelná zásluha za to, že svými pracemi přispěla k oživení pozitivního obrazu První republiky a jeho následující obhajobě (teď především proti kritikům „konzervativním“) snad nejvíce ze své generace.

Jindřich Dejmek

ještě roku 2013, tak řada studií a materiálů sekundárních, např. korespondence Beneše s některými dalšími osobnostmi, studie o různých aspektech jeho díla i politiky, atd.

⁷ V. OLIVOVÁ, *Manipulace s dějinami První republiky*, Praha 2001, s. 44; text autorčina projevu z října 1998.

RECENZE

Petr KOKAISL – Amirbek USMANOV, *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků: 1917–1938*, Praha, Nostalgie 2012, 250 s. ISBN 978-80-905365-3-1.

Paměť – „třetí rozměr“¹ historických realit

Vzhledem k obecně přijatým představám, že se o historii jedná, až když není nikdo z pamětníků naživu, monografie od autorů Petra Kokaisla a Amirbeka Usmanova je jednou ze zajímavých a cenných prací, která je právě na informacích a materiálech získaných od pamětníků postavena. Autoři se obrací k historickým událostem v letech 1917–1938, o nichž se snažili získat informace u pamětníků a porovnat je s výklady v tehdejších písemných zdrojích. Tato potřeba porovnání vznikla proto, že kyrgyzská historiografie (nejenom tohoto období) se stále musí vyrovnávat s tím, že slouží určité ideologii. Historická literatura sovětské doby je tak reflexí ideologie komunismu, respektive socialismu, kdežto současná se snaží odrážet výjimečnost kyrgyzského národu a tomu přizpůsobuje historická fakta. Proto jednou z autorových snah bylo představit historii vymezeného období co nejvíce blízké skutečnosti či z pozic „třetí strany“, kde „třetí stranou“ jsou jednotlivé osudy lidí. Nebylo jednoduchým úkolem zpracovat dvě hlediska nahlížení na nedávné historické události – učebnicový (oficiální) a bezprostřední, tedy očima pamětníků. Autoři tak chtěli ukázat, že vedle takzvané „velké“ historie probíhá i historie „malá“, která popisuje osudy jednotlivců a celých rodin. Autoři si přitom uvědomují, že jednotlivá životopisná vyprávění nemusí vždy odpovídat skutečnosti, a tak přicházejí o určitou historickou „váhu“. Avšak, podle autorů, stejný nedostatek mají i jiné historické prameny jako například ideologicky upravené informace v novinách či kroniky psané na zakázku.² Tento nedostatek se autoři také snažili překonat

¹ Petr KOKAISL – Amirbek USMANOV, *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků: 1917–1938*, Praha 2012, s. 236.

² Tamtéž, s. 5, 236.

tím, že uváděli rozdílné úhly pohledů či informace na stejnou událost jako například různé názory na povstání středoasijského obyvatelstva z roku 1916 nebo odlišná vnímání basmačských povstaleckých oddílů. Autoři se tak snažili vyhledat informace od různých, na sobě nezávislých odborníků a pamětníků s tím, že pokud se budou jejich údaje shodovat a doplňovat, jde o větší hodnověrnost zobrazení historických reálií.³

Výzkumem výše vymezeného období dějin Kyrgyzstánu se nejednou zabývali a zabývají především kyrgyzští, respektive kyrgyzstánští a ruští historici. Jedním z přínosů recenzované monografie je, že představuje jednu z mála výzkumných prací z českého prostředí, která se kyrgyzskou tematikou zabývá a která prokazuje, že téma historických událostí v období 1917–1938, popřípadě jejich výzkumné přístupy nejsou vyčerpány a že životní příběhy (osobní vzpomínky) dokážou více přiblížit historické skutečnosti. Vzhledem k tomu, že monografie je psána česko-kyrgyzským autorským kolektivem, je zajímavá i tím, že nabízí českému čtenáři dvě strany pohledu na určité období kyrgyzských dějin – pohled z kyrgyzské (domácí) strany a pohled z vnějšku.

Publikace je rozdělena na šest částí včetně závěru. Každá z částí (kapitol) odpovídá základním etapám historického vývoje Střední Asie a především Kyrgyzstánu. Ve všech částech je používán stejný přístup výkladu materiálu, který odráží záměry autorů ukázat „velký“ a „malý“ aspekt historického vývoje. Faktografické údaje a údaje z dobových pramenů jsou doprovázeny „svědectvím“ pamětníků a stručnými závěry analýz autorů k jednotlivým tématům. Pro čtenáře se tak naskýtá široký prostor pro diskusi a pro vlastní závěry.

Svůj výklad autoři začínají stručným úvodem do obecné situace Střední Asie od 18. do 20. století, kde mapují základní události tohoto období jako například vznik Kokandského chanátu a postupné nastolení ruské nadvlády. Zde autoři uvádí, že dějiny středoasijských států jsou především dějinami někdejších feudálních jednotek anebo správních útvarů z dob carského Ruska, které posléze často zasahovaly do území několika svazových republik. Jelikož již z antických dob existoval zájem o kontrolu obchodních cest z Číny a Indie do Malé Asie a Říma, význam Střední Asie spočíval především v tom, že tudy vedly karavanní cesty, které propojovaly oblasti s rozdílnými kulturami. Četné snahy o ovládnutí karavanních center (Buchar, Samarkand či Kandahár) a ani pokusy o ovládnutí celého středoasijského prostoru nebyly úspěšné. Avšak v 19. století se Střední Asie dostává do sféry zájmů Ruska, kterému šlo o vytvoření protiváhy britským úspěchům v Afghánistánu. Zejména s ruskou nadvládou souvisely pozdější územněsprávní změny, trvalý příchod Rusů a nakonec ztráta svébytnosti středoasijského prostoru.⁴

Druhá část knihy se zabývá kolonizací Střední Asie. Popisuje tak ruskou nadvládu v předsovětské době po dobytí Kokandského chanátu v roce 1876 a jeho ná-

³ Tamtéž, s. 236.

⁴ Tamtéž, s. 7.

slednou likvidaci vytvořením území Turkestánské generální gubernie na jeho původním území.⁵ Autoři uvádí, že ruská kolonizace se vyznačovala především svým nahodilým charakterem, kde masový příchod ruských rolníků bez propočtu plochy zemědělské půdy nezohledňoval potřeby místního obyvatelstva, a byl tak jedním z důvodů povstání z roku 1916.⁶ Autoři se zmiňují o dřívějším, ještě do vzniku Turkestánské generální gubernie, osidlování Střední Asii ruskými přistěhovalci, byť v menší míře, a také obyvateli jiných částí Ruska hlavně ve druhé polovině 19. století a intenzivněji po Stolypinských reformách na počátku 20. století. Co se týká kolonizace území dnešního Kyrgyzstánu, úrodné půdy zde bylo ze začátku dostatek, jelikož Kyrgyzové byli kočovníci a jen málo se zabývali usedlým zemědělstvím. Kromě slovanského obyvatelstva se na kolonizaci Kyrgyzstánu podílely i další národy. Na konci 19. století sem po neúspěšném povstání v severozápadní Číně přicházejí tisíce Dunganů (číňští muslimové) a Ujgurů (usedlé turkojazyčné muslimské obyvatelstvo čínského původu a tzv. Kašgarci). V tomtéž období se z důvodu nuceného přestupů k pravoslaví v evropské části Ruska do Kyrgyzstánu stěhují Tataři (sunnitský islám) a Němci (menonité, luteráni).⁷

Období konce 19. století a začátku 20. století se též vyznačuje celou řadou povstání proti ruské nadvládě. Nejvýznamnějším je povstání z roku 1916, kterému autoři monografie věnují celou podkapitolu. Na jeho příkladu autoři poukazují, jak se dají historické události různě interpretovat. Podle jedné z verzí z 20. let minulého století bylo povstání chápáno jako společný boj místního (muslimského) obyvatelstva a pracujících evropských národů proti vykořisťovatelům. Další verze byla národnostní, podle níž místní obyvatelstvo povstalo proti ruské nadvládě a proti ruským rolníkům, kteří sice nedobrovolně, ale přesto byli kolonizátoři. Ve 30. letech se povstání interpretovalo jako národněosvobozené hnutí, kterého se účastnily utlačované společenské třídy společně. V postsovětské období začalo být povstání z roku 1916 interpretováno v nacionalistickém, protiruském duchu. Podle autorů se však v povstání neuvažovalo v pojmech „viník“ versus „nevinný“, stejně tak, jak nešlo o „vykořisťovatele“ a „vykořisťované“, ale spíše o „místní“ obyvatele vystupující proti „Rusům“ či příslušníkům jiných evropských národností.⁸

V třetí části publikace autoři přibližují období sovětského Turkestánu. Autoři dobře ukazují, jak únorová revoluce, masové zřizování sovětů a poté i říjnová revoluce a občanská válka ovlivnily další vývoj ve Střední Asii, v které únorová revoluce vyvolala revoluční boje již před Říjnovou revolucí. Po taškentském povstání (říjen–listopad 1917) se sověty chopily moci nejprve v jižních oblastech Kyrgyzstánu – Suljuktě a Kyzyl-Kyje a na jaře 1918 byly sověty ustaveny ve všech volos-

⁵ Tamtéž, s. 24–25.

⁶ Tamtéž, s. 30.

⁷ Tamtéž, s. 28, 38–44, 236.

⁸ Tamtéž, s. 46, 60, 74–75.

tech, aulech a kišlacích. Občanská válka, která začala v Rusku v roce 1917 jako Říjnová revoluce, se začala odehrávat na území Střední Asie až v její třetí fázi (od roku 1922). Ovšem průběh občanské války zde byl specifický. Vzhledem k tomu, že Turkestán byl okrajovou a velmi heterogenní oblastí, situace při bojích v občanské válce byly velice odlišné. Tak například, státy Buchara a Chiva nepatřily přímo pod ruskou vládu, ale uznaly ruský protektorát, a s bolševickou revolucí se zde objevily ilegální panislámské strany mladobucharců a mladochivinců s vizí islámské republiky.⁹

Průběh postupného přebírání veškeré moci bolševiky doprovázela ve Střední Asii nejenom ozbrojená povstání místního obyvatelstva, protestní akce národních a politicko-společenských spolků (Alaš Orda, Šura-i-islam), ale rovněž vznik basmačského hnutí označované bolševiky za kontrarevoluční. V případě Kyrgyzstánu basmačské oddíly vznikaly spíše v jižních částech země. Formování těchto oddílů způsobily bolševické změny, které zasahovaly do celé muslimské společnosti, a proto byly podporovány širokými vrstvami společnosti, a zejména reformními muslimy – džadídisty, panturkisty a turkeštánskými nacionalisty. Obyčejné obyvatelstvo se však bálo basmačů stejně jako bolševiků. Autoři poukazují, že v sovětské interpretaci jsou basmači představeni jako lupiči, ale někteří z nich bojovali jenom proti sovětské vládě a obyvatelstvo je v tom podporovalo.¹⁰

Po vítězství sovětské moci vznikla v roce 1920 Turkeštánská autonomní sovětská socialistická republika (ASSR) v rámci Ruska (RSFSR). Na zbytku území Nezávislého Turkestánu, který existoval do roku 1917, vznikly Bucharská a Chorezemska lidová republika, které nespádaly pod přímou ruskou správu. Je známo, že při vytváření hranic nových republik se příliš nepočítalo s etnickou různorodostí obyvatelstva, což vyvolalo odchod části středoasijského obyvatelstva. V tehdejší době se jednalo především o Turkmeny a Uzbeky, kteří odešli do Afghánistánu. Ústřední výbor Komunistické strany Turkestánu musel rozhodnout, zda je nezbytné tyto tři republiky spojit a udržet si tak region jako celek, anebo tím spíše posílit panturkismus, který usiloval o nové rozdělení středoasijského území.¹¹

Ve čtvrté části, která se věnuje historickým okolnostem vzniku nových svazových republik v roce 1924, autoři uvádí, že současné hranice republik stanovené ve 20. a 30. letech 20. století vytvořily četné národnostní menšiny na území sousedních republik a úmyslně znemožnily vytváření etnicky homogenních státních útvarů. Docházelo tedy k zvýhodnění jedné skupiny na úkor jiné. Například při vzniku

⁹ P. KOKAISL – A. USMANOV, *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků: 1917–1938*, s. 82–85.

¹⁰ Tamtéž, s. 120–122, 127.

¹¹ Tamtéž, s. 130.

Uzbecké SSR se nepočítalo se Sarty, ačkoliv byli početnější než Uzbeki. Za Uzbeky se přihlásilo i hodně Ujgurů.¹²

Dále autoři poukazují na to, že podle sovětských pramenů bylo územně-správní uspořádání středoasijského prostoru výsledkem vzájemné dohody středosijských národů, kdežto skutečnost byla ovšem jiná. V říjnu 1924 na místě Turkestánské ASSR, Bucharské a Chorezenské lidové republiky vznikají dvě nové svazové republiky – Uzbeká (Tádžická ASSR byla její součástí) a Turkmenská SSR. Kara-kyrgyzská autonomní oblast s velmi omezenou suverenitou v rámci Ruska (RSFR) byla vytvořena 14. října 1924 a v roce 1936 i Kyrgyzská SSR.¹³

Dále pak autoři navazují výkladem o (socialistickém) vývoji kyrgyzského státu a o podílu československého průmyslově-zemědělského družstva Interhelpo, konkrétně v industrializaci severních regionů Kyrgyzstánu a v rozvoji kyrgyzsko-československých vztahů. Neopomínají se ani téma symbolizace Interhelpa a otázka identity v Interhelpu, což dohromady je nepochybně zajímavou a přínosnou částí práce. Spolek Interhelpo byl v rámci mezinárodní socialistické pomoci v tehdejší Kirgizii novátorem v mnoha ohledech – první auta a traktory, studny, osvětlení, cukrová řepa a další. V Biškeku se dodnes Československo a Interhelpo považují za zakladatele místního průmyslu. Členství v Interhelpu se stalo symbolem vzájemné podpory a pomoci v budování socialismu a komunistického ideálu internacionální dělnické společnosti. Cílem Interhelpa bylo vytvoření komunity se společnou identitou všech členů, která by zároveň odpovídala identitě, kterou si chtěla vytvořit komunistická strana. V případě interhelpovců byl cíl o společné identitě z části realizován, a také byl spojen s určitými morálními kvalitami. Avšak snižování počtu původních interhelpovců a jejich vystřídání především ruskojazyčným obyvatelstvem, a také zrušení kompaktního osídlení, vedly k jejich jazykové a kulturní rusifikaci. Původní etnický (český, slovenský, maďarský) základ identity interhelpovců tak byl vystřídán identitou interhelpovce-internacionalisty.¹⁴

V poslední části práce se autoři věnují tématu rozkulačování, kolektivizace a represí ve 30. letech 20. století. Autoři uvádí, že proces vyvlastňování majetků probíhal v několika vlnách – po vzniku bolševických sovětů, při rozkulačování (likvidace bohatší vrstvy vesnického obyvatelstva) a při násilné kolektivizaci. Ve druhé polovině 30. let rozkulačování a násilná kolektivizace doprovázely stalinské čistky proti stranickým a vládním představitelům i jejich rodinám.¹⁵ Masová kolektivizace se tak odehrála v letech 1928–1929 a její odpůrci byli hromadně pronásledováni, zastrasováni, rozkulačeni a deportováni do předem určených regionů (Kav-

¹² Tamtéž, s. 143.

¹³ Tamtéž, s. 146–147.

¹⁴ P. KOKAISL – A. USMANOV, *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků: 1917–1938*, s. 148, 154, 158–161.

¹⁵ Tamtéž, s. 237.

kaz, Ukrajina). Pro sovětskou kolektivizaci bylo nutné vytvoření a likvidace třídního nepřítele (kulaka) a zakládání kolchozů. Autoři uvádí svědectví bývalého pracovníka NKVD a další dokumenty o protizákonnosti celého procesu kolektivizace, a také příběhy, které například ukazují, že pod rozkulačováním se vyvíjely i osobní spory či nesympatie. Tragický dopad stalinské politiky na středoasijské obyvatelstvo autoři též poukazují na četných konkrétních životních příbězích, které se odehrály na území dnešního Kyrgyzstánu a Kazachstánu.¹⁶ Kyrgyzové tak neutíkali ze země jenom po povstání v roce 1916, ale i při rozkulačování. Místní obyvatelé vystupovali proti sovětské kolektivizaci a režimu. Jenom v roce 1930 proběhlo 14 tisíc protestních akcí. Avšak v roce 1930 se kolektivizace urychluje kvůli strachům z represí. V Kyrgyzské ASSR tak byly ukazatele počtu kolektivizovaných hospodářství v roce 1930 v porovnání s jinými středoasijskými republikami vyšší, což ale neplatí o jižních regionech (Ošský okrug).¹⁷

Sovětská (stalinistická) politika si tak vyžádala miliony lidských životů a zničení lidských osudů, kolektivizace vyvolala propad zemědělské výroby a hladomor a teze o třídním boji umožnila likvidaci odpůrců režimu a představitelů původní politické elity. Na druhé straně kolektivizace odstranila tradiční (feudální) pořádek, zvýšila efektivitu práce a hospodaření obecně, nicméně nikoliv k vylepšení života rolníků, kteří ani nepochopili skutečné záměry komunistů. Kolektivizace tak nebyla promyšleným procesem, stejně tak jako chyběli kvalifikovaní odborníci pro nově vzniklá hospodaření. Příslušníci místních národů, kteří byli zbaveni majetku v důsledku kolektivizace, ztráceli motivaci a naráželi na obrovské problémy zapojit se zpět do společnosti a získat si práci.¹⁸

Monografie je vybavena všemi potřebnými náležitostmi pro řádnou výzkumnou práci – poznámkový aparát, přehledné tabulky, mapy, zajímavé dobové obrázky, seznam použité literatury a pramenů. Části textů ze sovětské literatury, oficiální dokumenty a články v dobových novinách jsou v publikaci označeny graficky (šedé pozadí) a jednotlivé životopisné příběhy odděleny od zbytku textu svislými čarami.

Zhyldyz Kaarbaeva

¹⁶ Tamtéž, s. 168, 172–175, 180–181, 194, 198.

¹⁷ Tamtéž, s. 195, 206–208.

¹⁸ P. KOKAISL – A. USMANOV, *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků: 1917–1938*, s. 209–213.

Zdenek V. DAVID, *Realism, Tolerance, and Liberalism in the Czech National Awakening. Legacies of the Bohemian Reformation*, Washington, Woodrow Wilson Center Press, Baltimore, Johns Hopkins University Press 2010, 479 s. ISBN 978-0-8018-9546-3.

Jedná se vlastně o dějiny filozofického myšlení v Čechách a jeho náboženského a kulturního zázemí. Je to kniha o přenosu myšlenek staletími, esej o vztahu mezi českou reformací a českou politickou kulturou 19. století a také pozoruhodná (filozofická) spekulace o plynulosti či přerušenosti národního vývoje, který je chápán v Masarykovském duchu jako metahistorické dění, jehož deklarovaným smyslem není humanita, ale (už jenom) tolerance zrozená umírněným (českým zemským) utrakvistem. David na rozdíl od Masaryka argumentuje v intencích moderního historiografického diskurzu a svá tvrzení podpírá citáty současníků a odkazy na vědecké autority dneška či doby zcela nedávné. Na rozdíl od Masaryka hledá vysvětlení a motivace, které neustále prověřuje. Jeho úvahy vznikaly postupně a narůstaly po desetiletí někdy téměř lineárně až do podoby tohoto opusu. Je to svým způsobem vlastně pokračování známé diskuse mezi Masarykem a Pekařem, kde se hledal smysl českých dějin, ovšem na jiných teoreticko-filozofických základech. David se pokouší sto let staré apodiktické soudy bývalých antipodů nejen post mortem otupit, ale také převést do srozumitelnější a hlavně řešitelnější polohy. Tímto je Davidovo dílo vlastně zcela ojedinělé, protože současná česká filozofie, sociologie a historiografie v této intelektuálně stopě již nepokračuje. Už jí jen Havelkovými ústy vypráví a edituje jako skončený příběh, který nebude již nikdy oživen.¹ Není divu, David žije více než 60 let ve zcela jiném intelektuálním prostředí, a také možná i v jistém intelektuálním osamění. Jeho dílo je z pražského pohledu možno označit také tak trochu nespravedlivě za slepou uličku, respektive projekt, který v takovéto síle a argumentační jistotě v jeho bývalé vlasti zřejmě nenajde pokračovatele a možná ani ocenění (viz závěr recenze Jiřího Kořalky na H-Soz-Kult).²

Základním tématem této knihy je hledání intelektuální linky mezi českou reformací a rakousko-českým katolickým osvícenstvím konce 18. století. Zároveň si klade náročně související filozoficko-historické otázky, jejichž odpovědi budou vždy předmětem diskusí. K takovýmto otázkám jistě stále patří hledání vysvětlení odporu v rakouském univerzitním prostředí k recepci klasické německé filozofie před rokem 1848 či odmítání a nepochopení špičkových romantických děl napří-

¹ Miloš HAVELKA (vyd.), *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*, (Edice textů. Úvodní studie, poznámky a medailony ke stejnojmenné edici), Praha 1995; Miloš HAVELKA, *Max Weber a počátky sociologie náboženství*, Úvodní studie, in: Max Weber, *Sociologie náboženství*, Praha 1998, s. 8–120; Miloš HAVELKA, *Dějiny a smysl. Akcenty a posuny české otázky 1895–1989*, Praha 2002.

² www.hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2011-3, 12. 9. 2011

klad Máchova Máje v českém vlasteneckém prostředí. Na tyto otázky se snaží Zdeněk David také nalézt odpovědi a nutno podotknout, že velmi zajímavá a podnětná vysvětlení nabízí.

Jeho hlavní teze zní, že k intelektuálním transferům v českých dějinách dochází neustále a že české dějiny mají opravdu i jistý skrytý smysl, jež se nachází nikoliv v rigidních idejích Jednoty bratrské, jak tvrdil Masaryk, ale ve středním proudu české reformace tedy v utrakvismu. Osvícenství tyto devizy „*znovu objevilo, rehabilitovalo a verbálně také oživilo*“ a přeneslo je do moderní doby. Domyslíme-li Davidovy konstrukce do důsledku, znamená to, že zásadně nesouhlasí s nahlížením na pojem národ, tak jak ho prezentuje například Ernest Gellner či Eric J. Hobsbawm. Národ není pro něho intelektuální výmysl předminulého století, ale skoro živoucí bytost, která prostřednictvím činnosti intelektuálních špiček, respektive převodem doložitelných textů z minulosti do současnosti nabývá nové kvality. Pro něho je tzv. národní obrození (national awakening) „převtělením Zlatého věku“ českého 16. století.³ Sám označuje tento přístup za „*metafyzicky agnostický a ontologicky nominalistický*“.⁴ V jeho pojetí je nahlíženo na protireformaci jako „vtrhnutí“ či přerýv, který přerušil snahy více méně soudržné intelektuální elity „*po dosažení všeobecně platných liberálních hodnot a institucí*“. Osvícenští intelektuálové tuto cestu vědomě i nevědomě znovu otevřeli. Zásadním problémem takovéto konstrukce je samozřejmě odhalení mechanismů tohoto přenosu kulturních a politických hodnot a zde Zdeněk David nabízí překvapivě až příliš standardní analytické nástroje, kterými jsou zkoumání přetisků základních spisů z 16. století, reprodukce těchto textů v univerzitních učebnicích, apoteózování české reformace v kritickém dějepiscectví a v krásné literatuře a sledování převzetí a také rozvíjení idey českého státního práva českými stavy. To vše bylo ale doprovázeno zvýšením obecné gramotnosti ve společnosti a snížením cen knih. V tomto smyslu mu na pomoc přichází podnětná teorie britského filozofa R. G. Collingwooda tzv. „re-enactment“, tedy opětného sehrání či reprízování při četbě textů ze vzdálené minulosti, kdy čtenář začne přemýšlet v intencích autora, a tím se intelektuální minulost stává něčím, co by mělo být současníky napodobeno a dokončeno. Myšlenky minulosti získávají tak nový život v přítomnosti.⁵ V konkrétním českém případě pak bylo možné, aby se po intelektuálním snažení katolických osvícenců nosné myšlenky a systémy hodnot usadily opět v hlavách osvícenců a tzv. obrozenců. Přičemž je pozoruhodné, že pro „reinkarnaci“ zlatého věku českého písemnictví a rehabilitaci myšlenkového utrakvismu se nadchli právě (jen) katoličtí učeni (například Kaspar Royko, Augustin Zitte či Josef Dobrovský). David tyto myšlenkové transfery neoznačuje termínem tradice, ale považuje je za tzv. legacies, tedy nezničitelné myšlenkové dědic-

³ Zdeněk V. DAVID, *Národní obrození jako převtělení Zlatého věku*, Český časopis historický 99, 2001, č. 3, s. 486–518.

⁴ Tamtéž, s. 487.

⁵ Robin George COLLINGWOOD, *The Idea of History*, Oxford 1993.

tví, které nabývá nový intelektuální život formou „vzkříšení v čtenářově mysli“. V tomto smyslu se opravdu jedná o obrození či znovuoobrození (Jakub Malý) starých duchovních poselství a o jakousi nově vysvětlenou terminologickou obrodu samotných „ideologů“ českého národního obrození, kteří samozřejmě prošli školní „katechizací“.

Druhým zásadním tématem této práce je v návaznosti na předchozí vývoj detekování dvou významných myšlenkových proudů, které rozhodujícím způsobem formovaly intelektuální podobu střední Evropy v 19. století a i později: šlo o empiristický proud, který je zpravidla označován jako „rakouská tradice“, a proud tíhnoucí k metafyzickému uvažování, tedy tzv. „německá tradice“. Podle tohoto do jisté míry schematického pohledu se pokantovská filosofie v germanofonním světě rozdělila na dva rozličné proudy. Jedna myšlenková linie vedla od Kanta, Fichta, Hegela a Schellinga k Heideggerovi, Adornovi a Blochovi; druhá směřovala od Bolzana, Macha a Meinonga k Wittgensteinovi, Neurathovi a Popperovi. Zde se stává nosnou figurou Bernard Bolzano, jehož portrét zdobí také obálka knihy, respektive probírána není samotná Bolzanova „filozofie“, ale jeho intelektuální boj s Kantem, Fichtem a Schellingem či naopak souznění s Herbartem či Exnerem. Česko-rakouský antihegelianismus je zde hodnocen víceméně pozitivně, jako jev autonomní vyrůstající z jiných kořenů než německý spekulativní idealismus.

Davidovu knihu lze samozřejmě charakterizovat též jako sečtělou, poučenou, nápaditou, syntetickou a erudovanou, jak už učinili předchozí recenzenti. Poznámkový aparát kraje rovnocennou roli k textu a ukrývá nejedno heuristické tajemství, které naší internetové době uniká. Davidovy vývody se odehrávají v jakési nedokončené dialektické trojjedinosti, když důsledně naplňuje „tezi“ a „antiteze“ a zavšrhuje syntézu nahrazuje výše zmíněné „legacies“. Jako by tím i po formální stránce naplňoval druhý smysl své knihy: idealistické spekulace neprovozuje a je to tak jistě stejně „přízemní“, ale srozumitelnější stejně jako kdysi vyzařoval praktický herbartismus a Bolzanova životní etika v rakousko-českém prostředí doby předbřežnové.

Milan Hlavačka

Jochen BÖHLER – Włodzimierz BORODZIEJ – Joachim von PUTTKAMER (eds.), *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War. Europas Osten im 20. Jahrhundert. Schriften des Imre Kertész, Kollegs Jena, Volume 3, München, Oldenbourg Verlag 2014, 334 s. ISBN 978-3-486-85758-6.*

Obraz Velké války je dosud převážně určován děním na západě, válka ve středovýchodní a jihovýchodní Evropě však dokumentuje civilizační rozklad v pokud možno ještě radikálnější podobě. Nesporně válečné dění let 1914–1918, popřípadě širší krizové období let 1912–1923 představuje jakési rozvodí mezi 19. stoletím, věřícím v krocení násilí, v parlamentarismus, pokrok a rozum na jedné, a totalitistickým ořesem ve znamení opovrhování lidským životem a znehodnocení liberálních hodnot na straně druhé, také smazání hranic mezi státem a společností, vojáky a civilisty. Je pravda, že předválečná západní civilizace, např. ve své koloniální periferii nebo v excesech americké občanské války, vykazovala řadu nebezpečných trhlin či slepých míst, jakoby předznamenávajících budoucí barbarství; není však důvodu, tyto tendence pokládat za logický úvod do věku „impérialismu“ (anebo interpretovat východoevropské excesy jako „doznívání 19. století“, např. průvodní jev opožděného budování národních států).¹

Válka na východě nebyla izolována od bojišť na západě, naopak: neschopnost nebo neochota zvládat její „archaické“ spory teprve roznitila velkou konflagraci; nebyla také pouze vedlejší scénou rozhodujícího zápolení na západě, a její kultura násilí, absolutizace vlastní věci, manichejský jazyk (Jörn Leonhard) nebyly západnímu konfliktu cizí, stejně jako neschopnost kompromisu; lišila se snad jen zvlášť barbarským způsobem zacházení s civilním obyvatelstvem. Proti tradičnímu mezistátnímu konfliktu na východě slabá státnost a nekompetentní vedení daly průchod „předcivilizačním“ podobám násilí: od bití a bezohledného obětování vojáků až po olupování, vyhánění a pobíjení „jinonárodního“ obyvatelstva. Chyběly pevné hranice, více méně se kryjící s etnickými, zpravidla i civilní kontroly ozbrojené moci; konflikty etnické a sociální se často překrývaly a vzájemně stupňovaly, fronty opětovně přecházely v obou směrech, a zanechávaly za sebou spoušť, nejednou i mocenské vakuum, vyplňované masami dezertérů, uprchlíků i ryze kriminální

¹ „Nebyly to moderní národní státy, nýbrž předmoderní mnohonárodnostní říše, které se staly semeníštěm eliminačního nacionalismu a xenofobie. První světová válka skončila s pragmatickou národnostní politikou autokracie a roznitila orgie násilí ohromných rozměrů.“ (Jörg BABEROWSKI, *Der Anfang vom Ende. Das Zarenreich im Ersten Weltkrieg*, Osteuropa 64, 2014, č. 2–4, s. 19.

zvůli a pogromy; „prázdný prostor“ v neposlední řadě přitahoval neobvyklé formy a techniky okupace, a ovšem nebezpečné utopické fantazie.²

Těmto a dalším otázkám se už v dubnu 2012 věnovala konference pořádaná jenským kolegiem Imre Kertésze, jejíž doplněný a rozšířený odkaz provázený anglický protokol nedávno spatřil světlo světa: třeba konstatovat, že ve svém celku předjímá, významně rozšiřuje a prohlubuje záběr naší pražské konference v květnu 2014. Jako zastánce teze o první světové válce coby „zárodečné katastrofě dvacátého století“ hned dodávám, že se necítím nijak kriticky dotčen hledáním ať starších kontinuit („modernizace“, budování národních států) nebo naopak problematizací jednoty obou světových válek (teze o „nové třicetileté válce“): dějiny nejsou logickým procesem; záleží také na tom, jak budeme definovat 19. století a jeho krize, které nebyly jen krizí nadnárodních říší, natož válka „katalyzátorem moderny“.

Jenský historik východní Evropy Joachim von Puttkamer si úvodem klade některé z těchto otázek, byť pod poněkud jednoduchým mottem zhroucení a obnovení politické autority, čímž spojuje různorodé dění v Polsku a baltských zemích, Srbsku a Bulharsku do jediného kontextu s revolučním Ruskem; společným jmenovatelem se mu zdá kombinace národní mobilizace se „sociální emancipací“, snad až příliš neutrálním výrazem pro chaotické násilí, neberoucí na zřetel hlediska *občanské společnosti*. Puttkamer nicméně konceduje, že prvky diskontinuity byly silnější nežli rys katalyzátoru, „*acceleration of existing developments*“ (s. 22). – Kanadský balkanista Mark Biondich si všímá speciální problematiky hraničních oblastí, *shatterzones* nadnárodních impérií, v důsledku své etnické, náboženské a politické roztržičnosti a mnohoznačnosti zvláště vystavených tvrdému homogenizačnímu násilí jen nominálně „národních států“. Biondich věnuje pozornost starším sporům o Makedonii a balkánským válkám 1912–1913, které – ve shodě se zprávou Carnegieho nadace z roku 1913 (v roce 1993 aktualizovanou G. F. Kennanem) chápe i jako prefiguraci totálních válek 20. století. Barbarská tvář těchto konfliktů v jeho očích nebyla tak důsledkem „balkánských tradic“ „*primordial hatred*“ popřípadě „*inherent nature of the borderland*“ (s. 50), jako spíše průvodním jevem dohánějícího nacionalismu, ač na území nacionální strukturační se přičítám.

Jenský historik Jochen Böhrer se soustřeďuje na irregulárnosti východoevropské války, počínaje ruskou taktikou spálené země při ústupu a deportacemi podezíraných menšin (1917 počet evakuovaných dosáhl 6 miliónů). Metody terorizování, trestných výprav, loupení a ubíjení civilistů bez zřetelné meze přecházely v barbarství občanské války: absence státních struktur měla za následek neomezenou zvůli paravojenských oddílů, bez ohledu na barvu jejich praporů.³ Birminghamský historik Jonathan Gumz uvažuje o teorii a praxi válečné okupace, a zjišťuje, že právě

² Problémy a literaturu teď shrnuje Jochen BÖHLER, *Europas „Wilder Osten“. Gewalterfahrungen in Ostmittel-europa 1917–1923*. Tamtéž, 141nn.

³ Plynulý přechod od válečného k paravojenskému násilí dokládá teď Ljudmila NOVIKOVA, *Kontinuum der Gewalt. Der Norden Russlands 1914–1920*. Tamtéž, 157nn.

překvapivě, postupně opouštění mezinárodních norem, k nimž se státy před rokem 1914 zavázaly; když zakazovaly ozbrojený odpor proti faktické okupaci druhým státem, ovšem předpokládaly zásadní rozlišování mezi komatanty a non-komatanty. Podle autora tyto normy porušovaly zejména ruské armády, a rozklad státních struktur posléze zásady okupačního práva změnil v cár papíru. Ne dost přesvědčivě s tím spojuje skutečnost, že po válce nově získaná nepevná suverenity nerada snášela různorodé pokusy o její omezování (s. 86). – Na válečné okupační praktiky se soustřeďuje i Stephan Lehnstädt, působící ve varšavském Německém historickém ústavu. Srovnáváním situace v obsazeném („osvobozeném“) Polsku, na Litvě, Ukrajině, Rumunsku a Srbsku, zvláště míry donucování při rekrutování pracovních sil a dodávkách potravin, dochází k nejednoznačnému výsledku: formy nebyly nikdy jen násilné, a autor neshledává velký rozdíl v tom, byla-li správa v rukou německých nebo rakouských; spíše rozhodovaly stav a struktura daného okupovaného území.⁴

Zajímavý je příspěvek britského historika Roberta Nelsona z windsorské univerzity, který se zabývá *utopii volného prostoru*, pocházející původně ze zkušenosti severoamerické „vnitřní kolonizace“. Chopily se jí zprvu spíše nedůsledné pruské úřady na Poznaňsku, později i balkánské státy v anektovaných jinonárodních teritoriích (Makedonii, Thrákii); po roce 1915 vznikl plán „vyčištěného“ německého hraničního pásu na východě, který zůstal zatím na papíře, kdežto otomanské deportace se staly skutkem, někdy s genocidálními následky. Nacistický holokaust se podle Nelsona nezrodil náhle, „outside the trajectory of German thinking about Eastern Europe“ (s. 127), ani mimo širší kontext snah věku nacionalismu o zbavení se nepatřičných menšin.

Předjímání barbarských praktik je i tématem Macieje Górného z varšavského Německého historického ústavu:⁵ popularizace rasové antropologie z válečných aktivit rakouských a německých antropologů v zajateckých táborech. Tyto výzkumy, původně spíše vedené etnologickým zájmem, byly snadno zneužitelné, např. tezí o údajné mongolizaci Rusů proti prý dinarským Ukrajincům a „viselské rase“ převažující u Poláků. Bez zřetelného prahu tyto vědecky sporné nauky přecházely v teorie rasové nadřazenosti dalších národů – Srbů, Finů, Poláků, Maďarů atd.⁶

⁴ Na jiném místě autor zkoumá německou a rakouskou okupační správu ‘kongresovky’ – spíše blahovlně imperiální než kolonizační a germanizační. Současně prováděný geograficko-statistický průzkum neměl bezprostředně politický ráz, ale naznačoval, že obě císařství se nepokládala za dočasné okupanty. (Stephan LEHNSTAEDT, *Imperiale Ordnungen statt Germanisierung*. Tamtéž, s. 221nn.)

⁵ Od něho teď Włodzimierz BORODZIEJ – Maciej GÓRNY, *Nasza wojna* Tom 1, *Imperia 1912–1916*, Warszawa 2014.

⁶ Dovolují si v této souvislosti upozornit na dosti výjimečnou publikaci České akademie věd a umění z pera antropologa Matiegky a jeho spolupracovníků: Karel WEIGNER (ed.), *Die Gleichwertigkeit der europäischen Rassen*, Praha 1935. Autoři mj. rozlišují mezi zavržovanou „rasovou hygienou“ a pozitivně hodnocenou eugenikou.

Górny uzavírá, že první světovou válkou se namnoze ztrácela hranice mezi „národem“ a „rasou“, a nejen nadace SS *Ahnenerbe* mohla plynule navázat na učení antropologů doby válečné a poválečné.

Piotr Wróbel, historik Polska z torontské univerzity, v poučném rozsáhlém přehledu informuje o pozadí a rozměrech protizidovských násilností za války a po ní. Situace 4,9 miliónu Židů v „kongresovce“ a západoruském „regionu osídlení“, stejně jako 2,25 miliónu na rakousko-uherské straně se rokem 1914 prudce zhoršila: ze západoruských gubernií byli Židé deportováni na východ, z rakouské Haliče utíkali na západ Němci vstupující v srpnu 1915 do Varšavy, byli vzhledem k ruským diskriminacím vítáni, ale vznikající polská samospráva se k židovským participačním snahám chovala odmítavě. Po ruském zhroucení západní provincie upadly v chaos a nekontrolovatelné násilí, zvláště na Ukrajině, a všude se snadným terčem loupení a vraždění stávalo židovské obyvatelstvo, které se za neexistence jakéhokoli právního řádu octlo mezi mlýnskými koly. Důležitý je poznatek, že k nesankcionovanému vyhánění a brutálním pogromům přibyla ztráta dosavadních ekonomických funkcí, takže se židovské komunity („štetl“) proměnily v masy nevítaných, zbídačelých utečenců, ne-li předmět „hygienické policie“. Wróbel dochází k extrémnímu závěru, že případná nová válka ve středovýchodní Evropě by s největší pravděpodobností vyústila i bez německé iniciativy protizidovskými násilnostmi v širokých rozměrech (s. 207).⁷

V Dublině působící historik Robert Gernwarth navazuje statí o protirevolučním paravojenském násilí v poražených státech střední Evropy – Německu, Rakousku a Maďarsku. Společným rysem paravojenské subkultury byla neschopnost části demobilizovaných najít tvář v tvář poválečným převratům a ponížené vlasti cestu zpět do civilního života. Nešlo ale pouze o válkou brutalizované veterány: mnoho mladších, až druhotně mobilizovaných, z vnitřní potřeby vyrovnat se frontové generaci, bylo připraveno užít bezohledného násilí vůči „vnitřnímu a vnějšmu nepříteli“. Pravicové nacionalismy všech tří zemí se podle Gernwartha radikalizovaly i navzájem; měly konec konců společného protivníka v bolševismu a rozmáhajících se slovanských sousedech (ve Slezsku, v Korutanech, na Slovensku), ale i v Židech, ztotožňovaných se všemi poválečnými zly (s. 226).

Julia Eichenberg z berlínské Humboldtovy univerzity si na základě různorodé polské válečné zkušenosti klade zajímavou otázku po roli donucování a spontánní účasti na válce. Dva milióny Poláků setrvačně sloužily v armádách tří císařství – pro polskou historickou paměť „zapomenutá válka“ –, zatímco oficiální mýtus, podobně jako v československém případě se soustřeďuje na hrdinství dobrovolnických sborů a jejich roli při formování nového státu. Eichenbergová dovozuje, že tyto jednotky, kterým obvykle veleli bývalí c.k. důstojníci, se nelišily od paravojen-

⁷ Praktiky zvláště carských armád vůči Židům a jejich vojenské kariéry už po březnové revoluci 1917: Oleg BUDNICKIJ, *Dienst in der Höhle des Löwen. Juden in der russischen Armee*, Osteuropa 64, 2–4, 171nn.

ských, vyznačovaly se obdobnou nízkou kázní, ale i nevelkým spontánním vlastnictvím.⁸ Jejich stav nebyl prostým následkem válečného zesurovení (jak soudí George Mosse), ale spíše vedlejším jevem celkové traumatizace společnosti, včetně smazání hranic mezi různými druhy konfliktu – které se konstruovaná národní paměť snažila redukovat na jediný heroický epos.

Vídeňský historik východoevropských dějin Philipp Ther problematiku doplňuje tématem *etnického čištění*, které neomezuje na časový rámec 1914–1918. Podle toho byly balkánské války bodem obratu, zejména brutálním zacházením s nově anektovaným muslimským obyvatelstvem a diskriminací menšin v rámci monoetnicky pojatých států; kolem 890 tisíc lidí ztratilo domov ještě před světovou válkou. Role pachatele a obětí se přitom střídaly: Turci se zbavovali maloasijských Řeků, jen roku 1914 počet nedobrovolně vystěhovaných dosáhl 100 tisíc. Autor pak dokládá, jak válka radikalizovala etnické rozdělení, zvláště na známých příkladech západoruských a východoanatolských miliónových deportací, a jak idea etnické homogenity postupně zdomácněla i v diplomatických a vědeckých kruzích (G. Montandon, 1915, S. Lichtenstädter, 1917). Snahy o *épuration* po skončení Velké války tak vedly k novým vlnám utečenců popřípadě k institucionalizaci nedobrovolných „výměn“ (Neuilly, Lausanne), jen polovičatě provázených snahami o zabezpečení práv menšin. Je ovšem otázka, můžeme-li s Thorem zobecnit: „*The key development of the decade after 1912 was the institutionalization of violence against minorities in single states and at international level.*“ (s. 284)

Sborník uzavírá stať známého tübinského historika novějších ruských dějin Dietricha Beyraua o násilnostech na území revolučního Ruska, počínaje zhroucením carské státní autority koncem roku 1916, které vyústilo spontánním anarchickým „třídním bojem“, excesivním násilím („štykokratia“, vláda bodáku), loupením a masakry. Bolševická moc na ně plynule navázala svým pojetím vlády jako *pokračování války odlišnými prostředky* (s. 292) a neschopností ke kompromisu. Tyto metody občanské války vládly i po jejím skončení, a obracely se proti „kulakům“, NEPmanům a stále novým skupinám podezřelých; vzhledem k tomuto teroristickému vládnutí někdy mizely hranice mezi „svobodnou“ a nucenou prací.⁹ Beyrau podtrhuje fetiš monolitismu a jazyk násilí, který bolševikům znemožňoval přechod k pragmatičtější praxi; násilí se přitom neomezovalo na vnější teror a pracovní tábor, a snažilo se transformovat vědomí lidí, v krajním případě pomocí technik rozkladu osobnosti.

⁸ O nedůvěře obyvatelstva vůči legiím a loajalitě vůči starému režimu: W. BORODZIEJ – M. GÓRNY, „*In der Feuerlinie sind alle gleichberechtigt*“, Osteuropa, tamtéž, 101n. Od autorky (spolu s J. P. Newmanem), *Aftershocks. Violence in Dissolving Empires after the First World War*, Contemporary European History, 2013, č. 3, 183nn.

⁹ Vsesojuznaja Komunističeskaja Partija, VKP, si tehdy vysloužila čtení *Vtoroje Krepostnoje Pravo*, druhé nevolnictví.

Výklad zahrnuje i druhou světovou válku, která byla nepřetržitou katastrofou pro většinu obyvatel, ať v důsledku německých forem genocidálního válčení nebo neprávem romantizovaného partyzánského teroru. Milión sovětských vojáků se octl před vojenskými soudy, a 157 tisíc jich bylo odsouzeno k smrti (s. 310), 20 % vojáků propuštěných z německého zajetí skončilo v sibiřských lágrech. Dlouholeté autorovo bádání o sovětské historii na konec kapituluje ve snaze, pro všechny orgie násilí najít racionální vysvětlení.

Také náš závěr nepředstírá, že má k propadům dvacátého století klíč. S freiburským historikem Leonhardem, který recenzovaný sborník zkomentoval, budeme opatrní s hledáním jednoduchých „retrospektivních kauzalit“. Víme, jak snadno poměrně civilizované formy života regredují do podoby „prvobytné hordy“ popřípadě na ony *shatter zones* státních ruin, a „*liberal pasts did not immunize against the Manichaeism of 'us' and 'them'*“ (s. 325). Násilí je člověku inherentní a civilizované soužití je vždy třeba znovu institucionalizovat a zevnitř posilovat; křehká stavba společnosti snadno zakolísá, když lidé propadají strachu a slyší na demagogy. Svět před rokem 1914 rozhodně nebyl bez vad, ale tyto kazy (svět kolonií, imperialismus, rasismus, sociální diskriminace, ale i technokratické utopie) jej nevyčerpávaly; nebyly ani katalyzátorem revolučního pokroku, a spíš pastí regresu. Patrně naprogramovaný ústup Evropy z centra moci a prestiže se mohl přinejmenším uskutěčnit konstruktivněji; ale i poválečný pořádek mohl být méně vratkým bez amerického ústupu, s USA jako garantem bezmocné Společnosti národů. Zajisté „*nejhorším druhem státu je absence státu*“, jak dovozuje většina příspěvků jenského sborníku – podnět k zamyšlení nad naivní představou pokroku v důsledku zhroucení velkých nadnárodních monarchií, které bylo dílem první světové války. Proti argumentu, že největší humanitní katastrofy dvacátého století vycházely právě od – totalitních – států, lze namítnout, že tyto státy se samy zformovaly podle obrazu *Velké války*, v neposlední řadě jejích východních zkušeností.

Bedřich Loewenstein

Jaroslava HOFFMANNOVÁ, Václav Novotný (1869–1932). Život a dílo univerzitního profesora českých dějin, Praha, Edice Paměti – Academia 2014, 557 s., 40 s. obr. příl. ISBN 978-80-200-2341-4.

Práce Jaroslavy Hoffmannové o historikovi Václavu Novotném (1869–1932) je úctyhodný výsledek pečlivé mnohaleté badatelské práce, čerpající ze široké škály relevantního archivního materiálu ze tří desítek archivů v českých zemích i na Slovensku. Důležitým zdrojem byly pozůstalosti, korespondence a fondy padesáti významných osobností v okruhu působení Václava Novotného. Využita byla i literatura odborná a vzpomínková, což umožnilo jak srovnávání názorů a interpretací, tak kritický přístup k nim. Velmi cenné jsou důkladné odkazy a poznámky na prameny a literaturu na stránkách každé kapitoly, celkem jich je 1365. Seznam pramenů a užitá literatura zabírá strany 470–494, seznam přednášek Novotného na filozofické fakultě UK strany 495–498, seznam jeho publikovaných odborných prací strany 498–512. Kniha je doplněna obrazovou přílohou převážně dobových fotografií Václava Novotného, jeho rodiny, přátel a také řadou dokumentů. Dílo uzavírá komentovaný rejstřík, zabírající strany 524–557. Svěžest a zajímavost četby je podtržena hojnými citacemi z pramenů, zvláště korespondence.

Text knihy je tematicky rozdělen do dvaceti kapitol, což čtenáři dává možnost se dobře orientovat jak v soukromém životě Václava Novotného, ve vztazích na několika místech jeho odborného působení, tak v jeho odborné orientaci, která často narážela na etablované přístupy a pouta a na národnostní problémy. To se týká zvláště jeho léta trvajícího působení jako archiváře, ačkoli odborně směřoval k akademické kariéře. Bylo však zřejmé, že i toto působení v archivech, zdravotně velmi riskantní, dovedl plně zhodnotit ve své akademické kariéře. Kapitola *Složitá cesta k profesuře na české filozofické fakultě* (s. 139–144) také ukazuje na složité formální mechanismy tehdejší doby k akademické kariéře na české univerzitě v Praze otevřené roku 1882, ale v mnoha směrech podléhající vůli ministerstva kultury ve Vídni.

Tam, kde se autorka zabývá Novotného působení na filozofické fakultě UK, zasazuje ji do poměrně širokého kontextu osobních vztahů v akademickém světě, názorových rozdílů a osobní rivality a těžkostí, se kterými se musel Novotný potýkat. Naznačuje, jak osobní styky (někdy s pikantním nádechem), společenská zatoupenost, sdílení přístupů k historii hrály nejen důležitou roli na žebříčku kariérního postupu, ale byly i zdrojem více či méně skrytého nepřátelství mezi historiky, zvláště mezi starší, či spíše konzervativnější, ale etablovanou, generací (do ní názorově patřil kromě Novotného učitele Jaroslava Golla i jeho oblíbenec Josef Pekař a Josef Šusta), a mladší generací, která měla světovější vzdělání (sám Novotný byl v zahraničí na několika dlouhodobějších studijních cestách, z nichž obvykle posílal zprávy do Prahy) ovládal dobře čtyři západní jazyky, včetně latiny) a inklinovala k demokratičtější a více vlasteneckým pohledům na historii, a to i na středověkou.

Novotný se zabýval aspekty české historie, které dosud zůstávaly stranou. Zvláště se věnoval důkladnému zpracování české středověké historie na základě všech dosažitelných pramenů, které pečlivě, podle některých možná až příliš, zpracovával. Byl však nekompromisní ve shromažďování a využívání pramenů, věnoval se edicím pramenů. Ne každý výsledek této mravenčí a náročné práce po archivech, zvláště zahraničních, oceňoval. Ale, jak autorka zmiňuje, udělal tím nesmírný kus práce pro budoucí generace v době, kdy studium a znalosti české historie měly značné mezery (s. 366).

Ačkoli byl Novotný vychován ve velmi katolické rodině, která však ctila Mistra Jana Husa, jeho zaujetí Husem se stalo zaujetím celoživotním, téměř svatým. Ze sdílení modernějších a „češtějších“ přístupů vyrůstalo několik upřímných přátelství, ba i spolupráce mezi Novotným a řadou jeho kolegů, například Otakarem Odložilíkem, Františkem Drtinou, Jaroslavem Prokešem, Vlastimilem Kybalem, Rudolfem Urbánkem, Bohumilem Navrátillem a dalšími. Zvláště František Drtina později byl Novotnému nápomocen proti Gollově nepřizní (s. 142–144).

Přestože autorka rozebírá vliv Masarykova realismu a Masarykovy „filosofie české historie“ spíše ke konci svého díla, je třeba tento aspekt vnímat jako zásadní v přístupu Novotného k českým dějinám. Neopomněla zdůraznit, že Novotný v 90. letech 19. století „prošel vznětlivým prostředím přednášek Masarykových“ (s. 64), které otvíraly studentům nové obzory i přístupy k české historii. Byl ovlivněn Masarykovou „metodou realismu“, která kladla důraz na důkladné zkoumání reality jako základu k pochopení světa, ve kterém lidé žili i k pochopení historie a jako základu k pozitivnímu řešení problémů v zájmu úrovně všech. Byl jistě ovlivněn i *Českou otázkou* (1895), v níž Masaryk zformuloval „filosofii českých dějin“, která se opírala o osvícenskou filozofii, hlavně o její víru v lidský pokrok, v kontinuitu lidského úsilí, včetně myšlenkového, o zlepšení podmínek života lidí, o myšlenku, že je možné se z historie poučit a vědomou prací přispívat k úrovni většiny jednotlivců a celé společnosti, národa. V českém kontextu Masaryk viděl počátek moderní formy tohoto úsilí v české reformaci, zvláště v kritickém působení Mistra Jana Husa, kterému se Novotný věnoval se svatým zaujetím. Autorka dokládá, jak si i Masaryk cenil Novotného práce a jeho bohaté publikační produkce. Později byl zván prezidentem Masarykem i na Hrad (s. 65–66).

V tomto kontextu se zdá nutné dodat, že Masarykův nesmírně cenný vklad do života mladé generace se týkal i jeho důrazu na skutečnost, že národy mají rozdílnou úroveň, kulturu, historii a tudíž také potřeby a možnosti rozvoje, a že tuto skutečnost bylo nutné respektovat v politice, zvláště v její demokratické formě. Obrácení pozornosti k dosud poměrně zanedbaným unikátním a pozitivním stránkám české historie, jako byla reformace a české obrození, Masaryk inspiroval část české humanitní inteligence k práci pro úroveň a zdravé sebevědomí českého národa. Václav Novotný nebyl samozřejmě první, kdo byl zaujat životem a činností Mistra Jana Husa, ale výsledky důkladnosti s jakou tuto problematiku zkoumal

a o ní psal, jsou trvale cenné. Tato práce, včetně popularizační, byla ve své době velmi cenná zvláště pro úroveň české inteligence.

Autorka pochopila, že i Novotného veřejná aktivita, přednášky, popularizační činnost, spolupráce s *Časem* a *Naší dobou* a s celou řadou vlasteneckých a odborných organizací, dokonce i s Českou stranou pokrokovou (s. 394), souvisela s jeho zaujetím a hlubokou vírou v pozitivní potenciál českého národa. Tím se velmi lišil od řady svých kolegů, zvláště svého pozitivisticky a katolicky založeného učitele Jaroslava Golla, pro kterého Mistr Jan Hus a jeho důraz na pravdu poznanou, „neznamenal nic“. Nechuť Golla k Václavu Novotnému měla dlouhodobý charakter (s. 119–120, 141). Novotný nesplácel Gollovi stejnou mincí, když k tomu dostal příležitost, naopak se vždy snažil být objektivní (s. 336–337). Na rozdíl od svých kolegů byl Novotný oblíben u studentů pro svou vlídnost a ochotu pomoci tam, kde bylo třeba. A také tím, že nedělal rozdíl mezi studenty a studentkami (s. 178–179).

Je možné souhlasit s názorem Martina Nodla, na kterého se Hoffmannová odvolává, že pohledy na historická fakta, včetně dokumentů, mohou být různé (s. 462). Například pohled z úhlu humanismu a demokratizace bude velmi rozdílný od pohledu z úhlu konservatismu a katolické církve. Ale poctivý historik musí vždy základy svého filozofického východiska vysvětlit, než začne interpretovat. A také by měl uznat, že svoboda bádání a vědecké přístupy mají kořeny v osvícenské filozofii a ne v konzervativní a církevní.

Jaroslava Hoffmannová věnuje značnou pozornost i rodinnému prostředí, ze kterého Václav Novotný pocházel. Celoživotní blízké vztahy a podpora a pochopení rodičů a pěti sester byly důležitým psychickým zázemím pro překonávání nej-různějších problémů, kterým Novotný musel v hojné míře čelit celý život. Oplácel rodině láskou. Ani rodiče a sestry nebyly ušetřeny vážných problémů souvisejících s národnostními poměry i se zdravotní situací členů rodiny. Podobně nebyla ušetřena problémů ani rodina Václava Novotného, které autorka zmiňuje. Pro svou odbornou činnost však Novotný ve své ženě Ludvici nacházel potřebnou oporu ba i odbornou pomoc (psaní rejstříků) a svou jedinou dceru Jiřinku miloval. Autorka naznačuje, že měla těžký život. Čtenáři zůstane přece jen zvědavost, pokud jde o její osud.

Intenzivní vědecká, pedagogická a publikační činnost a skryté i otevřené konflikty, nespravedlivě ovlivňující kariérní postup Václava Novotného, postupně zanechávaly stopy na jeho zdravotním stavu. Autorka zmiňuje jednotlivé práce Novotného, jeho veřejné přednášky i přednášky na univerzitě. Zvláštní pozornost věnovala jeho vystoupením a akcím ve výročí upálení Mistra Jana Husa roku 1915 (s. 241–247). Hlavnímu tématu Novotného prací, které se týkalo Jana Husa, autorka věnovala v podstatě jednu celou podkapitulu (s. 339–364).

Jmenování řádným profesorem roku 1911 spíše ještě zvýšilo nároky na aktivitu Václava Novotného, včetně reprezentační, a to i v zahraničí, zvláště po vzniku Československé republiky 1918. Intenzivně se angažoval ve spolupráci se sloven-

skými historiky, s nimiž hledal společné aspekty českých a slovenských dějin ve středověku, ale propojování českých a slovenských dějin odmítal (s. 150).

Všechny kariérní těžkosti, útoky, které neustávaly, Novotný překonával hlavně intenzivní, důkladnou prací, vědom si pravděpodobně její hodnoty. Historickou pravdu považoval za nejvyšší cíl, nejcennější hodnotu vypjatého a svědomitého úsilí. Postupně si získal nejen uznání, ale i řadu poct za své impozantní dílo, z něhož *České dějiny* do roku 1271 (I. 1–4, 1912–1937) je nejobsáhlejší (s. 376–387). Práce Jaroslavy Hoffmannové je nejen velmi cenným vědeckým přínosem, ale i čtivým, dobře organizovaným textem, podávajícím vhled do málo známých koutů univerzitního života, čímž by měl být zajímavý hlavně pro mladé čtenáře, zvláště studenty.

Marie Neudorfllová

Kronika promarněných příležitostí

Igor LUKEŠ, *Československo nad propastí: selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*, Praha, Prostor 2014, 383 s. ISBN 978-80-7260-292-6

Ačkoliv o poválečné situaci Československa, jeho politické a společenské proměně, bylo během uplynulých pětadvaceti let publikováno stovky knih a studií, jedná se o téma stále živé a zdaleka ne vyčerpané. Pokud se dnes snažíme odhalovat mechanismy komunistické ideologie a její cestu k moci, prohru či rezignaci demokratických sil, představuje nová kniha o poválečném ovzduší Československa významnou událost. O tom, že nástup komunismu nebyl věcí předem danou nás přesvědčuje historik a profesor z Boston University Igor Lukeš ve své knize *Československo nad propastí: selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*.

Autor na řadě příkladů ukazuje, že poválečný vývoj Československa nebyl sledován jen sovětskou tajnou službou, ale také americkými vojenskými zpravodajci a diplomaty, kteří vyvíjeli svoji činnost už od prvních květnových dnů roku 1945.

Ve své knize se zabývá především činností amerických diplomatů na území Československa v letech 1945 až 1948, ale část své pozornosti věnuje v úvodu i rokování prezidenta Edvarda Beneše se Sovětským svazem a válečné situaci v Evropě. Už v tomto období autor poukazuje na jednání, které lze z dnešního pohledu nazvat jako nesmyslné. Jde především o chování amerických generálů, pro které nebylo osvobození Československa prvořadou záležitostí, což způsobilo, že nemohlo dojít k osvobození Prahy americkou armádou. Igor Lukeš poukazuje na to, že těmito lidem, často velmi dobrým vojevůdcům, chyběla jakákoliv schopnost uvažování v rovině poválečných mocenských vztahů. Jako příklad za všechny může

posloužit generál Eisenhower, který odmítal osvobodit Prahu a pro něhož bylo důležitější osvobození německého města Lübeck a tažení do Rakouska. Po stručném vyličení válečných jednání exilové vlády a vojenských přešlapů ve vztahu k Československu, je pozornost věnována práci amerických diplomatů v Praze. Ta je oficiálně zahájena již v květnu 1945, kdy se do Schönbornského paláce vrací americký pověřenec. Velvyslanectví, které bylo v době nacistické okupace opuštěné a ve správě švýcarského velvyslance, začíná opět fungovat. Prozatím však bez velvyslance Laurence A. Steinhardta, jehož přilet se dlouhou dobu marně očekává.

Životním osudům L. A. Steinhardta je věnována další část knihy. I přes to, že je Lukešovo hodnocení pozdějších Steinhardtových činů kritické, popisuje ho jako velmi schopného a úspěšného člověka, který zahájil svoji diplomatickou kariéru ve třicátých letech a prošel velvyslanectví ve Švédsku, Peru, SSSR, Turecku, Československu a krátce v Kanadě. Právě v Moskvě poznal Steinhardt zrůdnost komunismu, jehož se stal ostrým kritikem. Při práci v Turecku Lukeš vyzdvihuje Steinhardtovi diplomatické schopnosti, které nezůstaly utajeny jeho nadřízeným v USA.

V kontrastu s tím působí chování velvyslance v Československu, kam přilétá až několik měsíců po svém jmenování. Jedna z mnoha promarněných příležitostí, které měly vliv na pozdější vývoj ve společnosti, nezůstala bez následků. Lauren A. Steinhardt je často líčen jako člověk, který se nedokáže v atmosféře poválečného Československa zorientovat, což je doloženo na jeho zprávách do Washingtonu. V době, kdy komunisté v roce 1946 spouští obří předvolební kampaň, přicházejí do USA zprávy, které předpovídají vítězství demokratických stran. Neklid poválečného Československa tak v Lukešově podání kontrastuje s klidem v Schönbornském paláci. Události roku 1948 jsou tak pro diplomatický sbor velkým překvapením a Steinhardt narychlo opouští zemi.

Knihy Igora Lukeše představuje významný příspěvek k tematice dějin poválečného Československa, na které je nahlíženo z jiné perspektivy, než bývá zvykem a o jejím přínosu není pochyby. Poodhaluje nové souvislosti a nahlíží na dané období z jiné perspektivy. Není sporu o tom, že se jedná o významnou událost a kniha si tak najde mnoho čtenářů z řad odborníků i širší veřejnosti.

Martin Dolejský

Marie BAHENSKÁ – Jana MALÍNSKÁM (eds.), *Ženy a politika: (1890–1938)*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2014. 362 s. ISBN 978-80-87782-24-8.

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky v loňském roce představili novou publikaci, která se snaží, jak autoři sami píší, trochu zmenšit ono pověstné bílé místo v našich dějinách. Je totiž po knize Dany Musilové – *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé re-*

publiky 1918–1939, vydané v roce 2007, teprve druhou publikací, která se u nás problematice sociálních, kulturních a politických aktivit českého, německého a slovenského ženského hnutí v Rakousko-Uhersku a v Československé republice, komplexněji věnuje.

Tato kolektivní monografie, která vznikla na základě konference, konané k příležitosti 100. výročí zvolení první ženy do českého zemského sněmu, se snaží zmapovat postup ženského hnutí v již zmíněných oblastech, kdy v jednotlivých oblastech ne úplně vyrovnaných studiích přibližuje proměnu, kdy ženy díky modernizačnímu procesu v druhé polovině 19. století postupně vystoupily z rodinného prostředí a uplatnily se ve veřejném prostoru. Publikace si všímá i proměny nejen politického a profesního, ale i společenského postavení ženy, ke kterému došlo v důsledku první světové války. Ačkoli se omezuje pouze na české, respektive československé prostředí, řada řešených témat by šla komparovat i s ostatními nástupnickými státy bývalé rakousko-uherské monarchie, případně pak i s jinými státy střední Evropy. Po první světové válce se objevuje generace žen, které velice často mají vysokoškolské vzdělání a které hýbou ženským hnutím, modernizují jej, stanovují si nové cíle a posouvají jej dopředu.

Početný kolektiv vesměs velice kvalitních autorů se dotkl celé řady témat, která se s politickou oblastí pojí a jsou zařazena v logickém chronologickém sledu. Vlastní obsah knihy, respektive jednotlivé příspěvky, jsou pak rozčleněny do čtyř kapitol:

První – *Významné osobnosti a světové aktivity českého ženského liberálního hnutí* – se věnuje nejstaršímu období, ve kterém bylo nejtypičtější zapojení žen do osvětové vlastenecké a dobročinné činnosti. **Marie Bahenská** v příspěvku představuje jakýsi celek sociální práce a aktivit žen na přelomu předminulého a minulého století, ve kterém přibližuje například činnost Marie Riegrové-Palacké, Marie Červinkové-Riegrové, Josefy Náprstkové, Renáty Tyršové a Terézy Novákové. Pod drobnohledem **Marie Secké** pak stanula rodina Náprstků-Fingerhutů. Věnuje se zejména jejich veřejným aktivitám a činnosti v Americkém klubu dam. Konkrétně pak přiblížila tzv. Nedělní dýchánky pro služebné a dělnice, které měly nejenom kulturní, ale i vzdělávací charakter. Osobnostem významných veřejně uznávaných žen a vlastenek – Renátě Tyršové a Teréze Novákové se pak věnovala **Irena Štěpánová**. Prezentovala na nich zejména odlišný přístup k aktivní politice, resp. zapojení žen do veřejného života.

Druhá kapitola – *Od aktivismu k politice* – přibližuje, jak už samotný název napovídá, přechod od aktivismu ke konkrétní politické práci. V úvodní stati **Jitky Gelnarové** je za pomoci diskursivní analýzy znázorněn boj českých feministek o získání všeobecného volebního rovného práva pro ženy. **Karol Hollý** představil otázku tzv. mravnosti českého ženského hnutí, přičemž komparoval analýzy politických a mravních faktorů, které se výrazně prosadily na přelomu 19. a 20. století. Otázku nacionalistického radikalismu českého feminismu ukazuje na příkladu konkrétního „přehmatu“ neúspěšnější dramaticky přelomu století Boženy Vikové-

Kunětické **Petra Ježková** a **Gabriela Dudeková** se věnuje kongresu Mezinárodní aliance pro volební právo žen, který se konal v roce 1913 v Budapešti. Ve své stati pak hodnotí jeho závěry a postoje českého ženského liberálního hnutí. Představuje i řadu dosud neznámých archivních pramenů uložených v Budapešti. Politizaci německého ženského hnutí v Brně před první světovou válkou pak přibližuje na příkladech činnosti spolků Brünner Frauen-Erwerbverein a Frauenbund **Pavel Cibulka**. Životní osudy Olgy Stránské-Absolonové pak znázorňuje **Jana Malínská**. Na anglosaské prostředí a krajanské úsilí, konkrétně pak spolkové kulturní a sociální aktivity a jejich prezentaci v tisku na příkladu aktivity slovenských vystěhovalců ve Spojených státech amerických se zaměřila **Marta Dorotková**.

Ve třetí kapitole – *Politická z povolání?!* – se čtenář přesouvá do období první Československé republiky, kde již nalézáme mnoho důkazů o profesionalizaci žen v politice. **Dana Musilová** se pokusila o srovnání podmínek, za kterých političky působily v Československu a Rakousku. Ostatní autoři své statě zaměřili a konkrétní případy političek, které dokládají skutečné postavení žen v prvorepublikovém politickém prostoru. Politickou činnost Boženy Víkové-Kunětické představuje **Hana Železná**, život a dílo slovenské historičky a političky Heleny Turcerové-Devečkové pak vykresluje **Ján Mordis**, odkaz komunistické reformní političky Marie Švermové-Švábové připomíná **Jiří Malínský** a peripetie politického života agrárnícké a komunistické političky Anny Mrskošové líčí **Michal Pehr**.

Čtvrtá kapitola – *Veřejné aktivity žen v letech 1918–1938* – se věnuje proměnám ženských nepolitických aktivit v období první Československé republiky, které ale přes svůj charakter do politického prostředí zasahovaly. Velkou roli přitom sehrály mezinárodní ženské kongresy, kterých se účastnily i československé aktivistky. **Dana Hůlková Nýltová** ve své stati představuje osobnost spisovatelky a novinářky Marie Majerové, ženy velice aktivní v ženském hnutí, nikoliv ale političky. **Jana Burešová** prezentuje téma, kterému se dlouhodobě věnuje na příkladu aktivit katolických ženských spolků a jejich zapojení do veřejného života. Kolektivní práci pak uzavírá studie **Hany Havlůjové**, které se zaměřila na účast Ženské národní rady na kongresu Mezinárodní aliance pro volební právo žen a rovná občanská práva konaném v roce 1935 v Istanbulu. Věnuje se především konkrétním postojům a jejich vývoji v kontextu feministického hnutí na „západě“ a na „východě“.

Kniha *Ženy a politika 1890–1938* je díky svému interdisciplinárnímu charakteru a za pomoci nových metod využívaných ve výzkumu dějin žen a problematice generové analýzy moderní publikací, která zcela jistě osloví řadu čtenářů nejenom z řad odborné veřejnosti. Početný kolektiv autorů, tvořený historiky z České republiky a Slovenské republiky přibližuje svoji výzkumnou práci na řadě dosud ne-reflektovaných témat. Dá se říci, že se tak badatelům otevírají nové cesty, protože otázek, které jednotlivé stati nastolují, je celá řada. Osobně si mohu postesknout, aniž bych to této knize chtěla vyčítat, pouze nad tím, že se ani tato publikace nedo-

stává přes rok 1938 a nepokouší se ani náznakem nahlédnout na – z hlediska ženských dějin stále žalostně opomíjené – období Protektorátu Čechy a Morava.

Blanka Jedličková

Završení biografie T. G. Masaryka

Stanislav POLÁK, *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 7. Osobnost. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Ústav T. G. Masaryka 2014, 197 s. ISBN 978-80-86142-48-7.*

Tomáše Garrigua Masaryka (1850–1937) je bezpochyby možno zařadit mezi největší osobnosti českých i světových dějin. Stanislav Polák¹ podával postupně v průběhu patnácti let chronologicky, v šesti svazcích, obraz Masarykova dramatického života. Dílo vzniklo na základě studia vskutku rozsáhlého pramenného materiálu a odborné literatury. Jedná se o vědeckou monografii se všemi atributy vědecké práce, poznámkovým aparátem a seznamem použitých informačních zdrojů. Masarykův život Stanislav Polák současně vylíčil poutavou literární formou. Celé dílo vzniklo péčí Masarykova ústavu a Archivu AV ČR ve spolupráci s Ústavem T. G. Masaryka.²

Představovaný sedmý svazek celé monografie systematicky a souhrnně charakterizuje Masarykovu osobnost a dílo. Současně věnuje výraznou pozornost i vytvářené tradici a jejímu vývoji. Stanislav Polák prostudoval téměř vyčerpávající množství prací z vlastní Masarykovy tvorby. Samozřejmě studoval rovněž díla psaná o Masarykovi a jeho vědecké práci a společenskopolitické činnosti od doby jeho života k současnosti. Vedle vědeckého aparátu je svazek doplněn jmenným rejstříkem a obsáhlým čtyřicetistránkovým anglickým resumé.

Kniha je rozdělena na tři tematické části nazvané Víra, Logika života a Založení tradice. Polák v nich vysvětluje Masarykovy zásadní názory, přístupy k životu a práci, jeho založení a cílené směřování. Autorovou snahou bylo oživit masarykovské ideje a zásady i v současné společnosti. Zároveň připomíná známé a opa-

¹ PhDr. Stanislav Polák, profesí historik a archivář, působil v okresním archivu v Příbrami a od roku 1992 jako vědecký pracovník v Masarykově ústavu AV ČR v Praze. Jeho jméno je spojeno s redakčními radami Spisů T. G. Masaryka a Masarykova sborníku a redakčním kruhem Korespondence TGM. Je autorem řady prací na masarykovské téma. Masarykův velký životopis připravoval S. Polák mnoho let.

² Stanislav POLÁK, *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou*. 1. sv. (1850–1882), Praha 2000; TÝŽ, c. d., 2. sv. (1882–1893), Praha 2001; TÝŽ, c. d., 3. sv. (1893–1900), Praha 2004; TÝŽ, c. d., 4. sv. (1900–1914), Praha 2005; TÝŽ, c. d., 5. sv. (1915–1918), Praha 2009; TÝŽ, c. d., 6. sv. (1919–1937), Praha 2012.

kované heslo „*Demokracie – toť diskuse*“.³ Tuto zásadu považoval Masaryk za stěžejní v politické a veškeré veřejné práci, opakoval ji relativně často.

Východisko k velkému dílu T. G. Masaryka viděl Stanislav Polák už v jeho dětských letech. Zdůrazňuje bystrost, živý temperament, iniciativu a odvahu, současně i zbožnost, hloubavost a silné emoce. Konstatuje, že tyto vlastnosti se podílely na Masarykově celoživotním působení. Jako výmluvný příklad připomíná námět Masarykovy habilitační práce Sebevražda jako hromadný jev moderní civilizace (byla dopsána v roce 1879, knižně vydána německy ve Vídni v roce 1881, druhé vydání vyšlo v Praze česky v roce 1926). Uvádí, že podnět k tomuto tématu nebyl akademický, ale šlo o Masarykův dětský zážitek. Na základě psychologie, literatury a statistik se Masaryk pokusil o diagnózu této sociální choroby a zároveň o terapii. Tu viděl v překonání dobové náboženské krize a rozšíření nového vyššího náboženského vnímání.

Prostředí Brna a zejména Vídně přispěly k Masarykovu ujasnění českého vlastenectví. Současně se dostával do sporu se svým katolickým svědomím. Vědecké poznání se mu stalo neslučitelným s vírou v zázraky a v inkarnaci. Pro člověka tak silně náboženského to byl jistě silný ořes. Již za studií a při práci ve studentském kroužku na vídeňské univerzitě zdůrazňoval Masaryk dvě hesla, která považoval za závazné životní směrnice – Baconovo „*Vědění je moc*“ a své vlastní „*Pravdou k pravu*“.

Masarykův veškerý další život hluboce ovlivnil sňatek s Američankou Charlottou Garrigue v roce 1878 v USA, po seznámení v předchozím roce při studijním pobytu v německém Lipsku. O manželství měl Masaryk představy vždy neobyčejně vysoké. Při vědomí svých platónských ideálů a vlastních dosavadních zkušeností byl rozhodnut, že se neožení, dokud nenajde naplnění svých představ. V Charlottě je našel. Manželka svou vzácnou osobností formovala Masarykův charakter, což on sám otevřeně přiznával. Rodina se čtyřmi dětmi byla Masarykovi bezpečným zázemím v jeho náročné vědecké, společenské a politické práci.

Po rozdělení pražské univerzity na českou a německou v roce 1882 odešel Masaryk z Vídně do Prahy. Do Čech přišel odchován světovou kulturou, zvyklý jejími kritérii porovnávat i české prostředí. Byl nespokojen s omezeným horizontem většiny Čechů. Viděl především jejich ostré protiněmecké zaujetí a přitom jednostrannou závislost právě na německé kultuře. Přišel do Čech konce devatenáctého století jako do země formálně katolické, ale nábožensky vlažné. Masaryk byl opravdově zbožný, byť neortodoxní evangelík. Stal se jím v roce 1880 z ideových pohnutek, ze snahy navazovat na české reformační tradice. Důvody měl i rodinné,

³ Poprvé tuto větu Masaryk publikoval v září 1920 anonymně v brožuře Sovětské Rusko a my, uvažuje Český legionář. Tato věta je dále uvedena i v edici Masarykových projevů Cesta demokracie I, s. 383. Dále byla opakována např. v Národním osvobození z 25. 7. 1924, kde představovala nadpis rovněž anonymního Masarykova článku. Masarykovi ji výslovně přisoudil J. Werstadt. Proslulou se tato věta stala především užitím při sporech o 28. říjen 1918. Dále ještě viz projev k parlamentu a vládě 7. 3. 1930, Lidové noviny, 8. 3. 1930.

kvůli zajištění náboženské výchovy svých dětí. Masaryk se v Praze naprosto vymykal ze zažitých šablony upjatého, nad studenty se vyvyšujícího profesora. Zval studenty domů a diskutoval s nimi jako rovný s rovným. Debat se plnohodnotně účastnila i jeho žena (ostatně jako formální důkaz svého přesvědčení o genderové rovnocennosti si při sňatku Masaryk vzal ke svému příjmení i příjmení Garrigue své manželky). Masaryk v Praze budil značný rozruch, někdy až pobouření svými názory i univerzitními přednáškami o praktické filozofii. Neváhal totiž otevřeně hovořit o dosud velmi tabuizovaných aspektech vztahů mezi mužem a ženou a o takových sociálních problémech, jako je prostituce. Jeho americká manželka, která budila pozornost už ve Vídni, se vyjímalá v provinciální Praze ještě více. Plnou emancipací kontrastovala s tradičním a až do dvacátého století naprosto typickým obrazem žen-hospodyn.

K rozsáhlé politické a státnické činnosti T. G. M. vzhledem k obecné znalosti především tohoto obrazu pojednáváné osobnosti, nečiním poznámky. V knize jsou tato témata zdůrazněna naprosto výstižně.

Celá recenzovaná kniha charakterizující a hodnotící Masarykovu mimořádnou osobnost a její odkaz, včetně tradice, je bezpochyby záslužným a úspěšným a s odvahou tvrdím i pedagogickým a výchovným dílem. Osobně bych, pokud jde o Masarykovy nadčasové zásluhy na postupu společnosti k hlubšímu a širšímu poznání, pokroku a demokratizaci, zdůraznila jeho výrazný přínos k postupné genderové demokratizaci společnosti, jejíž viditelnější počátky se právě na přelomu devatenáctého a dvacátého století v křesťanském civilizačním okruhu objevují. Některé skutečnosti naznačuje jeho soužití s vlastní ženou a obecně jeho rodina. Ovšem Masarykova podpora ženskému emancipačnímu snažení měla rozměr i veřejný, celospolečenský. K tomuto tématu se vyjadřoval právě v době svého univerzitního působení (několik tematických přednášek a publikované statě viz v dalších odkazech). Připomeňme, že i podporou ženské emancipace Masaryk velmi vybočoval z názorů společnosti své doby. Naprostá většina intelektuálů, vědců a samozřejmě katolických kněží se stavěla k otázce ženské emancipace s odmítáním, kritikou, obavami o osud rodiny a celé společnosti, mnohokrát s despektem či zesměšňováním. Zrovnoprávnění žen s muži v poměrech nově vzniklé Československé republiky vyjadřoval paragraf 106 nové československé ústavy z února 1920, což byla bezpochyby Masarykova zásluha. Československo tak patřilo ke státům, kde po formálně právní stránce byla zavedena genderová rovnoprávnost dříve než v mnoha jiných zemích, např. než ve Velké Británii či Francii. Masaryk podporoval ženské spolky, pomáhal s koncipováním podoby nově vznikajících ženských časopisů (např. Ženská revue). Ženskou národní radou, zastřešující organizací ženských emancipačních spolků, byl v době první republiky zván na mezinárodní setkání, která díky úsilí předsedkyně Františky Plamínkové byla pořádána i v Československu. Masaryk byl žádán o přednášky či písemné texty k tématu zrovnoprávnění žen ve společnosti. Osobně se např. zajímal o možnosti profesního uplatnění prvních vystudovaných právnicek ve dvacátých letech. V roce 1930 vydala Ženská ná-

rovní rada k životnímu jubileu T. G. M. obsáhlý sborník s jeho vyslovenými názory a tematickými texty a s názory ženských osobností na Masaryka.⁴ K ženám se Masaryk vícekrát vyjádřil i v oficiálních státnických projevech.⁵

Osobně se domnívám, pokud usílujeme o vyslovení závěru o nadčasovosti názorů a díla T. G. M. a chceme vybrat, pojmenovat či zdůraznit jeho společenské přínosy, patří k nim určitě ještě, vedle uvedeného v Polákově knize, i jeho podpora procesu zrovnoprávnění žen s muži v oblasti vzdělávání, profesního uplatnění a společenskopolitické práce.⁶

Stanislav Polák své dílo od počátku pojímal nejen jako odbornou historickou knihu, ale jeho cílem bylo vyslat signály i do oblasti morálního života společnosti. Svou monografií se pokusil zaplnit mezeru v sérii životopisů významných českých osobností. Při práci na tématu vycházel z přesvědčení, že k celkovému soudu o vynikající osobnosti lze dospět teprve na základě jejího životního příběhu. Proto volil cestu podrobného životopisu v šesti svazcích a následně závěrečný díl osobnost a dílo T. G. Masaryka charakterizující. Podle mého soudu je celá monografie T. G. Masaryka z Polákova pera co do významu dílem zcela mimořádným.

Jana Burešová

⁴ Masaryk a ženy. Praha, Ženská národní rada 1930.

⁵ Např. bezprostředně po vzniku Československé republiky a po návratu ze zahraničí ve svém prvním poselství v parlamentě dne 22. 12. 1918 řekl Masaryk prostě: „*Jsem šťasten, že vidím ženy v tomto shromáždění. Věřím, že ženy se mají věnovati veřejné činnosti jako mužové.*“ In: Masaryk a ženy, c. d., s. 11. V Poselství k 10. výročí existence Československé republiky: „...*Máme-li provozovat tuto politiku práce a vědění, politiku opravdu kulturní, musíme k ní sbírat všechny síly a silečky. Proto je třeba, aby naše ženy, polovice obyvatelstva, byly přibrány k veřejné činnosti. Tak zvaná otázka ženská je žhavá. Ve skutečnosti běží tu hlavně o stav měšťanský, naši zemědělci a dělníci, gros obyvatelstva, otázku tak zle nepocítují. Je mně divné, že zejména naše úřady, státní i autonomní, brání se připuštění žen v úřady, když se tu do značné míry jedná o ženy a dcery úředníků.*“ In: Masaryk a ženy, c. d., s. 19.

⁶ Blíže např. Jana BUREŠOVÁ, *Stoupenci a podporovatelé ženské rovnoprávnosti*, in: Jana BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, Olomouc 2001, s. 173–211; TÁŽ, *T. G. Masaryk a emancipace žen*, in: T. G. Masaryk, *idea demokracie a současné evropanství*. 1. díl. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané 2. – 4. 3. 2000. Emil Voráček (ed.), Praha, Nadace Jiřího z Poděbrad pro evropskou spolupráci, nakladatelství Filozofia 2001, s. 261–274 aj. Zde odkazy na Masarykovy texty a konkrétní činnost.

OBSAH

STUDIE

Lenka DVOŘÁKOVÁ: <i>Šlechtic a revoluce. Pohled hraběte Karla Chotka na revoluční rok 1848</i>	1
Marie L. NEUDORFLOVÁ: <i>Reflexe anglického a amerického ženského hnutí v českých ženských časopisech do roku 1914</i>	21
Josef TOMEŠ: <i>Česká státoprávně pokroková strana za první světové války</i>	41
Pavel MAREK: <i>Zápas o vlastnictví kostelů po vzniku Československa</i>	89
Kristýna KAUCKÁ: <i>První československá pozemková reforma před Společností národů. Majetkoprávní spory s říšskoněmeckými a maďarskými Velkostatkáři</i>	127
Lukáš NOVOTNÝ: <i>Cesta ke vstupu německých ministrů do československé vlády v roce 1926. K problému vnímání německého aktivismu v Československu ze strany rakouského vyslanectví v Praze</i>	155
Jana ŠKERLOVÁ: <i>Vztahy k Itálii a Německu jako třetí plochy československo-jugoslávských vztahů v letech 1929–1934</i>	179
Milan HLAVAČKA: <i>Proměny místopisného názvosloví (místních názvů, obcí, ulic, veřejných prostranství měst a pomístních názvů) v českých zemích po roce 1945. Pokus o historický přehled</i>	211
Petr ŽÁK: <i>Pavel VI. a evropská společenství v letech 1963–1978</i>	241

MATERIÁLY

Ivana BLÁHOVÁ – Daniela NĚMEČKOVÁ: <i>Laický prvek a zákon o zlidovění soudnictví</i>	259
---	-----

KRONIKA

Věra Olivová (1926–2015) (Jindřich Dejmek).....	281
---	-----

RECENZE

- Petr KOKAISL – Amirbek USMANOV, *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků: 1917–1938*, Praha, Nostalgie 2012, 250 s. ISBN 978-80-905365-3-1.
(Zhyldyz Kaarbaeva).....287
- Zdenek V. DAVID, *Realism, Tolerance, and Liberalism in the Czech National Awakening. Legacies of the Bohemian Reformation*, Washington, Woodrow Wilson Center Press, Baltimore, Johns Hopkins University Press 2010, 479 s. ISBN 978-0-8018-9546-3. (Milan Hlavačka).....293
- Shatterzones – o specifice první světové války na východě*
Jochen BÖHLER – Włodzimierz BORODZIEJ – Joachim von PUTTKAMER (eds.), *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*. Europas Osten im 20. Jahrhundert. Schriften des Imre Kertész, Kollegs Jena, Volume 3, München, Oldenbourg Verlag 2014, 334 s. ISBN 978-3-486-85758-6.
(Bedřich Loewenstein).....296
- Jaroslava HOFFMANNOVÁ, *Václav Novotný (1869–1932). Život a dílo univerzitního profesora českých dějin*, Praha, Edice Paměti – Academia 2014, 557 s., 40 s. obr. příl. ISBN 978-80-200-2341-4. (Marie Neudorfllová).....302
- Kronika promarněných příležitostí*
Igor LUKEŠ, *Československo nad propastí: selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*, Praha, Prostor 2014, 383 s. ISBN 978-80-7260-292-6. (Martin Dolejský).....305
- Marie BAHENSKÁ – Jana MALÍNSKÁ (eds.), *Ženy a politika: (1890–1938)*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2014, 362 s. ISBN 978-80-87782-24-8. (Blanka Jedličková).....306
- Završení biografie T. G. Masaryka*
Stanislav POLÁK, *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 7. Osobnost*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Ústav T. G. Masaryka 2014, 197 s. ISBN 978-80-86142-48-7. (Jana Burešová).....309

INHALT

STUDIEN

Lenka DVOŘÁKOVÁ: <i>Adliger und Revolution. Karel Graf Choteks Blick auf das Revolutionsjahr 1848</i>	1
Marie L. NEUDORFLOVÁ: <i>Reflexion der englischen und amerikanischen Frauenbewegung in den tschechischen Frauenzeitschriften bis 1914</i>	21
Josef TOMEŠ: <i>Die Tschechische Partei staatsrechtlichen Fortschritts im ersten Weltkrieg</i>	41
Pavel MAREK: <i>Kampf um den Besitz der Kirchen nach dem Entstehen der Tschechoslowakei</i>	89
Kristýna KAUCKÁ: <i>Die erste tschechoslowakische Bodenreform vor dem Völkerbund. Eigentumsrechte Streitigkeiten mit reichsdeutschen und ungarischen Großgrundbesitzern</i>	127
Lukáš NOVOTNÝ: <i>Der Weg zum Eintritt der deutschen Minister in die tschechoslowakische Regierung im Jahr 1926. Zur Wahrnehmung des deutschen Aktivismus in der Tschechoslowakei durch die österreichische Botschaft in Prag</i>	155
Jana ŠKERLOVÁ: <i>Die Beziehungen zu Italien und Deutschland als Reibflächen der tschechoslowakisch-jugoslawischen Beziehungen in den Jahren 1929–1934</i>	179
Milan HLAVAČKA: <i>Wandlungen in der topografischen Namensgebung (der Namen von Fluren, Orten, Straßen, Plätzen und Lokalnamen) in Böhmen, Mähren und Schlesien nach 1945. Versuch eines historischen Überblicks</i>	211
Petr ŽÁK: <i>Paul VI. und die Europäischen Gemeinschaften in den Jahren 1963–1978</i>	241

MATERIALEN

Ivana BLÁHOVÁ – Daniela NĚMEČKOVÁ: <i>Das Laienelement und das Gesetz über die Verstärkung des Volkscharakters des Gerichtswesens</i>	259
---	-----

CHRONIK

Věra Olivová (1926–2015) (Jindřich Dejmek).....281

REZENSIONEN

Petr KOKAISL – Amirbek USMANOV, *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků: 1917–1938*, Praha, Nostalgie 2012, 250 s. ISBN 978-80-905365-3-1.
(Zhyldyz Kaarbaeva).....287

Zdenek V. DAVID, *Realism, Tolerance, and Liberalism in the Czech National Awakening. Legacies of the Bohemian Reformation*, Washington, Woodrow Wilson Center Press, Baltimore, Johns Hopkins University Press 2010, 479 s. ISBN 978-0-8018-9546-3. (Milan Hlavačka).....293

Shatterzones – zur Spezifik des ersten Weltkriegs im Osten
Jochen BÖHLER – Włodzimierz BORODZIEJ – Joachim von PUTTKAMER (eds.), *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*. Europas Osten im 20. Jahrhundert. Schriften des Imre Kertész, Kollegs Jena, Volume 3, München, Oldenbourg Verlag 2014, 334 s. ISBN 978-3-486-85758-6.
(Bedřich Loewenstein).....296

Jaroslava HOFFMANNOVÁ, *Václav Novotný (1869–1932). Život a dílo univerzitního profesora českých dějin*, Praha, Edice Paměti – Academia 2014, 557 s., 40 s. obr. příl. ISBN 978-80-200-2341-4. (Marie Neudorfllová).....302

Chronik der verpassten Gelegenheiten
Igor LUKEŠ, *Československo nad propastí: selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*, Praha, Prostor 2014, 383 s. ISBN 978-80-7260-292-6. (Martin Dolejský).....305

Marie BAHENSKÁ – Jana MALÍNSKÁ (eds.), *Ženy a politika: (1890–1938)*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2014. 362 s. ISBN 978-80-87782-24-8. (Blanka Jedličková).....306

Der Abschluß der Biographie T. G. Masaryks
Stanislav POLÁK, *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 7. Osobnost*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Ústav T. G. Masaryka 2014, 197 s. ISBN 978-80-86142-48-7. (Jana Burešová).....309

CONTENTS

STUDIES

Lenka DVOŘÁKOVÁ: <i>Nobleman and revolution. Count Karl Chotek's view of the 1848 Year of Revolution</i>	1
Marie L. NEUDORFLOVÁ: <i>Considerations of the British and American women's movement in Czech women's magazines up to 1914</i>	21
Josef TOMEŠ: <i>Czech Constitutional Progressive Party during the First World War</i>	41
Pavel MAREK: <i>The struggle for ownership of church buildings following the founding of Czechoslovakia</i>	89
Kristýna KAUCKÁ: <i>The First Czechoslovak Land Reform and the League of Nations. Property rights disputes with the German and Hungarian landed gentry</i>	127
Lukáš NOVOTNÝ: <i>The path to German ministers joining the Czechoslovak government in 1926. On the issue of the perception of German activism in Czechoslovakia from the Austrian legation in Prague</i>	155
Jana ŠKERLOVÁ: <i>Relations with Italy and Germany as an area of friction for Czechoslovak-Yugoslav relations between 1929 and 1934</i>	179
Milan HLAVÁČKA: <i>Changes in toponyms (local names, villages, streets, public spaces in towns and names of surrounds) in the Czech lands after 1945. An attempt at an historical overview</i>	211
Petr ŽÁK: <i>Paul VI and the European Community between 1963 and 1978</i>	241

MATERIALS

Ivana BLÁHOVÁ – Daniela NĚMEČKOVÁ: <i>Lay participation and the Act on the Popularisation of Justice</i>	259
--	-----

CHRONICLE

Věra Olivová (1926–2015) (Jindřich Dejmek).....	281
---	-----

REVIEWS

- Petr KOKAISL – Amirbek USMANOV, *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků: 1917–1938*, Praha, Nostalgie 2012, 250 s. ISBN 978-80-905365-3-1. (Zhyldyz Kaarbaeva).....287
- Zdenek V. DAVID, *Realism, Tolerance, and Liberalism in the Czech National Awakening. Legacies of the Bohemian Reformation*, Washington, Woodrow Wilson Center Press, Baltimore, Johns Hopkins University Press 2010, 479 s. ISBN 978-0-8018-9546-3. (Milan Hlavačka).....293
- Shatterzones – on the peculiarities of the First World War in the East*
Jochen BÖHLER – Włodzimierz BORODZIEJ – Joachim von PUTTKAMER (eds.), *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*. Europas Osten im 20. Jahrhundert. Schriften des Imre Kertész, Kollegs Jena, Volume 3, München, Oldenbourg Verlag 2014, 334 s. ISBN 978-3-486-85758-6. (Bedřich Loewenstein).....296
- Jaroslava HOFFMANNOVÁ, *Václav Novotný (1869–1932). Život a dílo univerzitního profesora českých dějin*, Praha, Edice Paměti – Academia 2014, 557 s., 40 s. obr. příl. ISBN 978-80-200-2341-4. (Marie Neudorfllová).....302
- A Chronicle of Wasted Opportunities*
Igor LUKEŠ, *Československo nad propastí: selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*, Praha, Prostor 2014, 383 s. ISBN 978-80-7260-292-6. (Martin Dolejský).....305
- Marie BAHENSKÁ – Jana MALÍNSKÁ (eds.), *Ženy a politika: (1890–1938)*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2014. 362 s. ISBN 978-80-87782-24-8. (Blanka Jedličková).....306
- The completion biography of T. G. Masaryk*
Stanislav POLÁK, *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 7. Osobnost*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Ústav T. G. Masaryka 2014, 197 s. ISBN 978-80-86142-48-7. (Jana Burešová).....309

Autoři

Mgr. Lenka Dvořáková
studentka, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

Doc. PhDr. Marie L. Neudorfflová, CSc.
Praha, Česká republika

PhDr. Josef Tomeš
Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Prof. PhDr. PaedDr. Pavel Marek, Ph.D.
Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

Mgr. Kristýna Kaucká
doktorandka, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

PhDr. Lukáš Novotný, Ph.D.
Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni,
Plzeň, Česká republika

Mgr. Jana Škerlová, Ph.D.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Brno, Česká republika

Prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Mgr. Petr Žák, Ph.D.
Filozofická fakulta, Univerzita Palackého
Olomouc, Česká republika

JUDr. Ivana Bláhová
Právnícká fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

Mgr. Daniela Němečková
Právnícká fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

